Gaidz Minassian, politolog, specialist în Armenia, şi-a susţinut în anul 2000 teza de doctorat în ştiinţe politice intitulată La Federation Revolu- tionnaire Armenienne, ethique et politique, 1959-1998- Este jurnalist la Le Monde, profesor la Sciences Po Paris şi cercetător asociat la Fondation pour la Recherche Strategique. A scris numeroase cărţi despre ţările din Caucaz, printre care: Guerre et terrorisme armeniens (2002), Geo- politique de l·Armenie (2005), Caucase du Sud, la nouvelle guerre froide: Armenie, Azerbaidjan, Georgie (2007), Zones grises: Quand Ies Etats perdent le controle (2011), Eurasie: Au cceur de la securite mondiale (2011, coord.), Armeniens: Le temps de la delivrance (2015), Trois miile ans d'historiographie armenienne: Marquer le temps et l'espace (2015).

GAIDZ MINASSIAN

VISUL SPULBERAT AL ARMENILOR

1915

Traducere din franceză de ELENA BULAI

H U M A N I T A S
B U C U R E Ş T I
Redactor: Mona Antohi Coperta: Ioana Nedelcu Tehnoredactor: Manuela Măxineanu Corector: Cristian Negoiţă DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru
Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României Minassian, Gaidz
1915: Visul spulberat al armenilor / Gaidz Minassian; trad.: Elena Bulai. - Bucureşti: Humanitas, 2017 ISBN 978-973-50-5551-6
I. Bulai, Elena (trad.)
94(=i9)(496)"i9i5"
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51 www.humanitas.ro
Comenzi online: www.libhumanitas.ro Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Sumar

Ai înmii nu fost masacraţi după m li metode barbare care ţin de ■ ' olul ni XlX-lea, în numele unui ı׀ı or,rum de modernizare a societă- i ilm (leul inat să introducă Europa i Turcia în secolul XX. Poate că a ■' ml I impui pentru comunitatea inii i naţională săle aducă un omagiu i ui Iacă dreptate la începutul aces- i m itecol XXI, pentru ca toţi aceşti mei i (icaţi“ ai patriei (*Yerkir*) să l o ui 1 n dormi în pace şi devotamen- lul lor să fie în sfârşit recunoscut • I* Istorie sau să capete un sens în «li / voiiмrea umanităţii. Atâta timp ' al lumea, şi în primul rând Turcia, im recunoaşte genocidul din 1915 —
111 e a s fă crimă care leagă o ramură a 1 unei ii ri i de pământul său -, *Yerkirul* ıuı şi va relua Istoria. Până atunci, armenii trebuie să se străduiască a msă din imaginar şi să facă din *Yrrkir* nu un loc memorial intangibil, ci un spaţiu real. Astfel, în loc să ■•el ilucheze într-o postură de victimă ca re n u se mai justifică — fiindcă e al cri lă şi fără efect -, această revenire la real îi invită pe armeni să 1 nscrie sacrificiul acestor genera- ţ 11 de combatanţi şi de intelectuali pe lista universală a popoarelor care luptă pentru Libertate.
Gaidz Minassian
în amintirea lui Hrair Marukhian (1928-1998)

Glosar[1]

Aga: moşier, stăpân
Amira: caste, „nobilime de stat" armenească ce furnizează Sublimei Porţi diplomaţi, înalţi funcţionari, bancheri şi arhitecţi
Aşharabar: limba vorbită de popor *Aşirete:* triburi kurde
Azat: mică nobilime în epoca medievală sau militari *Azatamartik:* literal, luptători ai libertăţii
Dhimmi (zimmi): nemusulmani. Ei au un statut de protejaţi ai sultanului, dar sunt de rang inferior musulmanilor *Esnaf:* corporaţie de artizani
Fedai sau *fedain:* cuvânt arab care înseamnă devotat, sacrificat; i se spune şi haiduc
Ghabilaţi: membri ai marilor familii kurde *Gheşlagh:* domiciliu forţat *Gizie:* impozit *Hafir:* taxe diverse
Hatihumaium: înscris imperial din 1856 *Hatişerif:* ordonanţă imperială din 1839 *Kentron:* Centrul (politic)
Melik: inspirat din arabă, rege sau regent; la armeni înseamnă prinţ *Milet:* comunitate extrateritorială a Imperiului Otoman
Naharar: înalta nobilime, în sistemul medieval armenesc; astăzi, termenul este folosit pentru titlul de ministru *Narodnici:* din rândurile celor de la Narodnaia Volia *Oblast:* provincie *Olam:* muncă forţată

---

1 Editura îi mulţumeşte domnului Arsen Arzumanyan (doctor în ştiinţe politice al Universităţii din Bucureşti cu teza *Comunitatea armeană din România: prezervarea moştenirii unei minorităţi naţionale)* pentru adaptarea majorităţii numelor proprii/conceptelor/frazelor armeneşti din această carte în limba română (n. red.).

Panduht: muncitori veniţi de la ţară
Polojenia: în 1836, guvernul rus i-a garantat Bisericii armene un anumit număr de drepturi, în special în domeniul educaţiei2
Put: pază obligatorie a vitelor *Raia:* turmă, în turcă, dar şi sclav al nobililor kurzi *Ramik:* clasă ţărănească în societatea tripartită armeană, în epoca medievală
Res: şef al satului
Sangeac: diviziune administrativă a Imperiului Otoman. Un *vilaiet* se compune din mai multe *sangeacuri Tanzimat*: reforme în Imperiul Otoman *Toruri:* nobil kurd
Vilaiet: provincie în Imperiul Otoman *Yerkir:* ţara sau patria, pentru armeni *Zartong:* deşteptare

2 Lege din 1836 privind structura Bisericii armene şi dreptul de a înfiinţa şcoli în limba armeană (n. tr.).

Cuvânt înainte

ÎNTR-0 ZI DIN NOIEMBRIE 1910, la Erzurum, în ultima mare cetate otomană înaintea frontierei cu Rusia ţaristă şi duşmană, Simon Vraţian (1882-1969) şi Pilos Papahian (1882-1915), tineri institutori militanţi, numiţi de puţin timp la Colegiul „Sanasarian" din oraş, se întâlnesc cu Stepan Zorian, alias „Ros- tom“ (1867-1919), şi cu dr. Hovsep Der Tavtian (1870-1946), doi conducători de la începuturile Federaţiei Revoluţionare Armene, sau Daşnakţutiun (FRA[3]). întâlnirea are loc la domiciliul lui Rostom, nu departe de clădirea şcolii, în deplină libertate, cu ştiinţa şi în văzul tuturor. într-adevăr, de la Revoluţia Junilor Turci din 24 iulie 1908, Imperiul Otoman este din nou constituţional şi atmosfera se destinde. Limbile se dezleagă şi nu mai este necesar să te ascunzi pentru a apăra cauza armenilor. Un frumos şi sincer elan de solidaritate uneşte în acel moment diferitele popoare ale Imperiului în jurul otomanis- mului, simbol al renaşterii libertăţii, egalităţii şi fraternităţii. Revoluţionarii armeni, care au combătut multă vreme cu preţul vieţii despotismul sultanului Abdul Hamid II, sunt întâmpinaţi de populaţia otomană ca adevăraţi eroi ai libertăţii. După modelul altor oraşe imperiale, Erzurum nu mai este scena silniciilor împotriva armenilor, nici a atentatelor comise de comitetele revoluţionare. Această fostă capitală a Armeniei - Karin - îşi redobândeşte încetul cu încetul pacea şi securitatea.

3 Federaţia Revoluţionară Armeană, în armeană, *Hai* (armeană) *He- ghapohakan* (revoluţionară) *Daşnakţutiun* (federaţie), mai cunoscută sub numele de partidul Daşnak (federat) şi daşnaki (federaţi). O organizaţie fondată în 1890, la Tbilisi.

Zorit spre Erzurum de către conducere pentru a sprijini educarea poporului, dar şi pentru a transfera chestiunile legale ale partidului către *Yerkir* (literal, „ţară“, simbol al ţinutului strămoşesc pentru armeni), Rostom este un revoluţionar cu o fire zbuciumată. De un an, de când revoluţia i-a deschis drumul spre Erzurum, el nu reuşeşte să intre în rolul său de educator, aşa cum şi-o doreşte. Starea deplorabilă a poporului, lipsa mijloacelor îi fac imposibilă misiunea şi îi zdruncină moralul, fără ca totuşi să-l doboare. Este curajos, optimist: ar fi nevoie de mai mult ca să-l cuprindă disperarea. în partid este poreclit „marxistul" şi seamănă ca două picături de apă cu filozoful grec Socrate. în spatele zâmbetului său deschis şi al unei bune dispoziţii legendare, este foarte greu să ghiceşti în ce ape se scaldă. Cei doi tineri recruţi sunt emoţionaţi de prezenţa lui şi foarte încântaţi că trăiesc acel rar moment de întâlnire cu unul dintre fondatorii partidului.

— Ce este Federaţia Revoluţionară Armeană? întreabă amândoi deodată.

Zâmbind, Rostom, cam surprins de întrebare, tace o vreme, se freacă uşor pe frunte, apoi răspunde cu o voce calmă:

— Domnul să vă binecuvânteze, dar nu-mi puneţi întrebări aşa de grele. Cum aş putea să explic inexplicabilul? Nu poţi explica ce este Daşnakţutiun. Fiecare încercare îl diminuează. Poţi doar să simţi ce este Daşnakţutiun. Da, aşa este, să simţi, să trăieşti şi să crezi. Omul crede în Dumnezeu, dar este el în stare să spună cine e Dumnezeu?

— Fie, răspunde Simon Vraţian, puţin agasat, dar care este părerea ta despre Daşnakţutiun?

— După mine, Daşnakţutiun înseamnă, înainte de toate, să trăieşti şi să acţionezi. Dacă la origini Dumnezeu este, aş spune că la origini Daşnakţutiun acţionează, încearcă atunci să explice Rostom, făcând o paralelă, cel puţin îndrăzneaţă, între un Dumnezeu şi o revoluţie, ambele noţiuni eterne.

— Da, asta este, o mare acţiune, insistă Pilos pe un ton solemn.

— Nu! i-o taie Rostom, nu există acţiuni mari şi acţiuni mici; aşa cum există numai acţiuni onorabile şi dezonorante, există doar oameni de onoare şi fără onoare.

— Atunci, ce este Daşnakţutiun? insistă Pilos.

După ce a ascultat până atunci atent conversaţia, doctorul Hovsep Der Tavtian se înfurie şi se răsteşte la Pilos:

— Dar ce tot vrei repetând ca un papagal ce este, ce este?! Daşnakţutiun este Daşnakţutiun. Nu-ţi ajunge? Dacă mai insişti, du-te la Mikael Varandian, teoreticianul partidului, el îţi va explica...

Şi discuţia continuă despre locul Omului în societate şi angajarea în politic, dar şi despre motivele apartenenţei la FRA a celor doi tineri armeni. în sfârşit, după un dialog îndelungat, Vraţian încheie, reluând formularea lui Rostom:

— într-adevăr, Daşnakţutiun înseamnă să trăieşti, să crezi şi să simţi. Şi adaugă repede: Dar înseamnă şi sacrificiu!

Tânărul Simon Vraţian are dreptate, Daşnakţutiun devenise, la acea dată, „partidul sacrificaţilor". Prin aceasta se distinge de celelalte partide europene. Vârf de lance al *Zar- tong-u\m* (deşteptarea) armean la sfârşitul secolului al XlX-lea, această mişcare revoluţionară va fi făcut să moară generaţii întregi de bărbaţi şi femei, căzuţi în luptă sau lichidaţi în închisorile turceşti sau ruseşti, masacraţi cu sutele, chiar înainte de genocidul din 1915. Totuşi, tirania din timpul acestor regimuri nu este singura explicaţie pentru repetatele vărsări de sânge ale poporului armean. Dacă lista martirilor umple atâtea cimitire şi gropi comune din cele două imperii e pentru că revoluţia a fost un catalizator al visurilor şi idealurilor a căror putere a străbătut sufletele, făcând legiuni de *azatamartik* (literal, „luptători pentru libertate") să-şi sacrifice viaţa pentru cauză...

Să trăieşti liber şi demn pe pământurile Armeniei turceşti sau ruse eliberate de orice dominaţie străină, ca în vremurile fericite ale ultimilor regi armeni din Evul Mediu, aceasta a fost ambiţia acelor intelectuali şi fedaini a căror istorie merită să fie povestită. Conştienţi, fără nici o îndoială, că lupta lor era cumva fără speranţă, pe lângă faptul că supravieţuiau cu greu

în munţii îngheţaţi din Sasun şi din Caucaz, majoritatea luptătorilor şi-au găsit sfârşitul în floarea vârstei. Deseori, pentru ei însemna „să te duci pur şi simplu la moarte", *‚gheden ghelmaz“,* cum spun ei înşişi, în turcă. Dar aveau într-adevăr de ales? Să se înroleze a fost pentru ei o misiune reală, ca atunci când te faci preot, o cauză cu adevărat sfântă. Puţin contează că doar o mână dintre ei vor avea ocazia să pună piciorul pe pământul unei Armenii libere. Revolta lor era gândită cu maturitate: trebuiau să asigure un viitor pentru poporul lor, prosperitate pentru copiii lor prin eliberarea unui pământ mitic. Voiau să meargă în pas cu istoria, să continue să o scrie. „Libertate sau moarte", aceasta era deviza partidului care, născut pe un mănunchi de visuri, a rămas inegalabil: idealurile Revoluţiei Franceze din 1789, adierea Primăverii Popoarelor din 1848 amestecată cu romantismul pionierilor revoluţiei armeneşti din a doua jumătate a secolului al XlX-lea.

Există ceva din tragedia greacă în sacrificiul acestor bărbaţi şi femei căzuţi deseori în capcanele Istoriei, accente shakespeariene în povestea luptei lor disperate cu arbitrarul şi infamia. Aceşti martiri ai revoluţiei întrupează toţi arhetipul noului armean, al cărui portret a fost schiţat de părinţii *Zartong*-ului. Acei fedaini au trăit pe pielea lor angajarea supremă şi dezinteresată, eliberată de orice constrângere, dar în permanentă stare de răzvrătire împotriva despotismului şi a fatalităţii. Căci, aici ca şi în alte părţi, revoluţia nu a avut doar o faţă plină de virtute. Cauza presupunea şi o parte de vină şi cerea acte de o brutalitate rară. Revoluţia obliga la înăbuşirea sentimentelor şi la reacţia faţă de teama de moarte, răspândind chiar, la nevoie, teroarea. Cauza îşi impunea legea şi, zi de zi, îmblânzea moartea ca să o domine mai bine. „Celor care şi-au râs de moartea crudă printr-o viaţă temerară şi au dat un licăr de strălucire vieţii noastre terne printr-o moarte mândră", acestea sunt cuvintele prin care scriitorul şi omul de stat Avedis Aha- ronian (1866-1948) îi va omagia în culegerea *Pe drumurile libertăţii,* publicată mai întâi în foileton începând cu 1898, în *Droşak* (*Stindardul*), ziarul FRA. „Voi sunteţi cei care - va preciza el într-o prefaţă ulterioară -, pe drumul spinos al libertăţii,

aţi împletit visurile noastre cele mai frumoase şi mai îndrăzneţe într-o pâclă dureroasă şi sângerie."

Ce se ştie astăzi despre toate aceste visuri spulberate în primul genocid din secolul XX? Ce rămâne din dorinţa lor de a schimba viaţa? Ce se ştie despre bărbaţii şi femeile care, la chemarea sirenelor libertăţii, au vrut să îmbarce poporul armean într-o nouă comuniune de destin spre o lume unde fiecare să-şi găsească locul? Noua Armenie, cum şi-au imaginat-o ei! Pentru poetul Raffi (1835—1888), era oaza de pace, sinonimă cu fericirea, cu prosperitatea, cu reuşita şi bucuria, la care visează eroul Vartan, în romanul său *Nebunul.* Genocidul din 1915, sfârşitul Primei Republici a Armeniei, în 1920, şi îngroparea Chestiunii Armene, prin Tratatul de la Lausanne din 1923, au distrus toate visurile armene pe altarul modernităţii. Istoria a spulberat aspiraţiile acestui popor, dar mesagerii lor n-au murit niciodată în conştiinţa naţională. Istoria a fost crudă cu ei, dar memoria, mai generoasă, a întreţinut amintirea celor care au scris aceste pagini eroice cu cerneala roşie a sângelui lor, neîncetând să-i omagieze.

în acelaşi timp, şi memoria poate să slăbească, uneori chiar să ne păcălească perfid, atunci când face din aceşti combatanţi nişte statui încremenite. Lucrările în limba armeană consacrate acestei epopei revoluţionare sunt pline cu imagini ale acestor intelectuali şi fedaini tot atât de imobili pe cât sunt de necunoscuţi de majoritatea armenilor. Şi totuşi, fotografiile vorbesc de la sine. Ele arată iubire şi melancolie, putere şi tristeţe... Această carte este o invitaţie la revizuirea paginilor acestui trecut revoluţionar şi la revigorarea dezbaterilor ce i-au divizat uneori pe intelectuali, precum şi a celor despre rivalităţile strategice dintre fedaini. O invitaţie şi la înţelegerea mizelor actuale ale Chestiunii Armene.

Fiica cea mică a vechii Chestiuni Orientale, Chestiunea Armeană a traversat istoria Imperiilor Otoman şi Rus timp de aproape cincizeci de ani. Din 1878 până în 1923, armenii au trăit în ritmul tratatelor şi şi-au pus toate speranţele în renaşterea unei Armenii suverane. în aceste cinci decenii, armenii au trecut de la efervescenţă la dezamăgire, de la idealism naţional la umilire colectivă. Lucrarea aceasta povesteşte odiseea revoluţiei în germene, care se spune că a ajuns, într-o zi, să fie cunoscută de armeni prin vulturul mesager al ştirilor din *Yerkir:*

Deja deasupra crestelor îndepărtate,
Nori negri fără încetare se adună...
Hai, hai, dezlănţuie-te, furtună...

I. „S-a auzit o voce din munţii Erzurum“ (1856-1889)

CÂND, ÎN ZORII ANILOR 1860, Arabo[1], Arşag Vramian[4 5], Agnuni[6] şi Hovsep Arghutian[7] se trezesc în lumea imperiilor - otoman pentru primii doi, rus pentru ceilalţi doi —, toţi patru, care nu se cunoşteau încă, sunt departe de a-şi imagina că acest secol al XlX-Iea, care începuse aducând speranţa naţiunilor în progres, se va sfârşi în decadenţă şi haos. La acea dată, Europa iese dintr-un nou război între Imperiul Rus şi Imperiul Otoman, cei doi uriaşi rivali care se înfruntă de secole sub privirea lacomă a puterilor europene, a căror unică ambiţie este să-şi mărească influenţa. De-a lungul anilor care au urmat după Războiul din Crimeea, în 1856, Arabo, Vramian, Agnuni şi Arghutian vor asista la schimbarea respectivelor lor imperii, la deschiderea lor treptată în faţa reformelor liberale şi democratice, indispensabile pentru asigurarea supravieţuirii lor.

Martori ai unei Europe în plină fierbere după Revoluţia Franceză din 1789 şi Primăvara Popoarelor din 1848, aceşti tineri armeni ştiu că, pentru a-şi salva regimul, ţarii şi sultanii trebuie să-şi regândească organizarea statelor şi să inoveze prin metode noi, rupând-o cu modelele tehnocrate pe cale să-şi dea duhul, neputincioase în faţa provocărilor modernităţii, în această stare de spirit, sultanul Abdul Medjid I (1823-1861)

---

4 Arakel Stepanos Mechitarian, alias „Arabo" (1863-1893).
5 Onnik Terstakian, alias „Arşag Vramian" (1871-1915).
6 Haceatur Malumian, alias „Agnuni" (1863-1915).
7Hovsep Arghutian, alias „Işhan", sau „Daşo“, sau „Yervant" (1863- 1925).

promulgă, în 1856, *hatihumaium,* instituind egalitatea între toţi supuşii Imperiului, cu câţiva ani înainte ca ţarul Alexandru II (1818-1881) să abolească sclavia în întreaga Rusie, în 1861. O nouă eră pare să se deschidă la Constantinopol, ca şi la Sankt-Petersburg, pentru toate popoarele pe care le adăpostesc...

în zorii schimbării

AGNUNI ŞI HOVSEP ARGHUTIAN sunt amândoi armeni proveniţi din Rusia ortodoxă, care s-a autoproclamat putere protectoare a tuturor creştinilor din Imperiul Otoman, un fel de a justifica superioritatea sa faţă de Constantinopol şi dreptul ei de ingerinţă în afacerile interne ale acestuia. Armeni şi ei, Arabo şi Vramian sunt supuşi creştini pe pământ otoman. Imperiul Otoman este considerat atunci „bolnavul Europei" şi sultanii contează pe sprijinul puterilor occidentale, în special Anglia, pentru a zăgăzui poftele ruşilor. După modelul altor naţionalităţi luate ostatice în acest război diplomati- co-militar, aceşti tineri armeni se avântă în deschiderea spre reforme pentru a se adapta vremurilor noi, dornici să contribuie la transformarea imperiilor în state egalitare. Intră cu uşurinţă într-o lume în care spiritul Luminilor a câştigat încetul cu încetul elitele din strâmtorile Bosforului, dar şi pe cele din Delta Nevei sau de la Tbilisi, în valea râului Kura, vicecapitala imperiului Romanovilor.

Arabo, Vramian, Agnuni şi Arghutian au crescut pătrunşi de noile idei despre naţiune, raţiune, ştiinţă şi dezvoltarea individului, care sunt opusul ordinii stabilite şi al tradiţiilor populare. Proveniţi dintr-o veche civilizaţie creştină care a fost divizată între diferitele imperii din Orient, aceşti tineri vor urma mişcarea de ansamblu, fiecare în felul său. Nu se îndoiesc nici o clipă că, prin cultura sa trimilenară, poporul lor poate să participe la aceasta şi, de ce nu, să se afle în fruntea progresului din sânul acelor despotisme luminate. Ştiu totodată că patru secole de rivalităţi imperiale - persano-otomane, ruso- persane, ruso—otomane — au lăsat urme adânci în psihologia armenilor, deseori prinşi ca-n menghină în luptele pentru hegemonie: ca să se protejeze mai bine, ei au dezvoltat puternic supunerea, codul onoarei, respectul faţă de tradiţie... Sunt gata, dacă trebuie, să emigreze pentru a duce o viaţă mai bună. îşi amintesc şi că strămoşii lor au încercat uneori să exploateze tensiunile între imperii, uneltind, cu sprijinul în primul rând al Rusiei, tentative de insurecţie contra puterilor musulmane. Cei patru tineri cunosc cuvânt cu cuvânt epopeile lui David din Sasun împotriva arabilor, din Evul Mediu, şi cele care circulă din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, ale lui Israel Ori (1658-1711), Hovsep Emin (1726-1809), David Bek (t 1726) şi alţi *melik,* prinţi din Karabah, care, cu binecuvântarea catolicosului din Ecimiadzin din acea epocă, au întruchipat primele mişcări de eliberare ale Armeniei. Astfel că, dacă Istoria i-a despărţit, otomanii Arabo şi Vramian şi ruşii Agnuni şi Arghutian aparţin totuşi aceleiaşi generaţii, o generaţie extrem de conştientă că nici o armată imperială nu a reuşit vreodată să stingă setea de revoltă care dormitează în acest popor cucerit din secolul al XlV-lea.

în Europa imperială a secolului al XlX-lea, poporul armean reprezintă cam 4 milioane de suflete repartizate prioritar în Imperiul Otoman, apoi în Imperiul Rus, şi în număr mai mic în Imperiul Persan. Moştenitori ai lumii aflate în zorii unei mari schimbări, Arabo, Vramian, Agnuni şi Arghutian vor fi martori, apoi actori, în transformarea modernă a Armeniei. în afara acestei amprente politice, cei patru tineri întruchipează, ca şi poporul lor, alte linii de forţă. Trebuie mai întâi să facem o deosebire de ordin istoric între armenii rămaşi în *Yerkir* şi armenii din străinătate, aşezaţi mai ales în Europa şi India. Dacă primii trăiesc în ritmul alegerilor de ordin politic ale suveranilor lor, a doua categorie s-a familiarizat rapid cu ideile noi care au cucerit societăţile lor adoptive. în Europa, congregaţia catolică a lui Mechitar din Sebastia (Mechitar Sebastaşi) (1676-1749) - cunoscută mai târziu sub numele de mechitarişti, înfiinţată în insula Sfântul Lazar, lângă Veneţia, de la începutul secolului al XVIII-lea - a impulsionat deşteptarea naţională, insistând pe rolul educării maselor şi necesitatea deschiderii discursului autorităţilor religioase armene. în India, colonia armenească din Madras, originară mai ales din Persia, a dat semnalul deşteptării politice cu publicarea, în 1773, a proiectului de Constituţie armenească a filozofului Şahamir Şahamirian (1723-1797), considerat unul dintre primele texte constituţionale din lume, care a fost urmat, în 1794, de lansarea primului ziar în limba armeană, *Azdarar.* în ciuda perioadei care le separă, aceste două focare culturale exercită o puternică influenţă asupra armenilor rămaşi în ţară, oscilând între atracţie şi repulsie faţă de ideile noi.

Există însă şi o dilemă de ordin geografic între Arabo şi Vramian, amândoi armeni otomani, şi Agnuni şi Arghutian, născuţi în Caucaz. Primii aparţin unei istorii armeneşti de sub dominaţia unui regim islamic otoman, începând cu mijlocul secolului al XV-lea. Dinastia Osmanliilor a instaurat un sistem centralizat, nedrept şi birocratic, în care supuşii armeni fac parte dintr-o comunitate extrateritorială, sau *milet,* care se bucură de o autonomie religioasă, reprezentată de Patriarhia de la Constantinopol, considerată a fi singura autoritate recunoscută de puterile otomane. în ce-i priveşte pe caucazienii Agnuni şi Arghutian, ei se află sub administraţia unei puteri slave, creştin-ortodoxă, centralizată şi şovină, care preconizează asimilarea culturilor minoritare în beneficiul civilizaţiei ruse, a cărei misiune este de a cuceri tot mai multe teritorii, în special spre mările calde, pentru a lărgi influenţa Rusiei eterne. Armenii din Rusia se supun statutului Polojeniei, prin edictul din 1836, conform căruia puterea imperială autorizează Ecimiad- zinul, singura

autoritate armeană recunoscută, să înfiinţeze şcoli primare religioase.

în ciuda supremaţiei acestui Sfânt Scaun faţă de celelalte centre religioase armene din Constantinopol, din Sis şi din Ierusalim - ultimele două datând din Evul Mediu -, societăţile armeneşti din cele două imperii nu mai sunt în contact. Arabo, Vramian, Agnuni şi Arghutian au, fireşte, acelaşi Dumnezeu, aceiaşi regi antici şi medievali, acelaşi model patriarhal al familiei; ei împărtăşesc amintirea unui teritoriu istoric unic,

dar se supun unor culturi politice diferite şi vorbesc dialecte diferite ale limbii armeneşti: dialectul occidental, pentru Arabo şi Vramian, şi dialectul oriental, pentru Agnuni şi Arghutian. Aşa încât, atunci când modernitatea bate la poarta imperiilor, armenii o percep în mod diferit, după cum se găsesc de o parte sau de alta a frontierei. în Turcia, elitele armeneşti îşi întorc faţa spre Anglia, cu spiritul ei comercial, şi Franţa, cu Luminile ei. Se pătrund de conceptul politic francez de Naţiune, înţeleasă ca o comunitate a cetăţenilor. în Rusia, armenii sunt mai curând inspiraţi de Germania şi de conceptul ei cultural de Naţiune, văzută ca o comunitate etnică, lingvistică şi religioasă.

Primele stagii ale studenţilor armeni în universităţile din Europa Occidentală amplifică aceste diferenţe culturale, al căror impact va fi determinant pentru viitorul politic al Armeniei. Armenii din Rusia evoluează într-un stat asimilator, dar creştin, care asigură securitatea fizică a naţionalităţilor, tratate a priori cu echitate de către administraţia centrală. Datorită acestui fapt, ei au un sentiment de superioritate faţă de armenii din Turcia, a căror securitate fizică este deseori ameninţată de musulmani şi de raidurile triburilor kurde, mai mult sau mai puţin manipulate de puterea imperială.

Dhimmii sultanului

ALTĂ DILEMĂ, DE ASTĂ DATĂ DE ORDIN SOCIOLOGIC, raportul oraş-sat îi desparte pe armenii din interiorul fiecărui imperiu. în secolul al XlX-lea, armenii otomani se află încă pe pământurile lor istorice, care au fost împărţite în mai multe vilaiete divizate în sangeacuri şi în apropiere de frontierele critice cu Rusia şi Iranul. Amintindu-şi de victoria militară rusă de la Erzurum şi Kars, din 1829, autorităţile otomane se tem de vecinătatea culturală intercreştină şi-şi dublează eforturile pentru ca armenii să nu fie niciodată majoritari aici din punct de vedere demografic, în ciuda câtorva excepţii în vilaietele Van şi Bitlis, din care se trage Arabo. După un plan bine pus la punct de ani de zile, Sublima Poartă întăreşte în Anatolia Orientală prezenţa componentelor turce, kurde şi de alte etnii musulmane (cerchezi), instalate în grabă după pierderea de teritorii otomane din Europa şi de jur împrejurul Mării Negre.

împrăştiaţi pe teritoriul imperiului, armenii sunt de altfel supuşi statutului de *dhimmi,* adică de protejat al sultanului. In realitate, este vorba de o categorie rezervată supuşilor de mâna a doua, situaţi la marginea societăţii, căci nu au aceleaşi drepturi ca musulmanii. Statutul de *dhimmi* le interzice, de exemplu, să aibă un cal, să poarte arme şi să-i dea în judecată pe musulmani. Aceasta este lumea în care a crescut Arabo în Sasun. în această regiune istorică, precum şi în celelalte provincii ale imperiului, armenii sunt 95% ţărani, trăind în condiţii mizerabile şi copleşiţi de impozite *(gizie* sau capitaţie). Sedentari, aceşti cultivatori sunt la bunul-plac al proprietarilor funciari *(aga)* şi al triburilor de crescători kurzi, adepţi ai raziilor făcute fără să fie pedepsite, ba chiar cu complicitatea puterilor locale. Totul pare încremenit în acest spaţiu deosebit al imperiului, ca şi cum timpul s-ar fi oprit deodată în secolul al XV-lea. Supunerea este profund înrădăcinată în mentalitatea rurală. Şi nimic nu poate schimba raportul dominator-dominat, în ciuda eforturilor Bisericii de a fonda şcoli şi de a aduce puţină relaxare unei populaţii lăsate de izbelişte, care, prin aceasta, împărtăşeşte soarta ţăranilor turci şi kurzi, chiar dacă fiecare comunitate trăieşte separat în satele şi capitalele din provincii.

Lumea armenilor din Constantinopol, acolo unde s-a născut şi a crescut Vramian, prezintă un tablou cu totul diferit. în capitala otomană, unde în anii 1880 sunt în număr de 150 000, adică 17% din populaţie, armenii sunt perfect integraţi în societate şi organizaţi într-o ierarhie socială foarte închisă. în vârful piramidei comunităţii se află clasa aşa-numiţilor *amira,* un fel de nobilime de stat care dă diplomaţii, funcţionarii, bancherii şi arhitecţii Sublimei Porţi. Apropiate Patriarhiei din Constantinopol, mari familii armeneşti - Dadian, Baban, Ayvazian etc. - lucrează în slujba statului imperial şi a sultanului. Influenţa lor stârneşte gelozia în cercurile apropiate sultanului, dar acestea nu pot avea o reglare de conturi fără dezlegarea suveranului-calif.

în mijlocul corpului social armean se găsesc corporaţiile, sau *esnafi,* de meşteşugari, comercianţi şi negustori care au devenit cu timpul tot mai puternice - familia Vramian se trage din aceştia. Ele ar dori să aibă un profit din reformele liberale, adică din *hatişerif* (carta imperială) a lui Gul-Hane (1839) şi *hatihumaium.* Aceste corporaţii care respectă cuvânt cu cuvânt noile legi de egalitate între toţi supuşii imperiului cer aplicarea lor fără întârziere, începând cu organizarea comunitară dată exclusiv pe mâna oligarhilor *amira.* De aici conflictul firesc între susţinătorii tradiţiei şi cei ai modernizării. Astfel, până la mişcarea revoluţionară din anii 1870, tot ce înseamnă criză traversată de societatea armenească din Constantinopol este rodul tensiunilor sociale dintre nobilime şi corporaţii (*amira* şi *esnafii),* sau în jurul funcţionării comunitare: gestionarea Patriarhiei, a şcolilor, a spitalelor. în 1848, îndrăzneala *esnafilor* moderni merge până la susţinerea mai multor scriitori proveniţi din marile familii, ca Krikor Odian (1834-1887), Nigoghos Baban (1826-1858), Garabed Utugian (1823-1904) şi Nahabed Rusinian (1819-1876), care sunt autorii unui proiect de modernizare a *miletului* armean, trimis Patriarhiei. Inspirată de ideile democratice europene, propunerea este respinsă de călugării susţinuţi de *amira,* care se tem atât pentru

privilegiile lor,, cât şi pentru legitimitatea lor pe lângă sultan. Puterea otomană contează într-adevăr pe aceştia pentru asigurarea stabilităţii în comunitatea armeană, considerată *„miletul* cel mai fidel sultanului", chiar dacă autorităţile au înţeles că semnele de agitaţie din sânul burgheziei creştine sunt un ecou al revoltei popoarelor din Balcani şi din Egipt.

La baza ierarhiei, comunitatea armenească din Constantinopol numără zeci de mii de muncitori veniţi de la ţară şi ajunşi în cetatea imperială pentru a avea o viaţă mai bună *(panduht).* Nepotrivirile sociale sunt aşa de mari între *amira* şi *esnafi,* încât ei sunt gata să accepte orice funcţie în oraş, mai ales de hamali, apari, servitori. Excluşi din societate, ei simbolizează exodul rural şi au nostalgia *Yerkirului:* se vor alătura cu uşurinţă mişcării revoluţionare. Prăpastia socială dintre Vramian-orăşeanul şi Arabo-ţăranul sare în ochi; Biserica armeană, conştientă de aceste disparităţi, îşi înmulţeşte demersurile pentru a dezamorsa tensiunile, fără să pună vreodată sistemul sub semnul întrebării, asigurând doar educarea poporului din vilaiete, pentru a-şi menţine prestigiul în faţa unei comunităţi în plină fierbere, încă din perioada reformelor (*Tanzimat*).

Credincioşi ţarului

ÎN RUSIA, AGNUNI ŞI ARGHUTIAN aparţin unei societăţi armeneşti răspândite în partea caucaziană a imperiului. Considerând puterea slavă ca forţă eliberatoare de când le-a permis să restabilească contactul cu civilizaţia europeană, armenii sunt de acord cu dinamica expansionistă a ruşilor, a fortiori când aceştia atacă Turcia. Ei vor să vadă în aceasta speranţa într-o apropiată eliberare a Armeniei şi nu le vine greu să se integreze în cultura rusă. Ocupă posturi-cheie în ierarhia imperială şi au dat mai mulţi generali armatei ţarului când aceasta i-a înfruntat pe otomani în 1828-1829 şi în 1853-1856. Dar puterea imperială este vicleană şi devine şi mai cinică, recompunându-şi mereu harta administrativă în funcţie de interesele sale, evitând cu orice preţ formarea unor entităţi etnice omogene; ea caută să limiteze riscurile unei autonomii armeneşti, premise ale separatismului. Ca şi celelalte naţionalităţi, armenii nu sunt favorizaţi de guvernul central, chiar dacă ruşii ştiu că această minoritate face parte dintre cei mai credincioşi supuşi ai ţarului în Transcaucazia multietnică, frământată şi cu frontierele permisive şi nesigure.

încurajaţi de tratatele de la Gulistan (1813), de la Turk- menceai (1828) şi de la Adrianopol (1829), care pun capăt prezenţei iraniene în Caucaz, armenii rămân totuşi împrăştiaţi în mai multe provincii (*oblasti*), în special în Tbilisi, Baku, Kars, Erevan şi Elizabetpol. în secolul al XlX-lea, oraşele Tbilisi şi Baku concentrează importante colectivităţi armeneşti; primul, cel în care foarte tânărul Agnuni se stabileşte cu familia sa, este capitala administrativă, comercială şi intelectuală a Cau- cazului. Al doilea, care este cel mai important oraş industrial din regiune, este pe cale să devină primul centru de producere a petrolului din lume. La acea epocă, Erevan, Alexandropol şi Nahicevan sunt nişte târguri armeneşti mixte, tătarii fiind la fel de bine reprezentaţi ca şi componenta armeană. In alte părţi, în Zanghezur, Karabah şi Lori, de unde este originar Arghutian, armenii, care sunt în cea mai mare parte a lor meşteşugari, ţărani şi comercianţi, sunt majoritari şi relaţiile lor cu etniile musulmane sunt, când nu au loc tulburări naţionale, mai curând echilibrate şi cu respect faţă de diferenţele culturale.

Ultimul clivaj dintre armeni este de ordin cultural. Cei patru tineri armeni se situează în două tabere opuse care se intersectează: pe de o parte, partizanii tradiţiei, Arabo şi Arghutian, şi de cealaltă, cei ai modernităţii, Vramian şi Agnuni. Veritabil „stat în stat“, Biserica armeană este păstrătoarea tradiţiei şi se bizuie pe o reţea de biserici, de mănăstiri şi de şcoli aflate sub jurisdicţia sa pentru a-şi întări autoritatea, în timp ce spiritele seculare îi contestă puterea şi discursul, după părerea lor rupte de realităţile în care trăieşte poporul. Biserica traversează secolul reformelor, preocupată să-şi păstreze prestigiul, înalţii săi demnitari gândindu-se în primul rând la rangul şi privilegiile lor. în ciuda popularităţii unor ecleziaşti ca Măgârdici Hrimian (1820-1907), alias Hrimian Hairik (literal - „părintele Hrimian"), originar din Van, unde publică periodicul *Artsvi Vaspurakan (Vulturul din Vaspurakan),* din 1855, Biserica este viu contestată şi nu poate împiedica dezvoltarea comunităţilor catolică (creată în 1831) şi protestantă (creată în 1850) în afara jurisdicţiei sale. Oficializarea acestor confesiuni creştine în sistemul imperial dovedeşte criza din credinţa tradiţională armeană. *Miletele* catolic şi protestant întruchipează modernitatea şi se bucură de susţinerea reţelelor de misionari occidentali în vogă în Imperiul Otoman de la deschiderea lui prin reforme.

Conştient de miza politică şi religioasă, Hrimian Hairik îşi îndeamnă confraţii să se apropie de popor şi să-l susţină în lupta împotriva mizeriei - pe scurt, să-şi reia misiunea de protectori ai săracilor şi călăuză a naţiunii. Apropiat de adevăratul popor, el se duce ca preot la mănăstirea Surp-Garabed (Sfântul Garabet), lângă Muş, în vilaietul Bitlis, şi devine întruparea *Yerkirului,* nu fără să-şi asume riscuri mari şi deseori împotriva propriilor confraţi conservatori. Prezenţa lui Hrimian Hairik în vilaiete marchează o cotitură în ţărănime, care vede în el purtătorul de cuvânt al sărăcimii, vocea celor deposedaţi pe lângă patriarhie, deci pe lângă sultan.

După modelul altor tineri din generaţia sa, Arabo a crescut cu chemările la revoltă ale lui Hrimian Hairik în minte. Educat, ca şi colegii săi de clasă, în şcoli religioase, Arabo a urmat seminarul din

Mănăstirea Apostolilor din Muş. Din această educaţie, el va păstra simţul dreptăţii şi dragostea de pământ. In Caucaz, autoritatea Bisericii este mai puţin supusă contestărilor. Intr-adevăr, acolo, de la abolirea sclaviei, un curent de idei tipic rusesc, fondat pe cultul pământului, apărarea ţărănimii şi a credinţei creştine, a ţâşnit în peisajul politic şi social, dar îndulceşte criticile la adresa autorităţilor religioase. Este populismul. Tineretul rus din Caucaz, armean sau nu, se lasă cucerit de aceste noi teze concretizate prin organizaţia Pământ şi Libertate (Zemlia i Volia), creată în anii 1860, ce are misiunea de a educa masele ţărăneşti şi de a acţiona clandestin împotriva ţarismului.

Provenit dintr-o familie modestă, tânărul Arghutian, originar din satul Sanah din Lori, este şi el educat de către preoţi, dar fără cea mai mică legătură cu problema naţională; mintea sa oscilează între dragostea faţă de credinţa creştină şi acţiunea subversivă împotriva despotismului ţarului. Născut în Persia, tânărul romancier Hagop Melik-Hagopian, sau „Raffi" întruchipează această sinteză între cele două culturi tradiţionale. Credinţa creştină şi emanciparea socială sunt pentru Rafii două dinamici supuse iubirii faţă de pământul armenesc. In timpul unei călătorii iniţiatice în Armenia turcească, care-l conduce, prin vâltoarea anilor 1860, la mănăstirile Varag, Aghtamar şi Sfântul Garabet, a descoperit armenii din *Yerkir* şi mărturiseşte că este fascinat de lucrul efectuat de

Hrimian Hairik, cu care face cunoştinţă. Dar Raffi încă nu este cel mai mare scriitor armean din perioada contemporană. La acea epocă, el lucrează pentru ziarul *Hiusisapail (Aurora boreală),* fondat în 1858 la Moscova de către Stepanos Nazarianţ (1812-1879) şi Mikael Nalbandian (1829-1866). Sub conducerea lui Raffi, creştinismul combativ şi populismul social câştigă încetul cu încetul minţile tinerelor generaţii.

în centrele urbane precum Constantinopol, Tbilisi şi Baku, avântul ideilor se întemeiază pe ştiinţele sociale şi pe literatură, schiţând imaginea unui liberalism încă vag, amestecat cu un ideal de justiţie socială încă nedefinit. La Tbilisi, unde se stabileşte familia bogată a tânărului Agnuni, mişună aceste noi idei. Centru nervos al Caucazului, Tbilisi este locul de confruntare în dezbaterea politică între tradiţie şi modernitate. Biserica este cea care păgubeşte prima, fiindcă e contestată sub impulsul dat de tânărul scriitor Haceatur Abovian (1809-1848). Romanul său *Rănile Armeniei,* publicat în 1841 în limbă vernaculară, a stârnit mânia clerului, care face totul ca să-i întârzie publicarea.

Acest părinte al modernităţii, care moare accidental în 1848, va lăsa celor doi discipoli ai săi grija de a fi promotorii înnoirii identităţii naţionale şi ai progresului. Originar din Nor Nahicevan, Mikael Nalbandian s-a format la Moscova, înainte de a pleca în India, apoi în Anglia, unde se învârte în jurul teoreticienilor Bakunin şi Herzen. Revoluţionar şi internaţionalist, Nalbandian predică ateismul şi un socialism utopic şi extrateritorial. în ce-l priveşte pe al doilea, născut la Moscova, Krikor Ardzruni (1845-1892) frecventează diferite şcoli şi universităţi din Europa: după Tbilisi, Moscova şi Sankt-Pe- tersburg, el studiază, rând pe rând, la Heidelberg, Ziirich, Geneva, Viena şi Veneţia, unde îşi perfecţionează limba armeană pe lângă mechitarişti. Pătruns complet de spiritul reformelor, Ardzruni apără integrarea armenilor în Europa democrată şi liberală, în numele unei civilizaţii comune; el se bazează pe bogata cultură armenească şi pe Rusia, singura putere de inspiraţie occidentală din regiune, pentru a reconstrui naţiunea armeană într-un cadru strict legal. Apropiat al burgheziei

naţionale în formare din marile oraşe ale imperiilor, Ardzruni cheamă la o revoluţie culturală prin integrarea armenilor în spaţiul european, sprijinindu-se pe investiţiile cercurilor economice şi pe difuzarea literaturii armene în plină reînnoire în Caucaz şi la Constantinopol. Sărăcia care domină de secole în *Yerkir* îi inspiră pe scriitorii dintr-o nouă generaţie, îngroziţi de tabloul social deplorabil al comunităţii rurale armeneşti.

1863, cotitura

DUPĂ MODELUL UNORA CA ABOVIAN, Raffi sau Nalbandian, tinerele elite urbane, situate de fiecare parte a frontierei, preiau tema condiţiei ţăranilor şi fac din aceasta un subiect de predilecţie, denunţând inegalităţile sociale, arbitrarul din Imperiul Otoman şi egoismul — dacă nu chiar complicitatea - celor numiţi *amira* în politica imperială. Majoritatea autorilor fac să cadă în derizoriu aroganţa bogatelor familii armeneşti, indiferente faţă de soarta ţăranilor, dar sunt atenţi să nu fie respinşi de cenzură sau să rişte să fie exilaţi. Ei sunt preocupaţi de exodul rural, de emigrarea armenilor din ţară şi de întârzierile în propagarea cunoaşterii, începând cu folosirea limbii armeneşti. La Constantinopol, dr. Nahabed Rusinian publică, în 1853, cartea *A vorbi corect,* ce deschide calea difuzării limbii vorbite de popor, *aşharabar,* în lumea literară armeană. La Sankt-Petersburg, Rafael Patkanian (1830-1892) este autorul mai multor pamflete, în 1860, în care exaltă patriotismul şi deşteptarea culturală.
li

Pentru Arabo, Agnuni şi Arghutian, anul 1863 nu marchează doar data naşterii lor. Acest an nou constituie o etapă decisivă în dezvoltarea politică armeană. Consecinţele Războiului Crimeii au împins Sublima Poartă să instaleze cerchezi în mai multe regiuni din imperiu, printre care Zeitun, Van şi Erzurum. In grabă, dar nu fără un anumit calcul, autorităţile centrale cer confiscarea pământurilor ce aparţin unor *melik* armeni din Zeitun. Aceştia din urmă, dorindu-şi autonomia, resping ordinul şi obţin intervenţia lui Napoleon III pe lângă
sultan, în numele regimului capitulaţiilor care leagă Imperiul Otoman de Franţa de la începutul secolului al XVI-lea. La faţa locului, armenii risipesc trupele otomane, după o luptă totuşi inegală.

Succesul popular din Zeitun le dă aripi compatrioţilor din Van şi din Erzurum care, la rândul lor, se răzvrătesc împotriva puterii centrale. La Van, în 1863, intr-un avânt excepţional de solidaritate, ţăranii armeni şi kurzi se coalizează împotriva trupelor turceşti şi reuşesc să-i facă să dea înapoi pe proprietarii funciari susţinuţi de administraţia locală în intenţia lor de a impune noi taxe pentru a facilita instalarea musulmanilor în Caucaz. La Erzurum, tot în acelaşi an, ca urmare a raidurilor neîncetate şi a actelor ilegale săvârşite de triburile kurde, armenii se ridică împotriva agresorului. Ei trimit o delegaţie la Constantinopol şi ameninţă că vor emigra masiv în Rusia dacă marele vizir, Fuad Paşa, nu va pune capăt acestor abuzuri. Mâniat, acesta din urmă le răspunde imediat şi îi invită să părăsească ţara dacă nu sunt mulţumiţi. O replică ce se întoarce de fapt împotriva lui, pentru că puterea otomană îşi dovedeşte prin aceasta neputinţa de a instaura ordinea în imperiu.

Dincolo de aceste eşecuri suferite de autorităţi, răscoalele în lanţ şi deznodământul lor dau primele impulsuri viitoarei mişcări revoluţionare armene, care va căuta, rând pe rând, intervenţia puterilor europene pentru a face presiuni asupra Sublimei Porţi, o alianţă cu kurzii împotriva regimului turc şi apropierea de Rusia, ca o legătură de solidaritate. Ivite în cele două extremităţi ale Imperiului Otoman, aceste răscoale marchează şi debutul unei clare apropieri între tinerele elite armeneşti din Constantinopol şi cele din Tbilisi, care văd în eroismul ţăranilor armeni din Zeitun, Van şi Erzurum mugurii deşteptării naţionale la care îndeamnă prin cuvintele lor de ani de zile. In ochii lor, efervescenţa naţională nu mai este doar o idee formulată prin nişte pamflete şi câteva romane, de acum înainte este o realitate socială care-şi găseşte un nou avânt, în 1863, în adoptarea unui nou Regulament intern, un fel de „Constituţie naţională" a armenilor din Imperiul Otoman.

Pe calea deschisă de reforme, acest text fundamental, obţinut mulţumită sprijinului dat de sultan, dovedeşte schimbarea de influenţă, care trece de la *amira* la *esna.fi.* El consacră astfel pasul înapoi făcut de Biserica armeană în faţa modernităţii şi faptul că se ţine seama de o cerinţă a poporului şi de secularizare în gestionarea problemelor curente. Chiar dacă el rămâne inechitabil printr-o reprezentare superioară a armenilor de la oraş în comparaţie cu cei de la ţară, acest Regulament intern marchează mai ales începutul unei unităţi de gândire a armenilor, încurajaţi şi prin redactarea, în acelaşi an, la Sasun, a periodicului *Artsiv Tarono (Vulturul din Taron),* de către Hrimian Hairik.

La întrebarea de unde au venit strămoşii săi, cel mai neînsemnat ţăran analfabet din Sasun dădea invariabil acest răspuns: „Strămoşii noştri se aflau aici înainte de patriarhul Noe; de unde aţi vrea să vină?“ Conform tradiţiei, trebuie să te întorci în îndepărtata Antichitate pentru a afla originile sasuniţilor, printre asirieni şi urarteeni. Locuitori de pe muntele Sasun sau din câmpia Taron, cu capitala la Muş, aceşti armeni din Bitlis sunt paznicii divinităţilor Vahagăn şi Asthik şi descendenţi din Părinţii istoriei armeneşti, Sahak, Mesrop Maştoţ, Moise din Horen (Movses Horenaţi), din dinastia Ma- migonian şi ai lui David din Sasun.

Arabo, originar din satul Kurther, din regiunea Bernaşen, este, ca toţi copiii de vârsta lui, moştenitorul acestei lumi pierdute, a cărei făclie aprinsă trebuie vegheată ca să lumineze minţile noilor generaţii.

Sasun - sărac, dar rezistent

ÎNTRE MUNŢII ÎNTUNECAŢI ŞI CÂMPIA STEARPĂ, sasuniţii şi mşeţii - locuitorii din Sasun şi din Muş - trăiesc în condiţii de sărăcie înfiorătoare. Lipsiţi de o reţea şcolară demnă de acest nume, ţăranii din Muş sunt unici prin curaj, rezistenţă şi stăpânire de sine, dar şi prin organizarea lor în jurul mănăstirilor (a Apostolilor, a Sfântului Garabet şi a Sfântului Aghperig). Deviza lor „înainte, fie ce-o fi“ le hotărăşte o viaţă

austeră şi le permite să înfrunte toate primejdiile, chiar pe acelea ce vin de la administraţia turcă, complice cu *ghabilaţii* (mari familii kurde) sau *aşiretele* (triburi kurde). Deşi minoritari în vilaietul Bitlis, *ghabilaţii* şi *aşiretele* sunt mână în mână cu funcţionarii corupţi în comiterea abuzurilor împotriva armenilor. în fruntea unor mici, dar veritabile, armate, *ghabilaţii* impun un sistem medieval şi desfăşoară procesul de turcifi- care a satelor prin islamizarea forţată a tuturor necredincioşilor - ghiaurii.

în ziarul său *Vulturul din Taron,* Hrimian Hairik înregistrează ticăloşii şi delicte comise împotriva ţăranilor, ghiauri sau nu. Susţinuţi de forţele locale de ordine, kurzii se bizuie pe un sistem social rigid, condus de nobili (*toruni).* La ordinul *torunului, aşiretul* se dedă la jafuri, tâlhării, răpiri şi asasinate, aducându-i pe armenii şi kurzii excluşi din triburi la starea de sclavi *(raiale). Torunii* au drept de viaţă şi de moarte asupra raialelor; le vând în pieţele de sclavi cu până la 200 de galbeni şi le supun la munci degradante: domiciliu forţat *(gheşlagh*), taxe diverse (*hafir*), muncă forţată (*olam*) şi paza obligatorie a vitelor *(put). Aşiretul* este coagulat în jurul creşterii oilor şi al înrobirii raialelor, cărora le asigură protecţia în faţa altor triburi kurde, dar şi faţă de guvernul central, care încearcă să restabilească ordinea în această provincie accidentată şi greu accesibilă. Ameninţaţi de marile familii kurde, pe de o parte, şi de triburi, pe de alta, armenii nu au deseori drept alternativă decât să se convertească la islam, să reziste prin credinţă sau să devină bandiţi. Arabo este încă prea tânăr ca să ia o atitudine, el este doar martor al eforturilor neobosite, dar zadarnice, ale preoţilor, care încearcă să-i convingă pe şefii kurzi să nu-i mai atace pe ţărani.

Dacă reformele sunt puse în practică la Constantinopol, la ţară ele sunt totuşi ocolite. Pentru ţăranii armeni, efectele transformărilor din imperiu nu fac decât să adâncească şi mai mult inechităţile dintre un centru orientat spre modernizare şi periferia ancorată în vechea stare: acestea se adâncesc între capitală şi regiunile supuse terorii exercitate de triburi şi de marile familii, care nu acordă nici o atenţie noilor reguli în vigoare. La 4 septembrie 1869, semn al acestei schimbări de epocă, Hrimian Hairik este ales în fruntea Patriarhiei din Constantinopol, mulţumită sprijinului dat de *esnafi.* Dar dacă ţăranii din Taron-Sasun îşi pun speranţa în acest bătrân combatant care spune lucrurilor pe nume, acesta din urmă este repede dezamăgit de conservatorismul celor de la Istanbul. Când prezintă în Camera Naţională a Patriarhiei din Constantinopol caietul cu doleanţele sale, unde înregistrase nu mai puţin de 500 de abuzuri comise împotriva armenilor din Muş, delegaţii nu-l autorizează să-l prezinte ca atare guvernului otoman, considerând că în forma iniţială registrul conţine elemente primejdioase pentru interesele comunităţii naţionale. Tot astfel, atunci când, în calitate de patriarh, Hrimian Hairik propune ca populaţia armeană să fie înarmată pentru a sprijini trupele turceşti în lupta împotriva dezordinii din provincie, cererea lui este prezentată verbal, în 187a, dar rămâne fără urmări. Totuşi, ideea de a îndemna populaţia să se apere cu arma în mână stârneşte o oarecare reacţie în cercurile literare armene. Intr-un poem ce-l glorifică pe şeful Bisericii armene din Turcia, scris în 1870-1871, scriitorul Bedros Durian (1851-1872) îi cheamă pentru prima oară pe armeni „să pună mâna pe arme contra armelor". Şase ani mai târziu, în 1877, Rafael Patkanian nu spune altceva într-un poem cu titlu evocator, *Exilatul din Muş.*

Sasunul se goleşte încetul cu încetul de tineret, bărbaţii părăsesc Muş pentru a merge în oraşele mari, dar şi în România şi Egipt. Alţi ţărani din Sasun se duc la Alep, unde există o mică comunitate de sasuniţi. Câmpurile din Taron sunt părăsite, femeile rămân singure la ţară, la bunul-plac al triburilor kurde, aşteptând întoarcerea soţului emigrat. La începutul anilor 1870, din cauza silniciilor, recoltelor proaste şi foametei, aceste valuri de emigranţi se înmulţesc şi afectează nu numai vilaietul Bitlis, ci şi ansamblul provinciilor armeneşti, ceea ce expune şi mai mult populaţia rurală la raidurile şi tâlhăriile kurzilor. Vilaietele Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakir, Erzincan şi Harbert sunt afectate de uciderea tinerilor care îndrăznesc să opună rezistenţă, de răpirea şi violarea femeilor, de insulte, furtul de vite, jefuirea bisericilor şi mănăstirilor şi de islami- zarea forţată. De la un vilaiet la altul, haosul şi umilinţele se înstăpânesc, reflectând indiferenţa voită a sultanului, partizan al *Jaisser-faire".* Imaginile degradării şi ale violenţelor repetate «unt aduse de urgenţă în atenţia Camerei Naţionale a Patriarhiei. Dar în timp ce delegaţii Camerei rămân mereu neputincioşi, suflul revoltei începe să bată în Van şi Erzurum, unde populaţia cere tot mai insistent dreptate şi respectarea legilor otomane. Pentru unii, nu mai este ceasul protestelor, nici al demersurilor oficiale — a bătut ora societăţilor secrete...

„Libertate sau moarte"

ÎN 1872, LA VAN, în vechea feudă a lui Hrimian Hairik, musteşte spiritul revoltei. Garabed Isagian, Hagop agha Galoyan şi Nşan Şirvanian creează primul grup înarmat *Miutiun i Părkutiun* (Uniunea Salvării). Membrii, veniţi din domenii diferite, sunt meşteşugari, comercianţi, călugări şi se întâlnesc sub stindardul „libertate sau moarte", celebra deviză a revoluţionarilor francezi. La 3 martie 187a, 46 de membri ai acestei societăţi secrete lansează un apel la revoltă. De îndată, mai multe sate din provincie preiau ştafeta şi plănuiesc concret ideea de autoapărare. Vecinătatea cu Imperiile Rus şi Persan îi pune în contact cu organizaţii armeneşti din Tbilisi, cu Societatea de Binefacere (1868-1876) şi cu Biroul Devotamentului faţă de Patrie (1874-1875), datorită cărora obţin echipament militar pe care îl trimit în secret la Van.

Dar acţiunea lor ia o altă întorsătură atunci când Garabed Isagian stabileşte un contact cu autorităţile ruseşti din Tbilisi, de la care Uniunea Salvării aşteaptă un sprijin logistic, într-adevăr, în capitala caucaziană a Rusiei, de când Krikor Ardzruni a scos ziarul *Mşak (.Cultivatorul),* în 187a, spiritele sunt invadate de nevoia unei acţiuni concrete. Prorus liberal, *Mşak* devine locul de întâlnire al tuturor intelectualilor armeni din regiune - istoricul Leo şi poetul Alexandr Şirvanzade (1858- 1935) sunt membri ai redacţiei, cărora li se alătură curând
Raffi, care trimite ştiri din Iran. După o şedere în satul Agulis, în 1875, Raffi se stabileşte la Tbilisi şi devine mâna dreaptă a lui Krikor Ardzruni. Aici îşi va scrie cele mai mari romane ale sale...

Nepăsătorul Constantinopol nu rămâne străin de această agitaţie. De la venirea lui Hrimian Hairik în fruntea Patriarhiei, luptele dintre liberali şi conservatori se cristalizează în jurul situaţiei grele a armenilor din provincii. Susţinut de liberali şi de tânăra generaţie de scriitori cuceriţi de ideile lui Montesquieu, Rousseau şi Diderot, Hrimian Hairik se loveşte de un front ultraconservator, ostil faţă de discursul său naţionalist şi metodele sale, pe care le consideră nepotrivite faţă de sultan. In realitate, clasa superioară armeană şi ierarhia clericală nu-şi ascund neîncrederea în ceea ce-l priveşte: l-au considerat mereu un eretic, pe el, care s-a făcut călugăr târziu, după moartea soţiei şi a fiicei lui. La presiunea lor, el trebuie să demisioneze din funcţiile sale în 1873 şi să se întoarcă la Van. II înlocuieşte un nou patriarh: Nerses Vaijabedian (1837- 1884), cu o fire mai calmă, dar, în realitate, împărtăşind aceleaşi idei ca predecesorul său. Căci Hrimian Hairik a marcat profund conştiinţele cetăţenilor armeni, în aşa măsură încât mai mulţi intelectuali îşi însuşesc ideea de a merge *Către Armenia (Depi Hayastan*) şi cheamă la deşteptare, apăsând pe coarda naţională a unui popor divizat.

Printre ei, francofonul şi francofilul Măgârdici Portukalian (1848-1921) se face cunoscut prin denunţarea despotismului proprietarilor funciari armeni şi al *aga* (stăpâni) care exploatează sărăcia poporului, fără să-i vină în ajutor în viaţa de zi cu zi. Profesor, ziarist şi agitator inspirat de Revoluţia Franceză, Măgârdici Portukalian a cunoscut închisoarea şi exilul. Dar, la întoarcerea în oraşul său natal, Constantinopol, el este mai hotărât ca oricând să promoveze ideile de progres, pe linia celor întreprinse de Hrimian Hairik. în 1876 devine membru activ al Societăţii din Ararat, un grup cultural din capitală dedicat în întregime educării maselor. Călătoreşte şi se opreşte în mai multe oraşe din Armenia turcească, printre care Van, unde intră în contact cu populaţia analfabetă.

Războiul din 1877-1878

TOT ATUNCI, vântul mâniei suflă peste Balcani. Bosnia, Serbia şi Bulgaria se ridică şi mişcarea constituţională îşi face adepţi pe malurile Bosforului... Intr-adevăr, deschizându-se ideilor occidentale, dinastia Osmanliilor, după modelul societăţii civile, se joacă cu focul. La 23 decembrie 1876, abia instalat pe tron, sultanul Abdul Hamid II (1842-1918) proclamă ceea ce tinerele generaţii otomane aşteaptă de decenii, o constituţie, scrisă printre alţii de fostul mare vizir Midhat Paşa (1822-1884) şi de juristul Krikor Odian, autorul Regulamentului intern armean. Pentru prima dată în istoria imperiului puterea este condusă de o lege fundamentală, numită Constituţia lui Midhat Paşa, în care toţi supuşii imperiului sunt declaraţi egali în drepturi şi care recunoaşte indivizibilitatea monarhiei constituţionale. Statul este dotat cu două camere, un senat şi un parlament, în care armenii numără, pentru prima oară, zece deputaţi. Ca şi alte naţionalităţi din imperiu, armenii se bucură şi văd în acest progres major al instituţiilor imperiale o încurajare de a-şi continua eforturile în vederea îmbunătăţirii condiţiilor de viaţă ale ţăranilor armeni, o încurajare şi de a cere drepturi politice pentru toţi supuşii Maiestăţii Sale. Dar veştile pe care padişahul le primeşte curând din Balcani nu sunt bune, imperiul este ameninţat...

începe războiul. Soarta lui Arabo, Arghutian, Agnuni şi Vramian se va schimba. La sfârşitul conflictului, existenţa lor o va lua pentru totdeauna pe un alt făgaş. Situaţia dificilă din Balcani şi masacrarea bulgarilor de către turci, în 1876, i-au ridicat din nou pe ruşi împotriva otomanilor. Dar de această dată, când ruşii îi declară război la 24 aprilie 1877, Constanti- nopolul nu mai este susţinut militar de către englezi şi francezi. Dimpotrivă, trupele otomane sunt în faţa unei coaliţii slavo- balcanice (Rusia, Serbia, Muntenegru, România). Şi, ca în 1829, ruşii atacă Turcia pe două fronturi, Balcanii şi Caucazul. în câteva luni, trupele ţarului Alexandru II distrug liniile turceşti. La est, Ardahan, Kars şi Erzurum cad în mâinile forţelor ruseşti comandate de generalul Mihail Loris-Melikov (1826-1888), de origine armeană. La vest, forţele ţarului ajung la porţile Con- stantinopolului. Armata otomană este la capătul puterilor.

Cuprins de panică, sultanul Abdul Hamid II cere un armistiţiu în februarie 1878. în acelaşi timp, el suspendă parlamentul şi abrogă constituţia. La Constantinopol domneşte stupoarea, capitala se cufundă atunci în monarhia absolută, reprezentată de un despot ambiţios şi cinic. Fostul mare vizir Midhat Paşa, care încurajase reformele, este demis şi condamnat la exil. La 3 martie 1878, Imperiul Otoman şi Imperiul Rus semnează Tratatul de la San Stefano, aproape de capitala otomană, care pune capăt războiului. în mai puţin de doi ani, Imperiul Otoman trece de la mândria de a fi un stat constituţional la umilinţa unei înfrângeri militare. Tratatul de la San Stefano îi confirmă statutul de „bolnav al Europei". Dezmembrarea sa

se accelerează şi-i ruinează autoritatea în provinciile orientale locuite de armeni. în fapt, articolul XVI din tratatul bilateral stipulează în mod clar obligaţia sa de a-i proteja pe locuitorii armeni:
Cum evacuarea trupelor ruseşti din teritoriile pe care le ocupă în Armenia şi care trebuie să fie restituite Turciei ar putea prilejui conflicte şi complicaţii dăunătoare pentru bunele relaţii dintre cele două ţări, Sublima Poartă se angajează să realizeze, fără nici o întârziere, îmbunătăţirile şi reformele cerute de nevoile locale în provinciile locuite de armeni şi să le garanteze securitatea împotriva kurzilor şi cerchezilor.

Din cele patru colţuri ale celor două imperii, armenii îşi proclamă victoria şi vor să vadă în acest tratat de pace premisele unor zori noi. Cei patru martori ai noştri sunt prea tineri ca să înţeleagă sensul mesajului de la San Stefano, dar văd pe feţele bătrânilor beţia bucuriei. Pentru noile elite armeneşti, cele care se bat de mai bine de douăzeci de ani pentru a-şi ajuta poporul, procesul de eliberare a Bulgariei, care deschide calea spre independenţă, este drumul de urmat. De altfel, pentru prima oară de la căderea regatului armenesc din Cilicia, în 1375, un document oficial foloseşte cuvintele „Armenia" şi „reforme". Soarta armenilor nu mai depinde deci nici de afacerile interne ale unui stat, nici de suveranul său, ci de diplomaţia internaţională, care are puterea de a cere sultanului aplicarea articolului XVI şi a reformelor pe care le conţine, înainte de a obţine plecarea trupelor ruseşti din Erzurum. Or această înaintare rusă în Anatolia Orientală este de neacceptat pentru europeni - în mod special pentru prim-ministrul britanic Benjamin Disraeli -, care-şi înteţesc negocierile cu sultanul (acordul asupra Ciprului) pentru a revizui clauzele de la San Stefano.

Când articolul LXI al Tratatului de la Berlin schimbă totul

PATRU LUNI MAI TÂRZIU, la invitaţia cancelarului Bismarck (1815-1898), puterile europene şi Imperiul Otoman intră în negocieri la Berlin pe 13 iunie 1878. La şedinţa din 4 iulie 1878, delegaţii amintesc pentru prima oară de Armenia, prin vocea lordului Salisbury (1830-1903), ministrul britanic al afacerilor externe. Marea Britanie ar fi gata să accepte ultimele trei rânduri ale articolului XVI al tratatului dacă congresul ar accepta suprimarea primelor trei rânduri - cele care condiţionează evacuarea trupelor ruseşti de adoptarea reformelor de către Sublima Poartă. Dar contele Şuvalov, ambasadorul Rusiei la Londra şi membru al delegaţiei ruse, este categoric. Se teme, spune el, că „evacuarea trupelor ruseşti, dacă ar avea loc înainte de aplicarea îmbunătăţirilor promise, n-ar fi decât semnalul unor tulburări serioase". Diplomatul obţine amânarea discuţiei şi pare satisfăcut de avertismentul dat. în fapt, acest schimb dezvăluie intenţia reală a britanicilor: revizuirea cu orice preţ a articolului XVI. Conştiente de miză, elitele armene din Turcia nu pot lăsa soarta poporului lor în mâinile europenilor, chiar dacă Tratatul de la San Stefano este o garanţie de solidaritate şi de intervenţie diplomatică cu caracter umanitar în favoarea acestuia. O delegaţie condusă de Hrimian
Hairik se duce la Berlin pentru a face auzită vocea poporului oprimat şi a înainta o propunere de aplicare a reformei de autonomie administrativă, pe baza modelului libanez din 1861.

La 6 iulie 1878, o nouă şedinţă deschide dezbaterile asupra articolelor litigioase din Tratatul de la San Stefano. Britanicii contestă anexarea provinciilor Kars şi Ardahan de către Rusia, în numele apărării prestigiului Sublimei Porţi şi al securităţii populaţiilor locale care refuză autoritatea rusă. Lordul Salisbury cheamă astfel Rusia să revizuiască acest punct al articolului XVI. Prinţul Gorceakov, cancelarul ţarului, lansează o contrapropunere în virtutea căreia Rusia este gata să retrocedeze Turciei oraşele Erzurum, Baiazit şi Alaşkert, adică drumul caravanelor şi principala rută comercială spre Persia, precum şi să declare Batumi porto-franco. Dar ruşii vor să păstreze Kars şi Ardahan. Surpriză generală în jurul mesei, delegaţii salută iniţiativa rusă şi cad de acord asupra acestui demers conciliant, lăsând unei comisii speciale examinarea detaliilor tehnice, adică soarta lăzilor. După această generoasă concesie a ruşilor, lordul Salisbury are în vedere, de aici înainte, să amendeze articolul XVI, suprimând primele rânduri:
Cum evacuarea trupelor ruseşti din teritoriile pe care le ocupă în Armenia şi care trebuie să fie restituite Turciei ar putea prilejui conflicte şi complicaţii dăunătoare pentru bunele relaţii dintre cele două ţări...

şi adăugând textul următor:
[...] ea [Sublima Poartă] se va înţelege ulterior cu celelalte şase Puteri semnatare asupra conţinutului acestui angajament şi măsurilor necesare pentru a-l pune în aplicare.

După ce s-a întâlnit cu delegaţia armeană, lordul Salisbury insistă asupra faptului că „interesele armenilor trebuie să fie salvate şi că scopul propunerii este să le dea speranţa unor îmbunătăţiri imediate, precum şi a unor progrese în viitor". Delegaţia otomană intervine pentru a scoate în evidenţă ("forturile acceptate de Sublima Poartă împotriva abuzurilor comise de către „triburile nesupuse[1]' şi doreşte ca, în redactarea textului final, congresul să ţină seama de ele. Contele Şuvalov şi cancelarul Bismarck resping această propunere turcă. Primul consideră că, „dacă Poarta a luat măsuri şi dacă acestea nu au fost puse în aplicare, este inutil să fie menţionate". In ceea ce-l priveşte, Bismarck consideră că „poate sunt greu de pus în aplicare măsuri represive faţă de triburile independente" şi că propunerea lordului Salisbury e de natură să stârnească „îndoieli în privinţa eficacităţii practice a acesteia". Din nou, şedinţa este amânată, de astă

dată la cererea lordului Salisbury, care doreşte să aducă unele modificări în textul iniţial. Timp de două zile, britanicii şi turcii îşi pun la punct strategia, şi la 8 iulie articolul XVI revine pe ordinea de zi a congresului. După discuţii concludente cu delegaţii otomani, lordul Salisbury formulează o nouă propunere de text, redactat împreună cu turcii:

Sublima Poartă se angajează să realizeze, fără întârziere, îmbunătăţirile şi reformele cerute de nevoile locale în provinciile locuite de armeni şi să garanteze securitatea lor faţă de kurzi şi cerchezi. Ea va aduce periodic la cunoştinţa Puterilor măsurile luate în acest scop, iar acestea vor supraveghea aplicarea lor.

Congresul adoptă ca atare noul text. Astfel, printr-o iniţiativă turco-britanică, congresul anulează articolul XVI al Tratatului de la San Stefano redactat de ruşi, în favoarea unui amendament care devine articolul LXI al Tratatului de la Berlin, semnat la 13 iulie 1878, după o lună de tratative. Eforturile tandemului britanic Disraeli-Salisbury au făcut ca Rusia să se retragă din Armenia, dar şi din Balcani. Bulgaria nu mai este independentă, dar devine un principat autonom al Imperiului Otoman, iar Macedonia rămâne sub administraţie turcească.

Pacea a fost salvată, dar armenii sunt împărţiţi după concluziile de la Berlin. Pentru cei mai radicali, ca Raffi, Congresul de la Berlin este o înfrângere. Sublima Poartă a manevrat ca

să scape din ghearele Rusiei şi să rămână stăpână pe principiul reformelor, fiindcă nu mai există constrângere din partea Sankt-Petersburgului, ale cărui trupe s-au retras din teritoriile de la Erzurum, Alaşkert şi Baiazit fără să mai aştepte punerea în aplicare a reformelor. Ei se întreabă şi ce rol a jucat Rusia în această retragere şi ce motive au împins-o să cedeze atât de repede la presiunile britanice.

Pentru cei mai moderaţi, ca Măgârdici Portukalian şi patriarhul Nerses Varjabedian, Congresul de la Berlin este o victorie. Soarta armenilor îşi găseşte locul în Chestiunea Orientală şi nu mai este doar în mâinile sultanilor: ea ţine de aici înainte de diplomaţia europeană.

Intre aceste două orientări se profilează o a treia tendinţă, reprezentată de Hrimian Hairik. Chiar dacă cuvântul „Armenia" a dispărut din textul oficial, Congresul de la Berlin constituie actul de naştere al Chestiunii Armene pe scena internaţională. Chiar dacă garanţiile de aplicare a reformelor au dispărut, Imperiul Otoman a trecut de la o perfuzie rusească la o tutelă europeană. în afară de aceasta, chiar dacă reformele depind de bunăvoinţa puterilor europene, această cotitură diplomatică constituie naşterea politicului la armeni. Ei nu mai sunt doar o comunitate religioasă extrateritorială, ei pot să se realizeze în politic şi să se gândească plini de speranţă la un viitor. în fine, chiar dacă armenii nu au reuşit să creeze un raport de forţe - aşa cum menţionează Hrimian Hairik la sfârşitul congresului, declarând că „am venit la Berlin cu o lingură de hârtie, în vreme ce puterile aveau fiecare câte o lingură de fier" -, un sentiment de uniune naţională apare în conştiinţele armenilor şi cuprinde ansamblul păturilor societăţii, de o parte şi de alta a frontierei ruso-otomane.

Pentru prima oară din Evul Mediu, piesele de puzzle ale unităţii lor identitare de-a lungul spaţiului şi al timpului se lipesc. De aici încolo, nimic nu va mai fi ca înainte. Armenii schimbă paradigma şi trec de la o vagă teoretizare a libertăţii la o logică de acţiune şi de eliberare naţională reală, dar dezordonată. Războiul din 1877—1878 a încins spiritele. Tratatele de pace au împins o nouă generaţie să treacă la fapte. Puterile

î nropene recunosc nedreptatea făcută de turci poporului armean. Diplomaţia i-a unit pe macedoneni şi pe armeni într-un destin comun, în conformitate cu articolele XXIII şi LXI ale Tratatului de la Berlin. Rolul Rusiei în această luptă de emancipare este desigur decisiv, dar echivoc. „Reforme" şi „articolul LXI“ sunt cele două cuvinte care adună la un loc lumea armenească. Că sunt din *Yerkir* sau din străinătate, ţărani sau orăşeni, caucazieni sau anatolieni, conservatori sau progresişti, armenii nu au decât o idee în minte: să determine aplicarea articolului LXI al Tratatului de la Berlin.

Vuieşte revolta

PACEA ESTE FRAGILĂ. Tratatul de la Berlin este o bombă cu întârziere, şi primele scântei sar din 1879 în Balcani cu răzmeriţa de la Kresna, unde macedonenii resping tutela otomană. Dinspre partea armenilor, starea de revoltă câştigă teren la Van. Trupele ruseşti nu au părăsit încă Erzurum când o nouă societate secretă, *Sev Haci* (Crucea Neagră), vede lumina zilei în 1878, grupare a mai multor tineri însetaţi de dreptate şi care au jurat să răzbune cu moartea fiecare nouă agresiune kurdă sau turcă. Recurgerea la acţiunea directă, care ţine mai mult de răzbunare decât de terorism, îi atinge şi pe delatorii şi spionii armeni aflaţi în solda forţelor turceşti. După ce s-a făcut publică lista trădătorilor, al căror nume este precedat de o cruce neagră, teroristul trece la acţiune şi-şi lichidează ţinta.

Conştiente de noul lor statut de garante ale securităţii armenilor, cancelariile europene sunt neliniştite de această degradare a situaţiei şi hotărăsc să-şi întindă reţelele diplomatice în provinciile cu probleme pentru a fi mai aproape de realităţi. Deschid consulate la Erzurum, Van, Bitlis, Harbert şi cer sultanului aplicarea reformelor potrivit angajamentelor Sublimei Porţi. La Constantinopol, armenii nu mai au răbdare şi, fără să mai aştepte un gest al padişahului, care nu va veni niciodată, Societatea Unificată, în care se adună mai multe grupuscule culturale, printre care Societatea din Ararat, îşi sporeşte programele de educare a poporului mulţumită eforturilor lui Măgârdici Portukalian şi ale unui tânăr scriitor promiţător, Arpiar Arpiarian (1851-1908). în realitate, aceste misiuni au drept scop să studieze realităţile sociale pe teren şi să insufle sentimentul naţional. Patriarhia îşi pune întrebări asupra adevăratului demers al Societăţii Unificate şi încearcă să-i oprească proiectele în *Yerkir*. în ciuda obstacolelor, Societatea Unificată - numită de aici încolo Societatea - reuşeşte să-i trimită pe Măgârdici Portukalian la Van, în 1878, şi pe Măgârdici Sareyan (1853-1901) la Muş, în 1879.

La Van, Măgârdici Portukalian şi Hrimian Hairik se înţeleg cu greu în privinţa mijloacelor care trebuie folosite pentru educarea poporului; primul se hotărăşte să se ducă la Tbilisi pentru a stabili contacte cu armenii din Caucaz. Imediat, Portukalian se apropie de Krikor Ardzruni şi pune în legătură ziarul *Mşak* cu publicistul Arpiar Arpiarian, rămas la Constanti- nopol. Colaborarea se stabileşte de îndată: schimburile de informaţii între Tbilisi şi Constantinopol privind starea armenilor din *Yerkir* se înmulţesc şi Societatea primeşte o donaţie de 1 000 de ruble, contribuţie anonimă a armenilor din Caucaz. La Muş, Măgârdici Sareyan are sarcina de a dezvolta reţeaua şcolară din Sasun, la Van, la Alaşkert şi la Bitlis. Acolo, la Mănăstirea Apostolilor, apoi la Colegiul Central din Muş, în calitate de cadru didactic, el face cunoştinţă cu tânărul Arabo. După cursuri, Măgârdici Sareyan extinde rolul său de educator la cel de activist şi-i insuflă lui Arabo sentimentul datoriei naţionale şi al dreptăţii... făcute pe calea armelor. Elev inteligent şi doritor să acţioneze, Arabo iese din reţeaua şcolară şi alege calea nesupunerii civile, apoi a banditismului, pentru a-şi servi poporul. în 1880, limba armeană este din ce în ce mai mult vorbită în provincii. Alte societăţi cu vocaţie culturală şi pedagogică au văzut lumina zilei după modelul Societăţii Unificate: *Hevontianţ, Mamigonianţ, Părţi Hayoţ* şi *Yerkragortsakan.*

în acelaşi an, armenii fondează Şcoala Sanasarian la Erzurum, care va deveni creuzetul cadrelor revoluţionare. De cealaltă parte a frontierei, Raffi publică în foileton, în *Mşak,* primul său mare roman, *Nebunul,* a cărui poveste se desfăşoară în plin război, în 1877-1878. Eroul său, Vartan, prefigurează modelul revoluţionarului. Succesul este imediat. Tineretul armean din Tbilisi, din Constantinopol, dar şi din provincii îşi smulge ziarul din mână, citeşte pe nerăsuflate romanul şi se recunoaşte în faptele de vitejie ale lui Vartan şi în visul lui despre o Armenie liberă. Raffi ştie să câştige inima cititorilor săi şi trezeşte visele cele mai profunde, ascunse în sufletul armean. în 1881, la Erzurum, societatea secretă *Paştpan Haireniaţ* (Apărătorii Patriei), condusă de Haceatur Kerekţian (1847-1891) şi Garabed Nişkian, îşi propune ca obiectiv să protejeze cu arma în mână populaţia armeană împotriva atacurilor turcilor, kurzilor şi cerchezilor. în legătură cu dr. Bagrat Navasardian, un armean bogat instalat la Tbilisi, consiliul suprem al societăţii secrete adună arme şi echipamente pe care le revând populaţiei din Erzurum. Organizaţia funcţionează în clandestinitate extremă şi într-o disciplină de fier. Fiecare membru al consiliului suprem cooptează un agent de recrutare însărcinat să constituie un grup de zece activişti, ei înşişi aleşi cu grijă. Aceştia din urmă sunt rugaţi să recruteze câte zece persoane. Nimeni nu cunoaşte precis pe nimeni în ceea ce seamănă cu o pânză de păianjen şi, conform funcţionării bazate pe descentralizare, societatea secretă se întinde mult dincolo de oraşul Erzurum, ajungând foarte repede să numere mai multe sute de membri. Colectări de arme, de muniţie şi instruirea militară sunt sarcinile zilnice ale acestor agenţi, a căror activitate este

cunoscută de autorităţile religioase. Maghakia Ormanian (1884-1918), arhiepiscopul Bisericii armene din Erzurum, urmăreşte îndeaproape acţiunile consiliului suprem şi informează Patriarhia cu privire la existenţa acestei noi organizaţii.

în toamna lui 1881, Haceatur Kerekţian se duce la Van pentru a întări legăturile cu Hrimian Hairik, apoi la Tbilisi, pentru a face acelaşi lucru cu Krikor Ardzruni. în noiembrie, este rândul lui Garabed Nişkian să se ducă în acest mare oraş din Caucaz. în august 1882, când ia din nou drumul Caucazului, de această dată înarmat cu documente ce poartă pecetea societăţii a cărei deviză este „Moarte sau Libertate", este prins de poliţia turcă, în 25 noiembrie 1882, fiind denunţat, se pare, de un armean. După o operaţiune a poliţiei în Erzurum şi în împrejurimile sale, sunt arestaţi câteva sute de armeni. Ziarul britanic *Times,* care publică întreaga afacere, vorbeşte de 400 de arestări. Liderii societăţii secrete par să-şi fi găsit adăpost la Tbilisi mulţumită intervenţiei consulatului rus din Erzurum. Patriarhia din Constantinopol ia cunoştinţă de situaţie şi roagă Sublima Poartă să dea dovadă de moderaţie şi să aplice articolul LXI al Tratatului de la Berlin pentru a se evita acest gen de neplăceri. Autorităţile şi presa turcă minimalizează situaţia de la Erzurum. Ele se tem de o intervenţie pe cale diplomatică a europenilor. Procesul celor 76 de agenţi acuzaţi de conspiraţie începe la Erzurum în 1883. Toţi primesc condamnări la închisoare, dar avocaţii lor fac recurs. Curtea de Apel din Constantinopol ordonă un nou proces. în iunie 1883, instanţa de apel se deschide cu 40 de arestaţi în boxa acuzaţilor. Toţi primesc condamnări la închisoare, şase dintre ei au pedepse grele: Haceatur Kerekţian capătă 15 ani de închisoare, şi alţi cinci, câte 13 ani fiecare. După un an, la 22 iunie 1884, după intervenţia Patriarhiei din Constantinopol pe lângă sultan, majoritatea dintre ei sunt graţiaţi. Şi, în septembrie 1886, Haceatur Kerekţian îşi recapătă şi el libertatea. Fără nici o îndoială, Constantinopolul a vrut să intervină pentru a rezolva mai repede situaţia, sultanul temându-se de presiunile europene. La urma urmei, se gândeşte el, cazul acesta izolat nu merită să ne luăm riscul de a aplica reformele. Berlinul poate să aştepte...

Dar chestiunea a depăşit mult vilaietul Erzurum şi răsunetul ei s-a generalizat. Cele două feţe ale Armeniei sunt cele care au fost foarte interesate de acest prim proces al activiştilor din secolul al XlX-lea. în ciuda eforturilor Turciei de a minimaliza chestiunea, distrugerea reţelei *Paştpan Haireniaţ* a stârnit un puternic avânt de solidaritate cu condamnaţii. Este încă prea devreme să vorbim de „Revoluţia armeană", dar chipul revoltei şi al speranţei poartă de acum nume: Kerekţian, Işkalaţian, Asadurian; şi, pentru a imortaliza victoria demnităţii asupra infamiei, a dreptăţii asupra arbitrarului, ce este mai
Imn decât un cântec patriotic, *Dzain mă hănceţ Erzurumi Hayoţ hrneren* (*S-a auzit o voce din munţii Erzurum*), cântat până în zilele noastre în Republica Armenia şi în diaspora...

Situaţia de la Erzurum a dezvăluit existenţa unor legături din ce în ce mai frecvente între armenii din cele două imperii, între Constantinopol şi Tbilisi, unde tinerele elite, cucerite de aleea revoluţiei, fac schimb de informaţii, de finanţare şi de uite dovezi de solidaritate culturală. Cel mai adesea, instituţiile religioase găzduiesc întâlnirile dintre cele două sfere ale lumii armeneşti. De altfel, tocmai prin intermediul părintelui Şahnazarian, trimis special la Constantinopol la catolicosul din Ecimiadzin, Kevork IV (1813-18812), elevul Vramian, găsit pentru Excelenţa Sa într-unul din aşezămintele Stambulului, se duce, din 1881, în Caucaz pentru a urma acolo studii secundare la Colegiul Kevorkian din Ecimiadzin. Vramian este coleg de promoţie cu viitorul dramaturg Levon Şanţ (1869-1951) şi viitorul autor-compozitor de liturghie Soghomon Soghomonian, cunoscut mai târziu sub numele de „Părintele Komitas" (1869- 1935). Cealaltă instituţie şcolară renumită din Caucaz este Colegiul Nersesian din Tbilisi, unde Agnuni şi Arghutian îşi fac studiile, din 1878 până în 1883 primul, şi în 1884 al doilea. Dacă ideile şi concepţiile lor politice sunt opuse, amândoi sunt credincioşi celor două mari tendinţe ale momentului în Caucaz: democraţia liberală burgheză, pe care o apără Agnuni, apropiat al lui Krikor Ardzruni, căruia i se alătură la *Mşak,* şi socialismul populist, de la care se reclamă Arghutian, membru activ al organizaţiei „Pământ şi Libertate", reconstituită ca societate secretă din 1876.

Sub supravegherea poliţiei

DUPĂ TREI ANI, ÎN 1879, atunci când organizaţia s-a scindat în două grupuri, Arghutian şi alţi tineri activişti armeni trec de partea mişcării revoluţionare ruse Narodnaia Volia (Voinţa Poporului), condusă de maximalistul Neceaev, un partizan al terorismului individual şi al unei lupte pe toate fronturile contra regimului. Cealaltă tendinţă, *Ciornîi Peredel* (Repartiţia Neagră), întruchipată de Gheorghi Plehanov (1856-1918) şi Pavel Axelrod (1850-1928), se opune soluţiei teroriste şi se concentrează pe propaganda în rândul ţăranilor şi apărarea lumii satului.

Dar tinerii recruţi nu ţin seama de aceste divergenţe. Oricare i-ar fi orientarea, mişcarea populistă câştigă din ce în ce mai mulţi adepţi în universităţi şi printre tinerii proveniţi din aristocraţia rusă. Atentatele se înmulţesc în Rusia şi narodnicii fac să domnească teroarea în capitala rusă, avându-l pe ţar drept principala lor ţintă. După mai multe încercări de asasinat, cea din 13 martie 1881 va reuşi: Alexandru II cade sub bombele unui comando populist. Aceasta provoacă stupoare în imperiu şi în Europa, unde

suveranii sunt ţinta mai multor tentative de atentate nihiliste şi anarhiste. în Rusia, reacţia vine imediat şi se dezlănţuie represiunea: Narodnaia Volia este rapid desfiinţată; universităţile sunt plasate sub supravegherea severă a poliţiei; studenţii bănuiţi de acţiuni subversive contra Rusiei sunt arestaţi pentru conspiraţie împotriva statului. Noul ţar, Alexandru III, restabileşte ordinea în imperiu, sprijinindu-se în acest sens pe Ohrana, poliţia sa secretă, creată în 14 august 1881. Odată decapitată organizaţia lor, majoritatea narodnicilor armeni se adună la Moscova, începând cu primăvara lui 1882, sub conducerea lui Nerses Abelian şi David Nersisian, într-o nouă societate secretă, *Miutiun Hairenaserneri* (Uniunea Patrioţilor), care publică în 1883-1884 primul ziar revoluţionar armenesc, *Azatutian Avetaber* (*Mesagerul Libertăţii)*.

Dacă metodele acestei organizaţii, care se extinde repede la Sankt-Petersburg, Tbilisi şi Baku, le reproduc pe cele de la Narodnaia Volia, strategia ei este diferită. Pentru a-şi atinge obiectivul - socialismul populist - la scara imperiului, Uniunea Patrioţilor preconizează apărarea drepturilor fiecărei naţiuni şi, în cazul lor, eliberarea Armeniei turceşti. împărţit între Tbilisi şi Moscova, unde urmează cursurile Academiei Petrovski, Arghutian, care nu s-a alăturat încă noii societăţi clandestine, face obiectul unei supravegheri stricte de către poliţia secretă rusă, care excelează în înăbuşirea grupurilor studenţeşti şi

Imnsformarea lor din revoluţionari în agenţi dubli. In 1884,
o echipă de agenţi din Ohrana pune mâna pe corespondenţa dintre studenţii bănuiţi de complot împotriva ţarului. Unul dintre documentele interceptate este adresat lui „Arghutian, alias «Işhan»“. Alte piese atestă existenţa unei corespondenţe intre mai mulţi activişti, printre care Arghutian. Agenţilor Ohrana nu le trebuie mai mult, ei decid să treacă la acţiune.
1 ’rocedează la arestarea lui în 8 noiembrie 1884.

La arestare, poliţiştii găsesc la domiciliul lui mai multe broşuri interzise în Rusia. Arghutian este eliberat în 2 februarie 1885 şi plasat în arest la domiciliu pe o durată de un an. Or, în acelaşi moment, poliţia din Saratov, un oraş feroviar rusesc situat la aproape 900 km sud de Moscova, pe malul drept al Volgăi, se interesează îndeaproape de el, de când a găsit alte documente pe care îi apare numele. Din nou, Arghutian este interogat de agenţii poliţiei la 25 octombrie 1885. Aceştia din urmă fac o percheziţie la domiciliul său în 30 martie 1887. Dar la ordinul ministrului afacerilor interne, menghina se desface din jurul tânărului armean, motivându-se că există o „anchetă mai urgentă privind alţi activişti reţinuţi la Moscova pentru conspiraţie". Condamnat la o pedeapsă de o lună de închisoare pentru că luase legătura cu Mihail Goţ (1866-1908), unul dintre conducătorii a ceea ce mai rămăsese din Narodnaia Volia, Arghutian primeşte, în 17 decembrie 1887, autorizaţia să plece din nou la Tbilisi, unde autorităţile îi pun în vedere că trebuie să rămână la dispoziţia jandarmeriei.

în vicecapitala imperiului, Arghutian este martorul activităţilor celulei locale a Uniunii Patrioţilor, care devine din ce în ce mai autonomă în raport cu mişcarea populistă rusă, ca şi cum membrii veniţi din naţionalităţile neruseşti ar fi hotărât să-şi ia avânt în numele cauzei naţionale, ca o reacţie la impasul în care strategia antiţaristă a celor de la Narodnaia Volia dusese mişcarea de emancipare. Această întorsătură naţională întruchipată de Uniunea Patrioţilor nu este motivată doar de represiunea poliţienească după atentatul împotriva lui Alexandru II. Ea se întăreşte prin adăugarea mişcării de contestare născută după închiderea şcolilor armeneşti, o măsură arbitrară, luată personal în 1885 de către ţarul Alexandru III. Procesul de rusificare a naţionalităţilor şi a politicilor în educaţie provoacă o reacţie unitară din partea diferitelor pături ale societăţii armeneşti din Caucaz. Tinerii se radicalizează şi ramurile caucaziene ale Uniunii Patrioţilor se despart de conducerea centrală de la Moscova, mai prudentă faţă de Rusia. Biserica îi înţelege, dar catolicosul Makar I, cunoscut pentru rusofilia sa acerbă, a fost impus de Sankt-Petersburg şi nu are deci nici un motiv să lupte împotriva autorităţii tutelare. Burghezia armenească şi redacţia ziarului *Mşak* - în care Agnuni reprezintă continuarea lui Krikor Ardzruni — vor să aducă la raţiune guvernul rus, fără să-şi asume totuşi riscuri inutile. Membrii Uniunii Patrioţilor şi alţi tineri intelectuali armeni iau conducerea rezistenţei faţă de această manifestare a reacţiunii.

De la Tbilisi la Baku, via Erevan, Şuşi şi Alexandropol, înmuguresc societăţi secrete şi sentimentul naţional cucereşte majoritatea familiilor armeneşti. în această epocă, la Tbilisi, unde participă la valul de nemulţumire la nivel naţional, Arghutian se apropie de Uniunea Patrioţilor şi cunoaşte o tânără, Satenig Madinian (1874-1930). Originară din Alexandropol, ea este o strălucită studentă la chimie, adeptă a ideilor de progres, provenind dintr-o familie foarte dăruită cauzei revoluţionare. Dar dacă vuieşte mânia împotriva Moscovei, nici o societate armenească secretă nu se ridică împotriva jugului rusesc şi încă mai puţin pentru eliberarea Armeniei ruseşti; prioritatea se află de cealaltă parte a frontierei: Armenia turcească.

Ultimul război şi tratatele care au urmat nu au schimbat nimic în viaţa de zi cu zi a armenilor otomani. Absolutismul panislamist al lui Abdul Hamid II este tot aşa de neclintit ca înainte. Şi chiar mai mult acum când imperiul nu mai este dotat cu o constituţie care consfinţea drepturile egale între supuşii sultanului. Ca la Sankt-Petersburg, reacţiunea a învins la Constantinopol, timpul reformelor după moda occidentală s-a îndepărtat de prezentul puterii otomane, care-şi înteţeşte procesul de transformare şi de islamizare a imperiului, fără vreo legătură cu Epoca Luminilor. în provincii, speranţa într-o schimbare simbolizată de articolul LXI al Tratatului de la Berlin s-a şters din mintea oamenilor, ca şi amintirea trupelor ruseşti din Erzurum, loc ocupat de acum de diplomaţii europeni rafinaţi, în costume occidentale, dar incapabili să întoarcă mersul unei istorii sociale în continuare mizerabilă pentru ţărani.

Primul partid revoluţionar, Armenakan

ATUNCI CÂND DICRAN PIRUMIAN, Mardiros Markarian, Vartan Koloşian (1867-1889) şi alţi membri caucazieni ai Uniunii Patrioţilor se află la Van, unde s-au lansat, din 1883, într-un vast program de educare a maselor şi de mânuire a armelor, dând astfel impresia că acest oraş-fortăreaţă situat în apropierea celor două imperii vecine a devenit un focar de agitaţie al unei revoluţii armeneşti în devenire, autorităţile otomane centrale îşi înăspresc măsurile. în 1885, guvernul decide să-l trimită pe Hrimian Hairik la Constantinopol, apoi să-l exileze la Ierusalim, în decembrie 1890. Ordonă şi să fie arestat Măgârdici Portukalian înainte de a fi expulzat în Franţa, la Marsilia, unde, cu ajutorul mai multor donatori armeni originari din Imperiul Otoman, înfiinţează un ziar cu idei patriotice, *Armenia,* al cărui prim număr apare la 1 august 1885.

Diplomaţii europeni se fac că nu văd aceste măsuri poliţieneşti. Şi mai rău, consulul rus la Van, care tocmai s-a schimbat - Kamsarakan, un diplomat de origine armeană, a fost mutat, înlocuitorul său fiind de origine rusă -, participă la valul de represiune. De o parte şi de alta a frontierei a venit vremea colaborării între puterile reacţionare împotriva naţionalităţilor. Dar flacăra revoltei nu s-a stins. Munca îndelungată a unora ca Măgârdici Portukalian şi Hrimian Hairik a dat în sfârşit roade. în toamna lui 1885, mai mulţi dintre urmaşii lor fideli hotărăsc să treacă la acţiune. Formaţi prin scrierile lui Hrimian Hairik şi ale lui Raffi, aceşti tineri adunaţi sub autoritatea fraţilor Terlemezian, Măgârdici şi Krikor plănuiesc să recurgă la arme şi formează prima organizaţie politică armenească, cunoscută sub numele de Partidul Armenakan. în înţelegere cu ziarul *Armenia,* a cărui difuzare este interzisă în tot Imperiul Otoman, cei din Armenakan au obiective mai îndrăzneţe decât mentorul lor, Măgârdici Portukalian, ca şi cum elevii şi-ar fi depăşit maestrul şi preceptele sale. Aceasta îl va face pe Arpiar Arpiarian să spună că „fără să fie de acord cu revoluţia, Măgârdici Portukalian a format o generaţie revoluţionară".

Obiectivul partidului Armenakan este să obţină suveranitatea poporului pe cale revoluţionară, preconizând unirea armenilor, solidaritatea materială cu poporul, propagarea spiritului de autoapărare, mânuirea armelor şi crearea brigăzilor de haiduci (sau fedaini). Partidul plănuieşte şi să pregătească poporul pentru o vastă mişcare generală de insurecţie. în afară de aceasta, conducerea partidului îndeamnă la evitarea răzbunărilor şi limitează recurgerea la terorism doar în condiţii excepţionale. Programul partidului nu cuprinde partea socială, nici elemente privind strategia de dezvoltare în afara regiunii Van.

Arabo, de la bandit la fedain

DACĂ LA VAN REVOLUȚIONARII din partidul Armenakan au ales acţiunea organizată, în Sasun situaţia este mult mai dezordonată şi fără speranţă. Arabo, care împărtăşeşte teribila soartă a ţăranilor locali, ajunge bandit la începutul anilor 1880. Tânărul excelează în postura de rebel care tâlhăreşte orice străin - funcţionar, negustor, simplu călător - care-i traversează „teritoriul" de la Muş până la Hut. Apoi, în cârdăşie cu banditul Mecho din Derghevank, face să domnească teroarea în Sasun, asemenea unui adevărat *torun.* Venerat de către ţăranii doritori de aventuri, Arabo ia drept exemplu modul de funcţionare al kurzilor şi îşi impune „legea". Acest şef de bandă încalcă de fapt codul ce-i priveşte pe *dhimmi* şi atacă cu arma în mână pe cei care colectează impozitele, ca un Robin Hood din Anatolia fără conştiinţă politică. Fiecare locuitor care se află în perimetrul său este supus autorităţii lui. Că este armean, turc sau

Imrd, regula e aceeaşi: să se supună fără crâcnire lui Arabo şi oamenilor lui.

Adulat de ţărani, Arabo, cu trăsături delicate pe un chip blând pe care se desenează o mustaţă fină, în contrast total cu nălbăticia actelor sale - decapitarea victimelor este semnul lui distinctiv! -, nu este interesat de politică şi încă şi mai puţin de soarta alor săi. Doar jaful şi acţiunea în totală libertate îi motivează pe el şi pe oamenii lui. Totuşi, martor direct al actelor criminale antrenate de politica sultanului împotriva armenilor din regiunea sa, în special după războiul din 1877-1878, când armenii sunt cu regularitate masacraţi pentru simpla vină de a fi armeni, Arabo îşi dă încetul cu încetul seama că poporul său este obiectul unor silnicii îngrozitoare, că creştinul e departe de a fi egalul musulmanului şi că este deci timpul să acţioneze, în mod discret, el şi alţi briganzi din Muş se duc în 1887 în Cau- caz, la Tbilisi, pentru a se pătrunde şi mai bine de ideile revoluţionare, în vogă de cealaltă parte a frontierei. Imediat, ei sunt luaţi în primire de un tânăr intelectual narodnic, Christapor Mikaelian (1859-1905), care în cursul săptămânii îi iniţiază în angajarea politică, şi în ziua Domnului, în mânuirea armelor.

La întoarcerea sa la Sasun, Arabo îşi regăseşte majoritatea oamenilor, precum şi noi recruţi al căror profil s-a schimbat. Nu mai este vorba de bandiţi atraşi de pofta de pradă, ci de tineri însetaţi de răzbunare, de dreptate şi de libertate. Printre ei se află Kevork Ceavuş (1870-1907), un fost seminarist întreprinzător, originar din Medgena (Taron), provenind dintr-o familie religioasă apropiată de conducerea mănăstirii Sfântul Garabet. Astfel, cauza sfântă are virtutea de a-şi aduce copiii pe drumul cel drept: tâlharul devine revoluţionar, seminaristul - militant pentru libertate. Actele de despotism ale sultanului şi ale ţarului au şi ele partea lor de răspundere în trezirea conştiinţei la aceşti tineri - ca Arabo, care nu avea nici o înclinaţie spre revoluţie - care trec de la delincvenţă (să facă statul să plătească) la gândirea politică (să distrugă statul). în timpul primilor ani de banditism, autorităţile turce nu acordau nici o importanţă nelegiuirilor lui Arabo, obişnuite la urma urmei în regiunea Muş, cunoscută pentru tâlhării. Lucrurile se schimbă atunci când agenţii de poliţie află că opozantul Arabo ia în mod sistematic apărarea intereselor poporului său, aşa cum o dovedeşte faptul că i-a ucis cu mâna lui pe cei trei delatori acuzaţi că au întins o cursă luptătorilor din Vardenis.

Această politizare a acţiunii rebelilor nu poate să lase indiferente autorităţile turce, care se tem de o contagiune a violenţei dincolo de Sasun, unde Arabo este pe cale să devină o adevărată legendă. Sprijinindu-se pe complicitatea lui *res* Gărbon, şeful satului Alizărnan, poliţia turcă organizează o ambuscadă şi reuşeşte să-l aresteze, în cătunul Bertak, la începutul anului 1889. Arabo este dus în lanţuri la închisoarea din Muş, de unde reuşeşte să evadeze după numai câteva luni de detenţie. Mâna sa dreaptă, Levon, îl însărcinează pe tânărul Kevork Ceavuş să răzbune arestarea şefului lor, lichidându-l pe Gărbon (+1889). Uciderea delatorilor armeni - adevăraţi sau presupuşi - nu dezvăluie doar o tradiţie rurală proprie oricărei societăţi ţărăneşti şi violente, ea are drept obiectiv să dea exemple şi să arate pe calea armelor că teroarea exercitată de revoluţionari este superioară celei a kurzilor şi a turcilor. Aceasta demonstrează mai ales că mesajul de solidaritate naţională se transmite greu şi că munca de pregătire a maselor pentru revoluţie merită mai multă investire, nu doar câteva rare misiuni educative în ţinut.

Maro şi Avedis, în fruntea marxiştilor armeni

TURCII ŞI RUŞII REACŢIONEAZĂ ŞI MAI VIOLENT în aceste vremuri tulburi. Ei sunt atât de neînduplecaţi şi nemiloşi, încât numeroşi sunt studenţii care preferă să ia drumul exilului spre Europa, mai precis spre Germania, Franţa şi Elveţia, pentru a-şi termina studiile şi a-şi desăvârşi educaţia politică în preajma unora ca Marx, Engels, Jaures, Bebel şi alţi teoreticieni ai socialismului. Astfel se face că, în august 1887, la Geneva, un grup de şapte tineri studenţi armeni marxişti, proveniţi din familii bogate din Caucaz, conduşi de Avedis Nazarbekian (1866-1939), creează partidul Hănceakian. După câteva con-) acte fără rezultat cu Măgârdici Portukalian, îndemnându-l zadarnic să-i împlinească dorinţa cea mai dragă, aceea de a organiza o întâlnire panarmeană în Europa, Avedis Nazarbe- kian, specialist în dialectică, renunţă la orice colaborare cu fondatorul ziarului *Armenia.*

Stabilit la Paris, Avedis este contactat de către fostul membru al Narodnaia Volia, Mariam Vardanian, zisă Maro (1864- 1941), care-i va deveni soţie. Maro este o femeie inteligentă, o studentă strălucită care a trebuit să fugă din Sankt-Petersburg ca să scape de poliţia ţarului. Dar este şi un spirit rigid în ceea ce priveşte marxismul şi refractar oricărui compromis dăunător, după părerea ei, viitorului socialismului ştiinţific. Alţi cinci studenţi îl susţin pe Avedis: Kevork Gharagian (1862-1936), Christapor Ohanian (născut în 1864) şi Manuel Manuelian, stabiliţi la Montpellier, Ruben Khan Azat (1862-1929) şi Ga- briel Kafian (1861-1930), domiciliaţi la Geneva. Toţi studiază ştiinţele sociale, convinşi fiind de superioritatea socialismului marxist şi de rolul economiei de motor în Istorie. Or, dacă partidul se prezintă sub stindardul marxismului, programul său este în realitate o sinteză de socialism şi naţionalism. Acesta cheamă la independenţa Armeniei turceşti şi la victoria socialismului ştiinţific. Sediul partidului este la Geneva. El publică ziarul *Hănceak {Clopotul),* inspiraţie directă din ziarul socialist anarhist şi revoluţionar *Kolokol*

(Clopotul, în ruseşte), publicat de Aleksandr Herzen (1812-1870) şi Nikolai Ogariov (1813-1877). Membrii conducerii partidului sunt în contact cu majoritatea liderilor socialişti, în principal cu Plehanov, cu care au legături strânse. Dar ziarul *Hănceak* este un organ internaţionalist, deschis şi celorlalte cauze ale oprimaţilor şi partizan al luptei de clasă. Urmaş al populismului, partidul apără terorismul ca practică revoluţionară şi cheamă la insurecţia generală a Armeniei turceşti. Ca orice formaţiune marxistă de atunci, partidul Hănceakian adoptă centralismul democratic şi consideră traducerea în armeană a *Manifestului Partidului Comunist* al lui Marx şi Engels drept una dintre primele sale sarcini.

Totuşi, acest socialism ştiinţific nu-şi câştigă mulţi emuli printre armeni, marea majoritate a lor rămânând legată de valorile naţionale, fără să aibă aceleaşi preocupări ca anumite state europene în curs de industrializare şi cu o puternică densitate muncitorească. Pentru Avedis, decalajul dintre realitatea socială armenească şi socialism nu are importanţă. Socialismul este un obiectiv îndepărtat şi trebuie făcut totul pentru reuşita lui. De îndată ce a fost constituit, partidul îşi trimite primii propagandişti la Constantinopol, devenit placă turnantă pentru orice acţiune clandestină. Recrutarea este rapidă, sute de tineri armeni se înscriu în această nouă societate secretă, mai mult dintr-un sentiment naţional decât din ideea de a adera la socialism, lucru explicabil în acest imperiu interesat de comerţ, liberalism şi tradiţionalism.

La Constantinopol, Vramian, tot atât de hotărât pe cât de isteţ, este, din 1889, în legătură cu Christapor Mikaelian la Eci- miadzin. Comunicarea se stabileşte imediat între cei doi bărbaţi, dar, deşi prietenia este puternică şi sinceră, Vramian respinge socialismul ca principiu sau ideal îndepărtat. El şi majoritatea studenţilor armeni întorc spatele revoluţiei sociale şi preferă revoluţia culturală, prin dezvoltarea reţelelor şcolare, difuzarea publicaţiilor cu caracter filozofic, politic şi sociologic. Pentru Vramian, postulatul unei dictaturi a proletariatului şi al luptei de clasă care ar diviza şi mai mult naţiunea armeană deja risipită în trei imperii nu are sens. întors la Constantinopol, acest intelectual, subţire la trup şi mic de statură, excelent în domeniul literaturii şi al istoriei, care vorbeşte curent armeana, engleza, franceza, turca şi rusa, intră în redacţia ziarului *Hai- renik (Patria),* al cărui redactor-şef este Arpiar Arpiarian, un fost colaborator la *Mşak*.

La Tbilisi, ziarul *Mşak,* care domină prin prestigiul şi autoritatea fondatorului său gândirea politică armenească din Caucazul în plină fierbere, face din ce în ce mai mult obiectul criticilor venite din partea unei noi generaţii, convinsă de supremaţia revoluţiei asupra reformismului. După plecarea lui Raffi şi cotitura reacţionară a Rusiei, *Mşak* a optat în favoarea unei linii editoriale mai conservatoare, după viziunea unui Agnuni, pentru care revoluţia nu este inevitabilă. Tânărul reformist trăieşte cu idealul unei Armenii libere, căci el este

convins că politica de represiune a ţarului împotriva armenilor nu poate să fie de lungă durată.

în mijlocul unor tineri revoluţionari convinşi că perioada de ucenicie politică s-a terminat şi că a venit timpul revoluţionarilor de profesie, Agnuni trage cu urechea la tezele originale ale tânărului Christapor Mikaelian, pe care l-a cunoscut atunci când era elev la Şcoala „Sfântul Toma“ din Agulis, aproape de Meghri. Christapor este adeptul unui compromis în metoda revoluţionară, dar este hotărât să transforme armenii în actori ai propriei istorii. Agnuni recunoaşte în vorbele lui Christapor Mikaelian vocea raţiunii. Din acea clipă, are pentru el o prietenie nedezminţită, chiar dacă atitudinea reformatoare a acestuia stârneşte îndoiala în tânărul narodnic, fondator, în 1889, al organizaţiei *Yeritasard Hayastan* (Tânăra Armenie), după modelul Tinerei Rusii. Această nouă societate secretă cuprinde foste elemente pro-Nazarbekian, ca Boghos Afrikian, Kevork Karagian, Christapor Ohanian; foşti narodnici, ca Hovsep Arghutian, Christapor Mikaelian, Simon Zavarian (1866-1913); naţionalişti, ca Hovanes Yusufian (1860-1920), Hagop Kocearian (1865-1933), Nigol Madinian, Mardin Şati- rian (1867-1940), Avedik Sahakian (1865-1933) etc. Sunt aici şi multe femei, ca Maro Zavarian, sora lui Simon, Daria Ko- loşian (soră a lui Vartan) şi, mai ales, cele patru surori Made- nian (surori ale lui Nigol), toate nişte studente strălucite: Natalia, Lusig, Siranuş şi Satenig, ultima, într-o relaţie amoroasă cu Hovsep Arghutian, întors dintr-o misiune capitală în *Yerkir,* unde, s-ar părea, agitaţia a mai sporit de când armenii au intervenit în apărarea unei tinere armence răpite de kurzi şi pe care trebuie să o salveze cu orice preţ.

Afacerea Gulizar

ÎNTR-ADEVĂR, ÎN 1889, armenii din Bitlis se mobilizează în jurul unui fapt divers, mai cunoscut sub numele de Afacerea Gulizar, al cărui ecou a înfierbântat inimile întregii naţiuni armene. în primăvară, în plină săptămână sfântă, Gulizar (1870-1947), o tânără armeancă de 14 ani, renumită pentru frumuseţea şi talentul ei de dansatoare, este răpită în seara unei razii făcute în satul Kars, din câmpia Muş, de către şeful kurd Musa Bei şi cei 150 de oameni înarmaţi ai săi. Sechestrată într-un harem şi convertită cu forţa la islam, tânăra dă dovadă de ingeniozitate şi de stăpânire de sine ca să rămână în viaţă, fără să-şi renege identitatea armeană. La trei luni după răpirea ei, pe când familia o caută făcând multe demersuri pe lângă autorităţile imperiale şi religioase, stârnind astfel şi interesul cancelariilor occidentale, tânăra Gulizar îşi învinge frica şi reuşeşte, în timpul a două procese, primul la Bitlis, al doilea la Constantinopol, să obţină dreptate.

Or, după legea imperială, un creştin nu poate da în judecată un musulman. Gulizar trebuie deci să-şi recunoască naţionalitatea încă din primul proces, la Bitlis. La întrebarea „Eşti turcoaică sau armeancă?", după o lungă ezitare, Gulizar are curajul să-şi declare identitatea armenească, ceea ce îi expune, pe ea şi pe ai ei, răzbunării poporului. Dar cum personalul diplomatic străin stabilit în provincia Bitlis este captivat de această întâmplare, justiţia otomană face un pas înapoi la ordinul sultanului, care nu vrea să rişte să faciliteze amestecul europenilor şi ameninţarea lor cu „Berlinul" pentru ceea ce nu este, după părerea sa, decât un fapt divers. La cel de-al doilea proces, la Constantinopol, opinia publică europeană îşi exprimă puternica emoţie, după ce fusese alertată prin articole de presă ale corespondenţilor din capitala imperială. în realitate, Afacerea Gulizar întruchipează exasperarea armenilor în faţa unei puteri imperiale arbitrare, care îi menţine într-o stare de adâncă sclavie, contra căreia locuitorii din Sasun şi din Muş au hotărât în unanimitate să acţioneze pentru a o salva pe această adolescentă şi, în acelaşi timp, pentru a face să le fie respectate drepturile.

Procesul lui Musa Bei începe la sfârşitul lui iunie 1889, la Constantinopol. Răpitorul este deja obiectul a şaptezeci de plângeri. Dar, protejat mult timp de administraţia otomană care, sub presiunea Occidentului, a sfârşit prin a ceda dând curs acestui proces, acuzatul se prezintă liber la bară. La sfârşitul lunii noiembrie 1889, procurorul general cere punerea în liber- lute a şefului kurd din cauza mărturiilor contradictorii şi a absenţei probelor directe. Avocatul tinerei face apel, procesul se anunţă lung... Dar pentru revoluţionari, atenţi la ecoul politic şi popular stârnit de soarta rezervată unei tinere pe care nimic nu părea s-o fi predestinat unei astfel de încercări, Afacerea Gulizar serveşte drept detonator pentru acţiunea revoluţionară.

Ca să înţeleagă bine realitatea socială şi condiţiile politice ale armenilor din vilaietele din est, conducerea de la Tânăra Armenie trimite, în timpul verii din 1889, în regiunea Muş- Sasun, o delegaţie formată chiar din Arghutian, Arşag Parutha- rian (1870-1930), Mardiros Markarian şi Levon Sarkisian (1863-1927), deghizaţi în pelerini. In drum spre mănăstirea Sfântul Garabet şi oraşul Muş, delegaţia urmează traseul Erevan-Ecimiadzin-Igdir-Alaşkert-Manazkert-Muş cu cea mai mare prudenţă, ca să nu trezească bănuielile poliţiei ruse şi turce. Dar abia ajuns în satul Pulaneh, unul dintre pelerini, Arghutian, nu reuşeşte să se stăpânească şi începe o discuţie despre patriotism cu ţăranii, atrăgând imediat atenţia agenţilor turci. După câteva luni, *Mşak,* în numărul din 16 august 1890, va scrie că „triburile kurde au ucis şi rănit zeci de armeni din satul Pulaneh, din vilaietul Bitlis".

Imediat, delegaţia reuşeşte să se întâlnească cu părintele Nerses Harahanian, stareţul mănăstirii Sfântul Garabet, precum şi cu luptători ca Arabo, care-şi pregăteşte fuga spre Caucaz pentru a scăpa de

poliţia turcă ce îl caută febril după evadare. In cursul discuţiei, fostul bandit îi imploră pe fraţii din Caucaz să evite plecarea la Sasun, ca să nu rişte în mod inutil şi, mai cu seamă, să nu-i pună în pericol pe locuitorii armeni din provinciile otomane: „Trebuie să ne diversificăm forţele de autoapărare în *Yerkir*. Aici nu avem nevoie de oameni, doar de arme şi material", insistă mult Arabo pe lângă interlocutorii săi. Pentru fostul bandit, nu-i vremea exaltărilor, ci a acţiunii gândite şi de durată. Afacerea Gulizar l-a marcat profund şi el ţine minte cursurile de instruire militară primite de la Christapor Mikaelian cu câţiva ani în urmă.

Fiii revoluţiei sunt legaţi de aici înainte între cele două Armenii şi prin cei patru tovarăşi deveniţi, fiecare în felul său, activişti pentru o cauză sfântă. Agnuni şi Vramian se dăruiesc literaturii şi propagandei scrise. Lucrează fiecare la un ziar moderat, primul la *Mşak,* la Tbilisi, al doilea la *Hairenik,* la Constantinopol. Arabo şi Arghutian au optat pentru acţiunea clandestină, violentă, unul în munţii din Sasun, celălalt gata să străbată toate oraşele pentru a face revoluţia să înainteze prin acţiune directă. Intr-un fel sau altul, cei patru au relatat Afacerea Gulizar sau au fost marcaţi de ea. Dar, dincolo de acest fapt până la urmă mai puţin divers şi mai degrabă politic, apărut în vâltoarea anilor 1890, aceşti patru armeni au făcut cunoştinţă cu un om, Christapor Mikaelian, care le va schimba destinul...

11. „Şi să ducem înainte sfânta cauză a libertăţii"... (1890-1892)

l'RIMA LOR ÎNTÂLNIRE A AVUT LOC ÎN 1887 la Tbilisi, în timpul unei adunări între foştii membri ai celulei caucaziene a mişcării Narodnaia Volia. Evghenia Lavrusevici, născută Constantinova, întâlnind privirea lui Christapor Mikaelian, ştie că viaţa sa va căpăta o nouă dimensiune. Nimic nu va mai fi vreodată ca înainte, nimic din ceea ce hotărâse până atunci... Traiectoria pe care şi-o fixase în sânul mişcării revoluţionare ruse nu se va mai putea realiza aşa cum şi-o imaginase mai înainte. Această frumoasă evreică ruso-poloneză, fiica unui general din armata rusă, îşi plecase ochii în faţa tânărului a cărui autoritate firească impune respect, ca şi cum Evghenia şi-ar fi interzis să-l iubească pe prietenul soţului ei, Mihail.

Şi totuşi, ca mulţi din generaţia sa proveniţi din pătura superioară a societăţii, Evghenia, însetată de dreptate şi furioasă pe aristocraţia rusă, nu este genul care renunţă uşor. Aşa că, urmându-şi primul impuls - ea vede chiar în asta o formă de revoltă împotriva moravurilor conservatoare slave -, alege calea periculoasă a separării, apoi a divorţului, pentru a trăi liber şi din plin idila ei cu atrăgătorul Christapor. Uneori, tocmai această legătură trupească i-a transformat pe unii copii ai revoluţiei în activişti înflăcăraţi în apărarea cauzei. Epoca este desigur potrivită pentru aceasta, dar şi spiritul subversiv. Şi apoi, angajarea politică dă naştere unor poveşti de dragoste nepăsătoare faţă de revoluţia care este în joc. Or Evghenia încă nu ştie că pasiunea ei pentru Christapor, cu cinci ani mai mare decât ea, o va măcina, distrugându-i pentru totdeauna visele de tânără idealistă: Christapor şi-a dăruit deja inima

unei alte făpturi graţioase, revoluţia armeană. Pierzând puţin câte puţin orice elan, Evghenia va vedea cum viaţa ei se degradează şi va fi supusă constrângerilor unei existenţe clandestine, care o va îndepărta în mod fatal de pasiunea ei amoroasă. Căci Revoluţia, în dorinţa ei absolută de puritate, sfârşeşte întotdeauna prin a învinge dorinţele trupeşti din lumea aceasta: ea este posesivă, foarte geloasă pe relaţia intimă pe care a pecetluit-o cu tânărul Christapor şi atrasă de aici înainte de chipul celui care va deveni sufletul mişcării armene de eliberare...

O copilărie tristă

NĂSCUT ÎN ACEEAŞI ZI CU HENRI BERGSON, în 18 octombrie 1859, şi la şase săptămâni după Jean Jaures, destinul lui Christapor pare - privind retrospectiv lucrurile - marcat de aceşti doi teoreticieni ai problemei sociale, care îl vor însoţi în gând toată viaţa. Originar din satul Agulis, de pe malul Arak- sului, la graniţa dintre Rusia şi Iran şi la câţiva kilometri de Imperiul Otoman, tânărul Christapor se naşte şi creşte într-o oază de pace care cuprinde câteva sute de suflete şi are o mentalitate aparte. Intr-adevăr, la răscrucea imperiilor, Agulis este unul dintre cele mai pitoreşti cătune armeneşti din districtul Gorgăn al provinciei Nahicevan, un talger sub administrare rusească, situat între Micul Caucaz, podişul armean din Turcia şi lanţul munţilor Elbrus din Iran. Conform legendei, peste acest sat a coborât harul divin de când, povestesc bătrânii, Adam şi Eva, după ce au rătăcit îndelung prin întunericul nopţii, s-ar fi trezit în lumina zilei în preajma unor locuinţe înconjurate de verdeaţă şi protejate de munţii acoperiţi de zăpezi veşnice: „Aik luis!“ ar fi strigat Adam, ceea ce în armeană înseamnă „Să se facă lumină!".

Loc de răscruce pe căile comerciale ce leagă Orientul de Occident, Agulis este un sat tăiat în două de fluviul cu acelaşi nume, Agulisul de Sus (piciorul muntelui), unde locuieşte familia Christapor, şi Agulisul de Jos, ridicat la câmpie. Acest mare târg este bogat, comercianţii de aici fac troc cu cetăţile .1 ii atice şi europene şi importă, din secolul al XVII-lea, multe mărfuri, mai ales din oraşele italiene. Agulis îşi consacră chiar

o parte din bogăţii activităţilor culturale, iar creştinii şi musulmanii trăiesc în bună înţelegere. Agulis numără vreo zece biserici şi beneficiază de o reţea şcolară densă, în care se învaţă istoria, geografia şi limbile occidentale, ca franceza şi engleza.

1)e-a lungul timpului, acest orăşel a devenit un adevărat cen- I i u de formare a elitelor, din care au ieşit mai mulţi intelectuali armeni. Se trăieşte bine la Agulis, expus soarelui în cea mai mare parte a zilei şi strălucind într-una dintre cele mai calde lumini, ca şi când ar domni aici un microclimat.

Particularităţile religioase, economice, culturale şi geografice din Agulis au marcat puternic tinereţea lui Christapor, cel mai mic dintre băieţii unei familii cu şapte copii — trei băieţi şi patru fete -, care dovedeşte o adevărată pasiune pentru lumea cunoaşterii. Şi totuşi, aşa cum o va recunoaşte el însuşi câţiva ani mai târziu, a avut o copilărie tristă, purtând pecetea doliului. Cei doi fraţi mai mari ai săi mor de holeră, iar mama, o femeie blândă, umilă şi rezervată, părăseşte într-o seară această lume când el de-abia a împlinit cinci ani. Tatăl lui, Măgârdici, un comerciant cunoscut şi respectat, se bucură de o reală notorietate şi întreţine strânse legături cu mai multe familii, cum ar fi cei din familia Kalantarian, care vor marca şi ei istoria armenilor până în zilele noastre. Măgârdici are deseori afaceri la Tabriz, mare oraş iranian situat de cealaltă parte a frontierei, unde se duce pentru treburile sale. Este un om drept, sincer şi devotat familiei şi alor săi, prieten loial şi care respectă bunele maniere. Dar de la moartea celor trei membri ai familiei, în casa Mikaelian nu mai domneşte aceeaşi atmosferă degajată; fericirea acestei familii atât de unite s-a transformat în tristeţe şi posomoreală. Sănătatea tatălui este şubrezită. Răvăşit şi fără vlagă, bietul om şi-a refăcut totuşi viaţa, pentru a le oferi fiicei lui mai mici şi ultimului său fiu un cadru familial. Dar mama vitregă a lui Christapor, care este conştientă de responsabilităţile sale, nu poate tolera bărbatul care a devenit alcoolic şi trăieşte ca un vagabond. Până la urmă îşi părăseşte soţul, care nu-şi va mai reveni niciodată.

In 1869, Christapor îşi pierde şi tatăl şi se trezeşte orfan, alături de cea mai mică dintre surori, Manuşak, celelalte trei mai mari fiind căsătorite. Tragedia aceasta îl va marca pentru totdeauna. Nu o va arăta niciodată, doar în privirea sa va luci o tristeţe inexprimabilă. Adolescent, Christapor îşi îneacă amărăciunea în cărţi şi, în ciuda nenorocirilor trăite, vrea să creadă în fericire, în înţelepciune şi în armonie în relaţiile umane. Plimbaţi între domiciliul surorii sale mai mari, Zanazan, şi casa unchiului dinspre tată, Hovanes, Christapor şi Manuşak nu vor dori niciodată să se despartă. Viitorul revoluţionar vrea să-şi ia răspunderea siguranţei surorii sale, împotri- vindu-se autorităţii lui Hovanes şi obiceiurilor locului. La unchiul lui, Christapor, care suferă din naştere de o dublă dis- plazie (o malformaţie la un picior şi un braţ), trebuie să facă munci domestice - uneori chiar, trebuie să meargă kilometri întregi pe jos ca să-i aducă unchiului frunze de mur. Cu handicapul său, mersul este o suferinţă pentru tânărul Christapor, care şchioapătă şi are dureri mari. Dar nu se plânge niciodată. In adolescenţă va trece şi prin tulburările psihice ale unui orfan: spaime, torente de lacrimi atunci când îşi aminteşte de părinţii lui care-i lipsesc enorm. In

ciuda tuturor acestor lucruri, aşa cum povesteşte biograful şi fratele lui de arme, Avedis Aha- ronian (1866-1948), Christapor nu le va vorbi niciodată camarazilor săi despre această tinereţe grea. Aşa cum nu-şi va plânge niciodată de milă. Chiar dacă relaţiile sale cu nepotul sunt uneori încordate, Hovanes are totuşi inteligenţa de a-l înscrie pe Christapor la şcoală. O iniţiativă salvatoare pentru acest tânăr care vede în studii o ieşire din cotidian şi o şansă. La şcoală se arată un elev studios, strălucit, disciplinat şi plin de elan. Rezultatele sale excelente şi comportarea lui plină de bunăvoinţă faţă de colegii de clasă cu greutăţi atrag atenţia conducerii instituţiei. Cunoscându-i situaţia socială şubredă, aceasta îi propune o bursă de studii la Colegiul din Tbilisi, în schimbul unui post de cadru didactic la terminare. Christapor acceptă şi ia drumul oraşului Tbilisi în 1874, cu inima uşoară şi capul plin de gânduri iubitoare pentru sora sa Manuşak.

Narodnicul panrus

<: HRISTAPOR INTRĂ LA ŞCOALA NORMALĂ DIN TBILISI înainte de a merge la studii, doi ani mai târziu, la Institutul Ucitelski, în 1876. Are atunci 17 ani. în acea epocă, toate instituţiile universitare şi şcolare din imperiu sunt influenţate de scrierile conducătorilor de la Narodnaia Volia. Ca şi colegii săi, Christapor este dominat de cultura rusă şi nu este în nici un fel atras de problema naţională, astfel încât acceptă să i se schimbe numele şi să se cheme Mihailov. La internat, propaganda cu ideile considerate subversive de către autorităţi este mai puternică decât în altă parte şi, ca orice student, Christapor vede circulând manifeste şi scrieri conspirative. încetul cu încetul se radicalizează şi el şi, îndrăgostit de dreptate şi convins de adevărul socialismului ca idee de progres, devine unul dintre şefii de la Narodnaia Volia, în ciuda supravegherii inspectorului din internat, M. Zaharov. El progresează chiar foarte repede, fiindcă devine unul dintre liderii contestărilor din sânul instituţiei şcolare când se protestează împotriva proastei calităţi a hranei de la cantină şi împotriva durităţii inspectorului Mamaladze, un georgian şi mai aspru decât Zaharov.

Totuşi, Christapor este un student harnic şi strălucit, înghite toate cărţile care-i ajung în mână: Aleksandr Herzen, Nikolai Cernîşevski (1828-1889), Piotr Lavrov (1823-1900), Nikolai Mihailovski (1842-1904) şi socialistul utopic britanic Robert Owen (1771-1858). Cu toate acestea, inspectorul Mamaladze este bănuitor şi, la sfârşitul formării sale, Christapor, primul totuşi din promoţia anului 1880, nu va primi medalia de aur a Institutului, nici premiul de excelenţă. Stoic, Christapor acceptă „sancţiunea", chiar dacă o plăteşte scump: viitorul său în sânul universităţilor din Rusia sau Europa este, din acest moment, compromis.

Atunci când se întoarce în Agulisul natal, în septembrie 1880, ca să se angajeze ca institutor, pentru un salariu anual de 150 de ruble, Christapor Mihailov este deja de mult timp un membru al grupării Narodnaia Volia, sau un narodnic, aşa cum se spune. La 21 de ani, tânărul are o înfăţişare mândră: mic de statură, are însă o frunte înaltă, părul tăiat drept, privirea pătrunzătoare, totul dominat de un comportament degajat. Charisma pe care-o exercită este egalată de farmecul şi inteligenţa sa. Ca institutor, este foarte apreciat de elevi pentru ideile şi metodele sale. De exemplu, el nu acceptă ca elevii să fie maltrataţi de conducerea şcolii şi nu şovăie să-şi înfrunte superiorii atunci când îi permite unui elev să iasă din clasă ca să bea apă. Spiritul dreptăţii este dublat la el de un spirit de deschidere. El, tânărul cu idei universaliste, se interesează de copiii turci şi tătari şi le ţine cursuri. Christapor nu-şi precupeţeşte eforturile pentru a convinge comunitatea musulmană din Agulis să dea atenţie culturii, în conformitate cu ideile de educare a populaţiei ale lui Owen. Mulţumită lui, elevi creştini şi musulmani se află în aceleaşi bănci din şcoală, în faţa aceleiaşi table pe care Christapor îşi prezintă cursurile, în spirit de armonie şi respect faţă de celălalt. Aceasta este adevărata lui fire.

Şi dacă în timpul anului şcolar este la Agulis, Christapor se întoarce totuşi în fiecare vară la Tbilisi. Are nevoie să fie în inima acţiunii politice, să-i organizeze mişcarea şi să se pună la curent cu dezbaterile teoretice. De aceea se duce adesea în vizită la redacţia ziarului *Mşak,* unde se întâlneşte cu prietenul său din copilărie, Agnuni. In timpul unuia dintre aceste drumuri dus-întors între sat şi oraş, o serie de evenimente care survin între 1880 şi 1885 îl vor face să-şi schimbe radical viziunea panrusă asupra socialismului internaţionalist şi să îmbrăţişeze ideea kantiană a unei federaţii mondiale de unităţi naţionale. Lui Christapor nihilistul îi ia atunci locul Christapor kantianul.

încetul cu încetul, vizitele lui frecvente la *Mşak* îl fac să se îndepărteze de Ardzruni, cel care susţine - fără să o spună cu glas tare - politica externă a Rusiei, deşi ţarul îşi exprimă din ce în ce mai vădit dorinţa de înţelegere cu Constantinopolul în tratarea dosarelor privind naţionalităţile. Pentru Christapor, această cooperare între puteri reacţionare este inacceptabilă şi nu înţelege din ce motiv *Mşak* - care urmează în acest punct poziţia Moscovei — îi cere ca de acum înainte să nu se mai opună

ideilor diplomaţiei ruse, când totuşi popularitatea lui creşte printre tinerii din Tbilisi. El respinge mâna întinsă de Ardzruni i,i i afirmă în faţa prietenilor săi că acesta din urmă „nu numai că a renunţat la acţiune, dar că încearcă să ne îndemne şi pe noi să renunţăm, pentru ca ziarul *Mşak* să nu aibă de suferit".
I n ciuda divergenţelor, Christapor nu o rupe cu bătrânul ziarist, faţă de care nu simte nici o aversiune. „Să-l lăsăm pe Ardzruni la activităţile lui jurnalistice", le explică el camarazilor săi.

Relaţiile cu conducerea centrală de la Narodnaia Volia devin încordate odată cu revenirea autoritară a lui Alexandru III. Christapor se află în mijlocul unei rupturi între Comitetul Executiv din Moscova şi celula de la Tbilisi. Intr-adevăr, aceasta din urmă refuză să publice o declaraţie a organului central al partidului cu privire la cazacii de pe Don. „Drept cine ne iau", spune cu indignare narodnicul Hovanes Loris-Melikov, prieten al lui Christapor, care este şi nepotul fostului ministru de interne şi erou de război, Loris-Melikov, „dacă ne obligă să publicăm acest text care nu are nici o legătură cu interesele Caucazului?" Acest refuz de a se supune marchează ruptura definitivă între vârf şi bază. De aici înainte, secţia din Tbilisi predică autonomizarea naţionalităţilor în cadrul mişcării revoluţionare panruse. Christapor este unul dintre actorii acestei întorsături strategice şi, alăturându-se prietenilor săi Abraham Dastakian (1864-1939) şi Ruhiladze, are bine fixat în minte să promoveze această idee mai pragmatică, şi asta cu toate admonestările lui Nikolai Ermaiev, liderul Comitetului Executiv. Descumpănit de declaraţiile de ultimă clipă ale conducerii, Christapor se întoarce după câteva zile la Agulis şi le lasă camarazilor săi grija de a organiza sciziunea cu organul central al partidului. Aşteptarea este de scurtă durată. In 1882 primeşte o veste bună de la prietenul său, Abraham Dastakian, care îi scrie cu această ocazie pentru prima dată în armeană: „Celula noastră se bucură de acum înainte de o libertate totală. Ruptura a fost confirmată. Putem de acum să ne dedicăm în întregime problemei armeneşti."

Christapor, sufletul cauzei

REPRESIUNEA SE ABATE ATUNCI NEMILOASĂ asupra tuturor mişcărilor revoluţionare. Arestările şi execuţiile se înmulţesc în Rusia şi, în faţa terorii introduse de Ohrana, narodnicii caucazieni întăresc mişcarea de autonomie, această „nouă cale", scrie Christapor în 1882, „care este rezultatul războiului ruso-turc şi al virajului conservator al lui Alexandru III". El şi camarazii săi, Kalust Der Măgârdician şi tânărul şi austerul Simon Zavarian, creează în acelaşi an ziarul *Droşak* (*Stindardul*), care va publica zece numere înainte de a-şi înceta apariţia. Sunt editate alte periodice, *Hairenaseri Dzain (Vocea Patriei*) şi *Munetik (Strigătul*), care împărtăşesc aceleaşi opinii. Pentru Christapor, ruperea de Moscova nu este un act de ostilitate faţă de panslavism, ci voinţa de emancipare de sub o tutelă şi de reunire a forţelor revoluţiei pentru promovarea idealurilor naţionale. Dar nu ajunge până la a vorbi de cauza armenească, aşa cum o înţelege Uniunea Patrioţilor. Divergenţa dintre ei este doar de ordin tehnic şi se referă la gradul de adeziune la idealul naţional, Uniunea Patrioţilor fiind mai naţionalistă decât grupul lui Christapor. Ei nu diferă nici în ce priveşte tematica socială, nici în ce priveşte scopul revoluţiei. Chiar cooperează atunci când trebuie să trimită instructori în *Yerkir* şi să primească militanţi din Muş pentru a-i iniţia în mânuirea armelor. Se asociază şi în eforturile pentru difuzarea ziarului *Munetik,* în care majoritatea articolelor sunt redactate de scriitorul Şirvanzade, un prieten al lui Christapor.

In acest timp, rusificarea armenilor din Caucaz, simbolizată prin decretul ţarului semnat la 1 iunie 1885 privind închiderea şcolilor armene din tot Imperiul Rus, îndreptăţeşte trezirea conştiinţei naţionale a lui Christapor. în total, peste 400 de unităţi şcolare sunt închise, 20 000 de elevi rămân acasă şi 2 000 de cadre didactice rămân fără lucru. Ca şi camarazii săi, Christapor este profund şocat de această măsură scelerată, dar este şi mai revoltat de reacţia slabă a Sfântului Scaun din Ecimiadzin şi a ziarului *Mşak*. Christapor şi Gabriel Mirzoyan, un vechi membru al Uniunii Patrioţilor, iau atunci conducerea mişcării clandestine împotriva ţarului şi editează trei buletine 111 care cheamă armenii la transformarea domiciliilor lor în şcoli armeneşti: „Lovitura este prea puternică pentru ca poporul armean să nu reacţioneze la efectele acesteia**, scrie Christapor m *Memoriile* sale.

înfrigurarea cu care armenii au luat atitudine faţă de acest decret lasă urme adânci în mintea noii generaţii de activişti. Vizionar, Christapor este convins că, dacă toate forţele armene ripostează energic împotriva hotărârii ţarului, aceasta va permite accelerarea mersului revoluţiei. Atunci când el şi ai lui se hotărăsc în sfârşit să înfrunte problema naţională, el găseşte imediat susţinere directă din partea militanţilor de la Uniunea Patrioţilor, lăsaţi de izbelişte la Tbilisi de când cu tensiunile cu conducerea de la Moscova şi dizolvarea organizaţiei lor în 1884. Sub conducerea şefului lor, Gabriel Mirzoyan, aceşti militanţi urmează, pe zi ce trece mai numeroşi, cursurile de instruire militară, în timp ce Christapor îşi petrece majoritatea timpului alături de Raffi, un alt teoretician decepţionat de starea de lâncezeală de la *Mşak*.

în consecinţă, pe la mijlocul anilor 1880, un alt bărbat se pregăteşte să părăsească Agulis şi Tbilisi pentru a-şi continua studiile la Moscova şi a-şi desăvârşi astfel formarea politică. Trecerea lui de la populismul panslav spre eliberarea naţională, păstrând totuşi un ideal internaţionalist, nu este

întâmplătoare. Ea se bazează pe o dinamică revoluţionară în curs de schimbare în imperii. Agitatorii sunt cu miile şi politica reacţionară a regimurilor a accentuat fixarea inteligenţiei pe cauza naţională şi revoluţionară. O dovedeşte şi hotărârea lui Christapor de a renunţa la patronimul „Mihailov** pentru a-şi relua numele său originar, „Mikaelian**; dar, pentru mulţi, el este simplu „Christapor**.

De acum înainte, tânărul este apreciat dincolo de graniţele regiunii sale pentru simplitatea, generozitatea, bunătatea sa, dar şi pentru hotărârea şi înaltele sale calităţi morale şi intelectuale. Vorbeşte puţin, dar cu miez. El face parte din acea generaţie de institutori cunoscuţi pentru integritatea lor şi pentru dorinţa de a schimba societatea, propovăduind disciplina, rigoarea şi ascetismul. Primii ani de studii la Tbilisi i-au stârnit dorinţa de a-şi continua instruirea universitară la Institutul Agronomic Petrovski de la Moscova. Cum Tbilisi i-a închis uşile, el soseşte, în toamna lui 1885, în apăsătoarea Moscovă, unde, la 25 decembrie, îi înmânează lui Melkon Kasbarian-Pa- nian o scrisoare elogioasă de recomandare semnată de prietenul său Rafii, care îl prezintă ca pe „un profesor strălucit şi integru[11]. De fapt, Christapor nu va intra niciodată la institutul moscovit. Influenţat puternic de literatura revoluţionară, ratează cu bună ştiinţă studiile superioare şi rămâne optsprezece luni în institut ca auditor liber pentru a „studia problemele teoretice", după cum spune el însuşi. El descoperă astfel lucrările lui Hegel, Spencer, Bergson şi-şi consolidează convingerile kantiene. Aderă şi la principiul dialecticii materialiste a lui Marx, care pătrunde din ce în ce mai mult în Rusia. Populismul panrus a rămas departe în urma lui şi el se înscrie de acum într-o vagă sinteză premarxistă, percepută nu ca o dogmă, ci ca o evoluţie a realităţii sociale.

Apropiat de studenţii pe care îi frecventează în afara culoarelor universităţii, se întâlneşte din întâmplare cu Simon Zavarian, student la agronomie. „Intr-o seară de toamnă", scrie Simon Zavarian, „îl întâlnesc pe Christapor. Tocmai se întoarce de la Tbilisi. Subiectul discuţiei este problema naţională: micile naţiuni ar trebui să se păstreze ca naţiuni sau să se topească într-o dinamică rusă? Eu şi ceilalţi suntem împotriva micilor naţiuni. Christapor tace. Deodată ia cuvântul: «Foarte bine, în consecinţă nu va rămâne decât o limbă. Dar până la acest stadiu, în ce limbă vor evolua popoarele armean, georgian şi celelalte? In numele cărei dreptăţi micile naţiuni n-ar avea dreptul să răstoarne lucrurile împotriva celor mari?» E rândul nostru să tăcem la auzul acestor cuvinte aşa de adevărate, puternice şi simple." Dintre toţi studenţii armeni prezenţi la Moscova, Christapor este cel mai charismatic. El propune să ţină cursuri de sociologie politică grupului său, împărţit în două tendinţe. Pe de o parte, tendinţa „cosmopolită", întruchipată de el însuşi, Simon Zavarian şi Rostom, se concentrează pe solidaritate şi „internaţionalismul popoarelor", după cum spune el.

IV de alta, tendinţa „şovinistă**, din grupul lui Levon Sarkisian, Ar.şag Parutharian (1870-1930) şi Levon Manuelian, cheamă Iu apărarea drepturilor politice (eliberarea) şi culturale (limba) ale armenilor din Turcia. încă o dată, medierea lui Christapor i'Hte decisivă şi permite evitarea sciziunii grupului în momentul 111 care ei află de crearea partidului Armenakan, la Van, în 1885.

Cotitura naţională

ANUL 1887 MARCHEAZĂ O NOUĂ COTITURĂ în viaţa lui Chris- lapor. El decide să se dedice trup şi suflet revoluţiei armene, chiar dacă asta înseamnă să-şi sacrifice studiile. în drum spre Tbilisi, încă nu ştie că primii săi tovarăşi au părăsit de mult timp cauza revoluţiei. Când ajunge în capitala Transcauca- ziei, de-abia îşi recunoaşte prietenii şi zadarnic încearcă să-i încurajeze promiţându-le că lucrurile se vor schimba, că trebuie să-şi păstreze speranţa acum când mişcarea revoluţionară armeană ia fiinţă în cele două imperii. La Van, de doi ani, partidul Armenakan îşi întăreşte prezenţa. La Geneva, un al doilea partid, Hănceakian, tocmai şi-a anunţat înfiinţarea, cu un program ambiţios.

La Tbilisi, Christapor îl regăseşte pe Rostom, care, după eliminarea sa din institutul agronomic şi forestier de la Novo-Alexandria, lângă Varşovia, pentru activitate subversivă, trăieşte în clandestinitate în Caucaz, ca să scape de Ohrana. împreună, ei recuperează materialul organizaţiei Uniunea Patrioţilor, în vederea înfiinţării unei tipografii. Dar proiectul nu le reuşeşte, căci Rostom trebuie să părăsească regiunea la începutul lui 1889, pentru ca, sub o falsă identitate, „Abrahamian**, să intre la Academia Agronomică Petrovski de la Moscova. Dar Christapor nu stă cu braţele încrucişate şi continuă procesul de armenizare a revoluţiei alături de David Nercisian (1859-1888). Acesta este unul dintre fondatorii Uniunii Patrioţilor; el este şi soţul unei femei ieşite din comun, Tamara Adamian (1862-1888), a cărei frumuseţe fatală a ajuns să-l împingă pe narodnicul

Srabion Der Krikorian (1860-1886), un îndrăgostit respins, la sinucidere, în 29 octombrie 1886.

Figură importantă a revoluţiei armene şi prima femeie care a fluturat stindardul cauzei armeneşti, Tamara nu are în minte la acea dată decât o singură idee: să adune toate forţele armeneşti într-o singură organizaţie. Obsesia ei este să oprească risipirea resurselor necesare înfloririi poporului, împrăştiat în Tbilisi, Erevan, Şuşi, Baku, Moscova, Sankt-Petersburg, fără a pune la socoteală oraşele armeneşti de cealaltă parte a frontierei. Ea jură că armenii au nevoie de o singură organizaţie şi că trebuie făcut totul în acest scop. Ambiţiile unora şi ale altora trebuie să se supună interesului suprem al cauzei şi susceptibilităţile să dispară în faţa acestui imperativ. Lipsită de acest ţel, revoluţia nu are viitor.

Dar, vreme de un an, o dublă dramă îi va cufunda în amărăciune pe tinerii revoluţionari. Cuplul Nercisian se stinge, amândoi victime ale tuberculozei, David la 31 ianuarie 1888, şi Tamara după unsprezece luni, la 31 decembrie. în ziua înmormântării Tamarei, în 4 ianuarie 1889, la cimitirul Hoci-vank, numeroasa asistenţă aduce un ultim omagiu eroinei. Printre toate persoanele prezente în jurul sicriului, mulţi aparţin profesiunilor liberale, dar sunt şi simpli supuşi ai ţarului. Singurul care vorbeşte este Christapor, profund marcat de dispariţia celei numite Pasionaria revoluţiei. în discursul său funebru, el insistă asupra tăriei morale a Tamarei Adamian, care, chiar căsătorindu-se, şi-a păstrat numele de fată în semn de respect al dreptului femeilor şi al emancipării lor. Etica ei trebuie să fie un model şi dorinţa ei de a crea o singură organizaţie să devină un pact pentru toţi revoluţionarii armeni, spune el în concluzie.

Aşa încât, dând exemplu şi fiind credincios drumului trasat de Tamara, Christapor creează organizaţia Tânăra Armenie la începutul lui 1889. însoţit de Simon Zavarian, Abraham Dastakian, Dicran Stepanian, Hovsep Arghutian, Mardin Şatirian, Nigol Madinian (născut în 1864) şi Hovanes Loris-Me- likov (1867-1931), trag cu toţii la hotelul Yujnie Nomera (Hotel Sud), la Tbilisi. Toţi sunt progresişti internaţionalişti, doritori nrt menţină legături echilibrate cu mişcarea revoluţionară rusă. I»ar grupul nu este atât de omogen pe cât pare. Dacă majoritatea dintre ei rămân legaţi de Rusia, Hovanes Loris-Melikov «o depărtează de Sankt-Petersburg şi pledează pentru o schimbare de strategie, susţinând de acum Anglia. Să aparţii lumii noi şi să arăţi că poporul armean există înseamnă să accepţi n-orientarea revoluţiei spre Londra, consideră el...

I'hristapor şi Evghenia, o relaţie pasională

TOTUŞI, NU O DEZBATERE STRATEGICĂ va zgudui tânăra organizaţie, ci o chestiune sentimentală... Christapor nu reuşeşte nă-şi ascundă tulburarea care-l năpădeşte de la venirea neaşteptată la Tbilisi a unor vechi figuri de la Narodnaia Volia: printre ele, Mihail şi Evghenia Lavrusevici, Valeria Lukevici şi alţi camarazi întorşi din Caucaz la începutul verii lui 1889, după cinci ani de exil în Siberia. Toţi sunt vechi cunoştinţe ale lui Christapor, care i-a întâlnit prima oară la Tbilisi, în urmă cu doi ani. Familia Lavrusevici formează un cuplu curajos, care a preferat să se alăture revoluţiei mai curând decât să trăiască liniştit în lux, ca majoritatea oamenilor de rangul lor. Credincioşi idealului panrus, aceşti foşti exilaţi sunt atât de legaţi de prietenii lor armeni, încât le-ar plăcea să-i convingă să o ia din nou pe calea revoluţiei populiste. Dar timpurile s-au schimbat, starea de spirit a camarazilor lor armeni nu mai acceptă fraternitatea panrusă.

Şi totuşi nu această divergenţă politică face să fie apăsătoare atmosfera în această regăsire, ci mai curând comportarea Evgheniei faţă de Christapor, în prezenţa soţului ei. Intr-adevăr, acesta suportă din ce în ce mai greu avansurile fermecătoare ale soţiei sale faţă de şeful revoluţionar, de care Evghenia este îndrăgostită de la prima lor întâlnire, în 1887. Dar de data aceasta relaţia lor este diferită, a evoluat. Mihail Lavrusevici i se confesează lui Zavarian: „Soţia mea este îndrăgostită de prietenul meu Christapor, sunt convins de asta, dar nu ştiu ce are el de gând. I-am spus cu discreţie că nu voi fi un obstacol în calea fericirii lor. Şi din acea zi nu mai suntem un cuplu căsătorit, ci vechi camarazi."

Impresionat de această confidenţă, Zavarian se duce la Christapor ca să lămurească pe deplin relaţia lui cu Evghenia. „Mi-e foarte greu să mă hotărăsc", îi răspunde Christapor lui Simon Zavarian. „Este adevărat, mă place, şi cred că şi eu o iubesc, dar nu sunt în stare să-mi asum faţă de Mihail răspunderea acestei rupturi. Vezi, a venit cu adevărat vremea să părăsesc aceste locuri în care atmosfera devine prea greu de suportat." între timp, Evghenia şi fiul ei se îmbolnăvesc şi cad la pat. Medicii sunt îngrijoraţi de sănătatea fragilă a băiatului care, cu toate intervenţiile lor, va muri de febră tifoidă. Evghenia este distrusă... Christapor a ajuns deja în oraşul natal, Agulis, când află de starea gravă a tinerei femei. Imediat, el îşi reia activităţile, adună câţiva recruţi tineri, printre care viitorul teoretician Karekin Hajak (1867-1915), şi reia predarea ştiinţelor sociale.

Lăsaţi în voia lor, membrii Tinerei Armenii se demobilizează. Simon Zavarian se concentrează asupra hobby-ului său, apărarea botanicii, alăturându-se comitetului georgian de luptă împotriva filoxerei. Alţii îşi continuă periplul prin Caucaz şi se opresc la Baku, unde intră în industria petrolului. Această risipire vine în momentul în care partidul Hănceakian îl trimite la Tbilisi pe agentul său Ruben Khan Azad, în vederea creării unor celule. De la primele lor contacte, acesta se loveşte de convingerile naţionale ale interlocutorilor. El, care vine să apere socialismul, independenţa, centralismul democratic şi jurământul

făcut cuplului Nazarbekian care monopolizează partidul, nu obţine nimic concret aici, nici de la Ardzruni, nici de la Agnuni. Şi mai rău, directorul ziarului *Mşak* vede în acest trimis special de la Geneva o ameninţare la adresa prestigiului său în faţa tinerilor. în ce-l priveşte pe Agnuni, după exemplul altor activişti, el respinge deschis jurământul de la Geneva. De fapt, tineretul armean respinge, în acelaşi timp, rămăşiţele burgheze de la *Mşak* şi socialismul marxist al partidului Hănceakian.

în timpul diferitelor întâlniri cu Ruben Khan Azad, pare să se fi ajuns la un consens cu privire la principiile revoluţiei

miciale, dar programul socialist nu trece, deşi majoritatea interlocutorilor săi se simt de stânga. Aleksandr Kalantarian (1855- 1913), apropiat al lui Christapor şi redactor la *Mşak,* o spune o mai răspicat: „Lupta noastră este o cauză naţională în jurul căreia trebuie să se adune toate păturile sociale. Cât despre programul socialist, mulţi dintre noi nu-l mai susţinem la fel de mult. De aici înainte, trebuie să avem o vedere de ansamblu, promovând un program exclusiv naţional." Astfel, Ruben Khan A/.ad pleacă din nou la Vladikavkaz, sperând că Agnuni şi Nigol Madinian vor reuşi totuşi să impună socialismul în cursul dezbaterilor. Dar la întoarcerea sa la Tbilisi, câteva săptămâni mai târziu, în decembrie 1889, Ruben Khan Azad trebuie să HO dea bătut: nimic nu se împlinise aşa cum se aşteptase el. (lăci, în afara aspectului teoretic, tinerii caucazieni refuză orice supunere faţă de Geneva.

Procesul de omogenizare a spiritelor este în curs la Tbilisi, nu există deci nici un motiv să se treacă sub tutela cuplului Nazarbekian, stabilit comod în liniştitul oraş elveţian. Din mai multe motive: mai întâi, pentru că Elveţia, care primeşte în număr mare revoluţionari ruşi şi europeni, nu ştie nimic despre mentalităţile armeneşti; pe urmă, pentru că partidul Hănceakian se află sub influenţa ideilor socialiste europene, al căror conţinut nu se bucură de nici o fundamentare în Armenia turcească şi rusă; în sfârşit, pentru că Tbilisi oferă cele mai sigure garanţii de succes pentru revoluţie, datorită vecinătăţii sale imediate cu *Yerkirul.* Dar Ruben Khan Azad nu se descurajează; el bate în lung şi-n lat regiunea în căutare de noi recruţi, ca să nu lase să scape din mâinile partidului său cazanul din Caucaz.

Cu atât mai mult cu cât frământările devin şi mai puternice la începutul anului 1890, odată cu întoarcerea în Caucaz a lui Rostom şi a lui Şatirian. Slăbiţi după plecarea lui Christapor şi Zavarian, membrii organizaţiei Tânăra Armenie se adună de acum la Madinian. Dar nu absenţa lui Christapor îi preocupă - sunt în contact permanent cu el -, ci agitaţia care domneşte de luni de zile la Institutul Agronomic Petrovski de la Moscova. într-adevăr, după una dintre mişcările studenţeşti de revoltă împotriva regulilor stricte pe care conducerea institutului vrea să le impună, peste 700 dintre studenţi sunt arestaţi de autorităţile ruseşti. Printre conducători se numără armeni, ca Rostom, alias „Stepan Abrahamian", Mardin Şatirian (1867-1940) şi Avedik Sahaghian, care sunt expulzaţi în timpul evenimentelor din primăvara lui 1890. Mardin Şatirian este arestat de poliţie, iar Rostom este condamnat la exil şi, pe deasupra, pus sub supravegherea poliţiei în satul său natal Ţegna, la Nahicevan, din 28 martie 1890, cum o atestă un raport al poliţiei. La 23 iunie 1890, într-o scrisoare adresată directorului institutului, Rostom împinge provocarea la paroxism, întrebându-l pe acesta dacă expulzarea lui este definitivă sau provizorie! Lipsa unui răspuns îl năuceşte. Cât despre Mardiros Şatirian, acesta ajunge să se stabilească la Tbilisi, pe 24 mai 1890, la Hotel Sud, după ce fusese transferat la Kutaisi şi Alexandropol.

Vara lui i8gola Tbilisi...

PE CÂND TBILISI SĂRBĂTOREŞTE cei douăzeci şi cinci de ani de carieră ai publicistului Ardzruni, în mai 1890, în prezenţa autorităţilor imperiale caucaziene, şi când întâlnirile de la Tânăra Armenie s-au reluat la Hotelul Sud, un alt grup de revoluţionari, originari din Sankt-Petersburg şi din Baku, îşi iau drept cartier general Severnie nomera (ceea ce înseamnă Hotel Nord), sub conducerea burghezilor naţionalişti Constantin Hadisian şi Levon Sarkisian. Acest curent se inspiră din grupurile de eliberare grec şi bulgar, care anunţă modelul fedain armean de mâine. Provenind din categorii sociale bogate, grupul de la Hotel Nord nu vrea să audă vorbindu-se de socialism, nici de atacuri împotriva Rusiei. Pentru acest grup, revoluţia nu are nimic de a face cu lupta de clasă, iar apărarea patriei se obţine prin solidaritate naţională şi nimic altceva.

In 7 iulie 1890, întors la Tbilisi după un an de exil, Christa- por face cunoştinţă cu Levon Sarkisian. Prin el, află că nişte industriaşi armeni bogaţi din Tbilisi, din Baku şi din alte oraşe ale Imperiului Rus sunt dispuşi să finanţeze revoluţia, cu condiţia ca aceasta să se structureze în jurul uneia şi aceleiaşi organizaţii naţionale, care nu are legătură cu socialismul şi nu manifestă nici un fel de nemulţumire faţă de Sankt-Petersburg.

('liristapor ia act de această noutate.

Zavarian, la rândul său, se întreabă care sunt motivele întoarcerii lui Christapor la Tbilisi. S-a alăturat tovarăşilor lui ca să termine procesul de creare a unei mari organizaţii sau a venit la Tbilisi doar pentru Evghenia, cu care nu a întrerupt corespondenţa în „carantina" lui la Agulis? Intr-o scrisoare adresată la 15 iulie 1890 fostului ei soţ, care, decepţionat în dragoste, s-a angajat în armata rusă şi va rămâne, în ciuda tuturor lucrurilor, un sprijin credincios pentru FRA, Evghenia scrie: „Christapor a sosit la Tbilisi pe 7 iulie, locuieşte la Arşag I)er Krikorian." Acesta din urmă, ca şi ceilalţi foşti narodnici, inclusiv Evghenia, se află sub supravegherea Ohranei. De aceea, când Zavarian îl întreabă pe Christapor, acesta îl asigură că nu trebuie să-şi facă nici o grijă, revoluţia rămâne singurul său obiectiv. Desigur, Evghenia este iubirea lui şi are intenţia să o ia de soţie, în totală discreţie, dar această unire nu se va face în detrimentul cauzei. In realitate, prezenţa lui Christapor are legătură şi cu întoarcerea la Tbilisi a misiunii din *Yerkir,* condusă de Arghutian şi prietenii săi, deghizaţi în pelerini. Odată cu primirea raportului asupra situaţiei sociale a

armenilor din vilaietele otomane, revoluţionarii dispun de toate elementele pentru a începe să formeze o nouă organizaţie şi a împlini în acest fel dorinţa defunctei Tamara Adamian.

Această nouă iniţiativă vine intr-un moment delicat, chiar atunci când contextul politic este deosebit de nepotrivit. Pe plan internaţional, europenii ştiu că Anatolia Orientală constituie un punct de echilibru în relaţiile dintre Rusia şi Anglia, în special de la Tratatul de la Berlin: Londra reacţionează la cea mai mică mişcare făcută de Sankt-Petersburg în regiune. Cancelarul Bismarck a adoptat acest dat strategic când a reînceput politica de restabilire a relaţiilor cu Rusia la 18 iunie 1887. Intenţia sa este să-şi reaşeze ţara în centrul jocului european şi să dirijeze tensiunile către periferia continentului, fără ca Berlinul să fie acuzat de conspiraţie. Folosind această pârghie anatoliană, el vrea să întindă o cursă Angliei şi să atingă un dublu obiectiv: să îndepărteze Londra din teatrul european şi să împiedice formarea unei alianţe franco-ruse împotriva kaizerului. Tratatul din 1887 conţine în protocolul adiţional clauze secrete conform cărora, în caz de ofensivă a ruşilor împotriva Constantinopolului şi a Anatoliei Orientale, Germania şi-ar păstra neutralitatea, ceea ce ar putea descuraja Anglia să acţioneze împotriva ţarului.

Pariul este riscant, dar trebuie oare văzută o legătură între aceste acorduri secrete ruso-germane şi crearea Federaţiei Revoluţionarilor Armeni (FRA) din 1890? Nu este exclus ca Sankt-Petersburgul să fi transmis acest dosar „anatolian“ sta- tului-major al armatelor, exploatând naţionalismul armean îndreptat împotriva Turciei. Nici ca armata rusă să fi luat contact cu revoluţionarii armeni, fără să înştiinţeze despre aceasta poliţia politică. Filajele şi rapoartele poliţiei se adună mereu şi presupusele înţelegeri între armata rusă şi revoluţionarii armeni nu sunt lipsite de temei.

Oricum ar fi, această ipoteză nu poate justifica de una singură mişcarea armenească din imperii. Nemulţumirea socială a armenilor este suficient de legitimă pentru a explica naşterea celui de-al treilea partid armean. Cu atât mai mult cu cât Berlinul pune capăt alianţei ruso-germane în martie 1890, odată cu demisia cancelarului Bismarck, înlocuit de Leo von Caprivi, a cărui politică externă înseamnă întoarcerea la o diplomaţie în mod tradiţional ostilă Rusiei. Rămâne în continuare de presupus că armata rusă a încurajat structurarea mişcării revoluţionare armene cu o dinamică devenită curând atât de puternică, încât nu va mai fi posibilă oprirea dezvoltării ei...

Pe plan naţional, vara lui 1890 este marcată de o serie de evenimente care dau un nou impuls revoluţiei armene. La 18 iunie, poliţia otomană face o percheziţie la episcopatul armean din Erzurum, bănuit că ascunde acolo arme şi militanţi ai partidului Hănceakian. Aceştia opun rezistenţă cu arma în mână, dar, când poliţia trage în mulţimea prezentă la o slujbă, sunt ucişi 20 de credincioşi. După două zile, sunt masacraţi armeni la Erzurum, de astă dată cu complicitatea autorităţilor şi în indiferenţa totală a cancelariilor. La 25 iunie, 400 de armeni «unt arestaţi la Van de către poliţia care încearcă să destrame reţelele revoluţionare. La 27 iulie, în catedrala armenească humkapi, la Constantinopol, de ziua sărbătorii musulmane ifiirban-Bairam, militanţii partidului Hănceakian întrerup nliijba duminicală în semn de protest împotriva masacrului de In Krzurum. Unul dintre membrii comandoului, Mihran Dama- ilmn (1863-1945), ia cuvântul ca să denunţe guvernul otoman MI-şi termină spusele cu „Libertate sau Moarte". Membrii partidului Hănceakian îl încercuiesc pe patriarhul Aşikian (1842-1899), aflat în plină slujbă, şi încearcă să-l ducă spre ieşire, pentru ca acesta să înmâneze sultanului declaraţia partidului. Armata turcă intervine la faţa locului şi izbucnesc locuri de armă, făcând şapte morţi, între care doi militari, şi zeci de răniţi. Manifestaţia de la Kumkapi marchează intrarea in scena politică turcă a partidului Hănceakian şi semnează primul act al revoluţiei armene în capitala otomană. „Pentru prima dată de la cucerirea Constantinopolului de către turci", scrie ambasadorul britanic sir W. White în scrisoarea adresată lordului Salisbury, „creştinii îndrăznesc să opună rezistenţă soldaţilor la Stambul".

Astfel că eşecul de la Kumkapi nu este deci chiar total pentru conducerea partidului Hănceakian, revoluţionarii armeni reuşind să arate că pot să se apere cu arma în mână şi că, lovind Constantinopolul, partidul va fi braţul răzbunător al acestui popor, a cărui suferinţă se face în sfârşit auzită. Intre Afacerea Gulizar şi incidentele de la Constantinopol, starea de tensiune a armenilor ia o întorsătură militară atunci când tânărul intelectual Sarkis Gugunian (1866-1913), student la Sankt-Petersburg, anunţă public, din vara lui 1890, că se pregăteşte să înceapă o expediţie punitivă în Armenia otomană, cu 125 de voluntari gata să salveze onoarea şi demnitatea fraţilor lor pentru a elibera Armenia de sub jugul turcesc...

Ideea revoluţiei îl bântuie pe Christapor şi acţiunea îl obsedează atât de mult, încât începe să o neglijeze pe Evghenia, la câteva săptămâni de la căsătorie. Griji noi îl preocupă mai mult decât cerinţele insistente ale soţiei sale, care vrea să-şi clădească o viaţă de familie, la urma urmei normală. Dar Christapor este cu gândul în altă parte: cum să uneşti Hotelul Sud şi Hotelul Nord, se întreabă el, cum să pui împreună ceva ce se exclude şi să-i aduni la un loc pe cei care vorbesc despre o republică socialistă armenească şi pe cei care pronunţă numele Armeniei fără să-i atribuie un regim?

Trebuie să combini diferitele tendinţe ca să obţii o unitate de luptă. La stânga sunt reprezentanţii partidului Hănceakian, Ruben Khan Azad şi Hagop Meghavorian, adepţi ai socialismului, ai independenţei

Armeniei turceşti şi ai centralismului democratic. Dar şi propria sa formaţie, Tânăra Armenie, cu un braţ stâng reunit sub numele de *Droşak* - Loris-Melikov, Das- takian, Der Krikorian, Arghutian, Zavarian, precum şi scriitorul Hovanes Tumanian (1869-1923) şi el însuşi - şi un braţ drept format din foşti membri ai partidului Hănceakian. Tânăra Armenie preconizează eliberarea tuturor popoarelor în cadrul unei federaţii mondiale de unităţi naţionale pe calea terorismului şi a insurecţiei. La dreapta, mşakiştii, cu Agnuni, Arakel Babahanian, alias „Leo" (1860-1932), şi scriitorul Aleksandr Şirvanzade, adepţi ai eliberării naţionale şi ai dreptăţii sociale, fără vreo referire la socialism şi doritori să menţină legături cu Rusia. In fine, naţionaliştii burghezi conduşi de Constantin Hadisian (1862-1911). Ei sunt proruşi, antisocialişti şi pentru independenţa Armeniei turceşti prin insurecţia generală.

Este greu de găsit în arhive data exactă a fondării FRA, Federaţia Revoluţionarilor Armeni, de către Christapor, care, după toate probabilităţile, a fost creată între jumătatea lui iulie şi începutul lunii august din 1890. Potrivit diferitelor surse pe care le posedăm, aceasta ar fi fost concepută după o serie de negocieri, la Hotelul Sud, apoi în casa lui Ghamparian, pe urmă în casa lui Mirzoyan şi, în sfârşit, la domiciliul lui Loris-Melikov.

Xuşterea christaporismului

li KVOLUȚIA ÎI SCHIMBĂ PE OAMENI. Christapor ilustrează nri'St lucru. în decurs de câţiva ani, povara responsabilităţilor .i« poate citi pe faţa sa. Christapor nu-şi mai poartă părul tăiat drept, înlocuind tunsoarea aceea cu o înfăţişare mai austeră, însoţită de o barbă căruntă şi ochelari care îi dau o alură de profesor, de teoretician înţelept. Le aruncă interlocutorilor săi o privire mereu binevoitoare, pe care o întâlneşti pe deasupra ochelarilor. Christapor este un suflet frumos, cald faţă de toţi, cu zâmbetul pe buze în orice împrejurări s-ar afla; nu judecă pe nimeni, el poartă, cum vor spune cei mai devotaţi cauzei, pecetea oamenilor mari, a profeţilor.

Scindarea este un handicap, constată el: „în fiecare familie 11 rmeană există patru partide", scrie Christapor - unirea trebuie să fie singurul obiectiv al negocierilor. Pentru el, mişcarea revoluţionară apare pe scena internaţională cu o întârziere de cel puţin treizeci de ani. Trebuie deci să fie recuperat timpul pierdut şi nu să te pierzi în amănunte, contează doar interesul general. Iar el trebuie să acţioneze cu atât mai repede cu cât revoluţionarul Haceatur Kerekţian are şi el ambiţia să constituie o singură organizaţie pannaţională, al cărei sediu va fi la Erzurum. Christapor constată şi limitele partidului Armenakan. După el, acesta din urmă apără o abordare prea „provincialistă" şi naţionalistă. Opus acesteia, partidul Hănceakian i se pare prea internaţionalist şi rupt de mentalităţile locale, cum o atestă marxismul său. într-o abordare hegeliană, Christapor îşi va concepe propria organizaţie ca o sinteză între naţionalismul partidului Armenakan şi socialismul partidului Hănceakian şi se inspiră din modelul anarhist al federalismului ca tehnică de funcţionare.

Christapor pleacă şi de la un principiu: revoluţia trebuie să se sprijine pe ştiinţă, ţinând în acelaşi timp cont de tradiţie. După el, nu trebuie să opui modernitatea şi tradiţia, ci să găseşti argumentele care favorizează coabitarea lor. Aici, el se inspiră din ideile lui Bergson, adept al complementarităţii dintre materialism şi idealism. Astfel, Christapor are ambiţia

de a întruchipa unirea între socialism şi naţionalism, între eliberare şi revoluţie, între reformism şi revoluţie, ceea ce pre supune o transformare socială şi o revoluţie ce se bazează pe întoarcerea la un trecut glorios. Christapor este atât de tributar acestei abordări unioniste, încât se identifică cu cauza, ca şi cum ar fi el însuşi o construcţie socială a revoluţiei.

In fine, Christapor se sprijină pe o metodă: unirea şi sinteza trebuie să ofere un echilibru şi, pentru a-l atinge, el face să intervină raportul spaţiu-timp în arhitectura federaţiei sale. Intr-o abordare spaţială, el vrea să stabilească o legătură între *Yerkir* şi lumea exterioară, între realităţile locale şi evoluţia ideilor universale. Intr-o abordare temporală, are ideea genială de a le propune un program pe termen scurt sau minim celor mai realişti şi un program pe termen lung sau maxim celor mai ambiţioşi. De fiecare dată se serveşte de Tânăra Armenie ca instrument de negociere. Pentru a obţine acordul mşakiştilor, l-a trimis pe moderatul Loris-Melikov în prima linie. în privinţa naţionaliştilor, l-a lăsat pe Zavarian să conducă negocierile. în sfârşit, cu membrii partidului Hănceakian conduce el însuşi tratativele. De inspiraţie jauresiană, abordarea sa vizează împărţirea teritoriului lumii armeneşti, fiecare trebuind să-şi găsească aici un loc.

O disciplină de fier

PENTRU A PĂSTRA ECHILIBRUL GENERAL, Christapor introduce o disciplină de fier şi un cult al secretului, moştenite din experienţa sa la Narodnaia Volia. Adaugă şi o particularitate retorică ce va servi drept bază pentru noua limbă daş- nak - altfel spus, a Daşnakţutiun -, cea care constă în a folosi circumlocuţii, adică o tehnică care, evitând termenii precişi, ţinteşte să ascundă gândul, să îndulcească ceea ce se vrea spus. Astfel, el nu foloseşte termenul „socialism[11] ca să evite sciziunile interne, dar vorbeşte despre „eliberare economică". El însuşi om de stânga, nu va folosi totuşi niciodată cuvintele „luptă de clasă" sau „proletariat" în scrierile sale, doar expresia „lupte nodale". Deşi este de partea cauzei naţionale, el nu întrebuin- ţniză însă cuvântul „naţiune" ca atare şi renunţă la cuvântul .naţionalism", un termen străin de vocabularul său. Le preferă acestora cuvintele „eliberare naţională" şi „popor".

Astfel se naşte christaporismul, metoda care a permis ca, Intr-o seară din vara anului 1890, să se creeze Hay Heghapo- Imkan Daşnakţutiun, Federaţia Revoluţionarilor Armeni (FRA), i are cheamă toate păturile poporului (femei, ţărani şi burghezi) la „unire, pentru ca să ducem mai departe sfânta cauză a libertăţii". Scris de mâna lui Christapor, Manifestul FRA este publicat la începutul lui septembrie 1890 în *Droşak,* organul mişcării. Dar FRA nu este o organizaţie realmente structurată.
I n mod cert, ea se sprijină pe un centru (*Kentron*), a cărui compoziţie din cinci persoane este menită să respecte echilibrele interne: Christapor, Zavarian, Dastakian, Loris-Melikov, apropiat al mşakiştilor, şi Sarkisian, apropiat de Constantin Ha- disian. Dar ea lasă mai mult impresia că este un forum al revoluţionarilor decât o organizaţie închegată.

Pentru a consolida edificiul revoluţiei, Christapor are inteligenţa de a se bizui pe două principii fondatoare, adevăraţi piloni ai Daşnakţutiun (Federaţia), suficient de limpezi ca să urate scopul mişcării, dar şi destul de vagi pentru a uni contrariile, cum sunt membrii Hănceakian şi naţionaliştii, într-o aceeaşi organizaţie. Este vorba de o matrice bazată pe „eliberarea politică şi eliberarea economică a Armeniei turceşti". Ce trebuie să se înţeleagă prin „eliberarea politică"? înseamnă autonomia Armeniei turceşti, cum o gândeşte Tânăra Armenie, sau independenţa ei, cum o doresc membrii partidului Hănceakian şi Constantin Hadisian? Şi cum să se ajungă la această „eliberare politică"? Prin acţiune legală, în numele Tratatului de la Berlin, cum doresc Loris-Melikov şi mşakiştii, sau prin luptă de gherilă, terorism şi insurecţie, cum înţeleg să o facă ceilalţi participanţi? Daşnakţutiun admite toate acestea în acelaşi timp, fără să opteze pentru ceva anume. în ce priveşte „eliberarea economică", este oare vorba despre principiul socialist al luptei împotriva exploatării muncii, cum o înţeleg socialiştii din partid, sau despre principiul (liberal) *laisser-faire,* propriu Şcolii Economice din Manchester, aşa cum o înţeleg burghezii din FRA sau cum o declară membrii Hănceakian? Trebuie, aşadar, preconizată lupta de clasă ca motor al Istoriei sau să se mizeze pe lupta naţională şi indivizibilitatea naţiunii? Nici în acest caz Daşnakţutiun nu-şi precizează poziţia, nu se hotărăşte, de frică să nu-şi piardă unitatea.

Lacunele sistemului

ORGANIZAŢIA FRA S-A NĂSCUT DECI, dar nu este încă fundamentată, se va nota în istoriografia mişcării revoluţionare. Căci bazele ei sunt fragile. Suferă de un dublu handicap: un defect de integrare şi un defect de funcţionare. De la început s-au pus patru „probleme" privind integrarea. Şi înainte de toate, problema Sarkis Gugunian. Ce-i de făcut cu el şi cu cei 125 de voluntari ai săi din Caucaz, porniţi să elibereze Armenia turcească? întrebarea a tulburat dezbaterile în timpul congresului de înfiinţare. După mai multe întâlniri fără rezultat între „droşakiştii" de la Tânăra Armenie şi Sarkis Gugunian, câteva tergiversări ale Centrului şi numeroase momente de mânie ale şefului expediţiei, operaţiunea are până la urmă loc la 25 septembrie 1890. Este un fiasco total! Din cei 125 de voluntari, mai mult de jumătate nu sunt înarmaţi. Grupul, compus în majoritate din infanterişti care sunt arestaţi de poliţia rusă de îndată ce ajung în apropiere de Kars, este

decimat. Sarkis Gugunian este exilat în Siberia, ca majoritatea tovarăşilor lui de nenorocire. Dar îndrăzneala acestui fost student a avut un mare răsunet printre armeni. Chiar dacă operaţiunea s-a transformat într-un eşec dureros - de nerepetat sub nici un pretext, cum le-a spus Arabo fraţilor săi caucazieni în primăvara lui 1890 -, literatura revoluţionară a reţinut iniţiativa lui Sarkis Gugunian, iar FRA a primit-o în panteonul eroilor ei.

Fiind vorba de partidul Hănceakian, Christapor a făcut tot posibilul să menţină unitatea. Relaţiile sale cu Ruben Khan Azad sunt excelente; conducătorul partidului Hănceakian, mereu cu grija unităţii, este conştient de realităţile locale incompatibile m socialismul marxist. Christapor îi propune ca organul *Hăn- < rnk* să nu fie decât un ziar teoretic şi, ca ziarul *Droşak,* care vii fi editat la Tbilisi, să nu fie decât un periodic cu informaţii generale. Ruben Khan Azad se lasă convins, dar el trebuie să dea seama conducerii de la Geneva. Pe drumul de întoarcere 111 Elveţia, la sfârşitul anului 1890, Ruben Khan Azad face un ocol pe la Odessa, unde, la ordinul lui Ardzruni, trebuie să o viziteze pe dna Anuş, o armeancă care i-a promis publicistului, în timpul unei întâlniri la Paris din primăvara precedentă, să-i dea suma echivalentă cumpărării a 10 000 de puşti pentru revoluţie. In februarie 1891, Ruben Khan Azad ajunge la Odessa ca reprezentant al Federaţiei Revoluţionarilor Armeni şi negociază cu această femeie bogată condiţiile operaţiunii. întâlnirea se desfăşoară bine, cele două părţi convin să se revadă pentru ultimele precizări. Or, când Ruben Khan Azad ajunge la Geneva şi prezintă cuplului Nazarbekian împrejurările în care s-a creat FRA, Avedis şi Maro se înfurie cumplit. Nu numai că resping propunerile lui Christapor, dar refuză şi să adere la această organizaţie ce nu acceptă socialismul şi nu ţine seama de autoritatea partidului care, spun ei, şi-a dovedit puterea pe teren, cu manifestaţia de la Kumkapi şi incidentele de la Erzurum. Pe deasupra, cuplul Nazarbekian doreşte să negocieze direct cu dna Anuş livrarea celor 10 000 de puşti. Dar Ruben Khan Azad s-a prezentat acestei mecena în numele FRA, nu al partidului Hănceakian. Hărţuită între cele două partide, dna Anuş nu mai ştie cui să dea banii. în final, nu va mai vărsa această sumă niciodată şi nici una dintre cele 10 000 de arme nu va intra în Armenia...

Este o nouă lovitură grea pentru revoluţionarii lipsiţi de experienţă şi dezbinaţi. în ciuda întâlnirilor cu Loris-Melikov, trimis în grabă la Geneva pentru a găsi o soluţie de compromis, şi a eforturilor lui Ruben Khan Azad pentru a păstra unitatea, înţelegând că folosirea cuvântului „socialism" constituie o primejdie inutilă pentru FRA în Rusia, în vreme ce acţiunea sa este orientată spre Armenia turcească, cuplul Nazarbekian, mai ales Maro, care exercită un fel de şantaj asupra soţului ei şi a tovarăşilor lui, denunţă acest spirit de capitulare, la antipozii revoluţiei socialiste. în mai 1891, într-un editorial din *Hănceak,* conducerea partidului dezminte orice apartenenţă la FRA. în realitate* divergenţele dintre partidul Hănceakian şi FRA dezvăluie existenţa unui conflict de orgoliu între Avedis Nazar bekian şi Christapor Mikaelian, primul neacceptând să se supună autorităţii celui de-al doilea, şi invers. Oricum ar fi, partidul Hănceakian iese din FRA în primăvara lui 1891, chiar dacă dialogul dintre cele două formaţiuni nu este definitiv întrerupt.

Un Centru slăbit

CU NAŢIONALISTUL CONSTANTIN HADISIAN, relaţiile au fost mereu ambigue. Acest inginer silvic, provenit dintr-o familie bogată din Tbilisi, este o personalitate puternică, autoritară şi convingătoare când e vorba să-şi arate puterea financiară. El reprezintă garanţia burgheză a FRA. Mulţumită lui, primele donaţii ale industriaşilor armeni bogaţi din Baku, din Tbilisi sau din alte părţi ale Rusiei curg către FRA. Dar el apără o strategie radicală şi fără cea mai mică etică. în octombrie 1890, după întoarcerea sa de la Baku, unde obţine o donaţie de 11 000 de ruble, el cere Centrului să-i dea lui o parte (1 500 de ruble) pentru a finanţa testarea unor materiale explozibile în Iran. Dar Centrul refuză suma pe motiv că este prea imprudent, adică periculos pentru organizaţie şi pentru camarazii săi. înfumurat şi plin de sine, liderul dreptei din partid se supără şi anunţă Centrul că va crea o fracţiune în sânul FRA.

Centrul nu-l ia în serios, dar sesizează caracterul său imprevizibil şi încearcă să-l aducă la ordine. Nu se înşală: Constantin Hadisian are tot mai multe iniţiative personale, toate sortite eşecului, dar militanţii săi au o adevărată devoţiune pentru conducător. El este atât de imprudent, încât guvernatorul din Tbilisi, K. Şervaşidze, îl avertizează pe tatăl lui Constantin de o nouă ispravă a fiului. într-adevăr, acesta organizează întâlniri la domiciliul său, fără să ţină cont că guvernatorul trece prin faţa casei sale ca să ajungă la el acasă, că acesta nude conversaţiile purtate în ruseşte, care pe orice alt supus I nr trimite la închisoare, doar că el face parte dintr-o mare Inmilie din Caucaz. Până la urmă, în primăvara anului 1891, ' oostantin Hadisian se instalează la Baku, unde, renunţând Iu orice activitate politică, va rămâne totuşi un susţinător fidel 11 l FRA.

In sfârşit, vine ultimul grup ce părăseşte federaţia, mşa- luştii, prin literaţii Argnuni, Leo şi Şirvanzade, toţi trei apropiaţi ai lui Krikor Ardzruni, care nu a participat la lucrările pr ivind crearea FRA, dar a fost, minut cu minut, la curent cu do/,baterile. Pentru această orientare democratică, ideea însăşi do revoluţie este contrară propriilor principii. Aceştia nu sunt revoluţionari, Şirvanzade o recunoaşte în cursul unei întâlniri cu Christapor, la sediul ziarului *Mşak. ,ftevoluţia nu este o meserie, este o artă“,* îi mărturiseşte el

fondatorului FRA. Leo iii Agnuni vor face la fel, părăsind rapid cercurile revoluţionare. In vreme ce Leo îşi continuă cariera de istoric, rămânând prieten cu Christapor, Agnuni se va întoarce la FRA, în jurul anului 1900, ca redactor la *Droşak*. Dar îşi va păstra ideile reformiste, ceea ce îi va aduce animozitate din partea lui Simon Zavarian, care nu va accepta niciodată lipsa lui de angajare ca fost mşakist.

La aceste neînţelegeri proprii oricărei organizaţii tinere se adaugă rătăciri mai supărătoare. Centrul a trimis emisari în toate regiunile armene din Caucaz, din Iran şi din Turcia. Scopul este să-şi împartă spaţiile cu o puternică concentrare armenească şi să ofere revoluţiei un teatru de acţiune, pentru a se putea realiza o reţea clandestină în toate cele trei imperii. Dar, la Erzurum, tânărul Aram Aramian (1870-1899), un neceaevian adept al „terorismului personal", îl ucide cu sânge rece pe bătrânul revoluţionar Haceatur Kerekţian, la sfârşitul lui august 1891, pe baza hotărârii luate de comitetul daşnak al oraşului, care vrea să termine o dată cu acest revoluţionar rival al FRA. Uluirea este totală: a fost ucisă o „legendă", oare revoluţia se va întoarce împotriva vechii generaţii? De îndată, Centrul „condamnă public asasinatul" într-o declaraţie în care califică actul drept o „lovitură adusă intereselor naţiunii armene şi aminteşte că asasinatul pentru trădare este o decizie care se ia numai pe baza unor dovezi incontestabile şi cu acordul său obligatoriu". De neiertat, asasinarea lui Kerekţian reflectă în realitate o teribilă disfuncţionalitate a federaţiei: tre buie centralizată acţiunea şi evitat acest tip de greşeală sau descentralizată pentru a se câştiga în rapiditate? Ajuns în acest punct, Christapor, care în mod hotărât se vrea modern, se refugiază în spatele unui centralism puternic pe care doreşte să-l întruchipeze. Dar Zavarian nu este de acord: el vede în descentralizare o garanţie a răspândirii revoluţiei şi a pătrunderii în societatea armenească.

Dezbaterea dintre cei doi camarazi nu se încheie, căci Christapor ţine să rămână stăpân pe federaţie. în acest timp, represiunea din partea poliţiei va hotărî pentru ei. într-adevăr, Zavarian, Arghutian şi Hovanes Yusufian, toţi trei profesori, au fost trimişi din octombrie 1890 la Trabzon, pe malurile Mării Negre, să facă din acest oraş-port otoman o ariergardă a revoluţiei - viitorul centru politic al FRA -, dar şi o poartă maritimă de intrare în *Yerkir*. Dintre cei trei activişti, doar Yusufian a trecut neobservat în oraşul aflat sub controlul autorităţilor, care au pus mâna pe documente compromiţătoare aparţinând celor din Hănceakian. Yusufian are timp să ajungă la Constan- tinopol pentru a-şi îndeplini misiunea de şef de reţea FRA în capitala otomană, dar Zavarian şi Arghutian sunt arestaţi de poliţia turcă, care îi judecă la 27 februarie 1891. Primul este condamnat la patru ani de închisoare şi al doilea, eliberat din lipsă de probe, trebuie să rămână la dispoziţia justiţiei otomane. Or în calitate de supuşi ai ţarului, ei trebuie să beneficieze de un tratament special în conformitate cu regimul capitulaţii- lor. Zavarian este deci încredinţat autorităţilor ruseşti, care îl plasează în arest la consulatul din Trabzon, înainte de a-i trimite, pe el şi pe Arghutian, la Tbilisi, pe 27 aprilie 1891, sub escorta poliţiei.

Menghina se strânge. Christapor, care exercită în mod oficial la Tbilisi meseria de corector la ziarul rusesc *Novoie Obojrenîie (Noua Revistă),* este plasat sub supravegherea Ohranei din toamna lui 1890. Pentru toată lumea este evident că activităţile lui politice au fost demascate. De fapt, în ciuda unor impor- i mite mijloace de supraveghere, poliţia secretă nu deţine nimic împotriva fondatorului FRA. In schimb, Ministerul de Interne rus se interesează în ceea ce priveşte legăturile lui cu Evghenia, căutată de poliţie pentru activităţile ei anterioare. La 12 aprilie 1H91, Christapor este şi el arestat de poliţia din Tbilisi, care îl întemniţează în centrul penitenciar din Meteh. Apoi, el este condamnat la exil, deşi justiţia rusă nu are nici o acuzaţie împotriva lui. Din celula sa, Christapor se apără cu înverşunare şi cere socoteală autorităţilor. In zadar. La 27 aprilie, şeful poliţiei ruse îi indică o listă cu destinaţii la alegere. El optează pentru Novocerkask şi ia drumul exilului la 2 mai. In acelaşi moment, Zavarian şi Arghutian aleg oraşul Chişinău, în Basarabia, ca loc de exil - primul este condamnat la un an, al doilea la şase luni.

Aşa se face că fondatorii organizaţiei FRA se trezesc împreună la Chişinău. Sub domnia ţarilor, exilul este o condamnare foarte curentă şi, deşi condiţiile sunt grele, sistemul judiciar rus acordă deţinuţilor ceva „libertate" de mişcare. Aşa încât Christapor, însoţit de Evghenia, îşi petrece timpul cum poate mai bine, într-o detenţie sub cerul liber. In ciuda vieţii strâm- torate, Evghenia, „Jenia" pentru cei apropiaţi, aduce pe lume un băiat, numit Ruben. Paternitatea îl face fericit şi radios pe Christapor: în corespondenţa sa cu camarazii, nu uită niciodată să-l amintească pe fiul său. Dar relaţia lui cu Jenia se deteriorează, pentru că el este din ce în ce mai prins cu treburile sale în slujba revoluţiei. Lipsit de capii săi, Centrul nu mai este operant: Loris-Melikov se află la Geneva pentru o acţiune urgentă pe lângă membrii partidului Hănceakian, şi Dastakian sau Sarkisian nu au nici timpul, nici talentul să-şi asume toate sarcinile politice. Atunci sunt numite trei persoane de sprijin: Mardin Şatirian, Arşag Tatevosian şi Gabriel Mirzoyan.

Rostom, ştafeta

TOTUŞI, ÎN CIUDA ORICĂREI AŞTEPTĂRI, al patrulea activist va fi cel care va asigura preluarea ştafetei: Rostom. Deşi este urmărit fără încetare, el reuşeşte să se strecoare şi să se facă util în toate acţiunile partidului: creare de celule, redactare de manifeste, pregătire a recruţilor, instruire militară, transport de arme, corespondenţă cu trimişi speciali şi pregătire a pri melor numere ale ziarului *Droşak*. In absenţa lui

Christapor şi Zavarian, Sarkisian şi-a asumat alcătuirea ziarului, ale cărui prime trei numere seamănă mai mult cu nişte manifeste decât cu un periodic clasic. Desigur, sarcina este grea: trebuie lucrat în totală clandestinitate şi cu efective reduse. în afară de aceasta, absenţa unor semnături de talent se face simţită din primele articole, lipsite de anvergură şi de ţinută editorială.

Ajutat pentru o clipă de Şirvanzade, Rostom se hotărăşte până la urmă să ia lucrurile în mâinile sale. Primul număr este publicat în mai 1891, al doilea, în septembrie 1891; sunt tipărite la Tbilisi şi, pentru a se evita urmărirea de către poliţie, Rostom minte în ce priveşte locul tipăririi şi scrie „Viena (Austria), tipografia liberă a Daşnakţutiun" în josul ultimei pagini a fiecărui număr. Capitala austriacă va fi astfel menţionată până în numărul din 30 octombrie 1896, când a treia ediţie a ziarului *Droşak* este publicată la Galaţi, în România, mulţumită unei operaţiuni îndrăzneţe a lui Christapor. El se duce în secret în acest oraş apropiat de Basarabia pentru a pregăti ziarul şi se întoarce la Chişinău fără să trezească bănuielile supraveghetorilor săi. Rostom este apoi însărcinat să transporte materialul pentru tipar la Geneva, numerele următoare fiind toate editate în Elveţia. Ironie a sorţii, *Droşak,* care trebuia să fie publicat în Caucaz, se află astfel la câteva străzi de „rivalul" său, *Hănceak*...

Pentru moment, Rostom se duce mai întâi la Tabriz, unde îşi întâlneşte noii tovarăşi, Hovnan Tavtian (1865-1918), Dicran Okonian şi Dicran Stepanian, reprezentantul Centrului din Azerbaidjan sau Aterpatakan (Persarmenia). Este ţara lui Raffi: Iranul este o placă turnantă a revoluţiei, un traseu nlilifţatoriu pentru transportul de arme şi de oameni în drum iipre *Yerkir,* dar şi o ultimă bază pentru luptătorii din apropiere ilt> Van. Oraşele locului - Tabriz, Salmast, Hoi, Dilman - sunt cetăţi strategice de primă importanţă, aşa încât Tabriz devine li mirul revoluţionar cel mai activ după Tbilisi. Munca desfăşurată de Dicran Stepanian a dat roade, FRA se bucură de o reală popularitate în comunităţile armene autohtone. Cu deplină încredere, organizaţia montează aici un atelier-depozit de armu- 1 ;lrie numit „baza" şi condus de Aristakes Zorian, alias „Garo" ' 1H71-1897), fratele lui Rostom, şi Kalust Aloyan (1862-1914). I tacă FRA recrutează activişti, ea se ocupă şi de tranzitarea luptătorilor şi conduce şcolile armeneşti de la faţa locului - Arghutian, Satenig Madinian, Nigoghayos Der Hovanesian, alias „Duman" (1867-1914), Sarkis Ohangianian, alias „Farhad" (1K69-1918) fac parte din corpul didactic. Dar metodele arbi- l rare ale lui Stepanian nu sunt acceptate. Camarazii lui reclamă excesul său de autoritate, incompatibil cu libertatea de spirit din Daşnakţutiun. Ei îl acuză şi de preferinţa pe care o are în a satisface mai mult interesele armenakanilor.

Martori ai acestor tensiuni locale, Rostom, Hovnan Tavtian şi Dicran Okonian ajung să conteste sistemul de funcţionare al FRA. La Tbilisi, Levon Sarkisian şi cei apropiaţi lui - Arşag Parutharian, Hovanes Saghatelian, Gabriel Mirzoyan - au şocat prin metodele lor conservatoare, excesiv de conformiste, mergând până la ocultarea principiului insurecţiei, pe scurt, destul cât să-i împingă la radicalizare pe tinerii care vor acţiune, conform mesajului lui Christapor. în mod cert, FRA se implantează de aici înainte în cele trei imperii şi dispune de o reţea din nordul Caucazului până la Tabriz, şi de la Baku până la Constantinopol, trecând prin Van, Erzurum, Trabzon şi Muş. Rostom îşi pune întrebarea:

Dar dacă toate condiţiile sunt întrunite pentru a ne extinde, cum se explică faptul că promisiunile făcute societăţii armeneşti nu se realizează? Problemele nu sunt rezolvate, proiectele rămân în suspans şi, încă mai neliniştitor, păturile bogate ale societăţii armeneşti s-au declarat împotriva

revoluţiei, aşa cum o arată Centrul şi agenţii de pe teren

Cine este răspunzător pentru toate acestea?

Nedumerirea pătrunde în rândurile organizaţiei, tensiunile dintre membrii ei sunt din ce în ce mai aprinse şi în suflete se aşterne decepţia. De fapt, FRA este şovăielnică şi fără program. Mişcarea este lipsită de coerenţă, de profunzime şi de direcţie Pentru a se ieşi din această letargie este nevoie de un impuls, scrie Hovnan Tavtian, pentru ca Daşnakţutiun să se transforme în „partid al societăţii. Prin partid, înţelegem o singură forţă, o singură organizaţie ce se bizuie pe indivizi care cred într-o singură doctrină socială. Doar cu concursul acestui fel de agenţi organizaţia îşi va întemeia raţiunea de a fi, dreptul de a exista, şi astfel organizaţia va fi în măsură, pe baza unor obiective limpezi, să îndeplinească un rol normal în viaţa socială".

In aprilie 189a, la iniţiativa lui Rostom şi redactat de Hovnan Tavtian şi Dicran Okonian (1868-1893), este lansat un apel către toţi camarazii, în vederea organizării unui nou congres. Apelul, semnat „un grup din FRA", critică slăbirea organizaţiei şi repetă spusele lui Rostom şi ale lui Hovnan Tavtian, insistând asupra nevoii de „a se clarifica obiectivele revoluţiei, de a întări organizaţia şi a preciza mijloacele şi tactica ei". Să fie vorba de un puci împotriva spiritului de federalizare al lui Christapor sau de un apel bine-venit care să consolideze bazele organizaţiei? Să fie vorba şi de a transforma mişcarea în partid politic cu orientare de stânga?

Oricum ar fi, congresul se deschide la Tbilisi în 20 iunie 1893, cu tot dispozitivul desfăşurat de Ohrana, care interceptează corespondenţa şi supraveghează fără încetare indivizi precum Christapor şi Zavarian, reîntorşi din Basarabia. Pentru a-i păcăli vigilenţa, partidul îşi multiplică diversiunile prin scrisori false,

falşi agenţi şi alte dezinformări legate de locurile de întâlnire. Reîntors de la Paris, Loris-Melikov anunţă astfel poliţia că pe 20 iunie va avea loc la el acasă o petrecere între prieteni. De fapt, simulacrul de petrecere nu are alt scop decât să-i păcălească pe poliţişti, şi în cazul unei descinderi inopinate a agenţilor Ohranei, participanţii la congres au primit ordinul ml folosească un cod: preşedintele congresului est numit *tain uda,* sau animator al festivităţii, şi la fiecare luare de cuvânt, i orbitorul trebuie să se exprime ca şi cum ar ţine un „toast". [1] ongresul are deci loc sub nasul Ohranei, conform istoriografiei oficiale a FRA. Chiar dacă, precizează Rostom, partidul şi-a luat toate precauţiile, încât „congresul îşi schimbă locul în fiecare zi şi comisiile de lucru se mută mereu în tot oraşul", i'itfo totuşi greu de imaginat desfăşurarea unei „sărbătoriri" pe il o rata a cincisprezece zile de dezbateri fără ca neînduplecata poliţie secretă să nu fie la curent cu acest lucru.

/ In partid reînnoit

UN CER ALBASTRU ACOPERĂ ORAŞUL TBILISI în ajunul trecerii spre vara lui 1892, şi cei 65 de delegaţi văd în el un semn de bun augur pentru congres. Christapor şi Zavarian sunt plini de speranţă într-o nouă izbândă. Şi cei de la Armenakan s-au întors la Daşnakţutiun, raportează Loris-Melikov. De altfel, şeful armenakan Măgârdici Portukalian a depus jurământ de credinţă la FRA. Conducătorul armenakan Măgârdici Avedisian (Terlemezian) (1864-1896) şi alţi militanţi din Van sunt prezenţi la Tbilisi. Printre delegaţi, unii sunt originari din *Yerkir.* în jurul mesei s-au adunat Bedo (Van) (+1896), Arabo (Sasun-Muş), Aram Aramian (Erzurum), Arghutian (Tabriz), Nigol Duman şi toţi cei apropiaţi lui Christapor, inclusiv Sarkisian, care trebuie să-şi asume bilanţul dezastruos al Centrului, dar care vede în votul ce-l desemnează preşedinte al congresului un semn de bun augur privind autoritatea sa în organizaţie. Dar lipsesc cei din partidul Hănceakian pentru ca familia revoluţionară să fie prezentă în totalitate. Totuşi, Hovnan Tavtian a făcut tot ce a putut ca să-l convingă pe prietenul său Ruben Khan Azad să participe la noua întâlnire de la Tbilisi. într-o scrisoare, Hovnan Tavtian îi scrie că „Daşnakţutiun are vocaţia să devină o organizaţie descentralizată şi viitorul nostru congres va face aşa încât să transforme FRA într-un partid socialist care, pe viitor, nu se va mai numi Federaţia Revoluţionarilor Armeni, ci Federaţia Revoluţionară Armeană". Propunându-şi să ser vească drept mediator între cele două partide, Hovnan Tavtian explică faptul că „în viitoarea configuraţie descentralizată a par tidului, Hănceakian şi centrul său nu vor mai trebui să se supună celor din Tbilisi, vor fi independenţi în acţiunea lor“. „în aceşti ■ condiţii, dacă nu vii la Tbilisi", îl avertizează Hovnan Tavtian, „trebuie să-ţi asumi răspunderea de a părăsi partidul Hăncea kian şi de a ni te alătura". Scrisoarea va rămâne fără răspuns Ruben Khan Azad nici nu va vorbi despre ea cu conducerea.

După cincisprezece zile de dezbateri aprinse, congresul transformă Daşnakţutiun într-un partid politic şi-i schimbă numele, spre marea bucurie a lui Hovnan Tavtian şi a lui Ros- tom. De acum înainte, el se numeşte *Hay Heghapohakan Das, nakţutiun,* adică Federaţia Revoluţionară Armeană: nu se mai vorbeşte de armeni, ci despre Armenia. Ceea ce era un forum bazat pe idei revoluţionare diferite devine o organizaţie în curs de alcătuire, în care individul trebuie să se supună unei structuri. Nu diversitatea revoluţionarilor este ceea ce contează, ci caracterul revoluţionar al organizaţiei. Dintr-o mişcare spontană, Daşnakţutiun devine astfel o mişcare organizată. Acest proces de raţionalizare a resurselor partidului se articulează în jurul unui program-statut în trei puncte.

FRA adoptă înainte de toate marile direcţii ale unui program marcat de influenţa lui Christapor, Rostom şi Zavarian, dar redactarea acestora necesită încă unele ajustări, lăsate la latitudinea celor trei bărbaţi. Itinerarul lor este simplu: să respecte complementaritatea între „libertatea politică şi libertatea economică a Armeniei turceşti", fără să favorizeze pe una în detrimentul celeilalte. într-adevăr, contrar celor care se limitează la o acţiune doar politică, precum Sarkisian, sau celor care preferă caracterul socio-economic al cauzei, ca Rostom, majoritatea delegaţilor se limitează la acest dublu principiu consubstanţial pentru FRA. în rest, adică în privinţa conţinutului teoretic al programului, sub presiunea şefilor militari pe care nu-i interesează certurile ştiinţifice, delegaţii lasă mână liberă celor trei conducători ai partidului să formuleze conceptele de natură filozofică ale luptei poporului armean.

Pentru şefii militari contează doar acţiunea şi aceasta 11 i'lmie, în mod imperativ, să reînnoiască forma de insurecţie • u instrument strategic. Or şi aici conducerea rezultată, întru-
I lopată de Sarkisian, încearcă să-i facă pe participanţii la
II ingres să-şi schimbe ideea de a opta pentru această radicali- /are, deşi Imperiul Otoman a creat, în 1891, batalioane *hamidie*
' <lupă numele sultanului Abdul Hamid II), însărcinate în mod npocial să supravegheze frontierele cu Rusia şi Iranul, spre a opri infiltrarea insurgenţilor armeni şi a împiedica întrunirea ■ audiţiilor necesare pentru a se răscula ale poporului armean, mre până atunci se arătase indiferent faţă de această perspectivă. în aceste împrejurări, se pare că este de preferat să se procedeze etapă cu etapă. O metodă progresivă respinsă categoric de mai mulţi delegaţi, care propun, dimpotrivă, o radicalizare a mijloacelor. Aram Aramian, alias „Tatul", sugerează ra teroristul să-şi asume în totalitate actul, rămânând la locul faptei, pentru a nu face să

cadă răspunderea asupra poporului armean în caz de represalii. Amendamentul este respins.
I)icran Okonian sugerează, în ce-l priveşte, să se sprijine pe grupuri de bandiţi, pentru a se crea un climat de teroare. Şi acest amendament este respins.

Zavarian merge încă şi mai departe propunând operaţiuni de sabotaj ca distrugerea liniilor de telegraf şi a poştelor din imperiu, dinamitarea podurilor şi a depozitelor de armament din garnizoane. Şi acum, amendamentul este respins. Sarkisian şi ai săi râd de acest apel sistematic la insurecţie, care nu este, in ochii lor, decât pur romantism, cu consecinţe îngrozitoare, în caz că ar fi adoptat, pentru armenii otomani. Considerând că poporul nu este deloc pregătit pentru insurecţie, congresul, în unanimitate, nu aderă nici la propunerile radicale, nici la linia lui Sarkisian, considerată prea prudentă. FRA optează în final pentru o cale intermediară - transport de arme, antrenament militar de masă -, şi doar la sfârşit insurecţia.

Organizarea congresului a scos în evidenţă divizarea partidului între cei care susţin centralizarea, precum Sarkisian, Christapor, Arghutian, Bedo, şi cei care susţin descentralizarea, cum sunt Hovnan Tavtian, Zavarian şi Rostom. „Centralizatorii" ei înşişi au păreri diferite de abordare. Sarkisian ţine la idem din 1890, descentralizarea nu este un factor de integrare, ci de dispersare. Christapor vede în centralism mijlocul de a controla partidul şi un semn de modernizare politică. Arghutian şi Bedo consideră că centralismul răspândit de agenţi în teren este o garanţie de disciplină şi de coerenţă. Argumentele sunt admi sibile, dar curentul este eterogen. Pentru „descentralizatori" partidul trebuie să se structureze în jurul unor ramuri autonome ca să se dezvolte acţiunea revoluţionară, să se câştige în profun zime şi să fie mai bine mobilizate masele. Experienţa ratată a celor de la Hănceakian în Caucaz dovedeşte, dacă mai trebuia, că centralismul este un obstacol în calea revoluţiei. Şi, ca să se cunoască mai bine mentalităţile, este imperios necesar să se ţină cont de condiţiile politice şi sociale locale, avându-se încre dere în popor. în final, congresul este de partea descentralizării şi, pentru a se marca era nouă care li se deschide în faţă, înfiinţează două birouri executive, la Tbilisi şi la Tabriz, iar cheile puterii sunt date „Sfintei Treimi": Christapor, Rostom şi Zavarian.

Astfel ia sfârşit congresul din 1892, considerat de istoriografia daşnak ca fiind primul Congres general al FRA. Chiar dacă Daşnakţutiun a câştigat în coerenţă teoretică şi pătrundere în societatea armenească, a pus bazele unei integrări structurale şi ale unei platforme politice, s-a dotat cu mărci ale unităţii printr-o emblemă şi un organ editat la Geneva, care contribuie la dezbaterea de idei, partidul rămâne fragil şi mesajul său dezvăluie mai degrabă un exerciţiu teoretic decât un proiect clar precizat. în fapt, congresul din 1892 poate fi considerat, pe drept cuvânt, actul de naştere a unui nou partid, începutul unei mari cotituri în istoria mişcării.

„Războiul“ şefilor

DAR ACEASTĂ ÎNTRUNIRE constituie o primă înfrângere pentru Christapor, care îi vede pe acoliții săi, Rostom și Zavarian, impunându-i descentralizarea ca principiu de funcționare, adică destrămarea puterii și o conducere bicefală (două birouri).

Im i'pflnd cu această dată, Christapor va face o prioritate din iiM'iiţinerea autorităţii sale în partid. De altfel, congresul nu mul numără vreun reprezentant liberal în conducerea sa de ti îndepărtarea lui Levon Sarkisian. Pe urmă, întrunirea de la **II.IIIm** a însemnat consacrarea victoriei membrilor vechi de i i limăra Armenie, care au luat controlul problemelor. Dar cu ■ 1 preţ? Nu mai există liberalii de la *Mşak,* nici social-demo-
I iuţii din Hănceakian, nici naţionaliştii lui Hadisian. Rămâne ilrri Tânăra Armenie, care, luând act de îndepărtarea acestor
II I I tendinţe, preia o parte din ideile lor. De la *Mşak,* FRA păs- iii’Rză deschiderea spre Europa şi ideea de progres. De la lliinceakian, FRA preia raportarea la internaţionalism. Şi de In tracţiunea naţionalistă a lui Hadisian, FRA preia totodată obiectivul insurecţiei şi lupta fără referire la socialism. Altfel opus, întrunirea de la Tbilisi a fost un congres împotriva lui I ,ovon Sarkisian, care nu-şi va mai reveni şi va ajunge un opo- /nnt sălbatic al FRA. In rest, partidul a trecut în mâinile unei generaţii cu metode şi discurs mai mult anarhiste decât socia- liHte. In fine, revoluţia iese întărită din acest congres şi impune 1111 nou sistem de dominaţie politică asupra tuturor armenilor, armeni supuşi în acelaşi timp dominaţiei imperiale. In aripa Ntăngă, relaţiile cu cei din Hănceakian se tensionează. Daşnakţu- tiun denunţă dogmatismul acestora şi, invers, cei din Hăn- eoakian critică FRA pentru absenţa oricărei referiri la socialism. Această rivalitate interpartizană va merge înainte până la Congresele Internaţionalei a Il-a.

In aripa dreaptă, relaţiile cu mşakiştii se continuă până la cooperarea din timpul alegerilor de la 5 mai 1892 a lui Hrimian I lairik pe postul de catolicos de Ecimiadzin, ceea ce constituie o victorie a naţionalismului şi un act important de politizare a Bisericii armene. Dar moartea lui Ardzruni, la 19 decembrie 1892, marchează sfârşitul colaborării cu noua redacţie de la *Mşak,* deşi conducerea partidului a venit în mare număr să-i aducă un ultim omagiu la înmormântarea sa de la Tbilisi; la sfârşitul acesteia, mai multe personalităţi, precum Zavarian şi Agnuni, aceşti fraţi inamici, au fost arestate, apoi eliberate după o

lună de detenţie. Vremurile se schimbă, revoluţia rămâne…

III. Roata păcii (1892-1905)

CHRISTAPOR ESTE PE TOATE FRONTURILE. Tânărul lider vrea să dea un sens revoluţiei şi să preia controlul asupra partidului prin toate mijloacele, ajungând uneori să confunde autoritatea cu autoritarismul. Până la moartea sa din 1905, el nu va lăsa pe nimeni să-i conteste legitimitatea, chiar dacă al II-lea şi al IlI-lea Congres general ale FRA, care se ţin la Tbilisi, din aprilie până în iunie 1898, şi respectiv la Sofia, în februarie-martie 1904, îşi pun în dificultate şeful. în treisprezece ani de experienţă revoluţionară şi datorită tenacităţii sale, Daşnakţutiun se impune pe scena internaţională ca principala forţă politică armeană. Sigur, anii 1890 au fost grei: masacrarea repetată a armenilor a făcut 250 000 de morţi între 1894 şi 1896; partidul Armenakan, după eliminarea membrilor săi de la Van în 1896 de către o alianţă turco-kurdă, a dispărut de pe scena politică; în fine, partidul Hănceakian s-a scindat în două curente în 1896, o orientare istorică condusă de cuplul Nazarbekian şi o orientare naţională a reformatorilor (*verakazmial*) condusă de Arpiar Arpiarian. Dar Christapor nu este omul care să se descurajeze şi va transforma organizaţia sa într-o veritabilă maşină de război. Face parte din toate acţiunile: programul teoretic al FRA din 1892-1894 este el! Ocuparea Băncii Otomane din 26 august 1896 este el! Expediţia de pedepsire în câmpia Ha- nasor din Turcia, la 25 iulie 1897, tot el! Legăturile cu socialiştii europeni, tot el! Operaţiunea *Potorik* (Tunet), din 1898, pentru salvarea banilor partidului, iarăşi el! Ziarul *Pro Armenia,* editat în limba franceză la Paris, din 1900 — cu semnături prestigioase precum sunt Jean Jaures, Georges Clemenceau, Anatole

I i ance, Francis de Pressense —, din nou Christapor! în sfârşit, «l.rategia dublului front din 1905, cu insurecţia din Sasun şi n tentatul împotriva sultanului Abdul Hamid II, este pusă tot pe seama lui. Prin iniţiativele sale, prin simţul său politic şi 1 elinică privind raportul de forţe, Christapor va înălţa şi va duce departe partidul armenesc.

< 'liristaporism, daşnakism şi haidatism

1'11RISTAPORISMUL SAU DAŞNAKISMUL constituie piesa prin- 11 pală a Chestiunii Armene, care, în versiunea populară, se intitulează *Hai Dat* („Cauza armenească") sau haidatism. Este vorba despre un sistem politic al cărui obiectiv este integrarea principalilor săi actori pentru a da naştere Armeniei de mâine - o Armenie suverană care se va întinde în regiunea situată peste frontierele celor trei imperii. Astfel, prima etapă ar fi eliberarea teritoriilor armeneşti din Turcia. Această polarizare asupra Armeniei otomane nu este doar un răspuns la rivalităţile dintre puterile europene (dezmembrarea Imperiului Otoman) sau la calendarul juridic fixat prin Tratatul de la Berlin... Revoluţia înţelege să dea întâietate eliberării părţii turceşti din Armenia istorică, acolo unde se află păturile armeneşti cele mai numeroase şi mai sărace. De aceea, până în 1905, Armenia caucaziană nu va avea prioritate în obiectivele partidului: trebuie menajată Rusia, chiar dacă dezvoltarea mişcării naţionale armeneşti constituie prima dovadă pe calea autonomiei. Rolul acesta deci, de echilibrist suspendat deasupra abisului, îşi propune Christapor să-l joace atât în interiorul, cât şi în exteriorul FRA.

O întreprindere delicată, a cărei complexitate se citeşte pe sigla mişcării: Federaţia Revoluţionară Armeană. Căci ce trebuie să se înţeleagă prin „Federaţie"? Este oare vorba de unitatea ideilor şi a oamenilor sau pur şi simplu de o abordare mai tehnică a puterii şi a organizării teritoriului? Şi termenul de „Revoluţionară"? înseamnă oare progresul prin transformarea socială sau un imn în cinstea tradiţiei printr-o revenire la

un trecut glorios? în sfârşit, „Armeană[11], despre ce este vorba despre naţiune sau despre teritoriu? Despre un partid aşa cum îl defineşte Rostom sau despre o organizaţie cum şi-o ima ginează Zavarian? Christapor refuză să se pronunţe: FRA cuprinde înainte de toate puterea şi slăbiciunea poporului armean şi, pentru a învinge aceste provocări, el îşi construieşte mişcarea ca pe o unealtă geopolitică clasică şi modernă. Clasică, pentru că se referă la influenţa naturii asupra oamenilor, după o abordare oweniană. El are un simţ înnăscut al *Realpolitik*- ului. Astfel că, într-o scrisoare adresată în 1900 prietenului său Varandian, termină cu aceste cuvinte: „Toate statele sunt împotriva noastră şi nu ne putem alătura vreunuia dintre ele, iată crezul nostru până ce vom constata cine vede în interesele noastre propriile interese.[11] Modernă, căci Christapor respinge dominaţia suverană a statelor, preferându-i o lume fără frontiere, în care societăţile civile să poată favoriza pacea tot atât cât puterile publice.

între război şi pace, haidatismul este un sistem, o viziune aparte asupra lumii în care daşnakismul intervine în mod egal cu celelalte concepte asupra organizării naţiunilor. Dar dacă pentru Nigol Duman haidatismul şi daşnakismul sunt acelaşi lucru într-o logică totalitară, şi dacă, dimpotrivă, pentru Mikael Varandian acestea sunt separabile - căci daşnakismul nu este decât un actor al haidatismului, aşa cum sunt celelalte partide şi Biserica -, pentru Christapor nu există diferenţă între sistem şi actor, structură şi funcţie, nici între scop şi mijloace, doar democratizarea mişcării trebuie să învingă reflexele totalitare.

între determinism şi anticonformism, Christapor ştie că trebuie să-şi imagineze o a treia cale care să facă sinteza între lupta naţională şi lupta socială, o alternativă politică credibilă, care şi-ar putea găsi locul pe eşichier. Determinist, daşnakismul rezultă dintr-o combinaţie între creştinism şi liberalism pe de o parte (Turcia), populism şi marxism pe de alta (Rusia). Anticonformist, haidatismul, întins peste două imperii, cuprinde particularităţi respinse de puteri. Ceea ce înseamnă că Christapor trebuie să clădească o lume nouă plecând de la un vid politic edificator. La acea epocă nu există un centru politic

nrmean adecvat, aşa cum nu există în Armenia industrializare l itre să permită sprijinul unor centre economice ca în Europa, «Io exemplu, pentru a putea schiţa contururile unui sistem în întregime. Poporul armean este în majoritate rural şi sărac şi iui reuşeşte să-şi integreze valorile, identitatea şi regulile în organizarea sistemului internaţional. Acest efort de armonizare MI integrare a particularităţilor armeneşti este rezumat de daş- nakism sau de o variantă armenească a socialismului construc- 11vist. Aceasta este ambiţia lui Christapor când se reinstalează ııı Caucaz, trăind între Tbilisi şi Baku, înainte de a pleca la < leneva, apoi la Paris şi spre alte destinaţii, precum Constanti- nopolul şi Bulgaria, unde va fi îngropat la io martie 1905.

Christaporismul este o metodă care se bazează pe un echilibru între tradiţie şi modernitate. Este mesajul pe care Christapor vrea să-l transmită atunci când critică ultratradiţionalismul provincial al armenakanilor şi extrema modernitate universalistă a celor din Hănceakian. Sinteza sa bergsoniană nu echivalează cu un „nici, nici“, ci mai curând cu o complementaritate dreapta-stânga sau obiceiuri şi mişcare, un fel de a treia cale între trecut şi viitor, între realism şi idealism, între ordine şi progres. Dinspre partea tradiţiei, care constituie izvorul realismului său, Christapor nu desparte, înainte de toate, politicul de religios. în Manifestul din 1890, redactat de el, face multe referinţe semantice la credinţă: el foloseşte de două ori expresia „sfântă acţiune" a eliberării sau cheamă „clerul să binecuvânteze soldaţii libertăţii". Binefacerile progresului, moştenite de la Revoluţia Franceză din 1789 şi de la Primăvara Popoarelor din 1848, nu justifică suprimarea celor dobândite în trecut. El vrea să încerce să treacă bariera timpului fără să renege vreodată memoria naţională.

în schimb, Christapor este convins că armenii trebuie să trăiască, ca toate celelalte popoare, în actualitate, în ritmul ştiinţei şi al ideilor contemporane. între memorie şi Istorie, ordine temporală şi ordine spirituală, christaporismul se înscrie astfel într-o viziune instrumentală a fenomenului religios, contrar concepţiilor fundamentale ale lui Zavarian şi anticle- ricale ale lui Rostom. Referinţele sale ideologice strâng în mănunchi ideile pionierilor mişcării naţionale - Abovian, Hri mian Hairik, Raffi, Nalbandian şi Ardzruni cele cinci mo dele complementare ale identităţii naţionale armene care îi conferă o legitimitate tradiţională şi constituie substanţa mesajului său politic. Daşnakismul este perceput ca o „nouă ordine cavalerească" moştenită de la sistemul dinastiilor din Evul Mediu, după cum spune Hrimian Hairik. într-adevăr, aşa cum Armenia medievală era divizată în mai multe fiefuri suverane (Mamigonian, Bagratides, Ardzruni, Siuni...), siste mul daşnak decupează teritoriul armean în „regiuni" după numele lor istoric - Parts Haik (vilaietul Erzurum), Vaspurakan (vilaietul Van), Mogk (vilaietul Bitlis), Dzopaţ Aşhar (vilaietul Diyarbakir) şi Ciorord Haik (vilaietul Harbert) -, unde, pentru fiecare dintre ele, un Comitet Central îşi impune autoritatea, reprezentată printr-o personalitate puternică care, asemenea unui senior în fieful său, refuză să împartă cu cineva puterea.

Tensiuni între revoluţionari

LISTA CU INCOMPATIBILITĂȚILE DINTRE ȘEFII *FEDAIN1* ar fi prea lungă să o dăm aici, dar câteva exemple sunt emblematice pentru aceste duşmănii dintre revoluţionari. La Tabriz, Arghutian şi Nigol Duman nutresc o puternică aversiune unul faţă de altul, ceea ce îl obligă pe al doilea să părăsească locul. La Van, Ruben Ter Minasian (1882-1951) şi Işhan (1883-1915) se înfruntă deschis, fapt care îl constrânge pe primul să-şi ia în sarcină răspunderea unei alte regiuni. în sfârşit, în Sasun, Hrair Djoghk („Infern") (1864-1904) şi Antranik (1866-1927) se sfâşie în public în privinţa metodelor de organizare, ceea ce îl face pe primul, născut la Sasun, să-l neutralizeze pe al doilea şi să stăpânească singur regiunea. în afară de aceasta, chiar dacă sistemul dinastiilor armeneşti se bazează pe marile familii, daşnakismul depinde de sistemul clientelar în care nepotismul este rege. începând cu Christapor însuşi, care îşi angajează familia - nepoţii, fraţii Tateosian, în posturi-cheie din organigrama partidului - şi utilizează în acelaşi timp relaţiile sale < I< ■ clan, asemenea familiilor Kalantarian, Hovnatarian, Kocea- nnn, familii bogate din Caucaz care finanţează cauza pentru 11 şi menţine autoritatea asupra partidului.

în fine, o ultimă paralelă cu Evul Mediu, emblema FRA - compusă dintr-o peniţă, o spadă şi o lopată aşezate pe drapelul roşu al revoluţiei - este o odă în cinstea societăţii tripartite, liindcă reia, reinterpretându-1, modelul medieval: peniţa intelectualului trimite la înalta nobilime (*naharar*), spada soldatului, la mica nobilime militară (*azat*), şi lopata muncitorului, la ţărani **(***ramik***).**

Christapor, adept al gânditorilor din epoca sa

TOTUȘI, ÎN PRAGUL SECOLULUI XX, christaporismul este şi un curent în care se regăsesc ideile cele mai actuale ale ştiinţelor sociale. El se inspiră din cei mai mari gânditori ai momentului, Bergson, Durkheim, Auguste Comte, Hegel, Gustave Le Bon şi Kant, ale căror scrieri Christapor le-a devorat pe măsură ce şi-a desăvârşit cunoaşterea limbii franceze. Christapor este hegelian în concepţia sa despre Istorie, percepută ca dinamică de integrare (teză, antiteză, sinteză), dar şi despre dialectica dintre elementele subiective şi elementele obiective ale analizei privind fenomenele de dominaţie şi ale preeminenţei politicului pe care înţelege să-l întruchipeze ca sursă de proiecţie. Christapor este şi durkheimian atunci când se bazează pe o

abordare socială, şi nu identitară, în conceptul de naţiune şi în distincţia pe care o face între stat şi societate, care a devenit, pentru el, o nouă actriţă în relaţiile internaţionale, căci ea răstoarnă ordinea stabilită. Christapor posedă voinţa de a depăşi rivalitatea dintre state atunci când le răspunde celor care cred că FRA lucrează în slujba Rusiei sau Angliei. Respingând sistemul internaţional care se învârteşte în mod esenţial în jurul acestor două imperii rivale, Christapor vrea să demonstreze că există o alternativă la oligarhia puterilor, mulţumită apariţiei societăţilor civile.

Christapor se înscrie şi în pozitivismul lui Auguste Comic El percepe christaporismul ca pe o sinteză între ordine (Zavn rian) şi progres (Rostom). El face apel la ştiinţele sociale c» motor al Istoriei şi la principiul acţiunii ca modalitate de a o rupe cu memoria. „FRA este un partid de acţiune", îi place sii spună fondatorului său, care împrumută accente apropiate de ideile lui Gustave Le Bon, autorul faimoasei cărţi *Psihologia mulţimilor,* apărută în 1895. Christapor se inspiră din prin cipala idee a acestuia, potrivit căreia comportamentul indivi zilor în grup diferă de atitudinea lor când meditează în mod izolat, atunci când publică articolul „Logica maselor" în *Droşak,* în 1899-1900. în ciuda asemănării dintre titluri, diferenţa dintre „psihologie" şi „logică" este fundamentală. Pentru Christapor, „psihologia socială" nu are sens, contează doar sociologia. De altfel, el nu reţine decât ideea majoră a lui Le Bon, şi nu sofismul *post hoc, ergo, propter hoc* (din latină, „după aceasta, deci din cauza aceasta"): într-adevăr, dacă se urmăreşte relaţia cauză-efect, masacrarea celor 250 000 de armeni ordonată de Abdul Hamid II între 1894 şi 1896 ar fi consecinţa mişcării revoluţionare. Or, Christapor respinge acest punct de vedere: numeroase motive explică declanşarea ororilor în afara oricărei responsabilităţi a partidelor armeneşti. Şi, dacă ar trebui să ţinem cu adevărat cont de acest sofism, ar trebui să reţinem exact sensul invers: naşterea revoluţiei este rezultatul politicii antiarmeneşti a guvernului turc.

în fond, Christapor este un kantian convins, atât în reprezentarea lumii, concepută ca o federaţie de unităţi naţionale, cât şi în ideea sa privind pacea perpetuă, în sfârşit şi mai ales atunci când aplică societăţii armeneşti critica raţiunii inspirată din *Critica raţiunii pure* a filozofului german. Prin aceasta, Christapor se înscrie în câmpul idealismului. Cercul se închide: christaporismul este o sinteză între realismul inspirat de tradiţie şi condiţiile sociale ale armenilor şi idealismul inspirat de viziunea sa asupra modernităţii şi de lecturile sale din ştiinţele sociale.

Pacea perpetuă In opinia lui Christapor

IN ZORII SECOLULUI XX, Chestiunea Armeană este tratată în nidrul vechii Chestiuni Orientale, care pune la loc de cinste dreptul popoarelor de a dispune de ele însele şi legitimitatea naţiunilor de a se constitui în stat, conform modelului westfa- hnn al suveranităţii. Dacă majoritatea naţionalităţilor din Europa imperiilor aspiră la crearea unui stat-naţiune, armenii constituie un caz aparte, care-şi găseşte justificarea în două dinamici. Prima, aceea că este vorba de un popor situat geografic pe întinderea a două imperii şi că orice consideraţie privind eliberarea sa necesită o reţetă specială, un tratament Hpecial şi un proiect special.

A doua, aceea că este vorba de un popor a cărui securitate fizică este în fiecare clipă ameninţată de politica imperială a Hultanilor. Intre libertate şi securitate, pentru a atrage atenţia concertului european şi a câştiga în legitimitate, Chestiunea Armeană trebuie să producă un model de pace credibil şi care să aibă sens. Intr-o lume care numără în 1900 mai puţin de cincizeci de state, cu ceva mai puţin de douăzeci de state în Europa, în mod esenţial imperii, toate mişcările de eliberare examinează cel mai bun mijloc de a transforma imperiile într-o multitudine de state-naţiune. Armenii sunt şi ei frământaţi de această mutaţie pe harta politică mondială, dar, spre deosebire de majoritatea cazurilor, ca şi macedonenii bulgari, ei examinează raportul dintre etatism şi federalism. Astfel, dacă pentru cei mai naţionalişti timpul imperiilor a trecut, locul este al statelor-naţiune (Bulgaria, Macedonia, Armenia etc.), pentru cei mai internaţionalişti, statele sunt şi ele trecătoare şi este ceasul unei federalizări mondiale în unităţi naţionale. Modelul politic armean cuprinde aceste două concepte asupra suveranităţii. Christapor va face din acest caracter particular o marcă proprie. In 1893, el publică în *Droşak* faimosul său articol „Ayb u Ben“ („Alfa şi Beta"), pe care l-a scris în timpul şederii sale în exil, referitor la obiectivul revoluţiei şi ca răspuns dat partidului Hănceakian, care revendica independenţa Armeniei:

Poporul armean cere libertatea. Este clar şi este prima literă, este Alfa care trebuie acceptată de noi toţi. Dar nu poţi crea un alfabet plecând de la un singur element. Ce înseamnă libertatea? Ce înţelege poporul atunci când aude vorbindu-se despre libertate? Mulţi vorbesc despre liber tatea politică, independenţă, un guvern armenesc în locul guvernului turc. Bineînţeles, este o condiţie foarte potrivită, dar oare aceasta satisface toate dorinţele, ideile şi revendicările poporului nostru? Dorind libertatea, poporul nostru doreşte doar să trăiască un sentiment de satisfacţie naţională, sau adaugă acestei stări reforme profunde privind situaţia sa în general? Nu respingem importanţa primei condiţii, dar suntem împotriva viziunii potrivit căreia schimbarea stării poporului nostru ţine obligatoriu de independenţa sa, considerând că această schimbare este prin ea însăşi o consecinţă firească, legitimă şi necesară independenţei. Este Beta pe care trebuie să ne bazăm, dar mai întâi să ne punem de acord asupra ideii că libertatea poporului nu emană doar dintr-un

sentiment de satisfacţie naţională, ci în principal din viaţa curentă, sub efectul unor împrejurări coercitive şi strivitoare.

Astfel, ideea lui Christapor este de a făuri un lanţ de revendicări plecând de la diferitele verigi care sunt mai întâi reformele privind autonomia, conform Tratatului de la Berlin şi proiectului din 11 mai 1895, plănuit de Franţa, Anglia şi Rusia pentru a pune capăt masacrelor din Armenia, şi pe urmă celelalte forme de suveranitate. Când aminteşte de Alfa şi Beta concepţiei sale politice, el nu se opune independenţei, în care vede un punct intermediar, dar preconizează depăşirea ei pentru a se atinge stadiul final al federalismului. Pe această traiectorie îşi trasează daşnakismul calea în modelul său geopolitic care respinge harta statelor şi a frontierelor stabilite, aceste creaţii artificiale ale celor puternici care se opun aspiraţiilor popoarelor, şi în special ale poporului armean, despărţit de-a lungul Istoriei prin fluviul Araks, ca să fie trasată această linie de demarcaţie arbitrară. Iată toată filozofia păcii christa- imriene: să răstoarne lumea imperiilor în favoarea unei lumi (m inate din suveranităţi legate prin federalism. Dar cum să se njungă la această pace prin multilateralism? Christapor le va Insa celor patru apostoli ai săi - Zavarian, Varandian, Rostom ni Nigol Duman - planurile păcii mondiale, fără să precizeze modul lor de folosire. Dintr-o concepţie unică, christaporismul io va împărţi astfel între aceste patru figuri ale revoluţiei, în patru versiuni, când complementare, când contradictorii, dar luate îndreptate spre un singur obiectiv: cel al „eliberării politice MI economice a Armeniei".

('ei patru stâlpi ai păcii

NU ESTE VORBA DE CURENTE. De la experienţa dezastruoasă a facţiunii lui Constantin Hadisian din 1890-1892, Christapor a îndepărtat orice tentativă de instituţionalizare a tendinţelor. Este vorba de sensibilităţi, de abordări şi de concepte alcătuite plecându-se de la un amestec între ideile universale din epocă şi moştenirea lăsată de pionierii revoluţiei armeneşti. Intr-adevăr, socialismul şi naţionalismul nu sunt suficiente pentru a înţelege daşnakismul, care el însuşi nu se recunoaşte în soluţiile tranzitorii pe care le sugerează unii. în ansamblul său, mişcarea respinge chiar jauresismul, cu toate că Varandian, teoretician al FRA, este un susţinător zelos al acestuia. El renunţă şi la marxism în ansamblul său, în vreme ce Rostom este cel mai fidel reprezentant al lui în partid. în totalitatea sa, daşnakismul se distanţează de naţionalismul integral, deşi Zavarian este perfecta lui întruchipare. în sfârşit, daşnakismul nu este o ideologie închisă faţă de influenţele străine, chiar dacă Nigol Duman vede în acesta modelul exclusiv armean, bazat pe cultul pământului şi pe mesajul global al lui Raffi.

în final, FRA ia forma unui laborator şi rezultă din întâlnirea de la sfârşitul secolului al XlX-lea dintre trei procese: succesul marxismului, criza de creştere a capitalismului şi dezvoltarea naţionalismului. Toate se reclamă de la socialism, dar fiecare îşi apără propria concepţie. De altfel, trebuie aşteptat anul 1896 pentru ca FRA să folosească pentru prima oară acest cuvânt; şi pe deasupra este vorba de un document în france/n înmânat delegaţilor la Internaţionala a Il-a, reuniţi la congresul de la Londra. Nu socialismul ca principiu pune deci probleme pentru FRA, ci marxismul în ceea ce are el fundamental şi locul pe care trebuie să-l ocupe în galaxia daşnak. Altfel spus, sociu lismul este oare un ţel în sine sau un mijloc ca oricare altul în atingerea victoriei finale?

Chiar dacă conceptul său de pace se bazează pe victoria sociu lismului internaţional şi pe egalitatea între naţiuni, Christapoi ştie că unitatea partidului nu poate fi înfăptuită nici prin naţionalism nestrămutat, nici prin socialism ştiinţific. FRA devine deci o organizaţie polivalentă, cu capacităţi de recrutare ce se întrevăd chiar din numele ei, care nu optează între lupta naţională şi lupta socială. Prea puţin contează de fapt că revo luţia trebuie să fie naţională sau socială, căci daşnakismul sau haidatismul nu sunt nici de dreapta, nici de stânga. Şi dacă membrii sunt de stânga, ei pot fi marxişti, antimarxişti sau adepţi al socialismului naţionalist. Dacă ei sunt de dreapta, identitatea lor poate să se manifeste prin liberalism, naţionalism sau tradiţionalism. în fapt, socialist sau naţionalist, termenul *daşnak* serveşte adesea drept alibi pentru un singur scop: rezolvarea Chestiunii Armene pornind de la patru trambuline...

Zavarianismul, un ideal naţional

ESTE NUMIT „SFÂNTUL LAIC", căci el consideră daşnakismul o religie ce-şi numără propriii martiri căzuţi în timpul revoluţiei. Născut la Ikahad (Lori) în Caucaz, în 1866, Zavarian a făcut la Moscova studii strălucite de inginer agronom. Adept al lui Ba- kunin, apoi narodnic, Zavarian găseşte în naţionalism idei pe care nu le va mai părăsi. Se instalează la Tbilisi la întoarcerea din exil şi, din 1902, se duce la Geneva, unde ia conducerea ziarului *Droşak*. Apostol al naţiunii, el se inserează în prelungirea procesului de secularizare a lumii armeneşti, fără să opună religiei raţiunea. Se vrea om de centru, între liberalismul pe care îl 11 Mică şi tradiţionalismul de care se îndepărtează. Se inspiră ilm naţionalismul provincial al lui Hrimian Hairik, dar critică Miliaismul clericilor, fără a pune sub semnul întrebării auto- Mlulea Bisericii, singura instituţie omogenă a armenilor. Denunţă Occidentul decadent, respinge lumea oraşelor şi acuză puterile imperialiste că sunt răspunzătoare pentru emigrarea armenilor, dar nu respinge burghezia naţională care a deschis 1 ulea renaşterii naţionale în secolul al XlX-lea. In schimb, se n|tune cu fermitate marxismului, căci, prin

lupta de clasă şi ilictatura proletariatului, Marx divizează naţiunea. Or naţiunea este una şi indivizibilă, eternă şi ciment al statului, stadiu uprem al suveranităţii. Instrument al independenţei, naţiunea oale un tot organic bazat pe familie, religie, pământ şi limbă.

Socialismul său este deci unul naţional, umanist şi de tranzit, căci forţa sa este un ideal pentru umanitate, şi nu un ideal 1 Io clasă. El se vrea astfel omul sintezei, cel care va apropia cele două părţi ale poporului armean. El, venit din Caucaz, se pătrunde total de psihologia armenilor din Turcia. Spiritul său de sinteză merge până la redactarea de articole în cele două dialecte armeneşti şi la propunerea unei concepţii mixte privind naţiunea, plecând de la acceptarea ideilor franceze şi germane, încercând, în confuzia sa, să apropie contrariile, pe Rousseau şi pe Hegel. într-adevăr, daşnakismul său este o ideologie de stat care trebuie să se bazeze pe ideea contractului social, ce presupune fuziunea indivizilor într-un „eu comun", conform inventatorului său francez. De asemenea, doar legea, rezultată din democraţia directă, domină. Dar Zavarian cheamă la o revoluţie etatistă de sus, aşa cum o preconizează Hegel. Or Rousseau este pentru o democraţie directă, nu pentru un stat-maşină, cum o înţelege intelectualul german. Nu se ştie de ce Zavarian a confundat ideile celor doi filozofi. O fi încercat să construiască, într-o singură dinamică, o gândire armenească, plecând de la două sisteme incompatibile? Nu se ştie, dar sigur este că a clădit un corpus ideologic hibrid, potrivit căruia organizaţiile, instituţiile şi societatea sunt structuri permanente plasate deasupra indivizilor, cei care trebuie să se schimbe şi să renunţe la determinările exterioare pentru formarea omului nou. Astfel, aceştia din urmă trebuie să fie reeducaţi pe baza unei etici, a unei I M dinţe şi a unei morale. „Nu există drepturi în revoluţie, dom îndatoriri", repetă el cu ocazia congreselor, căci pentru el dn nakismul este conservator şi, înainte de toate, o morală.

Adevăratul său model de renaştere naţională este revoluţm americană, dar numai în ceea ce priveşte procesul de solidn ritate între cele treisprezece colonii împotriva cuceritorului britanic, un pic după modelul cetăţilor antice greceşti atunci când se uneau împotriva agresiunilor din exterior. Hibrid în con cepţie, zavarianismul este susţinut de Aram Manukian (ori ginar din Caucaz) (1879-1919) şi de Vahan Papazian (Tabri/ i (1876-1973), stabiliţi la Van, şi de Armen Garo (Erzurum) (187a 1923). El este prezent de fiecare parte a frontierei. Din el voi lua naştere orientări ca *zavarianiştii liberali* (Vramian şi Yu sufian), adepţi ai revoluţiei culturale şi deschişi ideilor occidentale, şi *zavarianiştii tradiţionalişti* (Antranik şi Bedo), partizani ai revoluţiei ţărăneşti şi legaţi de solidaritatea creştină.

Varandianismul, un socialism democratic

DAŞNAKISMUL NU POATE SĂ-ŞI GĂSEASCĂ EXPRESIA într-o singură reflectare hieratică ce ar fi ruptă de realităţile timpului său, departe de progresele raţiunii şi de dorinţele individului care se dezvoltă într-o lume în continuă mişcare. Este miezul răspunsului pe care Varandian (1872-1934), născut în 1872 la Varanta din Karabah, în Caucaz, i-ldă lui Zavarian. Pentru că raţiunea este de aici înainte noul motor al Istoriei, chestiunea naţională pe care o consideră mereu ca o prioritate trebuie să se adapteze şi să rămână permisivă faţă de noile idei politice, ca să se afirme în Istorie ca o actriţă autonomă. Astfel, chestiunea naţională apare aici ca un fel de alchimie rezultată din teoriile moderne de la sfârşitul secolului al XlX-lea, cam pe linia lui Krikor Ardzruni. Specialist în ştiinţele sociale, pe care le-a studiat în universităţile germane şi elveţiene, Varandian este unul dintre principalii redactori ai ziarului *Droşak* la Geneva, unde îi frecventează pe ceilalţi intelectuali preocupaţi
iii revoluţia socială. Este numit „aristocratul" pentru modul iu de viaţă, sau „papagalul universal" după detractorii săi so- i ini democraţi ruşi şi armeni, pentru care el n-ar fi făcut decât i i ninscrie în armeneşte opera gânditorilor europeni. Varan- >1111ti este într-adevăr autorul a numeroase lucrări, majoritara despre probleme teoretice, în care el prezintă daşnakismul
• a pe o ştiinţă pozitivă supusă unui evoluţionism, conform idei- Im lui Jaures, pe care îl consideră inspiratorul lui Christapor. Kel'ormismul său asociază socialismul şi naţionalismul în aleea că acestea nu se vor înfrunta, cele două ideologii fiind
• 'implementare.

în lucrarea sa *Ideea de naţiune,* apărută în 1904, Varandian ini declară ostilitatea deopotrivă faţă de cosmopolitism şi de ovinism. Naţiunile au ritmuri diferite de dezvoltare, de aceea rate lipsit de sens să încerci să le modelezi într-un tipar uni- lormizat. El ia în râs şovinismul, căruia îi opune democraţia ' a o armă a progresului. Un progres în mod necesar universal, in care naţiunile sunt expuse tuturor fenomenelor. Abordarea sa este integraţionistă, fiindcă, după el, în fiecare mişcare naţională se naşte o mişcare socială. în consecinţă, lupta proletariatului serveşte mai întâi naţiunea, şi astfel lupta socială ai lupta naţională coabitează. Iată şi de ce marxismul nu este nn scop în sine, pentru că şi el evoluează după voinţa mişcărilor nodale. Varandian este astfel împotriva societăţii unei singure clase. El acceptă principiul luptei de clasă, dar nu face din ea motorul Istoriei. Gândirea sa se situează între Kant şi Marx şi - pentru că nu înţelege - îl întreabă pe Rostom marxistul unde era lupta de clasă când s-a constituit mişcarea revoluţionară armenească, în anii 1880, şi cum se explică participarea burghezilor la crearea FRA.

în realitate, pentru Varandian, dacă burghezii şi proletarii nu apără decât interese de clasă, sunt de condamnat pentru egoismul lor, căci sacrifică interesul naţional. Pentru el, proletariatul reprezintă înainte de toate ţăranii, şi să gândeşti astfel îţi permite să adaptezi socialismul la majoritatea rurală a Imperiului Otoman, unde fenomenele muncitoreşti sunt cvasinule până la începutul secolului XX. Astfel, în ochii lui Varandian, prin faptul că e superior numeric burgheziei, piu letariatul merită mai multă atenţie. Dar asta nu înseamnă cA e un duşman al burgheziei. Dimpotrivă, nu face din ea o ţintii, se declară împotriva redistribuirii bogăţiilor şi a controlului relaţiilor acesteia cu clasele exploatate. Nu entitatea trebuii distrusă, ci forma pe care ea o îmbracă va trebui reformată. <) reformă care plasează omul deasupra naturii şi în inimii societăţii, căci aceasta din urmă este în serviciul său, ca toate fenomenele, începând cu religia, care şi ea trebuie să se modei nizeze în numele progresului. Scopul varandianismului este revoluţia democrată care se va desfăşura în mai multe etape mai întâi, afirmarea unei autonomii extrateritoriale, apoi un stat de drept şi, în fine, o lume în care unităţile conducătoare, fie ele etatizate sau federalizate, să poată coopera spre binele umanităţii. Este nevoie de un reformism în etape, şi nu prin războiul revoluţiei, pe care Varandian îl respinge. O revoluţie democrată care se îndeplineşte prin cooperarea cu socialismul internaţional, acest partid al păcii. Căci este mai bună o revoluţie blândă condusă de un Jaures decât o revoluţie sângeroasă condusă de un Lenin sau un Bakunin.

In acest socialism democratic se recunosc Avedis Aharonian, Loris-Melikov şi Agnuni, în ciuda relaţiilor furtunoase dintre ei. Aceste idei alunecă într-un *varandianism liberal* sub influenţa lui Vramian, care pune accentul pe factorii naţional şi cultural ca peceţi ale modernităţii, şi un *varandianism social-democrat* întruchipat de Hovanes Kageaznuni (1868-1938), cel care va insista pe lupta proletariatului pentru drepturile sale ca izvor al progresului.

Rostomismul, solidaritatea între popoarele oprimate

DAŞNAKISMUL NU POATE SĂ SE BIZUIE în totalitate pe progres, care, sub pretextul emancipării omului, îl diminuează în realitate, lipsindu-l de posibilitatea de a fi artizanul propriei sale istorii. Astfel că Rostom i se adresează lui Varandian pentru a-i semnala că „teoriile evoluţioniste[11] nu sunt unicul adevăr **fl (Tl** este greu să distingi binele de rău dacă nu ai fost unul dintre participanţii direcţi la eveniment. Pentru Rostom, se • nune să fie generalizate toate experienţele ştiinţifice de care (Impune omul ca strateg al eliberării sale. Socialismul său ii'voluţionar înseamnă o vastă mişcare de idei în numele filo- **uliei** individualiste a acţiunii, care respinge orice determinism doar spre profitul înfloririi şi creativităţii omului. Astfel că linMtom va explora rând pe rând căile populismului, ale socia- Immului utopic al lui Mikael Nalbandian, ale darwinismului, ido romantismului, ale pozitivismului şi ale empirismului, pentru ca, în final, să ajungă să se afirme într-un marxism *ilaşnak,* chiar dacă se simte apropiat de social-democraţii ruşi ii armeni.

Ca orice marxist, Rostom leagă rezolvarea Chestiunii Armene de procesele socio-economice. Este de altfel numit „Ros- tom marxistul". Născut în 1867 la Ţegna, în Goghtăn, la Nahi- (Dvan, provincie din Caucaz este un om format în cultura rusă, puţin înclinat pentru dezbaterile teoretice, chiar dacă el redactează prima versiune a programului din 1892, pe care Chris- lapor şi Zavarian îl vor mai fi atenuat pentru versiunea lui oficială. Este un fin cunoscător al lui Shakespeare, pe care îl citează fără încetare, şi un agitator fără pereche în privinţa revoluţiei sociale. Personaj cald, dar coleric, plin de umor, dar şi cu sânge rece, conduce ziarul *Droşak* la Geneva până în 1895, apoi face turul centrelor revoluţionare din *Yerkir,* din Balcani, din Caucaz şi din Iran, mereu în căutarea acţiunii şi a perfecţiunii în organizare. Căci pentru Rostom, daşnakismul este înainte de toate o tehnică în serviciul revoluţiei internaţionale, care înglobează lupta socială şi lupta naţională. Chestiunea naţională nu este un scop în sine, ea nu trebuie să fie decât o etapă pe calea realizării unei orânduiri socialiste mondiale, federaţia. Sinteză între marxism şi populism, rostomismul propagă solidaritatea între popoarele oprimate împotriva imperialismelor şi a burgheziei, clasa care garantează stabilitatea sistemului internaţional. Rostom îşi concentrează atenţia asupra regimurilor autocratice din Orient şi a societăţilor burgheze din Occident. Atunci când îşi mărturiseşte aversiunea faţă de ţarism, el atacă regimul, dar nu uită să aminteam > legăturile istorice care-i unesc pe armeni şi ruşi. Acest internii ţionalism este o garanţie a solidarităţii mondiale în care el preconizează autonomia proletariatului. Tocmai în acest prece de eliberare a muncitorilor şi a ţăranilor omul va putea nfl devină pe deplin conştient că este stăpân pe soarta sa. Aici este cheia rostomismului: un imn în cinstea libertăţii individului, stadiul suprem al emancipării care se atinge doar graţie teh nicii socialismului revoluţionar, în cadrul unei federaţii mon diale, scop al oricărei revoluţii internaţionale.

Federalismul este singurul cadru normativ care îi garau tează omului posibilitatea de a-şi făuri destinul şi apariţia libertăţilor individuale; în această optică, rostomismul nu se poate recunoaşte în statul-naţiune. Pe plan teoretic, integrarea statului armean în ordinea internaţională le interzice indivi dului şi naţiunii să fie stăpânii propriului destin. Pe plan stra tegic, crearea unui stat independent ar necesita o inevitabilii reexaminare a relaţiilor cu Rusia. Ceea ce este de neimaginat, în mod esenţial din cauza instabilităţii din regiune. Pe plan poli tic, soluţia unui stat-naţiune n-ar avea drept efect decât sporirea urii dintre naţiunile

aflate în mâinile puterilor imperiale.

Rostomismul revede astfel gândirea lui Marx, având grijă să elimine dogmatizarea. Revede şi nu revizuieşte, căci Rostom nu a fost niciodată considerat un ortodox al marxismului în sensul social-democrat al termenului. Cu atât mai mult cu cât abordarea sa, susţinută de Karekin Hajak, care a dat substanţă teoretizării rostomiste, a fost împărţită în două: pe de o parte, *rostomiştii de dreapta,* credincioşi populismului, aderă la o revoluţie politică în care omul este conceput ca un supraom şi apără o confederaţie armenească (din Turcia şi din Rusia) şi un proslavism. Ei sunt întruchipaţi de Hagop Zavrian (+1920), şeful militar Vartan şi scriitorul Avedik Isahakian (1874-1957). Pe de altă parte, *rostomiştii de stânga,* precum Kageaznuni sau Vraţian, propovăduiesc marxismul, revoluţia socială, federaţia transcaucaziană şi, mai presus de toate, neîncrederea faţă de Rusia.

I >11/nanismul, mitul eliberării teritoriului

HA.ŞNAKISMUL ESTE O DOCTRINĂ străină teoriilor europene 1 internaţionaliste. Pentru Nigol Duman, conceptele occiden- 111 Io de naţionalism nu sunt cunoscute în Armenia şi nici sociali-unul ştiinţific nu va prinde vreodată pe pământ armenesc, închis faţă de influenţele exterioare, daşnakismul nu trebuie ■ 11 lie o doctrină de export. Este o mişcare de idei exclusiv arme- 1 ieşti, moştenită de la înaintaşii adunaţi în jurul lui Raffi, gânditorul care face din recucerirea pământului armenesc singura valoare fundamentală, gândire materializată de Christapor prin înfiinţarea FRA. Credincios lui Raffi, Nigol Duman asociază christaporismului său un proces de integrare a ideilor lui Zavarian, Varandian şi Rostom. Luată în totalitate, această versiune, cea mai şlefuită a daşnakismului, este dumanismul, care defineşte FRA ca un partid al naţiunii armeneşti. Născut la Karabah, în 1867, Nigol Duman întruchipează modelul militar daşnak. Fin strateg, cu o rigoare spartană, Nigol Duman ia parte la toate luptele armate purtate de FRA în *Yerkir* şi în < 'nucaz. Este un bărbat rece şi uscat, înalt, exigent şi scump la vorbă. Pentru el nu contează decât sfânta datorie. Daşnakis- aiul său constituie versiunea maximalistă a christaporismului, cea care plasează statul în serviciul revoluţiei permanente pentru a se atinge scopul ultim, cel al federaţiei mondiale.

Cu accente soreliene, dumanismul vehiculează cultul acţiunii prin imagini tari, care anunţă realizarea unei ordinii, a unei etape politice independente de ceea ce s-a întâmplat mai înainte. Pentru Nigol Duman şi ai săi, între care tânărul Ruben Ter Minasian va fi cel mai emblematic dintre urmaşi, revoluţia este un mit, ca şi unitatea poporului armean. La fel şi pentru FRA, acest partid mitic. Acest procedeu care foloseşte imaginile are avantajul că scapă de raţionalism şi propune o lectură mai uşor de înţeles a procesului istoric. Toate aceste mituri au o influenţă miraculoasă asupra poporului, care se lasă atras în aventura revoluţiei. Această formă extinsă a christaporismului devine de una singură un mit cu caracter social, inspirat din gândirea lui Nietzsche şi a lui Bergson, mit care merge contra curentului raţionalist occidental, mai ales a celui propagat <lr partidele europene.

Dar revoluţia nu trebuie să fie o iluzie. Ea este aspiraţiii poporului spre o viaţă eliberată de opresiune şi de tot ce poate constitui un obstacol în calea miturilor naţionale - imperialism liberalism, democraţie şi marxism -, fiindcă acestea îi desparl pe armeni. In ochii lui, tocmai de aceea lupta de clasă pune probleme, căci există ceva mai urgent decât interesele proleta riatului - este vorba despre securitatea fizică a armenilor. Astfel, în 1901, la Baku, într-un schimb de cuvinte între social-demo cratul Bogdan Knunianţ (1878-1911) şi Christapor despre exploatarea muncitorilor, primul îl critică pe al doilea pentru indiferenţa sa totală. Critici la care Christapor răspunde:

Vă ridicaţi împotriva însuşirii plusvalorii [...] de către capitalişti, dar să nu uitaţi că există aici un popor oprimat şi proletar care nu numai că este lipsit de plusvaloarea creată prin munca lui, dar varsă zi de zi plusvaloarea sângelui său sub loviturile date de Turcia.

Securitatea naţională este prioritatea dumanismului şi, atâta vreme cât aceasta nu este garantată, nu e loc pentru alte preocupări. In aşteptarea împlinirii acestei securităţi, orice tentativă de divizare a forţelor de producţie armeneşti constituie o lovitură de pumnal în spatele revoluţiei. Iată de ce ţăranul, muncitorul, intelectualul şi burghezul nu pot fi despărţiţi. Ţăranul lucrează pământul, muncitorul construieşte o industrie pe pământ, creaţia intelectuală îşi trage seva din pământ atunci când burghezul îl face să rodească. în această legătură socială şi în această raportare la pământ trebuie găsită sursa socialismului defensiv şi mitic care este dumanismul. în calitate de partid de avangardă şi de organizaţie tentaculară, FRA înţelege să-şi adune totalitatea mijloacelor în serviciul protejării armenilor de duşmanii lor: panturcismul şi panslavismul. Totul este mijloc, nimic nu este scop şi nimic nu poate să învingă primatul pământului. Şi omul nu este decât un mijloc, iar sacrificiul său permite mântuirea supravieţuitorilor. Acest daş- niiki.sm încurajează şi sublimează o martirologie totalitară în MUT împrumuturile din escatologie, din Apocalipsă şi din mesia- mmn condiţionează angajamentul individului absolvit de vină in comportamentul de zi cu zi. Daşnakismul este în acest sens " doctrină mesianică dublată de o doctrină militară. FRA are drept de viaţă şi de moarte asupra tuturor membrilor săi care depun jurământul atunci când aderă la partid, potrivit unui ritual bine pus la punct, să-şi dea viaţa, dacă trebuie, pentru ■ miză. Pentru daşnakism, „să mori pentru ideile tale“ ori „liber- 1 nte sau moarte" nu sunt cuvinte goale. Acestea răsună ca nişte porunci în mintea militanţilor.

Mai mult decât o armată, FRA este pandantul politic al bisericii armene. Daşnakismul şi creştinismul demonstrează, lineare în domeniul său, un mesianism mântuitor. Ei sunt convinşi că FRA are o misiune de îndeplinit pe pământ şi că Chris- I upor, ca profet, a venit să-i salveze pe armeni din decădere şi să elibereze omenirea de tirani, iar daşnakismul este un sacrificiu ultim pentru ca poporul armean să trăiască. Pentru duma- nismul gândit de Nigol Duman, revoluţia trebuie să fie totală: din muntele sfânt Ararat va ţâşni oaza lumii noi, al cărei arhetip armean - fedainul daşnak - este deja în acţiune în *Yerkir,* în Caucaz şi în Iran. Doctrină unitară, dumanismul dă şi el naştere la câteva variante: el se împarte în *dumanismul rural şi tradiţionalist,* cu Bedo şi Antranik în Armenia turcească, şi în *dumanismul populist şi social,* cu Hagop

Zavrian, Avedik Isahakian şi Vartan (+1943) în Armenia rusească.

Christaporismul: nici pentru, nici contra sistemului

ASTFEL ESTE CONSTITUITĂ „ROATA" CHRISTAPORISMULUI. Este o roată cu opt spiţe. Intr-adevăr, la cei patru stâlpi ai păcii ai lui Christapor se adaugă alţi patru stâlpi intermediari care-şi trag legitimitatea din ideile majore originare din două imperii: liberalismul (Vramian) şi tradiţionalismul (Antranik, Bedo) în Armenia otomană, marxismul (Kageaznuni) şi populismul (Zavrian) în Armenia caucaziană.

In acele vremuri în care procesul de integrare este începui dar departe de a fi deja terminat, întrebării dacă trebuie să t.r recunoşti un apărător al acordurilor din 1878 şi din 1895 ii corespunde întrebarea dacă daşnakismul este pentru sau contra sistemului internaţional. Pentru moment, nu este vorba de a te pronunţa în favoarea sau împotriva folosirii violenţei ca mod de acţiune, ci de a şti precis dacă revoluţia are sau nu drep tul să se înfăptuiască. După tipologia conceptelor daşnakiste, două tendinţe se conturează net. De o parte, zavarianiştii şi varandianiştii, care înscriu Chestiunea Armeană în dreptul internaţional prin revendicarea reformelor din 1878 şi din 1895 şi prin angajamentul concertului european de a face să pro greseze dreptatea în Imperiul Otoman. Aici regăsim poziţia autorităţilor religioase, a lui Portukalian şi Ardzruni, după concluziile Tratatului de la Berlin. Pentru aceştia, scopul este să se instituţionalizeze Chestiunea Armeană şi să se facă totul pentru a fi introdusă pe harta internaţională, ca să se evite izolarea şi dezintegrarea poporului armean, care în aşteptarea aplicării textelor trebuie să se organizeze în unitate şi progres. De cealaltă parte, rostomiştii şi dumaniştii, care, fără să invalideze acordurile din 1878 şi 1895, nu cred în sinceritatea celor şase puteri europene privind Chestiunea Armeană şi resping astfel sistemul internaţional fondat, după ei, pe interesul naţional al statelor şi pe apărarea grupurilor sociale - adică burghezia - care le conduc. Regăsim aici poziţia lui Raffi şi a lui Nalbandian, neîncrezători în ordinea stabilită şi ostili faţă de cinismul statelor. Scopul celor puternici este să se asigure un statu-quo în Asia Mică, explică Hovnan Tavtian, autor al unei analize intitulate „Reformele", apărută în *Droşak* în 1895, pe atunci sub conducerea lui Rostom. Pentru rostomişti şi du- manişti, poporul armean nu poate aştepta nimic concret de la sistemul oligarhic, pe care nu-l preocupă niciodată voinţa popoarelor, ci dominaţia asupra lumii, prin echilibrul internaţional şi dominaţia asupra celor mici.

Christapor se găseşte între două tendinţe şi optează pentru o concepţie integraţionistă a Chestiunii Armene în trei feluri: prin instrumentalizarea dreptului internaţional - să se

11-veridice şi să se ia ceea ce se poate —, prin ocolirea sistemului ■■tutelor — să se sensibilizeze opinia publică şi să se construiască o Htrategie de unitate în sfârşit, prin revoluţia împotriva logicii de dominaţie - să fie dat jos regimul sultanului prin forţa armelor şi să se lupte împotriva sistemului internaţional prin solidaritatea între popoare. Rămâne de aflat cum se realizează această strategie a celei de-a treia căi...

IV. Strategiile pentru alianţe

AŞA CUM DAŞNAKISMUL OCUPĂ O MARE PARTE din câmpul ideilor politice, FRA dispune de o varietate de moduri de acţiune pentru a-şi atinge scopurile. Din 1890, Christapor a pus In punct o strategie globală care are două logici, sau două feţe, cn Ianus: pacea prin respectarea dreptului internaţional şi spriji nirea pe societăţile civile, dar şi războiul împotriva ordinii stabilite, prin terorism şi insurecţie.

Dar nu toţi conducătorii apără recursul sistematic la vio lenţa politică şi sunt mai nuanţaţi decât maestrul lor în idei. Zavarian nu consideră folosirea armelor ca un scop în sine. Lumea trebuie îndemnată la dialog, nu la ură. Politica sa privind securitatea este reactivă şi autodefensivă împotriva imperialismului. Nu este vorba să înarmezi o elită pentru a proteja poporul, ci să-i înveţi pe toţi armenii cum să mânuiască armele. Zavarian se desolidarizează de majoritatea campaniilor teroriste, inclusiv de operaţiunea împotriva sultanului Abdul Hamid II, în 1905; şi de toţi cei care cred că există duşmani în naţiunea armeană. Ca un bun reformist, Varandian se opune principiului de distrugere şi războiului pentru a se proteja printr-o acţiune exclusiv legală şi instituţională. Apără dreptul la grevă, dar se opune terorismului. Luptă pentru progresul social, dar refuză distrugerea burgheziei. Se bate pentru statul de drept şi democraţie, dar se opune distrugerii Imperiului Otoman. în legătură cu socialiştii din Internaţională, Varandian nu ia în calcul folosirea forţei decât ca o ultimă soluţie, niciodată cu anticipare.

Pentru Rostom, cum revoluţia este o tehnică a raportului • li torţe, ea poate să se săvârşească tot atât de bine prin acţiuni li nule (parlamentare şi diplomatice), cât şi prin metode violente. Nu este vorba de autoapărare, ci, în mod deliberat, de o acţiune revoluţionară armată împotriva imperialismului şi a regimu- i ilor burgheze care colaborează prin intermediul forţelor capitalului contra emancipării popoarelor. Terorismul ţintit exaltă ■ nitul acţiunii individuale şi se vrea o armă a maselor populare împotriva puterilor. In sfârşit, pentru Nigol Duman, doar prin irt/.boi şi terorism înaintează cauza. Toate popoarele au procesat prin recurgerea la violenţă, naţiunile mici trebuie deci wi urmeze exemplul celor mari, după un principiu de egalitate ni de drept la rezistenţă. Revoluţia nu trebuie să fie teoretică: i u se înfăptuieşte pe terenul realului împotriva nedreptăţii şi n tuturor formelor de dominaţie exercitate contra armenilor.

() diplomaţie partizană

LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX, începe să apară Europa alianţelor imperiale. Germania, Austro-Ungaria şi Italia colaborează m cadrul Triplei Alianţe pentru a rivaliza cu celelalte trei puteri: pe de o parte, Franţa şi Rusia pecetluiesc în 1892 alianţa lor strategică, pe de alta, Franţa şi Anglia semnează Antanta Cordială în 1904. Imperiul Otoman rămâne în afara acestui joc al alianţelor, dar continuă să fie folosit de puterile europene, în speţă de Germania, din ce în ce mai prezentă în strâmtori cu proiectul de drum de cale ferată Berlin-Bagdad, dar şi de Anglia şi Franţa, care-şi menţin influenţa politică şi economică la otomani. Chestiunea naţionalităţilor este sâmburele acestor dorinţe pe care Sublima Poartă le califică drept politică deliberată de destabilizare a imperiului său şi contra căreia se hotărăşte să-şi înăsprească atitudinea faţă de armeni, consideraţi drept comunitatea cea mai occidentalizată din imperiu.

La Constantinopol, cotitura reacţionară din 1878 dă roade, cu apropierea de Rusia vecină în numele luptei împotriva revoluţionarilor. Astfel că, atunci când Abdul Hamid II ordonă masacrarea armenilor, între 1894 şi 1896, sau când armata turcă, ajutată de triburile kurde, lichidează la Van 400 di fedaini membri ai celor trei partide armeneşti, guvernul otoman obţine fie complicitatea puterilor, fie neamestecul lor. Când, într-un simulacru de intervenţie din motive umanitara Parisul, Sankt-Petersburgul şi Londra reuşesc să-i smulgă un acord în 1895 în vederea opririi masacrelor şi aplicării reformelor din Tratatul de la Berlin, sultanul ştie că raportul de forţe este în favoarea sa. înţelegerile secrete dintre imperii ii permit să conteze pe Anglia, care nu are încredere în Rusia, sil se sprijine pe ajutorul Germaniei, care consideră mişcarea revoluţionară armeană ca o creaţie rusească, şi să coopereze cu Sankt-Petersburgul, care-şi înăspreşte represiunea împotri va revoluţionarilor. Prin acest joc diplomatic, Chestiunea Armea nă este înăbuşită şi trece pe planul al doilea al intereselor internaţionale.

Cooperarea cu societăţile civile

ACEST BLOCAJ NU ESTE FATAL PENTRU FRA. începând cu 1896, ea devine principala forţă politică armenească şi se aruncă într-un război nemilos contra Istanbulului, care trebuie să devină „o mare de sânge", cum spune cântecul revoluţionar: terorism odată cu ocuparea Băncii Otomane şi atentatul împotriva sultanului, dar şi război de gherilă cu expediţia din Hanasor şi a doua insurecţie din Sasun. Armenakanii au fost decimaţi la Van şi cei de la Hănceakian sunt în plină criză de identitate. în afara radicalizării împotriva lui Abdul Hamid II, prioritatea partidului Daşnak este să-şi lărgească câmpul de manevră şi să evite impasul în care Imperiul Otoman vrea să-i împingă pe armeni. Strategia lui Christapor se bazează pe trei axe. înainte de toate, recurgerea sistematică la violenţă este însoţită de o strategie a alianţelor cu actori nestatali din Imperiul Otoman: reunificarea cu cei de la Hănceakian, unirea sfântă cu macedonenii, cooperarea cu kurzii şi dialogul cu Junii Turci. Pe urmă, din ce în ce mai critică faţă de concertul euro- i" un incapabil să pună în aplicare Tratatul de la Berlin, FRA ivi Mchimbă tactica în privinţa reformelor din 1878 şi 1895. De ni um înainte, în loc să apeleze la concertul european, FRA îşi 1 mită sprijinul în interiorul statelor, de unde cooperarea cu mi'ialiştii din Internaţională şi recursul la opinia publică, în npocial în Franţa, prin crearea în 1900 a ziarului *Pro Armenia,*
1 ondus de Pierre Quillard (1864-1912). In sfârşit, FRA începe ui reflecteze la rolul Rusiei reacţionare în blocarea Chestiunii Armene, dacă nu de la complicitatea sa indirectă cu Turcia în iniisacrele din 1894-1896, cel puţin de la confiscarea bunurilor bisericii armene în 1903. Această reflecţie duce la o cooperare ni mişcările de opoziţie faţă de ţar.

In ciuda acestei tentaţii hegemonice, FRA a făcut din stra- legia privind unirea motorul extinderii sale. Ea ştie că bazele revoluţiei sunt fragile şi, pentru a le întări, nu există altă alternativă decât unitatea mişcării, sau cel puţin un front comun. Cu atât mai mult cu cât nu este singură pe scena politică, biserica armeană, condusă de Hrimian Hairik, un catolicos deosebit de întreprinzător şi legat de valorile naţionale, rămâne interlocutorul puterilor imperiale şi intervine cum poate mai bine pentru a-şi îndeplini rolul de forţă de mediere atunci când este vorba de a obţine eliberarea activiştilor închişi în Turcia, de a negocia cu partidele revoluţionare sau de a discuta cu personalităţi independente pentru a face să progreseze cauza. La ordinul Patriarhiei din Constantinopol, Minas Şeraz (1852- 1929), vechi colaborator al lui Hrimian Hairik şi membru al delegaţiei armeneşti la Berlin, se duce la Londra în 1880 pentru a îndemna Anglia să facă

presiuni asupra Constantinopolului în vederea aplicării articolului LXI. Călătoreşte în toată Europa şi fondează în Franţa în 1898 ziarul *Armenia*. Minas Şeraz are relaţii cu Loris-Melikov, rămâne în contact cu redacţia ziarului *Droşak* şi propune un congres general al tuturor forţelor politice armeneşti, dar în zadar. Apropiat al Bisericii şi al liberalilor, scriitorul conservator Arşag Ciobanian (1872-1954) părăseşte Constantinopolul în 1895 pentru a scăpa de violenţe şi se refugiază la Paris, unde fondează, după trei ani, revista *Anahit*. El încearcă să sensibilizeze cercurile intelectuale franceze în privinţa Chestiunii Armene şi are relaţii detestabili cu Christapor, dar foarte strânse cu Zavarian. în fine, numeroşi scriitori, poeţi, publicişti şi înalţi funcţionari armeni din stafrli otoman şi rus urmăresc îndeaproape evoluţia politicii armeneşti şi întreţin relaţii echivoce cu partidele revoluţionare.

Izolat geografic şi slăbit de Istorie, poporul armean trebuii să dea dovadă de unitate pentru a pune bazele înnoirii sale şi de solidaritate cu celelalte naţiuni oprimate pentru a-şi trans mite mesajul şi a câştiga sprijin. Această strategie a alianţelor a constat mai întâi în întărirea procesului de integrare în partid Foarte repede şi după masacrele din 1894, FRA şi-a lărgit re ţeaua, creând în 1895 un comitet pe coasta de est a Statelor Unite, în care celule de la Hănceakian sunt deja la lucru Dincolo de rivalitatea cu social-democraţii, FRA mizează pe ramura sa americană pentru a-i asigura partidului o susţinere financiară, chiar dacă majoritatea armenilor sunt nişte refu giaţi scăpaţi din masacre. în Europa, redacţia de la *Droşak* devine locul de întâlnire al studenţilor simpatizanţi ai FRA. De pe la mijlocul anilor 1890, partidul are comitete în Franţa, în Balcani şi în Cipru. în Rusia, partidul se extinde la Moscova, la Odessa şi în majoritatea oraşelor-port la Marea Neagră. în Africa, FRA creează un comitet în Egipt, aşa încât la începutul secolului XX nu există în lume o organizaţie armeană la fel de întinsă ca FRA.

Dar această extindere transformă partidul din interior. Ideea de autogestionare adoptată în 1892 cedează locul unei hotărâri de organizare în jurul unei conduceri bicefale, pusă în practică din 1898: Biroul oriental este stabilit la Tbilisi, sub conducerea lui Zavarian şi Avedik Sahakian; un birou occidental este deschis la Geneva, în redacţia ziarului *Droşak*: Christapor, Rostom, Agnuni, Varandian, Loris-Melikov, Aharo- nian şi Vramian sunt principalele sale figuri.

Afacerea Arpiar Arpiarian

u'KASTĂ AFACERE, CARE IZBUCNEŞTE ÎN 1891, a otrăvit M'laţiile între daşnaki şi hănceaki până în 1902. Stabilit la 1 'imstantinopol, Arpiarian, care este un fost student mechi- 1 ui ist la Veneţia şi specialist în literaturile franceză şi italiană, PI*te un scriitor promiţător. In capitală, el conduce două ziare, \M *uelk (Orientul),* apoi *Hairenik,* şi colaborează la *Mşak,* la l'bilisi. Membru în Hănceakian, se fereşte să-şi arate aparte- iipnţa partizană colaboratorilor săi, în acel regim otoman poliţienesc şi paranoic. La câteva luni după manifestaţia de la Kumkapi, pe 9 decembrie 1890, el şi alţi activişti sunt arestaţi lientru conspiraţie. Apoi, majoritatea dintre ei sunt eliberaţi ni 6 ianuarie 1891 din lipsă de probe. La şase zile după eliberarea sa, Arpiarian publică în *Arevelk* un articol intitulat Recunoştinţă şi gratitudine faţă de sultan". Reflex naiv de iiipunere sau gest greşit? Nu se ştie, dar iniţiativa este mai mult decât surprinzătoare pentru un revoluţionar; şi le este de-ajuns celor mai mulţi dintre conducătorii daşnaki ca să exploateze cazul Arpiarian în negocierile de unire cu cei din I lănceakian, acuzându-l că este spion în solda sultanului. Cum să poţi ieşi aşa de repede din închisorile otomane şi, abia eliberat, să publici un articol de mulţumire la adresa padişahului? Cum de camarazii săi, Murad, Djangulian (1856-1915) şi alţii, au putut fi condamnaţi la pedepse cu închisoarea, iar justiţia să nu găsească nici o acuză contra lui? întrebări la care Minas Şeraz, Artin Paşa Dadian (1826-1901), un diplomat otoman, şi alte personalităţi independente răspund respingând acuzaţia de trădare. Vramian, colaboratorul său la *Hairenik,* îl părăseşte şi se întâlneşte cu Yusufian, şef al comitetului daşnak la Con- Htantinopol. Dar Christapor este cel care se va arăta cel mai decis împotriva tânărului scriitor.

Până în 1896, partidul Hănceakian îşi intensifică loviturile spectaculoase. El este la originea insurecţiei din Sasun, în 1894, condusă de Murad Boyagian (1867-1915), care izbucneşte după masacrele făcute de hamidieni. El organizează rebeliunea din Zeitun - din iulie 1895 până în februarie 1896 - în care se înfruntă 60 000 de soldaţi turci cu 5 000 de insurgenţi, refugiaţi pe înălţimile inaccesibile ale muntelui Berid. După interveni in puterilor europene, este semnat un acord în cincisprezece punrlt în virtutea căruia şefii din Hănceakian pot ieşi nevătămaţi di pe teritoriul otoman pentru a se duce în Europa. în 1895, pentru a cere aplicarea „acordului din 11 mai“ privind reformele, hfln ceakii organizează la 18 septembrie o adunare foarte velin mentă în faţa Sublimei Porţi (Bab Aii), care degenerează m incidente mortale şi se soldează cu arestări de manifestanţi 1 represalii nemotivate împotriva armenilor din capitală.

Din nou, Arpiarian, unul dintre organizatorii manifestaţiei nu face obiectul vreunei urmăriri, ceea ce trezeşte bănuieli în rândul armenilor. Se spune că el ar fi orchestrat cu bună ştiinţă această manifestaţie, la ordinul şefului poliţiei turceşti, Nazim Bei, ca să dea cale liberă arestărilor şi să dezmembreze astfel reţelele hănceakiste din capitală. în *Hairenik,* Arpiarian critică manifestaţia de la Bab Aii şi pare să ia distanţă faţă de revo luţionarii de rând din partidul său. Spiritele sunt sincer tul burate. Vramian, care va deveni cel mai

înverşunat duşman al său la Constantinopol, îl acuză că „acţionează la ordinul puterii otomane pentru a torpila acordul din 11 mai semnat de Franţa, Anglia şi Rusia, provocând represalii care ar fi în măsură să-i despartă pe englezi şi ruşi". Comitetul daşnak de la Constanţi nopol, din care fac parte Vramian şi Babken Siuni (1872-1896), ia hotărârea să-l asasineze pe tânărul Arpiarian. Operaţiunea are în 25 decembrie 1895 la Constantinopol. Tânărul Arpia rian primeşte trei lovituri de pumnal, dar supravieţuieşte în ciuda rănilor grave. El se hotărăşte să plece la Londra, unde creează ziarul *Nor Ghiank (Viaţă Nouă)* şi îşi asumă conducerea partidului său.

Dialogul cu partidul Hănceakian eşuează

ACESTE TREI OPERAŢIUNI AU DEMONSTRAT îndrăzneala partidului Hănceakian, dar şi limitele sale. Activiştii de pe teren critică conducerea partidului în mai multe privinţe. Aceasta nu a livrat suficiente arme insurgenţilor din Sasun din cauza

i i'iitralismului partidului. Afirmarea socialismului lor îi lipseşte i• * ni meni de o susţinere sinceră din partea europenilor. Auto- ilintea cuplului Nazarbekian, care face multe imprudenţe în ■ ilitorialele sale, chemând la insurecţie şi precizând numele n'«junilor în care acţionează clandestin trimişii partidului, este |nmă sub semnul întrebării. Tirania pe care o exercită Maro HI partid, în special asupra soţului ei, a devenit de nesuportat. Procedeele revoluţionare nu duc la nici un rezultat concret; momentul este de propagandă şi de acţiune legală. Ramura naţionalistă" sfârşeşte prin sciziune la congresul pe care ea îl i onvoacă în august 1896 la Londra. Arpiarian, Damadian şi uiţi hănceaki sunt aleşi în fruntea unei mişcări botezate par- lidul *Verakazmial* (refondator) Hănceakian. După alte cinci luni, ramura „loială" organizează şi ea, tot la Londra, un congres de fidelitate faţă de cuplul Nazarbekian. Astfel încât condiţiile unei lupte fratricide sunt împlinite: atacuri, calomnii şi reglări mortale de conturi devin din ce în ce mai numeroase intre cele două orientări ale unui partid discreditat în faţa nrmenilor şi al căror mesaj puterile nu-l mai aud.

Atentă la coeziunea mişcării revoluţionare, FRA observă cu nelinişte întorsătura relaţiilor proaste dintre *zurnaci* (literal, „cântăreţi la zurna", un instrument armenesc de suflat cu un sunet strident). Astfel îi numeşte Federaţia pe cei din Hănceakian, vrând să spună că acest partid se luptă cu vântul şi face zgomot pentru nimic. In realitate, FRA se află în faţa unei dileme: fie se ţine departe de criza din Hănceakian şi o exploatează prezentându-se ca o alternativă serioasă, dar aşa riscă o slăbire a revoluţiei. Recuperează astfel numeroşi şefi militari hănceaki din Sasun - Kevork Ceavuş, Hrair Djoghk, Murad din Sebastia - supăraţi din pricina disensiunilor interne. Fie propune să medieze în vederea reconstruirii mişcării revoluţionare, dar riscă să fie târâtă în spirala crizei zurnacilor.

în aceste condiţii, Christapor alege prudenţa şi-i lasă pe interlocutori să vină la el. în 1897, cele două ramuri ale partidului Hănceakian intră în contact cu FRA la Geneva. Christapor este surprins de demersul personal al lui Avedis Nazarbekian. Să fi cedat Maro până la urmă văzând decăderea partidului?

Or, în 1899, Avedis Nazarbekian şi-a părăsit pe neaşteptat soţia, pe Maro, pentru a trăi o idilă cu nepoata lui, fără să lim. vreo urmă după el, înainte de a se întoarce în viaţa partidului în 1901, dar de această dată despărţit de soţia sa. Este o tactica din partea celor din Hănceakian? Oricum ar fi, Christapor MC angajează să ia hăţurile negocierilor conduse de către *Droşid* şi Hovanes Şahnazar, un mediator armean neutru, fost colii borator al lui Arpiarian la *Hairenik*.

După cinci ani de negocieri, unirea eşuează. Cele patru încercări concrete de unificare a partidelor revoluţionare nu duc la nimic. FRA a mers foarte departe în propunerile ei. A sugerat să se reunească toate organizaţiile revoluţionare într-o singură mişcare rebotezată: Federaţia Revoluţionarilor Armeni Unificaţi (FRÂU), sau simplu, Federaţia Unificată sau Federaţia Frăţească. A propus şi varianta Unirea în diversitate, un fel de confederaţie în care acţiunile vor fi coordonate de un comite! de legătură între organizaţiile ce-şi vor împărţi răspunderea pentru regiuni: Constantinopol şi Cilicia - Hănceakian, Armenia şi Caucazul - Daşnak.

Dar, din precauţie, FRA a pus câteva condiţii prealabile pentru orice acord privind unirea: de exemplu, excluderea lui Arpiarian din conducerea partidului Hănceakian, alcătuirea unui tribunal revoluţionar în vederea judecării lui pentru „conspiraţie cu duşmanul[11] sau întoarcerea la acţiunea revoluţionară, dincolo de propagandă. Intr-adevăr, în ciuda bănuielilor puternice care apasă asupra lui Arpiarian, conducerea daşnak nu înţelege de ce hănceaki nu numai că l-au păstrat în rândurile lor, dar l-au şi pus în fruntea refondatorilor partidului. în septembrie 1901, refondatorii anunţă FRA că Arpiarian nu mai este membru al conducerii lor. El însuşi îşi dăduse de fapt demisia la 15 ianuarie 1901. Apoi, ei propun să negocieze direct, fără mediere, cu FRA. Aceasta rămâne în defensivă şi preferă să-l menţină pe Şahnazar în rolul de mediator şi să se discute mai întâi cu el. într-o scrisoare publicată în *Droşak* în aprilie 1902, Şahnazar nu mai crede într-o negociere eficientă, din cauza faptului că refondatorii au ajuns în stare de faliment:

Nu inai există nici o activitate, doar nişte indivizi în fruntea unui corp bolnav şi a unui aparat gol.“

Şi totuşi, atunci când FRA află, în acelaşi an, că cele două .....ntări ale partidului Hănceakian sunt pe cale să se reunifice, < hristapor se bucură şi speră într-un ultim efort pentru a se nlunge de astă dată la un acord global cu FRA. Aceasta din ıı rină recunoaşte că i-au fost comunicate modificări făcute de liAnceaki, în special după îndepărtarea lui Arpiarian, dar i hristapor impune două condiţii noi pentru începerea noilor negocieri: trimiterea programului partidului Hănceakian uni- llcat şi acordul prealabil şi mutual privind compoziţia celor două delegaţii. Absenţa răspunsului din partea hănceakilor descurajează FRA.

In octombrie 1902, într-o scrisoare adresată lui Varandian In Geneva, Christapor scrie:
încetaţi să mai daţi importanţă acestor negocieri pentru unificare, este inutil, este o pierdere de vreme, [...] încercările noastre zadarnice din trecut (nu mai puţin de patru) sunt o dovadă.

Şi apoi, faptele îi dau şi ele dreptate atunci când, în 22 februarie 1903, Arpiarian primeşte trei gloanţe în spate, într-un atentat comis de un comando hănceak la Veneţia. Şi acum Arpiarian scapă, dar această încercare de asasinat arată că /.urnacii continuă să se omoare între ei. Trei luni mai târziu, *Droşak* ia în râs unirea hănceakilor şi consideră că „nu toţi cei ce nu cred în ea trebuie să fie calificaţi dacă nu trădători, cel puţin elemente nesincere“. în aceste condiţii, FRA se întreabă pe drept cuvânt dacă hănceakii vor cu adevărat unirea. Dar toarnă gaz peste foc atunci când arată ce ridicoli sunt compatrioţii care „se trezesc cu două hănceakuri, amândouă revendică legitimitatea partidului de la originile lui şi publică două organe la Londra, cu singura diferenţă că unul îşi are domiciliul la cutare adresă şi este publicat în armeană occidentală, şi că celălalt se află la altă adresă şi este în armeană orientală".

Implacabil, Christapor va fi dat dovadă de vigilenţă în uconl dosar. La al Il-lea Congres general al FRA, el a obţinut voiul pentru o unire condiţionată cu hănceakii. Tot el este cel n publică în octombrie 1899, într-un număr special al ziarului *Droşak,* cele trei procese-verbale ale interogatoriilor lui Arpm rian la poliţie, din timpul arestării sale din 1890. Tot el, < • I care a refuzat propunerea lui Rostom de a se mulţumi cu o alianţă *a minima* cu hănceakii. Tot el, cel care va şti să-i con vingă pe delegaţii adunaţi în Congresul general de la Sofia m 1904 să rupă negocierile cu partidul Hănceakian. în fine, toi el este cel care l-a certat pe Varandian când acesta, sub in fluenţa lui Ciobanian şi a lui Quillard, a fost tentat să don dovadă de înţelegere faţă de Arpiarian: „Tu şi Loris-Melikov nu trebuie să vă lăsaţi convinşi de interlocutorii voştri, voi trebuie să-i convingeţi pe ei“, îi scrie el la sfârşitul anului 1900

Deşi îi este ostil lui Arpiarian, Christapor se opune asa sinării acestuia şi le-o spune camarazilor săi la Constanţi nopol. Doar că, iată, ca urmare a unei noi reglări de conturi în interiorul partidului Hănceakian, Arpiarian este ucis la ia februarie 1908 la Cairo. După mulţi ani, Varandian va aminti din nou de această afacere. Şi fără să ascundă bănuielile do trădare care apasă asupra persoanei lui Arpiarian, el va scrie că zvonurile nu sunt suficiente pentru a condamna o persoană, trebuie probe concrete. După mulţi ani, Vraţian se va strădui să-i furnizeze câteva elemente suplimentare atunci când va publica, în septembrie 1931 şi în aprilie 193a, două studii despre „Arpiar Arpiarian, agentul sultanului'* pentru unii, „Dreyfusul armean** pentru alţii.

Unirea sacră cu macedonenii

OFICIAL, RELAȚIILE CU MACEDONENII ÎNCEP ÎN 1898, la terminarea celui de-al Il-lea Congres general al FRA. în realitate, dreptul internaţional a asociat dosarul armean cu cel macedonean într-o comunitate de destin după concluziile Tratatului de la Berlin. Interdependente pe plan diplomatic, Armenia şi Mncodonia sunt două cauze pe care totul le leagă. Ele au acelaşi
■ liînman, regimul hamidian, şi acelaşi model de luptă pentru
. liberare, Bulgaria. Amândouă exprimă o cerere distinctă - .Im- paralelă - de reforme privind autonomia teritorială. Profilul m iologie al celor două popoare este asemănător: ţărănimea enl.e majoritară, clerul puternic şi elitele divizate. Cele două
■ mize se avântă în acelaşi elan de eliberare naţională şi construirile proiecte federale comune, unii în Caucaz şi Anatolia Orien- 1 ulă, ceilalţi în Balcani. Şi sunt apărate de diverse organizaţii 1 ivnle, hănceak şi daşnak, pe de o parte, Organizaţia Revoluţionară Internă Macedoneană (ORIM), fondată în 1893, şi Comitetul Suprem Macedonean (CSM), creat în 1895, pe de alta. Aceste organizaţii folosesc aceleaşi metode de acţiune: interpolare a puterilor europene, terorism şi insurecţie.

Altfel spus, par reunite toate condiţiile pentru a pecetlui o ulianţă strategică între revoluţionarii armeni şi cei macedoneni, cu excepţia a două puncte fundamentale care fac diferenţa: Macedonia este în Europa continentală, Armenia la graniţa cu Turcia; Macedonia este susţinută de un terţ stat, Bulgaria Hcmiindependentă, pe când Armenia nu se bucură de nici un sprijin de acest fel.

In realitate, contactele dintre macedoneni şi armeni au început cu mult înainte de 1898. Pentru FRA, Balcanii sunt în Europa ceea ce este Iranul în Orientul Mijlociu: o poartă de intrare în Imperiul Otoman şi o bază de retragere a revoluţiei. Oare acesta este motivul pentru care Christapor a ales ca destinaţie în exil Basarabia, lângă Balcani? Poate că aşa este, căci pentru a publica primele numere din *Droşak* şi pentru a le difuza în Imperiul Otoman trebuia să conteze pe un minimum de relaţii în regiune. După destrămarea reţelei lui Constantin Hadisian din România, în 1892, poliţia otomană a concentrat importante mijloace de supraveghere a revoluţionarilor în Balcani. In totală clandestinitate, Rostom se duce la Bucureşti în noiembrie 1894 şi ia legătura cu Paraschiv Sto- ianov, considerat tatăl anarhismului bulgar. Cei doi bărbaţi se înţeleg foarte repede.

Rostom pleacă din nou spre *Yerkir* şi Caucaz, dar însări 1 nează doi activişti - Karekin Hajak şi Hagop Vart-Badrikiun (+1907) - să alcătuiască o bază în această regiune, placă tur nantă a revoluţiei. El este încrezător: recrutarea dintre emi graţii armeni din *Yerkir* şi refugiaţii din Sasun scăpaţi din masacre ar trebui să ajute misiunea. Intr-adevăr, după in surecţia din 1894, Hrair Djoghk a debarcat în România, undi a adunat un grup de voluntari (emigraţi şi refugiaţi), printre care Serop Aghpiur (Sursă) (1864-1899), după care îşi reia dni mul spre Sasun. Rostom, la întoarcerea sa în Balcani, în 1898, este uluit: partidul se află într-o stare catastrofală, oamenii sunt demobilizaţi şi împărţiţi între pro- şi contra-*Şarjum (Mişca rea),* organ daşnak editat la Varna. Grefa pare să nu se fi prins şi toată ambiţia lui Rostom constă mai întâi în a reorganiza partidul, înainte de a se gândi la o cooperare cu macedonenii El lansează un proiect de creare a unui ziar, *Razmik (Luptă torul),* la Plovdiv, fără să se consulte cu redacţia de la *Şarjum,* considerând că redactorul-şef, Vart-Badrikian, s-a îndepărtat de linia partidului. *Razmik* va vedea lumina zilei în 1905, mulţumită eforturilor făcute de redactorul-şef, Ruben Zartarian, un intelectual originar din Turcia. Apoi, împreună cu soţia sa, Rostom fondează la Plovdiv o şcoală al cărei director devine şi se sprijină pe tinerii

recruţi pentru a reface baza partidului.

In câţiva ani, FRA capătă o nouă înfăţişare şi impulsionează întreţinerea unor strânse relaţii cu cele două formaţiuni revoluţionare macedonene rivale. Intr-adevăr, FRA nu face diferenţa între ORIM şi CSM. Prima - sau „internii" - îşi are sediul la Salonic şi este pentru o abordare mai socială şi revoluţionară. Ea este îndreptată spre Macedonia interioară şi este condusă de institutori. A doua - sau „externii" -, cu sediul la Sofia, este probulgară şi se află în mâinile militarilor, în special generalul Danail Nikolaev, un militar de carieră din armata bulgară, şi Boris Sarafov (1860-1908), prietenul lui Christapor şi al lui Rostom.

Cooperarea armeano-macedoneană se concretizează în momentul livrării de arme şi explozibile către comitetul daşnak din Constantinopol, mulţumită legăturilor stabilite de Yusufian,
iu vederea pregătirii atacului împotriva Băncii Otomane, din îngust 1896. Yusufian primeşte şi arme pentru operaţiunile unoxe din capitală şi de la Smirna (Izmir). Legăturile armeana macedonene se extind în Hănceakian, cu Gheorghi Petrov 11 «65-1921), lider din ORIM. în 1897, în călătorie la Odessa, < ioţe Delcev (1872-1903), un alt şef macedonean, în drum spre Huleam, intră în legătură cu Rostom şi Bedros Semergian. Be- ilros Semergian (1867-1901) este un armean din Bulgaria, ofiţer ni şcolii militare din Sofia. Rostom îşi oferă serviciile de pirotehnician macedonenilor în schimbul formării militare a cadrelor armeneşti şi al livrării de arme către partid. După 1898, în cadrul operaţiunii împotriva sultanului, FRA a încredinţat o parte din logistică şi din securitate reţelelor macedonene. Şi acestea din urmă avuseseră o vreme proiectul de asasinare a lui Abdul Hamid II, înainte de a renunţa, scrie în *Memoriile* Hale Hristo Silianov, un fost activist din mişcare.

Stabilit la Plovdiv, Rostom pregăteşte de-a lungul frontierei cu Turcia mai multe operaţiuni împreună cu trupele de elită macedonene, grupuri de şapte până la zece bărbaţi numite „companiile morţii". în cursul uneia dintre ele, o unitate mixtă armeano-macedoneană îl răpeşte pe fiul lui Dershi Mustafa, un bei turc bogat, şi cere o răscumpărare în schimbul eliberării lui, precum şi eliberarea unor deţinuţi politici. Poliţia turcă, plecată în căutarea adolescentului, dă nas în nas cu membrii unui asemenea grup armat şi deschide focul. Revoluţionarii ripostează şi ucid mai mulţi poliţişti. Armata turcă intervine, doboară patru militanţi şi răneşte alţi patru: doi armeni, Bedros Semergian şi Onig Torosian, un bulgar, Sviatoslav Mergianov, şi un macedonean, Hagi Hristo Iliev, care sunt arestaţi, torturaţi, judecaţi şi condamnaţi la moarte. Ei sunt spânzuraţi în 10 decembrie 1901, la Adrianopol, ceea ce provoacă o vie reacţie printre macedoneni. Solidaritatea armeano-macedoneană îşi are de aici înainte martirii: „Macedonean, fratele meu, binecuvântat de crucea mea şi purtând arma iubirii fraterne, a sfărâmat lanţurile infamiei" sunt cuvintele unui cântec revoluţionar armean scris ca omagiu adus lui „Bedros bulgarul", al cărui portret este făcut public în *Droşak* în decembrie 1901, reprezentat în două fotografii, una în uniformă militară bulgară şi cealali a în ţinută de fedain armean. „Da, sunt un revoluţionar", a strigai el pe eşafod, „dar nu uitaţi că întruchipez o idee. Sigur, mă putcţ i spânzura, dar este imposibil să spânzuraţi o idee." Aceasta est e sfânta unitate...

Macedonia, un exemplu de urmat

INSTRUIT DE CHRISTAPOR, Rostom semnează în numele FRA o declaraţie comună cu CSM cu ocazia Conferinţei pentru Pace convocată la Haga în 29 iulie 1899 la iniţiativa Rusiei. Cele două organizaţii îi condamnă, fără să-i numească, pe organiza torii acestei conferinţe care „a hotărât să excludă din progra mul oficial al lucrărilor [sale] soluţionarea Chestiunii noastre, ameninţare perpetuă a Păcii", precizează comunicatul. Astfel, cele două mişcări revoluţionare folosesc expresia „Chestiunea noastră" şi vorbesc deci cu o singură voce pentru a apăra o cauză comună care, în numele „unei datorii sfinte", nu-i obligă deloc să respecte hotărârile luate la Haga, „atâta timp cât cele două popoare martire ale noastre vor geme sub un regim barbar şi perfid, acuzat prin glasul unor oameni eminenţi că este o pată nedemnă pe înflorirea civilizaţiei noastre".

In acest timp, unitatea armeano-macedoneană suferă din cauza disensiunilor interne din mişcarea macedoneană şi a intervenţiei puterilor ortodoxe în treburile ei. După Bulgaria, Grecia şi Serbia se amestecă în cele trei vilaiete macedonene şi încearcă să le controleze forţele locale, răspunzătoare de un val de atentate menite să atragă atenţia europenilor asupra aplicării articolului XXIII al Tratatului de la Berlin.

Imperiul Otoman exploatează aceste disensiuni, dar, ca reacţie la semnarea din primăvara lui 1902 a unei convenţii militare între Rusia şi Bulgaria, stat vasal al Constantino- polului, Abdul Hamid II semnează pe 8 decembrie, în acelaşi an, un decret privind reformele din Macedonia, conform articolului XXIII. în februarie 1903, Viena şi Sankt-Petersburg semnează „Programul de la Viena" privind reformele din Mace- 1 li mia. Armenii urmăresc îndeaproape dosarul, căci ei ştiu că 1 de două cauze sunt legate, dar, cum aminteşte *Droşak,* nu i vistă „nici un motiv să credem în reforme, mai ales când se npropie eliberarea". Intr-adevăr, macedonenii resping acest joc înşelător şi-şi intensifică operaţiunile teroriste, care ating în 1 «)i»3 un nivel de violenţă fără precedent, cu „Vâslaşii din Salonic", anarhiştii bulgari intraţi în Macedonia, care revendică mai multe atentate foarte sângeroase, precum aruncarea în nor a cargoului francez

Guadalquivir la 28 aprilie 1903, pentru a atrage atenţia europenilor asupra sorţii macedonenilor. ()stil „Programului de la Viena", ORIM începe la 2 august 1903 insurecţia din Ilinden, care, după trei luni de lupte împotriva urmatei turceşti, se soldează cu un eşec militar, dar cu un succes diplomatic pentru macedoneni. Viena şi Sankt-Petersburg, care se tem de o contaminare regională, semnează în noiembrie 1903 acordurile de la Miirzsteg (Austro-Ungaria) şi obţin girul sultanului. Aceste acorduri privind restabilirea ordinii şi a securităţii în Macedonia prevăd împărţirea celor trei vilaiete in cinci sectoare (sangeacuri) conduse de puterile europene.

In timp ce acordul este pe cale să se aplice, Boris Sarafov, erou al insurecţiei din Ilinden, face un turneu european în toamna lui 1903. El se întâlneşte cu Christapor şi mai mulţi oameni politici la Paris şi la Geneva prin intermediul redacţiei de la *Pro Armenia,* care organizează câteva mitinguri de solidaritate cu macedonenii în Franţa şi în Europa. într-una dintre scrisorile sale publicate în *Droşak* în decembrie 1903, Sarafov „mulţumeşte organizaţiei FRA pentru sprijin şi insistă asupra convergenţei celor două cauze, legate prin articolele XXIII şi LXI ale Tratatului de la Berlin". *Droşak* va învăţa din aceasta pentru propria cauză: pe de o parte, FRA regretă absenţa totală a unei vaste cooperări revoluţionare, care ar fi permis ca Imperiul Otoman să fie atacat pe mai multe fronturi. Pe de altă parte, chiar dacă recunoaşte că nu a făcut nimic concret pentru a-i ajuta pe macedoneni, FRA constată că Macedonia a reuşit în douăzeci şi cinci de ani de luptă să depăşească articolul XXIII al tratatului, şi pentru aceasta consideră că ea este „un exemplu de urmat".

Kurzii, unitatea imposibil de realizat

ÎNTRUCÂT CHESTIUNEA ARMEANĂ nu poate fi despărţita dt relaţiile cu kurzii, daşnakismul trebuie să pună la punct n strategie specifică în raporturile frământate cu acest popui care reprezintă în *Yerkir* cel mai vechi vecin al armenilor. Ton! a perioada de la *Zartong* s-a desfăşurat pe un fundal de violenţe arbitrar şi inegalităţi sociale care îi lovesc pe armenii din *Yerkir* culminând emblematic cu Afacerea Gulizar, pentru care presu pusul responsabil, şeful kurd Musa Bei, a fost până la urmă con damnat la exil, după un proces care a durat până în 1893.

Kurzii au fost marginalizaţi prin reformele din Imperiul Otoman şi consideră că armenii din oraşe şi din păturile bogate le sunt ostili, contrar marii majorităţi a ţăranilor armeni, pe care îi domină printr-un sistem medieval bine pus la punct In procesul de dezmembrare a imperiului, care se accelerează la sfârşitul secolului al XlX-lea, autorităţile otomane şi-au urmat strategia de implantare a refugiaţilor musulmani în Armenia turcească, pentru a-i modifica harta demografică şi „a linişti" astfel ţara.

Acest plan „demografic" bazat pe sistemul tribal al *aşire- telor* impune asemenea discriminări, silnicii şi ofense faţă de armeni, încât viaţa acestora din urmă este un infern pe propriul lor teritoriu. De altfel, puterea crescândă a unei contestări armeneşti contra Sublimei Porţi se explică, în esenţă, ca efect al raidurilor şi al agresiunilor kurde. Astfel devine foarte greu să găseşti vreun armean, revoluţionar sau nu, gata să contrazică această realitate şi să găsească circumstanţe atenuante pentru *aşirete.* Pe scurt, în inconştientul colectiv armean, relaţiile cu kurzii sunt proaste şi sursă de conflicte permanente.

Christapor ia act de această stare de lucruri edificatoare şi consideră că a vorbi despre nişte relaţii cu kurzii înseamnă „a vorbi de funie în casa spânzuratului", dar nu se resemnează. El, cel care a crescut printre ţăranii musulmani din Agulis şi a predat istoria şi geografia copiilor acestora, refuză tabloul sumbru al relaţiilor kurdo-armene: duşmanul este regimul, nu poporul otoman! Cei doi tovarăşi ai săi, Zavarian şi Rostom, îi împărtăşesc opinia: primul consideră că trebuie făcut totul >|)iv a-i cruţa pe kurzi în lupta pentru eliberarea naţională. **A lost** chiar numit „apărătorul kurzilor". Al doilea a crezut întotdeauna că revoluţia armeană este înainte de toate socială
o că ea se adresează ansamblului popoarelor fără deosebire ii ligioasă, etnică sau socială. Solidaritatea internaţională,
1 ii reia Rostom îi dedică viaţa, nu este îndreptată împotriva popoarelor kurd şi turc, ci împotriva unui regim nedrept. In ıM<)5, la Geneva, el începe negocieri cu Abdukhaman, un şef Kurd, pentru a încerca să le obţină neutralitatea în Chestiunea Armeană. Ii propune chiar să stea în *Yerkir* pe cheltuiala par- l olului. In zadar.

Cât despre Varandian, el apără o abordare pedagogică a Kurzilor în numele progresului. Doar Duman rămâne neîncrezător şi, ca om al locului, consideră că diferitele triburi trebuie privite nuanţat. De altfel, mulţi sunt fedainii, începând cu Antranik, care refuză această politică a mâinii întinse kurzilor, căci nu există nici o bază pentru încrederea între două popoare ce coabitează în acelaşi spaţiu. Stau mărturie numeroasele conflicte dintre kurzi şi fedaini începând cu sfârşitul anilor 1880 şi masacrele comise de kurzi în rândul armenilor.

Şi totuşi, în ciuda climatului de violenţă ce domneşte în provincii, al II-lea Congres general al FRA, sub influenţa intelectualilor şi a câtiva şefi militari din *Yerkir,* ca Hrair Djoghk sau Keri Şişmanian din Dersim (1865-1903), decide să deschidă cu orice preţ noi căi de reflecţie, să câştige încrederea şefilor kurzi şi să

întrevadă viitoarele relaţii altfel decât în ură reciprocă, considerând că aceste duşmănii nu fac decât jocul autorităţilor turceşti.

Astfel că, în iunie şi iulie 1901, Christapor deschide în coloanele ziarului *Droşak* o gândire nouă asupra dimensiunii kurde a Chestiunii Armene, intitulată sobru „Relaţiile armeano- kurde". Conştient de greutăţile şi de inerţia societăţii kurde, Christapor menţionează trei motive ce explică aceste tensiuni permanente. Mai întâi, starea arhaică a kurzilor şi absenţa unui ideal naţional. Sistemul tribal kurd este o frână în calea progresului relaţiilor bilaterale. Perioada Tanzimatului a săpat prăpastia între o societate otomană orientată spre viitor .şi u lume kurdă înţepenită în tradiţii. Starea nomadă a unora dini 11 triburile kurde reprezintă şi ea o sursă de conflict între cn > cătorii de vite kurzi şi cultivatorii armeni.

El evocă, în afară de asta, instrumentalizarea factorului kurd de către imperiile turc şi rus. La Constantinopol, autori tăţile au făcut tot ce era necesar, de decenii întregi, pentru 11 judeca problema kurdă prin prismă religioasă. Ele au îndesii înlocuirea şefilor *aşiretelor* prin credincioşi kurzi. Au creat şl batalioanele *hamidie* în 1891, formate în esenţă din kurzi, adim în total 48 de regimente compuse din 500 până la 600 de călii reţi fiecare. Aceste regimente plasate de-a lungul frontierei cu Rusia şi Iranul împiedică circulaţia revoluţionarilor armeni şi supraveghează şi activităţile kurzilor. Constantinopolul se străduieşte să sedentarizeze triburile kurde prin însuşirea bu nurilor armenilor şi să încurajeze creşterea taxelor fiscale pe care kurzii le încasează de la armeni. Guvernul turc vrea să demonstreze *torunilor* că reformele din Tratatul de la Berlin şi acordul din 1895 reprezintă o ameninţare pentru drepturile kurzilor, căci mişcarea armenească încearcă să-şi creeze statul său în provinciile în care locuieşte. Trebuie deci luptat împotriva armenilor, astfel încât aceştia să fie împiedicaţi să acţioneze în acest scop. De unde şi masacrarea armenilor din perioada 1894-1895, la care kurzii participă activ, mai ales în zdrobirea insurecţiei din Sasun, care s-a soldat cu un bilanţ de 900 până la 16 000 de morţi în partea armeană. Christapor dezvăluie şi jocul Rusiei, care, opunându-se la ceea ce europenii ar fi obţinut dintr-o eliberare a armenilor, îi împinge pe kurzi să lupte împotriva armenilor, în ciuda principiului de protejare a creştinilor. Christapor deduce astfel - este al treilea motiv - că „o religie ca islamul, care impune de secole o ordine morală şi socială asupra unei populaţii, care împarte locuitorii în ghiauri şi musulmani şi reglementează în mod strict viaţa statelor şi a societăţilor, joacă în mod necesar un rol în degradarea relaţiilor cu armenii"...

Sйse încerce oricum dialogul

I TOTUŞI, CHIAR DACĂ TERENUL COOPERĂRII este limitat ni alunecos, Christapor propune să se stabilească o serie de Mintacte cu *torunii* pentru deblocarea situaţiei, plecând de la principiul că, obţinându-se un acord de cooperare cu şeful unui 1 rib, tot tribul îl va urma. El ştie că marginea de manevră este îngustă, dar nu există altă soluţie după părerea lui. Intenţia revoluţionarilor este, dacă nu să obţină o alianţă, cel puţin să obţină neutralitatea kurzilor în conflictul cu regimul otoman, răci dacă armenii şi kurzii îşi unesc forţele împotriva Constan- linopolului, contestarea socială şi populară devine majoritară 111 provincii. Fără alianţa kurdo-armeană, problema dintre cele două popoare va fi de ordin religios, fiindcă elementul musulman va rămâne preponderent în Armenia. Iată miza cooperării cu kurzii, şi este meritul unor oameni curajoşi, ca Hrair Djoghk, Kevork Ceavuş, părintele Vartan (+1915) şi Keri Şişmanian, de a-şi fi consacrat atâta energie să le explice *torunilor* de ce lupta revoluţionarilor armeni nu este îndreptată împotriva kurzilor.

Efortul de a dialoga a înregistrat câteva rezultate în Sasun, Dersim sau la Van şi Diyarbakir. FRA este în legătură cu triburile semiindependente din Slivan, Penceanaţoţ şi Severek şi cu unii şefi kurzi, ca Ibrahim Paşa sau Ghasem Bei, fratele lui Musa Bei. Contactele sunt reluate după expediţia din Ha- nasor, în 1897. *Torunii* înţeleg, la sfârşitul acestei operaţiuni a armenilor ca represalii după masacrarea a 400 de fedaini în 1896 de către un trib kurd, că de aici înainte trebuie să se ţină seama de rezistenţa lor. De la această operaţiune, kurzii, care funcţionează pe raportul de forţe, nu-i mai privesc pe armeni în acelaşi fel, admirând bravura fedainilor. De altfel, aceştia din urmă numără printre ei elemente kurde şi turceşti, dar în număr prea mic ca să se vorbească de o tendinţă.

După Congresul general din 1898, Keri Şişmanian este însărcinat să elaboreze un proiect de insurecţie armeano-kurdă, dar arestarea sa în 1900, apoi moartea sa în 1903 prin spân- zurare fac să cadă proiectul. FRA a ajuns până la publicarea în limbile turcă şi kurdă a ziarelor revoluţionare la Van, Erzurum şi Sasun pentru a câştiga susţinerea din partea elitelor kurde începând cu 1898 se stabilesc de altfel nişte prime contacte m străinătate între FRA şi conducătorii kurzi. Cu mult înainln de editorialul lui Christapor, câteva articole semnate de un intelectual kurd, Abdukhaman, sunt publicate în *Droşak* m 1898 şi 1899, toate chemând la solidaritate kurdo-armeami împotriva lui Abdul Hamid II. în 1903, FRA încearcă să coope reze cu şeicul Mohamed Sadeg din Şamşidan. Şi în 1904, Hrmt Djoghk face tot posibilul pentru a obţine de la *aşirete* neutri litatea în timpul celei de-a doua insurecţii din Sasun. Bilanţul rămâne totuşi foarte slab, autoritatea turcă este prea putci nică pentru a fi răsturnat echilibrul din provinciile armeneşti din imperiu.

Ce fel de unire cu turcii ?

VIRAJUL REACŢIONAR AL LUI ABDUL HAMID II a stârnit apariţia unei opoziţii turce cunoscută sub numele de Junii Turci, născută la 14 iulie 1889 în sânul şcolii de medicină militară de la Istanbul. Moştenitoare a Junilor Otomani, proconstituţio nalişti şi prooccidentali de la mijlocul secolului al XlX-lea, mişcarea Junii Turci are un braţ clandestin în Imperiul Otoman şi un braţ în exil, mai precis în Franţa, unde s-a stabilit intelectualul Ahmed Riza, lider al ramurii naţionaliste a opoziţiei faţă de sultan. într-adevăr, mişcarea numără mai multe tendinţe. în afara tendinţei „iacobine" a lui Ahmed Riza (1859- 1930), adunată în jurul Comitetului Otoman pentru Unitate şi Progres (COUP), creat pe la 1895 şi editor al ziarului *Meşveret,* publicat la Paris, există o ramură liberală, „girondină" şi federalistă a prinţului Sabaheddin (1879-1948), provenit din dinastia Osmanliilor prin mama sa, fiica sultanului Abdul Medjid I, semnatar al *hatihumaium* din 1856.

Relaţiile între Junii Turci şi revoluţionarii armeni trimit la două concepţii despre modernitate. în mod cert, turcii şi armenii aspiră la restabilirea Constituţiei din 1876, doresc să se vorbească despre otomanism şi să se reformeze statul otoman, dar |M>ntru ce fel de destin comun? Şi ce sens trebuie dat otomanis-
....lui? Două abordări se opun încă de la primele lor relaţii,
• Al re 1895. Din partea Junilor Turci, prioritară este salvarea imperiului de la dezmembrarea începută de secole. Contrar a
....a ce sultanul Abdul Hamid II vrea să facă să se creadă,
|in!itica lui accelerează procesul de dislocare, şi doar întoarce- 1 fi» la constituţionalism şi transferul puterii către marele vizir ni parlament ar garanta susţinerea din partea europenilor. Unr în această transformare a statului otoman se confruntă ilouă şcoli.

Pe de o parte, abordarea naţionalistă şi centralizatoare a lui Ahmed Riza şi a dr. Nazim (1870-1926), care consideră că puterea înseamnă monopolul componentei turceşti a imperiului şi că principiul egalităţii nu exclude o dominaţie turcească uHupra ansamblului instituţiilor şi al societăţii multietnice. Pe de altă parte, abordarea federală, descentralizată şi egalitară reprezentată prin Murad Bei Mizanci (1854-1917), prinţul Sabaheddin şi Damad Mahmud Paşa (1853-1903), pentru care destituirea sultanului Abdul Hamid nu este suficientă pentru u moderniza statul otoman; a pune capăt barbariei şi inechităţilor din imperiu înseamnă să se treacă de la o societate cu supuşi la o societate cu cetăţeni liberi şi egali în drepturi. în afară de aceasta, dacă majoritatea oponenţilor sunt în exil în Franţa, mişcarea Junii Turci reuneşte „iacobinii" naţionalişti şi „girondinii" liberali, cei din urmă căutând să elimine religia din gândirea lor, pe când primii sunt mai echivoci în ce priveşte rolul islamului în naşterea Turciei moderne.

Cât despre armeni, prioritatea este să fie răsturnat regimul despotic al lui Abdul Hamid II, considerat răspunzător de masacrarea a 250 000 dintre ei şi simbolul unei tiranii care striveşte ansamblul populaţiei otomane. Dar şi în această mutaţie a Imperiului Otoman se înfruntă două şcoli. Pe de o parte, abordarea condiţională a FRA şi a refondatorilor partidului Hănceakian, pentru care aplicarea reformelor din 1878 şi din 1895 este prealabilă cooperării: atâta timp cât acestea nu sunt puse în aplicare, zadarnic le ceri armenilor să-şi înceteze acţiunea revoluţionară şi interpelarea europenilor privind

afacerile otomane. Pe de alta, abordarea intransigentă a pari i dului Hănceakian, conform căreia independenţa Armeniei, pi n > ritatea sa, este incompatibilă cu cerinţele mişcării Junii Tum, care încearcă mereu să-şi exercite dominaţia asupra statului şi să menţină armenii şi celelalte naţionalităţi cu un statut de dominaţi, pe motivul respectării Constituţiei. Etică a responHn bilităţii împotriva eticii convingerii, mişcarea revoluţionam armenească îşi adânceşte sursele de divizare.

In faţa acestor două concepţii antagonice ale otomanismulm este obligatoriu să constatăm că atmosfera este dăunătoare, i neîncrederea, reciprocă. Pentru Junii Turci, revoluţionarii ar meni sunt nişte terorişti şi nişte separatişti care acţionează in slujba Rusiei. Ei trebuie să nu mai cheme statele europene în ajutor pentru a-şi apăra drepturile, căci aceasta nu face decât să şubrezească integritatea teritorială a imperiului şi să radi calizeze spiritele turcilor.

Pentru armeni, Junii Turci nu sunt revoluţionari, aşa cum scrie Christapor în 1900 în *Droşak,* drept răspuns la o *Scrisoare deschisă adresată armenilor* a lui Damad Mahmud Paşa, în care acest şef turc condamna masacrele hamidiene şi dorea unitatea în cadrul „unei federaţii cu turcii". Pentru Christapor, Junii Turci nu sunt pe teren, lupta revoluţionară fiind dusă doar de fedainii armeni. Atâta timp cât Junii Turci nu vor ieşi din opoziţia lor de salon, cooperarea sau unirea vor fi cuvinte goale. „Cu cine să ne unim?" se întreabă Christapor. Cu cei care se consideră superiori europenilor, cu cei care nu vorbesc niciodată despre factorii interni care sufocă societatea turcă sau cu cei care se gândesc că doar destituirea sultanului, răspunzător pentru toate relele, este suficientă ca să se refacă încrederea între popoare. „Despre ce fel de unire cu turcii vorbim?" trage el concluzia.

La această neclaritate dintre turci şi armeni se adaugă rivalităţile din interiorul celor două tabere, ceea ce complică şi mai mult dialogul armeano-turc. în sânul Junilor Turci, de când a devenit minoritar în mişcare odată cu venirea în forţă a liberalilor prin 1901, Ahmed Riza duce o politică de sabotare a opoziţiei turceşti, în momentul în care Damad Mahmud Paşa

1 prinţul Sabaheddin reuşesc să-şi nuanţeze discursul de des- . Iadere faţă de armeni şi se gândesc să se ţină în curând un 11 mgres al întregii opoziţii otomane.

în tabăra armeană, FRA şi partidul Hănceakian se luptă litră cruţare pentru legitimitatea de a reprezenta mişcarea ipvoluţionară armeană. Din start, primele contacte cu Junii liirci au fost stabilite de Stepanos Sabah-Gulian (1861-1928), membru al conducerii partidului Hănceakian şi francofon **Ntnbilit** la Paris, cu o poziţie bună în mediul universitar francez. I ntâlnirile comune şi conferinţele publice se înmulţesc în capitula franceză, dar ocuparea Băncii Otomane în 1896 va tulbura lotul, sau va deveni un pretext pentru a întrerupe discuţiile dintre Sabah-Gulian şi Riza. Membrii Hănceakian, care ştiu că mişcarea de apropiere riscă să fie întreruptă, le cer zadarnic explicaţii celor din Daşnak. De fapt, Junii Turci conduşi de liberali vor profita de îndepărtarea lui Riza şi de sciziunea din I lănceakian pentru a lega relaţii strânse cu cei din Daşnak, a căror lovitură de forţă de la Constantinopol arată că au luat conducerea în mişcarea revoluţionară armeană.

Negocieri secrete cu guvernul otoman

DEZBATERILE SE COMPLICĂ ŞI MAI MULT odată cu intrarea în scenă a unui alt actor, până atunci ascuns în umbră, guvernul otoman, care, la mai puţin de trei luni după atacul Băncii Otomane, reuşeşte să stabilească un contact cu FRA, la Geneva, pentru a negocia în acelaşi timp încetarea terorismului în ţară şi împiedicarea apropierii dintre Junii Turci şi armeni.

Va trebui totuşi să se aştepte până la 28 februarie 1899 pentru ca FRA să facă publice aceste negocieri prin intermediul unui editorial din *Droşak* semnat de Christapor, în vreme ce delegaţia otomană le dezvăluie existenţa în presa străină încă de la sfârşitul lui 1897 - începutul lui 1898. Provenit dintr-o familie de *amira,* Artin Paşa Dadian, subsecretar de stat la afacerile externe turce, este rugat la ordinul sultanului să supervizeze dosarul negocierilor cu FRA.

La capătul a trei runde de negocieri la Geneva între fiul său, Diran Bei Dadian, apoi nepotul său, Dertad Bei Dadiun, şi Biroul occidental al FRA, pe o perioadă care se întinde din octombrie 1896 până în iunie 1898, cele două părţi se despart în urma unui eşec şi anunţă ruperea oficială a relaţiilor In 11 martie 1899. FRA respinge oferta sultanului, conform căreia, în schimbul încetării violenţelor în ţară, Sublima Poartă MI angajează să introducă reformele necesare în următoarele noua luni. Drept garanţie de bunăvoinţă, Constantinopolul a graţiat din momentul începerii negocierilor zece deţinuţi politici şi a eliberat 1 200 de deţinuţi armeni. Cei o sută de condamnaţi la moarte au primit comutarea pedepsei în închisoare pe viaţă.

Dar FRA simte capcana şi nu vrea să se lasă anesteziată de discursul plin de linguşeli al sultanului: dacă padişahul este într-o dispoziţie aşa de bună, atunci să aplice din acel moment vechile promisiuni din 1878 şi 1895; nu este util să se negocieze ceea ce a fost semnat de mâna lui la sfârşitul unor lungi negocieri cu ani înainte. Masacrarea celo 400 de fedaini armeni în primăvara-vara lui 1896 la Van confirmă prin oroare că nu există nici o urmă de încredere în aceste negocieri, care nu sunt decât o modalitate de a trage de timp pentru sultan. Christapor, care vine la Geneva spre sfârşitul negocierilor, nu crede nici o secundă în aceste pertractări în momentul în care FRA revendică în acelaşi timp expediţia de la Hanasor din iulie 1897 şi seria de atentate din 6 august 1897 de la Constantinopol, pentru a marca aniversarea primului an de la ocuparea Băncii Otomane.

în sfârşit, conducerea FRA a încercat şi ea să câştige timp, consultându-se pe larg în legătură cu planul sultanului înainte să se pronunţe. Rezultatul este edificator: toate comitetele daşnak votează împotriva planului, în afară de comitetul de la Tbilisi. Biroul occidental al FRA doreşte cu atât mai mult legitimitate cu cât aşteaptă să se ţină al Il-lea Congres general la Tbilisi pentru a-şi justifica poziţia şi lipsa grabei de a răspunde sultanului. Dertad Bei Dadian a rămas opt luni la Geneva, fără să ştie prea bine ce caută acolo. La terminarea Congresului general din primăvara lui 1898, hotărârea FRA este suverană ni fără drept de apel. Negocierile au murit, în afară de cazul în l itre sultanul acceptă un contraplan al partidului Daşnak în lintru puncte: să autorizeze întoarcerea în căminele lor de baş- nnă a tuturor refugiaţilor armeni din Turcia; să le înapoieze proprietarilor armeni legitimi bunurile furate în timpul masa- . celor şi al pribegiei; o amnistie generală pentru toţi deţinuţii politici armeni; să-i pedepsească pe cei răspunzători de barbaria de la Hiat şi de la Baheş şi să acorde compensaţii financiare ţilranilor armeni pentru prejudiciile suferite. Acest contraplan 1 -a fost dat lui Dertad Bei Dadian, care nu l-a transmis mai departe, considerând că revendicările excesive constituie un *rasus belii.*

Turcii şi armenii îşi radicalizează poziţiile în momentul în care prinţul Sabaheddin lansează ideea unui congres al opoziţiei pentru februarie 1902. Partidul Hănceakian este în plină criză internă, refondatorii se vor mai deschişi decât vechea conducere, care refuză orice participare la congres, din opoziţie faţă de Junii Turci şi, în acelaşi timp, pentru a nu-i legitima pe scizio- nişti şi a fi puşi astfel în faţa faptului împlinit. Cât despre FRA, dacă toţi conducătorii sunt de acord să se participe la un congres al opoziţiei otomane, relaţiile încep să se stabilească între delegaţii daşnaki de la Paris, Varandian, Agnuni şi Aharonian, şi Christapor, rămas la Geneva. Intr-o scrisoare pe care le-o adresează pe 24 ianuarie 1900, fondatorul FRA le reproşează

camarazilor săi că nu dau dovadă de fermitate faţă de Junii Turci:
A accepta propunerea Junilor Turci - reintroducerea Constituţiei - înseamnă că renunţăm la existenţa Chestiunii Armene [...]. Cine ne va garanta că, renunţând la moştenirea noastră istorică, vom obţine mai mult din partea unora ca Riza şi Murad? Nu-i interesează şi pe ei armenii tot atât cât putem noi să fim interesaţi de integritatea Imperiului Otoman? [...] *Meşveret* fiind un ziar antirevoluţionar, nu avem de ce să fim surprinşi văzând că nu le suntem pe plac.

Lui Varandian, aflat sub influenţa lui Quillard, abordarea evoluţionistă a Junilor Turci îi convine, dar Christapor îi răspunde îndată că „Junii Turci trebuie să facă în aşa fel incul să devină revoluţionari".

Congresul se deschide la 4 februarie 1902 la Paris, în pir zenţa a 43 de delegaţi. După mai multe încercări ale ambaim dorului turc în Franţa de a interzice ţinerea lui, preşedintele Consiliului, Pierre Waldeck-Rousseau, autorizează întâlnirea cu o dublă condiţie: cele şase şedinţe programate să aibă loc in locuinţe private - la istoricul Eugene Lefevre-Pontalis, meni bru al Institutului, apoi la prinţul Sabaheddin şi, în sfârşit, la dr. Liitfi -, iar lucrările să fie expediate autorităţilor franceze înainte de a fi publicate. FRA şi refondatorii partidului Hăn ceakian trimit în grabă fiecare o delegaţie de trei persoane şi hotărăsc să lucreze mână în mână. Partidul Hănceakian este absent, aşa cum s-a stabilit, dar personalităţi precum Minim Şeraz, Garabed Basmagian şi Arşag Ciobanian au acceptat să participe.

în afara delegaţilor turci, majoritatea liberali, în jurul mesei se află greci, albanezi şi kurzi, dar nici un reprezentant mace donean. Delegaţia daşnak se plânge de aceasta şi propune să joace rolul de intermediar în adresarea unei invitaţii fraţi lor lor de arme din Balcani. De fapt, Christapor le-o luase înainte şi îi consultase deja pe macedoneni în această privinţă în aprilie 1901. în cursul unei întâlniri de la Sofia cu mai mulţi dintre ei - Radev (1879-1967), Mihailovski, Dmitrov (1867-1933), Vladov —, primise un refuz categoric şi, cum el nu era departe de a gândi ca ei, nu insistase. Şi totuşi, prezenţa macedonenilor ar fi permis să se evite transformarea întâlnirii de la Paris într-o înfruntare turco-armeană. Aceasta ar fi permis şi să se întărească poziţia naţionalităţilor oprimate şi, fără îndoială, să se reducă diferenţa dintre numărul delegaţilor turci (25) şi cel al minorităţilor (18).

Dezbaterile se desfăşoară în două limbi, franceză şi turcă, şi sunt prezidate de prinţul Sabaheddin. Avedis Aharonian este desemnat secretar. Turcii şi armenii au căzut de acord ca baza discuţiilor să o constituie acordurile din 1878 şi din 1895 - ideea unei intervenţii străine este deci acceptată. Delegaţii optează pentru o ingerinţă britanică, în numele interesului general al ■ menirii şi al angajamentului lor diplomatic. Dar partea armeană vrea să meargă mai departe şi aminteşte colaborarea 1 o liberalii otomani în jurul a două puncte: transformarea regimului actual şi menţinerea acţiunii revoluţionare a parti- ilelor împotriva tiraniei sultanului, nu împotriva integrităţii Imperiului Otoman. Armenii vor astfel să creeze un raport de Ibrţe în jurul unei idei: „da“ unităţii imperiului, „nu“ separatismului, dar aplicarea imediată a reformelor şi autonomie de noţiune în vederea aplicării lor.

Eşecul

DUPĂ REFUZUL „IACOBINILOR" LUI AHMED RIZA, prinţul Sabaheddin încearcă să îndulcească moţiunea pentru a satisface dreapta şi partea armeană. Dar amendamentul său este doar o perifrază; un exerciţiu de retorică care nu dă satisfacţie nici unei părţi, fiindcă denaturează spiritul acordurilor din 1878 şi din 1895 prin expresii ca „împlinirea dorinţelor legitime ale armenilor" sau „menţinerea drepturilor naţionale". Armenii trântesc uşa negocierilor înainte chiar de ultima şedinţă, care se ţine pe io februarie.

în ce-i priveşte pe Junii Turci, Ahmed Riza nu este nemulţumit de eşecul congresului, deşi rivalul său, prinţul Sabaheddin, a fost ales în fruntea unui comitet creat în ultimul minut de către delegaţi. „Iacobinii" turci se radicalizează în cadrul unei coaliţii minoritare care respinge orice idee de intervenţie străină, căci ea poartă sămânţa unei dezintegrări a imperiului şi nu face decât jocul armenilor. Minoritatea radicală sfârşeşte prin a se scinda la câteva luni după eşecul congresului, rebotezându-şi organizaţia Comitetul Unităţii şi Progresului (CUP) în august 1902. Această sciziune nu se datorează doar unui dezacord fundamental cu armenii. Ea se înscrie în construcţia unei noi identităţi turceşti, marcată de deşteptarea legitimismului faţă de sultan, apariţia unor focare naţionaliste turceşti cam peste tot în imperiu şi o logică de excludere a tot ce nu este turc în numele unei noi inginerii sociologice: darwinismul social, această maşină de transformat otomani mul original într-o formă de integrare turcească.

în ciuda încercărilor de negociere între comitetul reprezin tat de prinţul Sabaheddin, sprijinit de Agnuni, şi Boris Sara In relaţiile dintre Junii Turci şi revoluţionarii armeni se împnl molesc, apoi se degradează odată cu insurecţia din Sasun III 1904 şi atentatul împotriva sultanului din 1905. Sigur, prinţul Sabaheddin preconizează ideea unui stat comun cu armenii şi ca un bun durkheimian ce este, ideea unei diviziuni a muncii între creştini şi musulmani în imperiu. Dar într-o *Scrisoare deschisă adresată armenilor,* publicată în septembrie 1905, ol le cere şi să condamne terorismul, la mai puţin de două luni de la operaţiunea împotriva lui Abdul Hamid II, revendicată de FRA. Pe terenul unei acţiuni concrete împotriva sultanului Junii Turci, indiferent de orientarea lor, rămân în anii aceia ai contestării într-o logică

evoluţionistă şi legitimistă.

Jaures, armenofilul

LA 3 NOIEMBRIE 1896, pentru prima dată, deputatul socialist Jean Jaures se pronunţă în favoarea armenilor, într-un discurs pe care-l ţine în faţa parlamentarilor din Adunarea Naţională:

Se împlinesc optsprezece ani, Domnilor - şi cu mult înainte de a se fi înfiinţat în Franţa sau la Londra comitete armeneşti -, de când Europa reunită la Congresul de la Berlin a recunoscut ea însăşi necesitatea de a-i proteja pe supuşii armeni din Turcia. Se împlinesc optsprezece ani de când ea a introdus în Tratatul de la Berlin angajamentul solemn de a proteja securitatea, viaţa, onoarea armenilor. Şi, în acelaşi timp, era de la sine înţeles că Europa va trebui să ceară anual rapoarte, va trebui să exercite un control anual al reformelor şi al garanţiilor introduse de sultan în relaţiile cu supuşii săi din Asia Mică. Ei bine, unde sunt aceste rapoarte? Unde sunt controalele? Unde este dovada acelei intervenţii solemn promise de Europa însăşi? Şi în faţa falimentului tuturor acestor angajamente, [...] [guvernul francez se miră] că armenii, care sunt înşelaţi şi victime ale acestei intrigi europene, ale acestui cuvânt european nerespectat, se duc în capitale, la Paris, la Londra, încercând să trezească un strop de milă, să atragă atenţia Europei [...] care nu şi-a ţinut cuvântul.

După patru zile, el repetă exerciţiul, de această dată în liirnalul *La Depeche:*

De doi ani, peste 100 000 de oameni au fost masacraţi, violaţi, torturaţi într-o ţară căreia Europa, prin cea mai solemnă semnătură, îi promisese în urmă cu optsprezece ani protecţie şi securitate. Şi nu a existat nici un guvern care să fi vrut sau să fi putut să-şi respecte acest angajament sfânt.

Mişcarea în favoarea armenilor nu s-a născut în Franţa odată cu intervenţiile lui Jean Jaures. Alţi intelectuali francezi au abordat înaintea lui tema apărării acestui popor, dar nimeni până la discursurile sale nu reuşise, într-o singură intervenţie adresată guvernului Republicii Franceze, făcută cu atâta forţă şi talent, să scoată Chestiunea Armeană din saloanele capitonate ale cancelariilor şi ale diplomaţiei secrete, aducând-o în piaţa publică.

Masacrele din 1894-1896 au stârnit în Franţa un curent de simpatie faţă de armeni fără precedent în Europa. Ele au declanşat reacţii în lanţ în sânul societăţilor civile, informate din ce în ce mai bine de o presă bogată, astfel încât, la mai mult de un secol de la acele fapte, presa internaţională continuă să folosească expresiile „sultan roşu“ sau „Mare Senior“ când vorbeşte de Abdul Hamid II. Acesta din urmă nu şovăise totuşi la acea vreme să „cumpere" în mod deschis complicitatea anumitor cotidiene franceze pentru a înăbuşi Chestiunea Armeană şi a apăra interesele Sublimei Porţi. Dar presa occidentală în plină expansiune şi-a adăugat serviciile corespondenţilor în străinătate şi ale agenţiilor de presă, care, în ciuda distanţei şi a mijloacelor tehnice aleatorii, reuşesc să grăbească difimi rea ştirilor din Orient. Aceasta are drept efect întărirea seul 1 mentului cetăţenesc în state şi sensibilizarea opiniilor publici' pe cale să se nască, a căror particularitate este că permit o alin lectură a actualităţii, o altă abordare a problemelor, ba chim un mijloc de presiune asupra guvernelor lor.

Christapor durkheimianul a înţeles toate acestea cu mul I înaintea contemporanilor săi. La al Il-lea Congres, el insista asupra puterii crescânde a societăţilor civile în organizarea statelor, mai ales a democraţiilor europene, şi asupra capacităţii lor de a acţiona pentru binele umanităţii atunci când secun tatea acesteia nu este garantată de puteri sau când oligarhia concertului european izolează pe scena politică Armenia, vii timă a unei „conspiraţii a tăcerii". Pentru a ocoli această izolare, Christapor joacă pe cartea opiniilor publice.

Şi, după el, în acest scop, Franţa deţine un rol aparte în concertul european. în primul rând, moştenirea istorică: din 1789 Franţa este căminul-mamă al libertăţilor. Republica sim bolizează pământul drepturilor omului şi inima fericirii universale pentru toate popoarele, un exemplu de urmat pentru cauzele disperate, pe scurt, un scut împotriva barbariei pentru naţiunile persecutate. Cine poate exprima mai bine decât Franţa, fluturându-şi deviza republicană ca pe un stindard al progresului, atâta solidaritate cu armenii? Fără îndoială că el are în minte intervenţia lui Napoleon III în favoarea insurgenţilor din Zeitun, în 1862, şi se gândeşte că pe acest teren al drepturilor omului A Treia Republică poate să facă mai mult decât Al Doilea Imperiu.

Al doilea motiv este strategic: pentru Christapor, să se sprijine pe Franţa drept cutie de rezonanţă permite evitarea criticilor din partea Rusiei şi a Angliei la adresa mişcării revoluţionare, acuzată de prima că este o emanaţie a Angliei şi de a doua, dar şi de Germania şi dreapta franceză, că este o curea de transmisie a Rusiei. Fiind o apropiată a Angliei, dar şi aliată a Rusiei, Franţa poate exercita o presiune asupra Londrei şi Sankt-Petersburgului în favoarea armenilor.

în plus, Christapor ţine seama de motivaţia economică: I innţa are interese comerciale şi financiare în Turcia de la punerea în aplicare a regimului capitulaţiilor; mai mult, coope- 111 rea dintre Paris şi Constantinopol nu datează de ieri. în "ffirşit, Christapor este martorul direct al mişcării de solida- 1 date a

intelectualilor francezi cu căpitanul Dreyfus şi al ■ mpatiei opiniei publice franceze faţă de cretani în timpul 1 A/.boiului greco-turc din ianuarie 1897. Aşa încât Christapor Ir propune camarazilor săi adunaţi la congres să iniţieze în f ranţa o mişcare de solidaritate în favoarea armenilor, spriji- nindu-se pe intelectuali, pe progresişti şi pe opinia publică. Din acest proiect ia naştere ziarul *Pro Armenia*.

I)e la Dreyfus la Pro Armenia

TOTUŞI, NIMIC NU ERA CÂŞTIGAT DINAINTE. Christapor a conceput proiectul, dar nu dispune de reţelele locale pentru a-l realiza. El îl însărcinează pe camaradul şi prietenul său Loris- Melikov, bine introdus în cercurile intelectuale franceze, să înceapă demersurile pentru alcătuirea unei echipe de redactori. Francofon şi francofil, adept convins al acţiunii diplomatice ca mijloc de propagandă şi de influenţare a opiniilor, Loris-Melikov ia legătura cu prietenul său Victor Jaclard, un socialist francez, comunard şi membru al Primei Internaţionale. S-au cunoscut pe când erau amândoi studenţi la Medicină, la Paris. Victor Jaclard îl prezintă pe Loris-Melikov lui Pierre Quillard, un fost profesor francez la colegiul armenesc catolic din Galata, într-un cartier din Constantinopol. Quillard cunoaşte bine Chestiunea Armeană. Este un prieten al lui Arşag Ciobanian, pe care îl frecventează din 1893, şi autorul unei lucrări despre masacrarea armenilor apărută în 1897. Dar Quillard este mai ales un intelectual anarhist ca Jaclard şi un elenofil ca Victor Berard, pe care-l atrage în noua sa aventură armeană: să înfiinţeze un ziar. Pierre Quillard, care colaborează la *Aurora* lui Cle- menceau, îl convinge pe acesta din urmă, precum şi alte personalităţi din Liga pentru Drepturile Omului, să i se alăture în aventura armenofilă din Franţa. Toţi sunt dreyfusarzi m afară de Jaures, Clemenceau şi Berard, în grup sunt Ana toi» France, Francis de Pressense, Charles Longuet, nepotul Im Karl Marx, şi Eugene de Roberty, un sociolog rus de origin» franco-spaniolă.

FRA îşi asumă finanţarea. In decembrie 1899, Christapm îl trimite în misiune pe Avedis Aharonian în Rusia ca să ridice nişte fonduri, dar tânărul scriitor ratează ocazia. „Vă daţi sen ma“, le scrie Christapor prietenilor săi din Cilicia, „zero... el singur este răspunzător de aceasta". Clipele sunt numărate, In Paris a început o competiţie pentru a afla cine din cercul daşnnk sau din cercul conservator armean va atrage simpatia şi coopo rarea intelectualilor francezi. Christapor are convingerea că „dacă nu-ţi lipsesc banii, poţi face minuni la Paris". Şi în sep tembrie 1900, Christapor îşi anunţă camarazii de la Geneva că el personal a găsit la cunoştinţele sale armene din Caucaz suma de 50 000 de franci. Cei doi mecena - după toate probabilităţile, Mantaşev (1842-1911) şi Aramian, doi magnaţi ai petrolului de care Christapor a putut să se apropie mulţumită interven ţiei unor prieteni care sunt membri ai companiei lor - vor să-şi păstreze anonimatul şi sunt dispuşi să susţină revoluţia în mod regulat. O fac din convingere sau ca să-şi plătească liniştea? Cu siguranţă, puţin din amândouă. Oricum ar fi, proiectul de publicare este de acum deblocat şi lansarea este prevăzută pentru 15 octombrie 1900.

Dar cine va fi redactorul-şef? Şi ce titlu să se dea acestui ziar bilunar? Quillard pare cel mai potrivit, pentru a ocupa această funcţie. El este motorul grupului, datorită căruia intelectuali şi politicieni de rang înalt s-au alăturat proiectului. Dar Christapor se cam îndoieşte de acest fost anarhist care întreţine relaţii strânse cu Ciobanian şi Arpiarian, cele două oi negre ale fondatorului FRA. Aşa că, de fiecare dată când Ciobanian a vrut să-l întâlnească, Christapor i-a refuzat sistematic invitaţia. Christapor le povesteşte camarazilor săi de la Geneva că în septembrie 1900, drept răspuns la o cerere a lui Ciobanian de a-i acorda câteva minute pentru a discuta anumite puncte, el i-a spus: „Dacă vreţi să reveniţi asupra unor subiecte deose-

Iute, consider că, în ce mă priveşte, este inutil." Omul a roşit MI a plecat... Oare Christapor se află sub influenţa lui Loris-Me- likov, care-l descrie pe Ciobanian ca o persoană „care are 1 uracteristicile unui semit bizantin?" Şi care, „având o cultură superficială, emite pretenţia de a fi numit preşedinte al intelec- 1 nulilor armeni"? Aceasta arată intensitatea competiţiei, dacă nu a intoleranţei care domneşte în sânul cercurilor armeneşti.

Christapor îi reproşează lui Quillard şi că vrea să impună o linie editorială mai mult reformistă decât revoluţionară, ceea re pare să le convină lui Loris-Melikov şi lui Varandian. Acesta din urmă era una dintre persoanele cele mai apropiate ale cx-anarhistului. Uimitor, apreciază Christapor, că un anarhist MC împrieteneşte cu un reformist de stânga... De altfel, aşa cum le atrage el atenţia lui Varandian şi lui Loris-Melikov într-o scrisoare datând din 25 aprilie 1900, „Oare nu Quillard este autorul acestei fraze derutante: «Cred şi sper chiar că vechile partide vor dispărea. Dar lucrarea noastră în Europa şi în Franţa este dincolo de ele etc.»?“ Christapor vrea să se subîn- ţeleagă prin aceasta că un om care spune vorbe atât de umilitoare pentru FRA nu poate pretinde să joace un rol într-un ziar daşnak.

O altă sursă de nelinişte pentru Christapor, care face fără întrerupere naveta între Geneva şi Paris, este că Quillard şi ceilalţi intelectuali sunt pentru cooperarea cu orice opoziţie otomană, în timp ce fondatorul FRA este mai prudent. Aşa încât acesta din urmă nu înţelege de ce FRA, care a avut ideea unui ziar şi finanţează proiectul, ar trebui să cedeze în momentul în care i se hotărăşte linia politică...

Christapor le dă atunci de înţeles camarazilor săi că Quillard trebuie să se resemneze să accepte linia

revoluţionară a partidului; în caz contrar, FRA îi va găsi un înlocuitor în persoana lui Francis de Pressense, a lui Jaclard sau a lui Amilcare Cipriani, le scrie el lui Varandian şi lui Loris-Melikov în aprilie 1900. De fapt, el „nu pune în discuţie armenofilia lui Quillard şi îl respectă pentru asta, dar", continuă el, „permiteţi-mi să insist asupra vorbelor lui Cipriani la adresa lui Quillard: «este un băiat şarmant»"...

Un ultim detaliu care simbolizează disensiunile din sânul echipei: Christapor se opune cu desăvârşire propunerii de til Iu al ziarului, formulată în aprilie 1900 de către camarazii sui parizieni:

Orient... Dar asta poate să se refere tot atât de bine Iu Grecia sau la Bulgaria ca la Armenia şi, într-un spirit cevu mai larg, la China şi la Coreea. Da, noi ştim că Quillard nu se va ocupa de Coreea, dar cu un titlu atât de cuprinzătoi precum *Orient* ai sentimentul că „cauza armenească" se vn sufoca [...]. Junii Turci au fost criticaţi atunci când au vrui să-i adune pe toţi opozanţii faţă de sultan sub numele de „otomani", şi noi alergăm după un spaţiu şi mai vast! Există articolul LXI, problema armenească şi garanţiile date de cele şase puteri, există un ocean înroşit de sângele armean De ce, dacă noi suntem editorul, titlul nu ar fi portavocen cauzei noastre, a poporului nostru, a patriei noastre, a luptei noastre, a sângelui nostru, a martirilor noştri şi a problemei noastre? Oare Quillard nu ştie asta?!

După o lună, Christapor lasă să se înţeleagă clar că:

[...] cuvintele .Armenia" sau „armean" trebuie să figureze în titlul ziarului. Dacă nu vă place *Chestiunea Armeană,* acceptaţi *Strigătul Armeniei* sau altceva, ce ştiu eu, dar insist: cuvântul .Armenia" sau „armean" trebuie să fie în titlu.

Va fi *Pro Armenia*... Dar cu o întârziere de cinci săptămâni faţă de data prevăzută iniţial - primul număr iese la 25 noiembrie 1900 —, cu Pierre Quillard în rolul de redactor-şef. Bilunarul atinge 2 500 de exemplare şi, dat fiind renumele membrilor comitetului de redacţie, elitele franceze nu rămân indiferente. încă de la primul editorial al ziarului *Pro Armenia* se dă tonul:

Aici nu este vorba de a trezi spiritul de cruciadă, nici de a incita la ură faţă de vreuna dintre rasele sau religiile care

trăiesc sau sunt practicate pe teritoriul otoman. Dar dacă suntem gata să dezvăluim toate atentatele sultanului împotriva fiecăruia dintre popoarele pe care o soartă nefericită le-a făcut supusele lui, vom stărui în special asupra suferinţelor armenilor, fiindcă acestea le depăşesc cu mult pe toate celelalte; fiindcă, pentru o rasă inteligentă şi aptă să primească civilizaţia occidentală, aceasta este o chestiune imediată de viaţă şi de moarte; fiindcă, practic, Europa este înarmată, prin Tratatul de la Berlin, să pună capăt acestor orori şi să pregătească astfel regenerarea întregii Turcii [...]. Tocmai pentru că situaţia actuală prezintă cele mai importante asemănări cu situaţia din 1894- 1895 publicăm această revistă: *Pro Armenia*.

Efectul este imediat: *Pro Armenia* îşi face o apariţie răsunătoare în Franţa. Deputaţi progresişti, liberali şi intelectuali devin solii cauzei armeneşti, al cărei ecou trece cu mult peste graniţele Republicii. începând din 1900 au loc nenumărate udunări, conferinţe şi congrese naţionale şi internaţionale pentru pace organizate cam peste tot în Europa, inclusiv la Monaco (aprilie 1902) sau Glasgow (septembrie 1900), în favoarea armenilor. Parisul devine capitala armenofiliei şi *Pro Armenia* organul mişcării europene. Cel mai emblematic este congresul armenofil organizat la Bruxelles în 17 şi 18 iulie 1902, în prezenţa a câteva sute de delegaţi veniţi din toată Europa. Printre cele 224 de adeziuni franceze care susţin iniţiativa se află 34 de ziarişti şi directori de presă, precum şi 63 de parlamentari, între care Jaures, Clemenceau, Denys Cochin, Aristide Briand, Elysee Lassalle, Albert de Mun şi Marcel Sembat.

Congresul adoptă trei rezoluţii privind aplicarea acordurilor din 1878 şi din 1895. Prima este adresată guvernelor celor şase puteri europene; a doua este o invitaţie lansată europenilor de a urma exemplul Franţei şi al Rusiei, care şi-au mărit personalul consular în Armenia; a treia este un apel la mobilizarea presei pentru a cuprinde actualitatea armenească.

Dar, vai, ca toate apelurile - de exemplu, cel lansat de armeni şi de macedoneni înainte de Conferinţa de la Haga din 1899 -,

acestea nu vor avea nici o urmare. *Pro Armenia* este o rei 1 M 11 d politică şi mediatică, ziarul reuşeşte să obţină susţineri mnln riale importante, printre care suma de 1500 de franci din purii 1 lui Boghos Nubar Paşa (1851-1930), fiul fostului prim-minisl 1 u al Egiptului şi una dintre personalităţile armeneşti cele mm importante la începutul secolului. Dar influenţa *Pro Armat* m pe lângă guvernul francez rămâne limitată.

La Congresele Internaţionalei a Il-a

FRA NU SE DESCURAJEAZĂ DOAR PENTRU ATÂT. Mişcaren armenească, creată în aceeaşi perioadă cu partidele socialiste belgian (1885), norvegian (1887), austriac (1888) şi suedez (i88<p, fără să mai punem la socoteală Prima Internaţională a lui Km I Marx din 1889 sau SPD-ul german fondat cu mult mai devreme (1875), se prezintă ca una dintre ramurile din Orient ale socin lismului internaţional. Şi totuşi, membrii partidului Hăn ceakian sunt cei care au realizat primele contacte cu socialiştii francezi, de exemplu Sabah-Gulian, care este în legătură cu Jaures din 1895. Dar FRA nu vrea să lase terenul cooperării socialiste rivalilor ei. Pentru a-şi afirma hotărât identitatea de stânga, ea participă la Congresul general al Internaţionalei a Il-a, care se ţine la Londra din 26 iulie până în 2 august 1896.

La acea vreme, socialiştii nu au nici o experienţă guvernamentală, anumite partide socialiste abia îşi fac intrarea în parlamentele naţionale. Aşa încât aceste partide de stânga sunt încă socotite simple emanaţii ale societăţii civile. Pe de altă parte, socialismul este o tânără ideologie muncitorească, vehiculată de o multitudine de partide divizate în chiar sânul aceluiaşi stat. Bănuit de diversiune, socialismul este sfâşiat între socialişti şi anarhişti, în această Europă în care cele mai violente elemente anarhiste asasinează din ce în ce mai multe personalităţi.

Conştientă de aceste rivalităţi ce ating paroxismul la congresul de la Londra, FRA le prezintă delegaţilor socialişti două rapoarte distincte. Primul este oficial şi prezentat în numele ' ilm'ţiei de la *Droşak.* El este semnat de Varandian, prezent IM II mgres. Este un raport cu accente evoluţioniste, purtând MiMica semnatarului. Al doilea este un „apel către libertari", ■ 1 IM de mâna lui Hovnan Tavtian, prezent şi el în capitala IM ilunică. Semnat de „câţiva libertari armeni", acesta îşi arată > MI ncterul anarhist. Anonimatul este o precauţie, căci chiar iliiră se pare că socialiştii sunt în măsură să-i învingă pe anar- liml i la Londra, FRA înţelege să rămână prudentă. Obiectivul ■ 1 pute să-şi urmărească integrarea în Internaţională. In acest i> 11, Varandian iese învingător atunci când delegaţii votează în Minsă excluderea anarhiştilor.

După doi ani, în 1898, al Il-lea Congres general al FRA va li In rândul său străbătut de aceeaşi tensiune între „socialişti" 1 anarhişti (Hovnan Tavtian, Karekin Hajak). Aceştia din urină vor fi şi de această dată îndepărtaţi de către instanţele i unducătoare. Simon Zavarian, fost bakunist, şi Rostom, apropiat al anarhiştilor, îi vor abandona. Pentru aceşti doi lideri, ilcscentralizarea pe care ei o apără ca anarhişti este diferită ile autogestiunea proprie celor credincioşi lui Bakunin sau lui I 'roudhon; şi să gravezi descentralizarea în marmura statutului partidului nu înseamnă „să faci orice", ci implică o structurare in jurul unei ierarhizări a puterii.

Judecând după dezbaterile din sânul congresului de la Londra, dosarul armenesc aparţine tematicii despre chestiunea naţională. Delegaţii socialişti europeni văd în puterea crescândă a mişcării revoluţionare ruse şi în apariţia declinului panslavismului două motive legitime pentru a nu favoriza independenţa Poloniei şi menţinerea integrităţii Imperiului Otoman. Delegaţii decid atunci să deschidă dezbaterea asupra chestiunii naţionale fără să recunoască caracterul prealabil al independenţei naţiunilor şi să introducă Chestiunea Orientului pe agenda socialismului internaţional. Karl Kautsky, teoreticianul marxist german, este la originea acestei duble mişcări, căci el vrea să renoveze gândirea lui Marx despre chestiunea naţională. FRA vede în aceasta două semne pozitive: îi permite să evite menţionarea Rusiei în intervenţiile sale şi să se concentreze asupra Imperiului Otoman, continuând *un* dezvolte poziţia sa privind autonomia Armeniei turceşti.

In această perspectivă, invitaţia de a participa la Congresul Internaţionalei a Il-a la Paris în 1900 este primită ca o fornwi litate. Toţi liderii socialişti europeni sunt acolo, în afară di germanii Bebel şi Bernstein (bolnavi), atunci când dezbateri li încep pe 23 septembrie în sala Wagram. Varandian şi ChriH tapor, invitaţi la congres, fac parte din comisia internaţionalii de pace. Nu se ştie dacă Christapor a schimbat câteva cuvinte cu Jaures în timpul acestui congres. Din conţinutul documen telor accesibile în acea zi, nimic nu arată că în timpul do/ baterilor cei doi bărbaţi s-ar fi întâlnit. Dar cel puţin s-au intersectat, căci Christapor se referă la discuţiile interminabile dintre Jaures şi Guesde din timpul diferitelor şedinţe alo reuniunii. Comisia este prezidată de socialistul francez Edouard Vaillant, care, după ce i-a dat cuvântul lui Varandian cu privire la Chestiunea Armeană, reuşeşte să determine adoptarea în comisie, apoi în plenul şedinţei, a următoarei rezoluţii:

Congresul socialist internaţional de la Paris, arătându-şi încă o dată sentimentele de simpatie frăţească ce trebuie să unească toate popoarele, se ridică cu indignare împo triva violenţelor, cruzimilor, masacrelor comise în Armenia, dezvăluie muncitorilor din cele două lumi complicitatea criminală a diferitelor guverne

capitaliste privind lipsa intervenţiei, cu fiecare ocazie, în favoarea poporului armean, oprimat în mod odios, şi pe care congresul îl asigură de strânsa şi fierbintea lui solidaritate.

După un an, la 3 octombrie 1901, Biroul Socialist Internaţional, braţul executiv al Internaţionalei a Il-a, prezidat de belgianul Emile Vandervelde, trimite tuturor socialiştilor europeni un apel către state ca acestea să intervină în favoarea armenilor, după masacrarea a o sută dintre ei în iulie 1901 şi distrugerea satului Mogunk din câmpia Muş. Socialiştii francezi sunt primii care iau cuvântul în timpul Congresului lor de la Viena, în noiembrie 1901, chemând cele şase puteri semnatare ale
Tratatului de la Berlin să acţioneze cât mai repede pentru a pune capăt calvarului acestui popor persecutat.

Neîncredere faţă de FRA

IN CIUDA ÎMPREJURĂRILOR TRAGICE, FRA înregistrează primele rezultate ale propagandei sale în Europa şi plănuieşte să-şi intensifice relaţiile cu socialiştii europeni în vederea aderării la Internaţionala a Il-a. Dar unii socialişti britanici şi germani, mai ales Karl Liebknecht, cofondator al SPD şi teoretician al marxismului, se arată circumspecţi. Ei îşi pun întrebări privind convingerile socialiste ale FRA şi legăturile acesteia cu Rusia: partidul acesta este oare de stânga? Acţionează la comanda Sankt-Petersburgului? Hănceakii, social-democraţii ruşi şi Organizaţia Muncitorească Armeană Social-Democrată, înfiinţată la Baku în 1903, îşi folosesc toată influenţa pe lângă socialiştii europeni, descriind FRA ca pe un partid naţionalist care foloseşte congresele socialiste doar cu scopul de a-şi răspândi tezele şovine. In timpul întâlnirilor sale cu liderii socialişti, Varandian nu a ascuns niciodată faptul că FRA nu acţiona în numele proletariatului sau al socialismului armenesc, nici că număra în rândurile sale elemente antisocialiste. Dar că trebuia să i se dea timp ca să câştige în coeziune, că această anomalie era provizorie şi că, încetul cu încetul, daşnakismul avea să-şi găsească singur locul în casa comună a socialismului internaţional.

în ce-l priveşte, Christapor nu rămâne pasiv şi, pentru a demonstra identitatea socialistă a partidului Daşnakţutiun, se duce direct în Germania ca să apere independenţa mişcării revoluţionare armeneşti şi socialismul FRA. La 27 noiembrie 1901, pe drumul spre Baku, unde va rămâne aproape optsprezece luni, Christapor îl întâlneşte pe August Bebel la Berlin. Cei doi bărbaţi convin să introducă Chestiunea Armeană în parlament (*Reichstag*) şi să îndemne SPD-ul să întoarcă spatele acuzaţiilor lui Liebknecht.

In 1902, Bebel dă exemplu depunând împreună cu Eduiml Bernstein apelul Congresului de la Bruxelles în favoarea amu nilor. în ianuarie 1902, el anunţă la *Droşak* că „la ultima u întâlnire din Reichstag, grupul social-democrat a căzut de acord ca, în săptămânile ce urmează, să interpeleze guvernul goi man asupra Chestiunii Armene". Bernstein reînnoieşte accHl exerciţiu pe 20 martie 1903, amintind în parlament armenii românii şi evreii. Jaures însuşi scrie, vorbind despre social-do mocraţii germani, în timpul Congresului pentru pace, la Brii xelles în 1902:

încetul cu încetul, legendele se risipesc, prejudecăţile si atenuează. Partidul Socialist German a fost o vreme nehn tărât în privinţa armenilor. El credea că această agitaţie vine din exterior. Vedea aici mâna Rusiei, căci în această chestiune, ca în unele şedinţe de spiritism, crezi că vezi piu tind nişte mâini pretutindeni. Articolele şi discursurile [... | lui Bernstein [••.] risipesc acum orice echivoc. Ochii po porului german s-au deschis, şi fraţii noştri, socialiştii de dincolo de Rin, nu vor fi cei din urmă care vor răspunde la apelul nostru.

Intervenţia liniştitoare a lui Jaures în favoarea FRA nu este suficientă pentru a risipi bănuielile privind legăturile dintre Daşnak şi Rusia. Jaures, ca alţi socialişti europeni, nu înţelege cum pot statele să colaboreze cu tiranii imperiale precum Rusia şi Turcia, dar numai socialiştii germani ajung atât de neîncrezători faţă de socialismul partidelor provenite din naţionalităţi administrate de Rusia. Christapor ştie că ocolind sistemul statelor în numele principiului de unitate cu socialiştii, sperând astfel să intre în Internaţionala a Il-a, FRA trebuie să-şi schiţeze o strategie specială faţă de Rusia. Or el nu o deţine!

în mod cert, trecutul său de narodnic constituie un fel de paşaport antiţar, pe care nu-l au majoritatea socialiştilor europeni. în mod cert, a doua sa arestare din 24 octombrie 1895, la Baku, unde a fost condamnat la cinci luni de închisoare, înainte de a fi eliberat pe cauţiune - 2 000 de ruble date de soţia sa, o

miină pe care ea a strâns-o de la prieteni influenţi ai lui Christa- l>or de la Baku poate să susţină discursul său antislav. Desigur, în scrierile şi în corespondenţa sa, el critică Rusia ţaristă. I icsigur, din 1899 i-a cerut lui Agnuni să înceapă în *Droşak* o rubrică intitulată „Ştiri din Caucaz", cu scopul de a scoate la lumina zilei slăbiciunile autocraţiei ruseşti - articole ce vor sta la baza lucrării *Rănile Caucazului,* publicată în 1905.

Totuşi, aceste elemente tactice nu sunt suficiente pentru i laborarea unei linii politice împotriva puterii ruseşti. De fapt, chiar despotismul ţarului Nicolae II îi va pune pe tavă cheile unei politici a FRA împotriva Rusiei. Intr-adevăr, ingerinţa Angliei în dosarul reformelor din Turcia Orientală şi masacrarea armenilor din 1894-1896 au încurajat Constantinopolul şi Sankt-Petersburgul în crearea condiţiilor unei direcţii convergente antiarmeneşti, în ciuda vechii lor rivalităţi. Sunt reunite toate elementele unei alianţe obiective împotriva armenilor, pentru a lăsa sultanul să continue masacrele de cealaltă parte II frontierei, să blocheze Chestiunea Armeană, să strivească partidele Hănceakian şi Daşnak din Caucaz şi să intensifice supravegherea presupuşilor revoluţionari de către poliţia secretă a ţarului.

Pentru ruşi, există un „pericol armenesc“

DE LA NUMIREA PRINŢULUI GOLIŢÎN (1838-1907) ca guvernator general al Caucazului, în 1896, politica de rusificare a armenilor a luat o altă amploare. Autorităţile ruseşti îi acuză pe cei 40 000 de refugiaţi armeni care au fugit de masacre şi s-au stabilit în Caucazul de Nord sau pe malurile Mării Negre că s-au alăturat agitaţiei revoluţionare şi că sunt un handicap în calea restabilirii unor relaţii normale cu Turcia. Ele îi obligă să facă cale întoarsă şi să ia din nou drumul infernului.

în 1897, guvernatorul Goliţîn i-a înmânat ţarului un raport asupra „pericolului armenesc". După el, armenii vor să restaureze Armenia independentă şi refuză să vorbească rusa în Caucaz. El obţine de la guvernul central importante mijloace vizând accelerarea politicii de rusificare. Printr-un decret im perial din 14 iunie 1897, ţarul ordonă transferarea şcolilm parohiale la Ministerul Educaţiei. în faţa rezistenţei şefilm clerului armenesc, în primul rând a lui Hrimian Hairik, rum hotărăsc să închidă 320 de şcoli armeneşti. înăspresc şi cm zura într-o presă totuşi prorusă, încep să închidă bibliotecil«< şi să rusifice societăţile armeneşti de editare. în 1900, ţarul interzice orice proiect de cale ferată ce leagă Rusia şi Turciu via Armenia.

Goliţîn, protejat personal al ţarului şi prieten cu Konstantin Pobedonoşţev (1827-1907) reacţionarul, e stăpân absolut în Caucaz. Anii 1903-1905 vor fi determinanţi pentru FRA. Pe lângă presiunile socialiştilor europeni şi ruşi, politica reacţie nară a ţarului, evoluţia socio-economică a imperiului şi Războiul Ruso-Japonez împing tot mai mult partidul Daşnak să-şi deplaseze centrul de gravitaţie spre Caucaz, cum o arată con cluziile celui de-al III-lea Congres general al său, care are lot la Sofia în februarie-martie 1904.

Totul începe prin decretul din 12 iunie 1903 privind confis carea bunurilor Bisericii armene. Rusia trece astfel la un all nivel al politicii sale reacţionare. Hotărârea luată de Pleve (1846-1904), ministru de interne, vizează direct distrugerea culturii armeneşti în numele rusificării naţionalităţilor. La armeni, stupefacţie; toate păturile sociale se unesc pentru a protesta împotriva acestei măsuri arbitrare, ostilitatea se trans formă în conflict, în special la Baku, unde în septembrie 1903 mor oameni în confruntările cu forţele de ordine.

Mânioşi, Christapor şi Zavarian retrăiesc episodul închiderii şcolilor din 1885 şi consideră că lovitura dată Bisericii violează statutul Polojeniei din 1836. Obiectivul ruşilor este clar: „Trebuie să dezarmenizăm Armenia"; şi în faţa acestui plan machiavelic, FRA nu are altă cale decât să opună rezistenţă şi să invite Sfântul Scaun de la Ecimiadzin să nu se supună Sankt-Petersburgului. Toţi îşi pun speranţele în FRA; clerul, dar şi burghezii, industriaşii, comercianţii, artizanii, muncitorii şi ţăranii se alătură mişcării revoluţionare, care abia aştepta să-şi refacă forţele. într-adevăr, atunci când Christapor se

întoarce în Caucaz în 1901, partidul se află într-o stare proastă.
I lin 1898, Biroul oriental s-a risipit, unii dintre membrii săi se ocupă mai mult de activităţile lor comerciale decât de treburile partidului. Toate organizaţiile revoluţionare suferă o reprimare poliţienească dintre cele mai nemiloase. Numeroşi sunt militanţii care putrezesc în închisori sau trăiesc de azi pe mâine 111 clandestinitate. Această stare muribundă a partidului din ('aucaz pune în dificultate întreaga organizaţie, fiindcă este imposibil să se organizeze, aşa cum era prevăzut, al III-lea Congres general, în ciuda apelurilor pentru o conducere orientală către nişte abonaţi absenţi.

Criza economică din 1901-1903 a încetinit procesul de industrializare a Rusiei, după o lungă perioadă de creştere. Imperiul „capitalist" este străbătut de un val de manifestări muncitoreşti fără precedent. Nemulţumirea socială se traduce prin greve reprimate în mod sălbatic de către poliţie şi armată. Grevele se întind în Caucaz şi-i obligă pe revoluţionari să coopereze mai mult împotriva autocraţiei. La această luptă a muncitorilor se adaugă un climat terorist care îi ia drept ţintă pe funcţionarii ruşi. De la socialiştii revoluţionari (SR) ruşi până la FRA, trecând prin Hănceakian - care începând cu 1903 regăseşte, după cum spune Anahid Ter Minasian, o formă de coeziune proiec- tându-se în Noua Acţiune (să-i elibereze pe muncitorii armeni), în opoziţie cu vechea formulă, Sfânta Acţiune (să-i elibereze pe armenii din Turcia) -, atentatele se înmulţesc.

în fine, războiul dintre Rusia şi Japonia, care începe cu atacul-surpriză asupra escadrilei navale ruse din Port Arthur dat de japonezi la 8 februarie 1904, obligă autorităţile de la Sankt-Petersburg să radicalizeze lupta împotriva oricărei forme de contestaţie în interior. Armata ţarului trebuie să mobilizeze toate resursele patriei, şi naţionalităţile neruseşti sunt deseori primele care pleacă pe front.

în clandestinitate, contra tiraniei ruseşti

DAR STRÂNGEREA ŞURUBULUI SE ÎNTOARCE împotrivii (n rului. Armenii, din solidaritate faţă de Biserică sau pentru 1 n nu doresc să fie mobilizaţi pe frontul asiatic, intră cu sutele m clandestinitate şi vin să îngroaşe rândurile FRA. Mişca n n revoluţionară armenească revine la viaţă, lista comitetolui daşnak prezentată la întâlnirea ramurilor caucaziene la Ba lui în mai 1903 este impresionantă: nu mai puţin de 556 de ci am tete, dintre care 265 la Baku, 264 la Karabah - adică aproape 40 000 de membri. Aşa încât, după un an, când se deschide n l de-al III-lea Congres general la Sofia pe 31 ianuarie, în faţa a 26 de delegaţi şi invitaţi, FRA are o cu totul altă înfăţişare. Ma ja ritatea conducătorilor sunt prezenţi, mai puţin Rostom, în mi: 1 une în Caucaz, precum şi Varandian şi Agnuni, reţinuţi între Paris şi Geneva. Vramian reprezintă Statele Unite, unde s-a sta bilit din 1898 ca trimis al partidului. Mardiros Markarian, alias „Safo“, unul dintre cei mai vechi tovarăşi de drum ai lui Christa por, este acolo. Şeful fedain Gaidzag Vagharşag din Muş (1875 1904) este şi el, la fel ca Loris-Melikov şi - o premieră în istoria FRA - un invitat străin: Pierre Quillard, redactorul-şef de la *Pro Armenia',* dar nici un reprezentant macedonean sau bulgar.

Safo nu este de aceeaşi părere cu delegaţii privind sănătatea partidului: „Suntem slabi şi singuri în faţa a două puteri, Turcia şi Rusia. Nimeni nu ne sare în ajutor." Fostul narodnic propune atunci să se creeze o Sfântă Alianţă cu Biserica anglicană şi să se transforme această „federaţie religioasă" în mijloc de presiune asupra Londrei. El ştie că Rusia ortodoxă şi Sfântul Scaun din Ecimiadzin riscă mult opunându-se acestei alianţe a religiilor minoritare din Europa, dar trebuie să încerce. Susţinută de Loris-Melikov, care vede în aceasta o ocazie de a se apropia de Anglia, propunerea lui Safo este respinsă de congresul general, după ce fusese ştearsă dintr-o trăsătură de condei de Christapor, Zavarian şi Vagharşag. în vreme ce Rusia strânge menghina rusificării naţionalităţilor, FRA decide, la sfârşitul Congresului general, să-şi politizeze mesajul în Caucaz şi, continuând „să-şi urmărească cauza istorică în Armenia

1 urcească", anunţă că nu poate „sta indiferentă în faţa abuzu- 1 ilor care lovesc poporul armean din afara Turciei şi hotărăşte «rt se ocupe de autoapărarea armenilor din Caucaz".

Nu este încă vorba de deschiderea unui al doilea front, ci de adoptarea unei strategii defensive contra Rusiei. Şi nu e vorba nici de abandonarea Armeniei turceşti, fiindcă congresul coneral decide să intensifice ajutorul militar dat insurgenţilor il 111 Sasun care luptă cu trupele turceşti, ci de rezistenţa faţă ilc asalturile neîncetate ale birocraţiei ruse. Inclusiv pe teren social: FRA autorizează astfel celulele sindicale să participe la r.revele din întreprinderile lor, dar lasă conducerii din Caucaz responsabilitatea de a participa sau nu la manifestările muncitoreşti organizate de alte mişcări revoluţionare în exteriorul uzinelor. Dezbaterile nu s-au lungit prea mult şi, de la terminarea congresului general, conducerea orientală a partidului organizează în şase luni patru întâlniri pe raioane, la sfârşitul cărora îşi reactivează comitetul central de autoapărare.

Dar nu este de ajuns pentru social-democraţii ruşi, care îi reproşează FRA că adoptă o poziţie pasivă faţă de Sankt-Pe- tersburg, în vreme ce mişcarea revoluţionară are nevoie de unitate pentru a scăpa de ţar. După ei, strategia lui Daşnak nu atacă deloc autocraţia. Sigur, comitetele daşnak au fost reanimate în Caucaz, dar, pentru ei, această reorganizare nu este îndreptată contra Rusiei. Ei cred că această structurare s-a făcut în virtutea principiului luptei naţionale, în timp ce lupta a căpătat o culoare socială clară. Mai mult, acţiunea FRA pare mereu orientată spre Armenia turcească, aşa cum o atestă masacrarea, la mijlocul lui iulie 1904, a voluntarilor armeni din Caucaz porniţi să-şi ajute fraţii din Sasun.

Solidară cu Turcia, Rusia a împiedicat grupul de 70 de fedaini conduşi de Torkom (1879-1904) şi Gaidzag Vagharşag să treacă frontiera la Olti. Pentru că primiseră ordinul să nu deschidă focul asupra soldaţilor ruşi, fedainii se predau dezarmaţi, dar comandantul Bîkov (+1904), în fruntea unui regiment de cazaci şi de soldaţi ruşi, ordonă să fie masacraţi. Şeful rus împinge cinismul până la a se fotografia cu oamenii săi în faţa trupurilor despuiate şi mutilate ale victimelor lor. Clişeul face turul presei armeneşti, *Pro Armenia* publică „Atrocităţi eă/n ceşti" în numărul din 15 septembrie 1904.

FRA hotărăşte atunci să-şi schimbe orientarea şi, continuând să rămână fidelă liniei de la Sofia, îşi lărgeşte câmpul de acţiuni în direcţia Caucazului. La 31 august, Bikov este doborât cu ti n gloanţe, la Olti, de un comando daşnak. Operaţiunea este revi n dicată de comitetul central din Kars şi *Droşak* publică un scuii comunicat în noiembrie 1904. In acelaşi moment, FRA „con damnă ţarismul", cum titrează *Droşak* în octombrie 1904, 1 comitetul său central de autoapărare lansează un apel de demobilizare a tinerilor armeni din Rusia, al cărei „guvern este cel mai teribil duşman pentru elementul armean". „Infrfln gerea autocraţiei ruse este absolut necesară pentru pacea internaţională [...] şi în numele dreptăţii supreme, în numele umanităţii, în numele suferinţelor armenilor din Turcia şi din Caucaz [...]. In aceste zile de doliu, nici un armean nu are dreptul să se bată pentru tirania rusă", conchide manifestul.

In noiembrie 1904, la Paris, FRA participă la primul congres al opoziţiei faţă de ţar, convocat la iniţiativa Partidului Munci toresc Finlandez (PMF). Dintre cele douăzeci de organizaţii invitate, opt au răspuns pozitiv: în afară de PMF şi FRA, Par tidul Socialist-Revoluţionar Rus (SR), Partidul Socialist Proletar Polonez (PSPP), Partidul Muncitoresc Social-Democrat Leton (PMSDL), Partidul Federalist Socialist-Revoluţionar Georgian (PFSRG), Liga Naţională Poloneză (LNP), Partidul Finlandez de Rezistenţă Activă (PFRA) şi Partidul Constituţional Democrat Rus (Cadeţii, sau KD) trimit o delegaţie la Paris. Varandian îi reprezintă pe armeni.

Nouă formaţiuni n-au răspuns la apel şi altele trei au refuzat participarea: social-democraţii polonezi şi lituanieni, Partidul Revoluţionar din Ucraina şi Partidul Muncitoresc Social-Democrat Rus, ai cărui reprezentanţi, Plehanov şi Axelrod, acceptaseră pentru un timp invitaţia înainte de a se retrage văzând culoarea politică a invitaţilor şi caracterul reformist al întâlnirii. Intr-adevăr, congresul este prezidat de Pavel Miliukov (1859-1943), din KD, şi ordinea de zi a conferinţei, care va dura o săptămână, nu va lua în seamă chestiunile sociale, dar se va

Mnrşi prin trei decizii politice: răsturnarea regimului autocrat, instaurarea unei democraţii parlamentare şi acordarea dreptului naţiunilor la autodeterminare. In schimb, delegaţii nu se pun de acord în vederea creării unui birou de legătură la : mnkt-Petersburg; fiecare partid îşi păstrează astfel autonomia n integritatea şi îşi însuşeşte formula socialist-revoluţionarilor ruşi: „Pornim separat, lovim împreună."

..Fiţi la înălţimea misiunii[11]...

I HA „SALUTĂ CONCLUZIILE acestei prime conferinţe care deschide un nou capitol în istoria mişcării revoluţionare în Kusia", scrie Agnuni în editorialul său apărut în *Droşak* în decembrie 1904. Organizaţia se felicită pentru climatul de solidaritate care a domnit în timpul lucrărilor şi-şi exprimă întreaga recunoştinţă faţă de polonezi, pentru că nu au impus obiectivul independenţei celorlalţi delegaţi, ceea ce ar fi putut tăia elanul spre cooperare. FRA vrea să vadă în aceasta şi o victorie a strategiei evoluţioniste, lucru care nu-i displace, tot aşa şi lui Varandian. De fapt, succesul conferinţei de la Paris se datorează finlandezilor şi socialist-revoluţionarilor ruşi, care, de la asasinarea ministrului de interne Pleve la 28 iulie 1904 de către Igor Sazonov, membru al organizaţiei de luptă al SR, cooperează strâns cu Rusia, unde Sviatopolk-Mîrskin

(1857- 1914), succesorul lui Pleve, i-a autorizat pe zemstvoşii locali să se adune în congres naţional, fapt care le convine cadeţilor, finlandezilor şi socialist-revoluţionarilor ruşi.

Născut la Berlin în 1901, Partidul Socialist-Revoluţionar al lui Viktor Cernov (1873-1952) se bucură de o imensă popularitate în Rusia, graţie acţiunii sale împotriva abuzurilor birocraţiei ruse şi programului său federalist orientat spre clasa ţărănească şi deschis spre chestiunea naţională, contrar rivalului său social-democrat. Cooperarea între Partidul SR şi FRA devine deci foarte firească. Descinzând amândouă din Narod- naia Volia, se sprijină în mod esenţial pe îmbunătăţirea condiţiei ţăranului şi apără federalismul ca tehnică de solidaritate între naţiuni. FRA găseşte la membrii SR un sprijin serios m sânul Internaţionalei a Il-a, în timp ce membrii partidului Hău ceakian cooperează mai ales cu SD. Dând întâietate relaţiilor cu partidul lui Cernov, FRA încearcă o înrudire pentru a grăi o intrarea sa în marea familie socialistă. De altfel, ea îşi prezintă pe io mai 1905 candidatura la Internaţională în coloanele zio rului *Tribuna rusă,* organ al SR. Biroul socialist internaţional anunţă conducerea Daşnak de la Geneva că „ia notă că [FRA | se supune deciziilor congreselor Internaţionalei a Il-a şi roagă să binevoiască a trimite regulamentul ei şi o cerere oficială d< adeziune".

Agnuni, fost mşakist, vrea să vadă în această cotitură spre stânga a FRA, începută la Congresul de la Paris, „un prim pas", dar limita a fost încălcată pentru Loris-Melikov când află că FRA şi-a depus cererea de aderare la Internaţionala a Il-a. Şi pentru că atacurile FRA contra Rusiei au înregistrat o primă victimă la *Pro Armenia* - Eugene de Roberty, atent la alianţa franco-rusă, părăseşte ziarul şi numele său nu mai apare în cadrul comitetului de redacţie începând cu 1 februarie 1904 -, cotitura spre social a partidului nu primeşte susţinerea lui Loris-Melikov.

Tensiuni aprinse îi opun de aici înainte pe patru dintre cei cinci membri ai Biroului occidental, ales la cel de-al IlI-lea Congres general în 1904: Agnuni, Varandian şi cumnatul său Aharonian sunt de partea crezului socialist al FRA, în timp ce Loris-Melikov contestă această diplomaţie partizană care „ideo-logizează" Chestiunea Armeană, când ar trebui dată întâietate legăturilor cu statele, fapt care-i lipseşte, după părerea lui, de un potenţial enorm de sprijin din partea liberalilor şi a creş- tin-democraţilor.

Christapor nu este surprins: din 1899 a simţit cum se pregăteşte lovitura, atunci când a făcut tot ce a putut ca toată această lume bună să se întâlnească la Paris, spre a se asigura propaganda în Europa. în mai multe dintre scrisorile sale adresate lui Varandian, îl pusese deja în gardă împotriva celei mai mici ciondăneli: „Tu, Loris-Melikov şi Aharonian, care soseşte curând la Paris, veţi forma un triumvirat minunat. Rămâneţi puternici, iubiţi-vă unii pe alţii, fiţi la înălţimea misiunii." De n ceea, atunci când Christapor — care a ţinut cu fermitate să fie neutru, căci pentru el contează doar cauza - îl însărcinează pe /a vâri an să ia conducerea ziarului *Droşak,* în 1902, îi recomandă insistent să propună medierea între membrii Biroului occidental, această bombă cu întârziere. De atunci, situaţia s-a degradat şi mai tare. Zavarian nu se mai înţelege deloc cu Agnuni; şi, ce este mai rău, acest lucru nu i-a scăpat lui Chris- tapor cel calculat.

V. „Salvarea armenilor nu se obţine decât cu armele" (1892-1905)

EŞECUL INSURECŢIEI DE LASASUN, din zilele de 3-24 augiml 1894, a rămas în memoria tuturor. în câteva săptămâni, relir liunea armenilor condusă de şeful hănceak Murad Boyagian este strivită de o armată turcă puternică, cu douăsprezece bata lioane de infanterie, cu mai multe brigăzi de jandarmerie 1 trupe suplimentare kurde superioare îti toate sectoarele celoi câteva sute de răsculaţi slab înarmaţi, dar hotărâţi. înăbuşi rea rebeliunii dă semnalul de pornire al masacrelor hamidienc care vor dura doi ani.

Rostom este martor al disperării care domneşte în Sasun după intervenţia armatei turceşti, atunci când, în drumul care-l duce din Geneva spre Caucaz, în 1895, el face un ocol prin Erzu rum şi satele în care armenii au rezistat. Este urgent, revoluţia nu se poate face fără Sasun, inima Armeniei istorice. Trebuie reconstruit aici partidul pe baze noi şi concentrate forţe în vilaietul-cheie Bitlis, în timp ce partidul Hănceakian s-a risipit în certurile sale interne, şi-a văzut arestaţi şefii şi distruse structurile locale. Rostom trece deci la ofensivă, reorganizează FRA în jurul agenţilor siguri şi îl însărcinează pe Hrair Djoghk, vechi membru în Hănceakian, să preia comanda în Taron. Acest „scriitor soldat" va deveni sufletul Sasunului şi al revoluţiei din interior.

Trăgând învăţăminte din acest eşec militar, revoluţionarii îşi dau seama rapid că operaţiunea nu a fost pregătită: ei au fost luaţi prin surprindere de desfăşurarea armatei turceşti încă din 1893 în regiune şi operaţiunea nu a avut cadre. Murad Boyagian era unul dintre rarii şefi hănceaki la faţa locului care

N<< pricepea la treburi militare; Damadian, denunţat de un turnător, putrezea în închisoare, şi Hrair Djoghk se afla în Cau- i uz după ajutor. Fedainilor le-au lipsit total şi mijloacele: Hrair I Ijoghk a cerut asistenţă militară de la FRA. în zadar. Partidul i'Mte o dată în plus divizat: Zavarian dă atenţie apelului de a l l imite arme şi muniţii în *Yerkir,* dar Christapor este mai degrabă prudent. Eşecul de la Sasun se explică prin lipsa de organizare, de strategie şi de unitate, în consecinţă, insurecţia era deci prematură şi condamnată să eşueze. Şi apoi, ce ar fi putut itft facă cincizeci de puşti în faţa tunurilor?! Hrair Djoghk, care o recunoaşte, se dă bătut în faţa argumentelor.

A face război nu se decretează prin sloganuri naive sau lozinci înflăcărate. Acest lucru se pregăteşte, şi întreaga misiune a lui Christapor, în cadrul strategiei sale globale, este să reflecteze la instalarea unei configuraţii în jurul unei lupte armate, însoţită de o acţiune diplomatică şi mediatică, ca o cutie de rezonanţă. în exterior, prima piatră a edificiului a fost pusă cu *Pro Armenia* şi strategiile ei privind alianţa cu macedonenii, Junii Turci, socialiştii europeni. Dar în interiorul *Yerkirului,* care este strategia pentru a grăbi venirea revoluţiei? Christapor se va inspira din experienţele militare ale puterilor, în special din strategiile Rusiei în războaiele contra Imperiului Otoman, şi va lansa astfel ideea unei lupte pe două fronturi. Ca în 1828-1829 şi în 1877-1878, atunci când Rusia a prins în cleşte Turcia prin Caucaz şi strâmtoarea Bosfor, Christapor va pregăti condiţiile unei destabilizări a Turciei în vederea unei intervenţii internaţionale în beneficiul Chestiunii Armene.

într-o scrisoare pe care o adresează Biroului occidental la 1 ianuarie 1904, cam la o lună înaintea celui de-al III-lea Congres general de la Sofia, Christapor explică faptul că a vorbit despre această strategie globală cu ocazia întâlnirii sale cu Sarafov, şeful macedonean, fără să-i dea mai multe precizări, dar propunându-i să organizeze o puternică insurecţie conjugată, în Macedonia şi în Armenia, în anul 1905. Dar macedonenii, slăbiţi de insurecţia din Ilinden din 1903, nu mai au resurse să pornească din nou o operaţiune militară de anvergură. Christapor nu are deci de ales. Doar flacăra unei insurecţii în *Yerkir* şi terorismul în strâmtori vor putea 1 distrugă statu-quoul în care concertul european stopează Cin tiunea Armeană şi să transforme „Istanbulul într-o marc <l> sânge“, cum spune cântecul revoluţionar.

Christapor le propune camarazilor săi în timpul deceniului 1894-1904 o accelerare a cursului Istoriei. în faţa concurenţei statelor, care începe printr-o formă de neutralizare a insui genţilor din Anatolia Orientală, revoluţia armeană trebuie mi atingă un asemenea prag de nocivitate, încât să poată fi III măsură să creeze condiţiile unui raport de forţe cu puteri li otomane. Pariul este ambiţios, un pic nebunesc, ba chiar megn loman, dar revoluţia o cere dacă vrea să progreseze şi să ajunau la un stadiu de maturitate ireversibil. Trebuie deci o disciplinfi spartană şi ordine capabilă să înfrunte totul, pentru a face federaţia să se încadreze în această nouă dimensiune, cea 11 unei logici de război. Trebuie mai ales devotament şi oameni în stare să-şi asume constrângerile şi preţul lor. Toate corni tetele partidului sunt implicate în această iniţiativă, din Iran până în Statele Unite, din Rusia până în Egipt, dar puţini sunt revoluţionarii cu adevărat conştienţi de ceea ce sunt pe cale să facă şi rari cei care au înţeles că revoluţia armeană - şi principalul ei instrument, FRA — pune totul în joc în această lume în plină frământare de la începutul secolului XX.

Logica de război

FRA SE CONFRUNTĂ CU MAI MULTE PROVOCĂRI. Fluiditatea comunicării între provincii este un imperativ prioritar. Fără legături între comitetele din *Yerkir,* dar şi între acesta şi lumea exterioară, este inutil să se imagineze chiar şi cea mai neînsemnată revoluţie sau insurecţie. într-un spaţiu în esenţă neprielnic, muntos, greu de parcurs, aflat în colimatorul autorităţilor turceşti, prezente mai ales în provinciile Van şi Bitlis în care armenii sunt majoritari, supravegheate de armatele şi poliţiile statelor ce cooperează împotriva mişcării revoluţionare, organi- niţiile armeneşti trebuie să găsească mijlocul prin care să mvingă aceste obstacole.

Dar cum să procedeze? Pentru a asigura logistica partidului, comitetele trebuie să pună în legătură Sasunul, situat Iu U50 km de frontierele rusă şi iraniană, cu comitetele din Knrs, Erevan şi Salmast, situate de cealaltă parte a frontierelor. Este vorba şi de a deschide căi de aprovizionare în toate direcţiile: în nord, prin Erzurum, calea este închisă după eşecul din 1891 de a transforma Trabzon în placă turnantă a revoluţiei. Rămân celelalte trei direcţii: la est, două piste sunt deschise. Prima leagă Muş-Henus-Basen-Kars (Rusia), şi a doua leagă Muş-Ahlat-Alaşkert-Erevan (Rusia). La sud, logistica este asigurată prin calea ce uneşte Muş-Baheş-Van- Salmast (Iran) în cincisprezece zile. Au fost prefigurate alte piste între Erevan şi Van, sau Nahicevan şi Van, dar acestea ou fost foarte rapid părăsite, pentru că regimentele *hamidie* erau deosebit de vigilente. în sfârşit, şi la vest s-au făcut încercări de legătură între Muş-Diyarbakir-Alep-Beirut şi Muş-Diyarbakir-Alep-Cilicia.

Iată de ce FRA a investit multe mijloace în Cilicia. Dar până la urmă eforturile au fost zadarnice. Niciodată Cilicia nu a putut să joace rolul pe care Christapor i-l atribuise în desfăşurarea revoluţiei. Aceasta,

care ar fi putut fi echivalentul Crimeii sau Iranului în sud-vestul Balcanilor, nu a jucat în cele din urmă niciodată un rol primordial. Nu pentru că nu s-a încercat. Prezenţa anterioară a partidului Hănceakian în această regiune crucială nu e singura explicaţie pentru care FRA nu s-a putut implanta. Musulmanii sunt de departe majoritari aici şi, chiar dacă armenii reprezintă o treime — aproximativ 100 000-130 000 de persoane - din populaţia din Cilicia, ei nu reacţionează la discursul privind eliberarea naţională. în diferitele rapoarte înaintate Biroului occidental, în special cel al lui Zavarian şi Vartan datând din 1905, constatarea este fără drept de apel: dacă condiţiile geografice - cu două oraşe-port, Iskenderun şi Mersina - şi politice - absenţa oricărui consulat rus şi puternica prezenţă americană - ar putea favoriza mişcarea, restul este în defavoarea sa. Şi puţin contează că, aşa

cum se precizează, partidul îşi trimite aici cei mai experinicul .11 emisari, precum Hraci Tiriakian, nimic nu ajută: „Este penii puterile noastre[1]', conchid ei.

Cu Trabzon şi Cilicia ieşite din joc, reţeaua daşnak nu pinii* conta decât pe Balcani, pe Caucaz şi pe Iran pentru a apoi viziona *Yerkirul* cu arme şi alte echipamente. Dar cum sd Im i ca să eviţi reţeaua poliţiei, a armatei şi a triburilor kurde ost ili ' Primele grupuri au crezut că, încheind acorduri cu conlm bandiştii, armele vor ajunge la destinaţie. Nimic din ton In acestea; turnătoria era monedă curentă şi forţele de ordin* cunoşteau bine itinerarele fraudei. Multă vreme FRA a fum ţionat după metoda iniţiată de Hrair Djoghk. Un sistem iii ştafete lega diferitele comitete de la un sat la altul, de la im centru la altul. Reducând distanţele pentru fiecare navetă, no permitea evitarea riscurilor de interceptare a mesajelor şi oriei absenţă prelungită. Partidul foloseşte când poate poşta statului pentru a comunica de la o regiune la alta. Revoluţionarii ştiu că se supraveghează corespondenţa, mai ales cea care vine din străinătate, dar unele dintre mesajele cifrate sunt scrise cu coi neală simpatică. Aceste scrisori sunt trimise la adrese nevi novate şi destinatarul li le transmite.

în afară de aceasta, trebuie cumpărat sprijinul unor *torum* şi *aşirete* kurde, cărora legea otomană le garantează libertatea circulaţiei, spre deosebire de supuşii creştini. Armenii le oferii cadouri sau bani în schimbul serviciilor. Fedainii armeni tro buie să fie din acest motiv nişte băştinaşi, ştiind să vorbeascii în kurdă şi să se strecoare prin această comunitate. în sfârşit. armele şi echipamentele venite din exterior nu trebuie trans portate direct până la Sasun. Este prea periculos. Cei care aduc armele şi trec noaptea frontiera au încheiat înţelegeri cu comitetul satului vecin să depună materialul în munţi şi să plece înapoi fără nici o frică. în cursul zilei, comitetul satului recuperează materialul şi îl transportă până la destinaţie în Sasun, evitând caravanele prea vizibile şi cărările prea nesigure. Deseori transportatorii de arme poartă haine de kurzi.

Uneori este nevoie de mai multe săptămâni ca să se parcurgă doar câţiva zeci de kilometri. Operaţiunea transportului •Iu m me, mereu nesigură, presupune în acelaşi timp solidari- mi •• din partea sătenilor şi o bună cunoaştere a itinerarelor, începând cu ianuarie 1894, nu există număr din*Droşak* în care mi nu apară un înscris de ferpar cu decesul unui fedain, ucis |n< cutare cărare sau în cutare luptă de la frontieră. Şi cel care iniiugurează această rubrică întunecată nu este altul decât Ambo, devenit membru activ al FRA. în 1893, întorcându-se m *Yerkir,* cu grupul său de 17 luptători echipaţi cu arme şi ma- 11 ■ rial, trece peste câteva obstacole şi supravieţuieşte mai mul- 11 a- atacuri; dar în valea Guialeraş, ultima înfruntare cu trupa Kurdă îi este fatală. Singurul care scapă din acest incident povesteşte pentru *Droşak* cum a căzut vulturul din Sasun pe 11 rumul de întoarcere la Muş. Rănit şi el, tânărul îşi va termina povestirea spunând că „într-unul din satele vecine cu Muş, mitorităţile au dus cinci trupuri de luptători: era vorba de Avo, Mrdo şi Bulghar, garda de corp a lui Arabo. Celelalte două I rupuri sunt ale unor necunoscuţi. Mulţi se gândesc deci că Arabo este încă în viaţă şi că plănuieşte să-l elibereze pe Da- madian“. Aşa s-a născut legenda lui Arabo... Sasunul nu mai ore şef, dar nu pentru mult timp - înlocuitorul este deja acolo: Serop Aghpiur, Kurken şi Kevork Ceavuş, tânărul îndrăzneţ, dar mai ales Hrair Djoghk.

Se cunoaşte bine aforismul „Banii sunt resortul războiului". Şi FRA nu mai are bani de când liberalii şi naţionaliştii i-au părăsit în 1891-1892. Câtă vreme existau ei, conducerea partidului putea să conteze pe o finanţare regulată. Dar de atunci, partidul aleargă mereu după bani. Resursele partidului sunt slabe: există donaţii private - puţin numeroase - şi încasările de la sărbătorile săteşti, sau cotizaţiile militanţilor depuse doar începând cu 1898. în total, nu mare lucru, şi este deci o urgenţă.

La cel de-al II-lea Congres general, partidul hotărăşte să pună ordine în finanţele sale, dar după şase ani, în 1904, gestionarea acestora este tot jalnică. Nu se ţin bilanţurile contabile, anumite regiuni n-au mai trimis nici un document de ani de zile, în vreme ce operaţiunile militare (Banca Otomană, Ha- nasor) apasă asupra finanţelor partidului. Atunci FRA decide să oprească între 2 şi 10% din salariul fiecărui militant şi să trimită conducerii acea sumă. Dar cum nu există nici cea mut mică statistică referitoare la efectivele partidului din acea ep<>< n nici un tabel cu profilul social al militanţilor, este greu sft •< ajungă la o idee precisă asupra bugetului. Doar Ruben Tn Minasian, în *Memoriile* sale, arată că la sfârşitul secolului n| XlX-lea numărul militanţilor se ridică abia la 1 sau 2% din populaţie, adică aproximativ 20 000 de membri în Turcia şi ul(> 15 000 în Rusia. Trebuie aşteptat al III-lea Congres genera! pentru a se afla că FRA deţine, la deschiderea lucrărilor, suina de 452 960 de franci[1] în casieriile sale şi că prevede ca până la sfârşitul anului 1904 încasările să se ridice la nivelul de 308 Hon de franci: adică un total de 761 760 de franci.

Dar cum s-au redresat aşa de mult casieriile partidului in decursul a doi ani? La acea vreme, comitetul american al FRA finanţează deja 20% din activităţile organizaţiei şi participarea sa la buget creşte de la an la an. Dar această explicaţie nu este suficientă, chiar dacă secţiile de peste Atlantic numără emi ţători eficienţi pentru alimentarea fondurilor: Şehian (1895), Yusufian (1896), apoi Vramian (1899). în 1900, Rostom trage deci semnalul de alarmă şi cere convocarea Consiliului „Voinţă" al partidului pentru a găsi o soluţie la criza financiară. Este vorba despre un organ creat în 1898, care reuneşte reprezen tanţii celor

două birouri şi pe cei din cele patru comitete centrale principale ale FRA (Cilicia, Constantinopol, Sasun, Van). După luni de aşteptare, întâlnirea are loc în martie 1901 la Plovdiv. Se află acolo Christapor, Şarikian, Tiriakian şi Rostom, dar lipsesc cei doi reprezentanţi din *Yerkir*. La deschiderea întâlnirii, fiecare are în minte discuţia furtunoasă despre crearea unui impozit revoluţionar ce izbucnise în timpul Congresului general din 1898. Susţinut de Rostom, Vramian apăra această idee, dar amendamentul său a fost respins în urma unui vot memorabil, spre marea bucurie a lui Christapor, ostil faţă de această extorcare, din motive de etică şi din interes - el ţine la bunele relaţii cu prietenii săi burghezi.

în 1901, Rostom relansează ideea într-un comitet mai restrâns, considerând că partidul este încolţit, casieriile sunt

x. In 1900,1 franc este echivalentul a 2,48 euro.

noule şi revoluţia este condamnată. Stabilit în Balcani, Rostom este martor la activităţile financiare ale revoluţionarilor mace- 1 li meni (răpiri cu răscumpărare, extorcări) şi ar vrea ca partidul *ni\u* să se inspire din ele, în special pentru a face burghezia să plătească pentru ostilitatea ei faţă de cauză şi complicitatea ru autorităţile ţariste. Christapor se lasă convins până la urmă,
■ lnr, chiar dacă se hotărăşte să acţioneze împotriva convingerilor morale, doreşte să conducă el operaţiunea botezată *Potorik* („Tunet"), ca să evite orice abatere şi să progreseze treptat, iidică prin mijloace necoercitive, într-o primă etapă.

După câteva luni, Christapor trebuie să se dea bătut: metoda blândă nu ţine, banii nu se adună. „Va trebui să ne arătăm mai duri", îi spune el lui Varandian. Şi în timpul unei vizite la prietenul său Sarafov, închis la Sofia în august 1901 pentru „omor cu premeditare" - acesta va fi eliberat din lipsă de probe în august 1901 -, Christapor îi mărturiseşte că macedonenii i-au inspirat pe cei din FRA: „Am adoptat sistemul vostru", îi spune el discret. Este înfiinţată o echipă cunoscută sub numele de „comitetul Potorik", care îşi concentrează eforturile asupra anumitor oameni de afaceri armeni din Caucaz, ca Harutiun Adamian, Isaac Jamharian şi Zakar Giampoladian, trei „Cresus", cum îi numeşte Varandian. La Tbilisi, unde se află, Zavarian este furios: morala interzice extorcarea. Până la sfârşitul operaţiunii, fostul bakunist se va opune acestei misiuni şi îi va socoti răspunzători pe cei doi complici. Revoluţia nu înseamnă extorcarea celor bogaţi, ci o dinamică naţională. Trebuie să convingi, nu să forţezi.

Şi totuşi, primele demersuri sunt convingătoare. In 1904, Christapor anunţă în bilanţul provizoriu că operaţiunea a adus deja suma de 432 500 de franci, dar că ea a provocat în acelaşi timp moartea a trei persoane: cei trei „Cresus" în chestiune. în septembrie 1902, Jamharian îşi dă acordul faţă de Sarkis Parseghian, trimisul partidului. Dar când acesta din urmă se întoarce imediat la Şuşi să recupereze cei 80 000 de franci ceruţi, este întâmpinat de agenţii de poliţie. Jamharian l-a denunţat autorităţilor. După câteva luni, milionarul armean este ucis la Moscova, şi asasinul său, Matheos Minasian, arestat,

judecat şi condamnat la închisoare pe viaţă în Siberia. Asum narea lui Jamharian a stârnit multe comentarii în med 11 Iu burgheze armeneşti. Dincolo de caracterul violent al acestei afaceri, moartea sa va avea un efect disuasiv asupra donatori Im recalcitranţi. Subit, s-au supus cu toţii... Dar luând cunoşti 11 pi de cele trei asasinate care au avut loc în aceeaşi perioadit delegaţii la cel de-al III-lea Congres general cer comitetului Potorik să nu recurgă la lichidare decât în caz de extremă net u sitate. Ei amintesc comitetelor şi că este interzis să se recurnu la extorcare. Operaţiunea poate deci să continue şi va duru până în 1907, mai cu seamă în Caucaz. Cu aceste depuneri, con ducerea partidului consacră, în 1904-1905,80% din venituri Iu sale cumpărării de armament cu destinaţia Sasun şi Van.

Mosinul şi Mauserul

SĂ PROCURI ARME ŞI SĂ LE STOCHEZI este o altă provocare Mosinul şi Mauserul sunt cele două arme-fetiş ale fedainului daşnak, astfel încât în secolul trecut bolşevicii îi porecleau pe teroriştii daşnaki „mauseriştii". Este greu să-ţi procuri arme. Supravegherea poliţiei este nemiloasă şi uzinele arsenalelor din Orei şi Tuia, din Rusia, se află departe de bazele partidului. Ele se găsesc la 200 sau 300 km în sudul Moscovei. Din precauţie, este mai bine să se evite transportarea chiar şi a celui mai neînsemnat armament pe distanţe lungi. Din Iran nu se aşteaptă nimic, materialul militar al armatei persane nu este de bună calitate. In schimb, din Rusia, şefii militari daşnaki sunt foarte interesaţi de puşca Mosin, după numele căpitanului rus, Serghei Mosin, inventatorul, în 1889, al acestei puşti cu trei ţevi cu trăgaci zimţat şi repetiţie manuală de cinci cartuşe. Folosit de forţele armate ruseşti, Mosinul costă mult. Ca să faci rost de el, nu există alt mijloc decât să-l furi din uzinele care îl fabrică sau să-i plăteşti pe militarii ruşi să golească depozitele armatei, aşa cum s-a întâmplat în oraşul-garnizoană Alexandropol, unde doi agenţi daşnaki, Vagho şi Bidza, au reuşit să-l corupă pe ofiţerul însărcinat cu paza depozitelor şi să capete milioane de cartuşe şi sute **ile** puşti.

Născută în Caucaz, FRA are în rândurile sale numeroşi noldaţi din armata rusă. Aceştia din urmă îşi achită cotizaţia <le militant sub formă de arme şi cartuşe. FRA a păstrat şi contacte strânse cu militarii de carieră de origine armeană. Şi, pe această cale, traficul de arme cu ruşii a fost substanţial. Dar faptul că ei se echipează cu armament rus stârneşte câteva atacuri în presa occidentală; afacerea iese la lumină, de exemplu, in Germania, atunci când un epigrafist german, M. Belk, îi acuză pe fedainii armeni că sunt agenţi ruşi, dat fiind că, pentru Tkila, codul U.T.3 este înscris pe crosele recuperate la terminarea luptelor, sau că *Prah* („dat la rebuturi"), cuvânt rusesc, este gravat pe anumite piese metalice ale armelor lor. Christa- por avea de gând să răspundă într-un articol pe care începuse să-l redacteze, dar publicarea lui în *Droşak* a fost anulată din cauza morţii sale accidentale.

In realitate, armamentul armean este şi turcesc, şi rusesc. Cât pe ce să fie şi japonez. Intr-adevăr, în timpul Războiului Ruso-Japonez, serviciile de informaţii nipone au luat legătura cu FRA, la Geneva, pentru a examina posibilitatea de a pregăti o insurecţie în Caucaz împotriva ţarului şi de a provoca astfel o diversiune. Bineînţeles, japonezii au promis că vor dota forţele armeneşti cu arme şi hrană - puştile japoneze erau considerate cele mai bune la acea epocă, potrivit lui Nigol Duman. Degeaba, căci victoria militară a Japoniei asupra Rusiei în 1905 a pus capăt proiectului de cooperare.

Pe teren, armenii recuperează arme turceşti în timpul luptelor cu soldaţii sau kurzii. îşi procură din uzinele ruseşti şi tot ceea ce atelierele clandestine din Tabriz şi din Salmast nu pot fabrica ele însele (tunuri, chiulase), urmărind astfel să reducă pe cât posibil costurilor şi pericolul de transport. Se întâmplă de altfel deseori ca fedainii să piardă stocuri de arme în ambuscade pregătite de trupele inamice. Tot materialul, mai ales cel ce poartă menţiunea *Prah,* este adus în ateliere. Imediat, meşteri şi ingineri din partid fabrică paturi de arme şi părţi metalice şi transformă armele Mosin ruseşti

în puşti botezate *Martasirakan* („umanist", sau „umanitm", în armeană).

Bătaia „Mosinului armenesc" este de 2 700 m, în vreme 11 puştile folosite de turci şi de kurzi au o bătaie maximă de Hi >11 până la 1 200 m. Ceea ce dă un serios avantaj de anticipare HI de retragere în caz de complicaţii. Celălalt avantaj al Mosinului este că nu scoate fum atunci când este folosit şi sunetul pe care-l produce este scurt şi strident, în timp ce puştile turceşl i şi kurde fac zgomot mare şi scot fum, ceea ce trădează punctul de plecare şi îl face vulnerabil pe purtător. Acest avantaj s-n văzut deseori în luptele din *Yerkir*. Dar este şi singurul în fa voarea armenilor.

S-ar putea crede că buna cunoaştere a terenului este în favoarea lor. Dar kurzii şi turcii îl străbat tot aşa de bine ca ei Ce pot deci spera fedainii în faţa unei puternice armate oto mane, echipată cu tunuri, cai, mitraliere şi cu o forţă navală în plină reînnoire? Aparent nu mare lucru, chiar dacă moartea nu-i sperie. Fedainii au desigur de partea lor forţa morală şi energia dată de disperare, dar sunt conştienţi şi de neputinţa lor, mult mai mult decât cadrele politice de partid. Şi ei ştiu că raportul de forţe este mult în favoarea armatei turceşti, că nu pot face altfel decât să stocheze şi iar să stocheze material, aşteptând ora fatidică a insurecţiei. Dar unde să depui armele? Şi cum să te lupţi cu delaţiunea sau cu corupţia din interior, care bântuie printre ei? Pentru delatori, singura pedeapsă este moartea - ca în cazul lui Davo, în martie 1908, la Van, după ce cu câteva luni mai înainte el a indicat autorităţilor amplasările depozitelor de arme ale fedainilor.

Cel mai adesea, armele sunt depozitate la particulari, în mănăstiri sau în munţi. în această epocă, FRA este măcinată de scandalul privind furtul de arme organizat de Vart-Badri- kian în Balcani. Redactorul-şef de la *Şarjum,* care s-a făcut remarcat prin articole provocatoare la adresa conducerii partidului, a organizat în mod fraudulos deturnarea de echipamente militare ale partidului, a căror valoare se ridică la 12 000 de franci în acel timp, conform documentelor deţinute de comitetul daşnak local. Un anume prestigiu l-a pus la adăpost faţă

iln orice contestare. Chiar venirea lui Rostom în Bulgaria nu a «ohimbat mare lucru, deşi acesta avea de mult timp bănuieli III privinţa lui. Christapor îi ceruse să aibă răbdare şi să pornească o anchetă discretă asupra acestui fost membru Hăn- i oakian. Zadarnic. în 1898, Vart-Badrikian a mai deturnat u 000 de franci de la partid sub pretextul că investeşte această mimă în *Şarjunv,* şi mai grav încă, el a adunat o caniotă de 9 000 de franci la lansarea unei subscripţii, în cadrul unui proiect de editare a unei cărţi de omagiere a lui Bedros Semergian, m 1901. Or, lucrarea nu a apărut niciodată. Din 1904, comitetul daşnak şi Vart-Badrikian intră în negocieri pentru a rezolva ncest litigiu, dar neajungându-se la nici un acord afacerea este amânată până la următorul congres general. Şi alte chestiuni interne vor zdruncina partidul până la revoluţia otomană din 1908.

Christapor sub focul criticilor

ÎN SFÂRŞIT, ULTIMA PROVOCARE pentru Christapor este că trebuie să controleze partidul. Din 1892 nu s-a mai făcut nici o şedinţă cu un bilanţ privind acţiunea politică. Şi între timp actualitatea a grăbit pasul odată cu masacrele din 1894-1896, cu acordul dat reformelor din 1895 şi lichidarea celor 400 de fedaini din Van, dar şi cu operaţiunile de la Banca Otomană şi din Hanasor, un Birou oriental slab şi un altul la distanţă, acolo, la Geneva, unde membrii săi nu se înţeleg. Tensiunile cresc în interiorul partidului, dezorientat şi neputincios în faţa cooperării dintre sultan şi ţar împotriva revoluţiei. Militanţii au sentimentul că revoluţia merge pe sârmă. între 1892 şi 1904 fierbe mânia împotriva lui Christapor, acuzat de autoritarism. Metodele sale centralizatoare sunt puse sub semnul întrebării: el vrea să dirijeze totul, să controleze totul şi, spri-jinindu-se doar pe garda personală, zăvorăşte partidul şi-şi arată intransigenţa.

Corespondenţa sa confirmă spusele detractorilor lui: se simte acest lucru când îi citeşti scrisorile adresate camarazilor
săi, în care Christapor nu face decât să le dea ordine colul. ratorilor, arătându-se amabil, manipulator şi gata să se căii mi n
atunci când miza este mai mare decât mânia lui. E un perse ....
ambiţios şi sensibil, care poate fi arogant cu camarazii săi m care nu are încredere, între alţii Karekin Hajak şi Vart-ltn drikian. Când nu obţine ce vrea, va spune mai târziu Loris Mi likov, trece la şantaj emoţional, prefăcându-se că lasă totul baltă. Din Balcani, Karekin Hajak şi Vart-Badrikian îi ropm şează deschis că intră în rândurile „revoluţionarilor amatori când el este cel care ar trebui să dea exemplu, ducându-so in *Yerkir,* îi ripostează ei, susţinuţi în mod ciudat de Zavarinn Acelaşi Zavarian care în 1898 - încurajat de Vartan, comun dantul-şef al expediţiei de la Hanasor - pusese deja sub semnul întrebării pertinenţa operaţiunii şi-i ceruse socoteală lui Chn tapor pentru lipsa unui rezultat se alătură şi el valului de critici îndârjite.

Alţii, precum Yusufian, Hagopian şi Haceaturian, îl atacă pe Christapor în privinţa alegerii strategiilor: primul bănuieşt e partidul că protejează Tbilisi şi propaganda de acolo în detn mentul *Yerkirului* şi al luptei armate. Al doilea îl acuză do inerţie, iar al treilea dezvăluie absenţa unei strategii a parti dului privind oraşele de coastă. Există evident o înţelegere, căci fiecare intervenţie este punctată de o formulare identică „Conduceţi mişcarea spre pieire."

De fapt, la cele două congrese generale ţinute la interval de şase ani, de fiecare dată se prezintă un bărbat obosit. De la un congres general la altul, cel care participă la dezbaterile din şedinţe interminabile este un bărbat slăbit de clandestinitate, de urmărirea poliţiei şi de neînţelegerile cu camarazii săi. In afara chestiunilor politice, el este sătul de tensiunile prezente în viaţa sa de cuplu cu Evghenia, pe care o vede din ce în ce mai rar şi care se îndepărtează tot mai mult de el, se izolează într-o muţenie de rău augur, luându-şi cu ea fiul înainte de a pleca. Evghenia, ca şi fiul lor, Ruben, nu vorbeşte armeana.

Varandian s-a arătat puţin surprins de aceasta, scoţând mereu în evidenţă contraexemplul Hortensiei Tavtian, soţia elveţiană a lui Hovnan, care trăieşte total în actualitatea

.11 menească, vorbind curent limba maştoţ şi făcând cursuri de iHtorie a armenilor în şcolile pe care cuplul le-a frecventat în Imn sau în altă parte. De fapt, Christapor impune revoluţiei un asemenea ritm, încât camarazii săi nu reuşesc să ţină pasul.
I I îşi devansează timpul, în vreme ce apropiaţii lui îl lasă să li se scurgă printre degete. De aceea, atunci când bate ceasul insultelor la congresele generale din 1898 şi 1904, Christapor nu se grăbeşte. Are răbdare şi-şi păstrează un calm olimpian. Are toate motivele să-şi verse mânia, să fie supărat pe cutare unu cutare camarad şi, la rândul său, să ceară socoteală unuia MUU altuia dintre conducători. Dar nu o face. îi lasă pe delegaţi Nft-şi golească sacul şi aşteaptă momentul potrivit pentru contraatac; ca o felină ascunsă în savană, aşteaptă ca prada să nu no mai agite, epuizată, pentru a o prinde de beregată, fără să-i lase cea mai mică şansă de scăpare.

Christapor devine un fel de supapă pentru alţii şi, e conştient de lucrul ăsta, revoluţia trebuie să treacă şi prin momente de autocritică, de asanare, salvatoare pentru regina Revoluţie. Cum a reacţionat de fapt el, felina? în 1898 ia cuvântul, vorbind patru ore fără întrerupere, deşi nu-i place prea mult să o facă, căci cunoaşte puterea cuvintelor şi eficacitatea armei numite verb. Timp de patru ore, el va demonta toate reproşurile, va stinge toate focurile unul câte unul şi va întoarce congresul general în favoarea sa, lăsând să plutească ideea că revoluţia şi el însuşi sunt una: unu şi cu unu fac unu. El întruchipează revoluţia, şi revoluţia trăieşte prin el. înmulţind acuzele împotriva conducerii sale, pe cine atacă ei, revoluţia sau pe cel care o întruchipează? Şi invers, să-l ataci pe Christapor înseamnă să distrugi o cauză sfântă. în 1904, el nu poate repeta gestul îndrăzneţ din 1898, dar şi atunci şi-a pregătit terenul şi, de la începutul congresului general, cere prezidiului întâlnirii să-i informeze pe delegaţi că va face un anunţ de cea mai mare importanţă, dar că în prealabil trebuie respectată o disciplină de fier. Orice abatere va fi pedepsită cu cea mai severă dintre sancţiuni. Un mod intimidant de a cumpăra tăcerea camarazilor. Prin aceste două formulări se simte că Christapor a trecut de la modalitatea persuasiunii la cea coercitivă a puterii. în 1898, el ascultă înainte de a convinge.
în 1904, el ameninţă fără să asculte. în ambele cazuri, îşi mvi nuieşte camarazii şi obţine câştig de cauză. în 1898, întoim. congresul general în favoarea sa, reuşeşte să fie ales în cele di M m Birouri mondiale şi-şi asumă conducerea ziarului *Droşah* In 1904, pe când conduce misiunea Potorik, îşi anunţă mnn li proiect: să conducă operaţiunea Njuig („Cal pursânge") împoti IVII sultanului Abdul Hamid II.

Astfel, Christapor îşi salvează autoritatea şi continuă să ţinu în mână partidul. Dar cu ce preţ? A rămas oare acelaşi atu 1111 când îşi asumă de unul singur totalitatea acestor îndatoriri' Omul învinge mereu ideea, sau se dezumanizează, transfoi mându-se în principala rotiţă a mecanismului revoluţionai Mai este FRAun partid descentralizat dacă fondatorul său ocupă funcţia-cheie de *primus inter pares* în conducerea bice fală? Din acel moment, împinge el oare FRA într-o logică con tralizatoare, modernă şi autoritară (*işhanapar*) a puterii, in detrimentul unei logici descentralizatoare, tradiţională şi con formistă (*orinapar*), ca în epoca sistemului medieval armenesc, când nobilii se sfâşiau între aceste două modele de putere? Dezbaterea este deschisă, dar un lucru sare în ochi: concen trarea puterilor în jurul unei singure persoane confirmă că ceva nu merge cum trebuie în partid. Zavarian şi Rostom, cei doi apostoli ai lui, sunt singurii care văd asta şi se neliniştesc. în sfârşit o dată de acord, cei doi bărbaţi se opun participării sale la atentatul contra sultanului, un proiect pe care îl socotesc dacă nu grotesc, cel puţin absurd. Dar Christapor este de neclintit, el vrea să fie braţul răzbunător al poporului armean...

Zavarian nu este mulţumit de el. Atacul său împotriva lui Christapor, în timpul celor două congrese generale, nu i se potriveşte. S-a lăsat oare influenţat de duoul Hajak-Vart-Ba- drikian, foarte pornit împotriva fondatorului FRA? A uitat oare că, din aprilie 1899, Christapor a rupt relaţiile cu aceste două cadre stabilite în Balcani, după o serie de atacuri publicate în *Şarjum,* cărora el le răspunde printr-o scrisoare:
Am citit în *Şarjum* articolul intitulat „Revoluţionarii amatori". Convins că eu sunt în această privinţă sursa frămân-

ţârilor voastre, aş vrea să vă deschid, vouă, „neamatorilor" ce sunteţi, o cale şi mai largă de a mă combate şi să vă spun cu această ocazie că sunteţi JALNICI. Profitaţi de situaţie aşa cum o doreşte „egoul" vostru respingător. Fiţi siguri, în acelaşi timp, că simt o aşa aversiune în ceea ce vă priveşte, încât de acum înainte nu voi mai participa la nici un proiect în care ar putea figura numele voastre.

Zavarian cunoaşte conţinutul acestei scrisori şi obiectul polemicii, el, care nu-i are la inimă pe aceşti doi conducători. Cum a putut deci să se alăture corului de critici personale împotriva lui Christapor, vechiul său prieten? Ştie totuşi că iliferendul care-lopune lui Christapor în 1904 nu se compară cu divergenţele tactice enunţate în timpul congresului general din 1898. De această dată, răul este mai adânc şi a lăsat urme, fiindcă, de la sfârşitul congresului general, cei doi bărbaţi n-au Hchimbat un cuvânt. Zavarian continuă să creadă că avea 1 treptate, că partidul nu-i al lui Christapor, ci al tuturor camarazilor, şi că fondatorul partidului nu trebuie să se aventureze în proiectul de asasinare a sultanului. Christapor pleacă de la Sofia cu chipul marcat, dezamăgit şi stăpânindu-şi mânia faţă de atitudinea lui Zavarian. El se simte trădat de unul dintre cei mai vechi camarazi. Or, după o săptămână de la sosirea lui la Geneva în aprilie 1904, Zavarian se opreşte şi el în oraşul elveţian înainte de a se îmbarca spre Cilicia. încordat, cere să-l vadă pe Christapor, ca şi cum nu ar vrea să se despartă certaţi înainte de a o porni într-o călătorie atât de lungă. Dar Zavarian descoperă un Christapor bolnav, la pat, ca şi cum performanţa de la congresul general l-ar fi copleşit. Dintr-odată, Zavarian se prosternează în faţa lui Christapor, îi ridică uşor capul şi, încremenit de căinţă, îl sărută lung şi de mai multe ori. Fără să spună ceva, Christapor a avut ultimul cuvânt. Admiraţie, devoţiune şi răscumpărare...

Christapor nu face diferenţa între Zavarian şi Rostom. El nu a încercat, cum fac deseori liderii, să monteze un conducător împotriva altuia. Este adevărat, cei doi au destule păreri divergente, nu e nevoie să mai adauge şi el ceva. Christapor a

îndeplinit deseori această funcţie de mediator între cei doi dim i poli ai săi; un fel de liniuţă de unire între autoapărare şi revu luţie, „sfântul laic“ şi „marxistul", dreapta şi stânga sa, moi nln şi acţiunea, îndatoririle şi drepturile, ordinea şi progresul. |)m în ciuda acestui echilibru stabil, Christapor simte în forul mu. interior o uşoară slăbiciune faţă de imprevizibilul Rostom .1 acesta din urmă o ştie. De aceea, atunci când acest speciali 1 în explozibili şi agitator înnăscut află că Christapor a fost seu turat zdravăn în timpul Congresului general de la Sofia şi cil n lansat proiectul Njuig, Rostom are remuşcări. Dacă el ar fi foni prezent, Christapor nu ar fi suferit atâtea atacuri; Rostom m fi găsit o cale de diversiune sau de unitate în jurul fondatorului Rostom este împotriva operaţiunii contra sultanului, pe cim o consideră prea riscantă, partidul şi poporul neputându 1 asuma riscul de a-şi pierde călăuza. Dar şi aici Christapor vii avea ultimul cuvânt. Vinovăţie, când pui gheara pe noi...

De acum încolo, revoluţia nu mai cunoaşte nici limită, nici îndurare. Este prea târziu, războiul pe două fronturi - insurn ţia din Sasun şi operaţiunea Njuig la Constantinopol - a in ceput, avându-lîn frunte pe Christapor, cu Mosinul gherilei 111 mâna dreaptă şi Mauserul terorismului în mâna stângă...

Spada contra scutului

TREBUIE RĂZBUNATĂ MOARTEA*FEDAINILOR* DIN VAN... în iunie 1896, masacrele hamidiene continuă în *Yerkir* de doi ani La Van, bastion al armenakanilor - dar unde celelalte două partide au reuşit şi ele să se implanteze, mai ales FRA, mul ţumită emisarului Bedo -, cele trei partide prezintă un front unit atunci când turcii şi kurzii îşi lansează ofensiva în fostul regat Vaspurakan. După mai multe zile de rezistenţă, şefii fedaini Avedisian (Armenakan), Martik (Hănceakian) şi Bedo (Daşnak), adunaţi în consiliu de război, hotărăsc să înceteze luptele împotriva trupelor turceşti şi kurde, după ce şi-au negociat retragerea cu autorităţile otomane locale şi cu diplomaţii ruşi, europeni şi americani din regiune. Ei sunt cam 1500, ilmtre care 600 înarmaţi. Dar cei trei conducători nu se înţeleg 111 privinţa tacticii de urmat: trebuie să părăsească *Yerkirul* şi mi plece în Iran? După câteva schimburi de cuvinte, Avedisian MI trupele sale părăsesc Van, îndreptându-se spre teritoriul liersan. Din cei 350 de oameni, doar 20 ajung totuşi la destinaţie, ceilalţi fiind masacraţi de tribul kurd mazrig al lui Şaraf Hei. Şeful daşnak Vasken Deroyan, un fost armenakan, hotărăşte să se întoarcă la Van.

El şi oamenii lui, urmaţi de majoritatea persoanelor dezarmate, fac cale-ntoarsă spre oraşul natal. Martik şi Bedo, dimpotrivă, hotărăsc că doar luptătorii înarmaţi sunt autorizaţi să părăsească teritoriul otoman. Cu 83 de oameni, ei se îndreaptă spre frontieră, dar sunt masacraţi de kurzi aproape de Garahisar. O singură persoană scapă, un sirian, care va povesti ultimele acte de bravură ale lui Bedo, „vulturul negru 111 stâncilor", cum îl descrie cântecul revoluţionar ce îi este închinat...

Unda şocului produs de masacrarea celor 400 de fedaini din Van zguduie lumea armeană, din provincia Salmast - unde fedainii se mobilizează ca să le vină în ajutor - până în regiunile de frontieră. Mânia se citeşte pe chipurile lui Arghutian, Nigol Duman, Garo, Kurken, dr. Christapor Ohanian şi Bedros Se- mergian. Ea se transformă în furie faţă de diplomaţii străini care au închis ochii în faţa masacrelor, adică au devenit complici, cum sunt consulul britanic şi cel rus. Şi ce s-a întâmplat cu Vasken, întors la Van? Şi cu Vartan, fostul ofiţer în armata rusă, refugiat în Şatah, la poalele munţilor Taurus? Printr-o telegramă, Vartan se anunţă la Salmast. La întoarcerea sa, el propune să nu se ia hotărâri pripite. Moralul este la pământ, revoluţia îngenuncheată.

De fiecare parte a frontierei, la Van ca şi la Salmast, revoluţionarii sunt hotărâţi să organizeze riposta împotriva tribului kurd mazrig al lui Şaraf Bei, autorul masacrului, şi astfel să ridice moralul trupelor. Dar cum? Se înfruntă două tabere. La Van, o regiune mai degrabă conservatoare, care nu reacţionase în momentul insurecţiei din Sasun în 1894, este timpul autoapărării, al strategiei scutului însoţită de operaţiuni de hărţuire,
fără misiuni de anvergură. Noul comitet central din Van, ritm s-a constituit la 7 decembrie 1896 în jurul lui Vasken Den a m, nu vrea să audă de opţiunea unui contraatac masiv. La Salo m i el numără susţinători cu greutate: Vartan, Arghutian şi Sin Ion Dzovanian, alias „Sevkareţi Sako“. Comitetul are nevoie ile forţe intelectuale şi de mijloace pentru a dezvolta partidul I l va fi ascultat fiindcă conducerea i-ltrimite pe Vartkes Senin gulian, apoi pe Vahan Papazian, Işhan şi mai târziu pe Amin Manukian, care vor reprezenta perioada cea mai importam n a revoluţiei din Van.

In schimb, comitetul din Salmast, în majoritate în mâini In lui Nigol Duman, ale dr. Christapor Ohanian şi ale lui Kalu 1 Aloyan, este pentru o strategie a spadei. Trebuie lovit repodi şi puternic, printr-un asalt asupra lui Şaraf Bei şi a oameni Im săi, aflaţi la câţiva kilometri de cealaltă parte a frontierei. I >1 aici încolo începe războiul şi partidul trebuie organizat ca n veritabilă armată. A trecut timpul autoapărării şi al tehnici Ini de hărţuire. Acestea din urmă nu duc la nimic, şi infiltrările fedainilor sunt numeroase şi costisitoare, dar ineficiente şi, pâini la urmă, demoralizatoare.

Sub conducerea Biroului oriental, congresul ramurilor orien tale ale partidului se deschide pe 27 decembrie 1896 la Tbilisi, în prezenţa a vreo cincisprezece delegaţi. Sunt reprezentate cele două tendinţe. Se

află aici Nigol Duman şi Christapor, partizani ai strategiei de ripostă, în faţa lui Vartan şi Zavarian, înclinaţi spre strategia de apărare. După ce un amendament care propu nea sfârşitul acţiunii revoluţionare a fost respins fără drept de apel, delegaţii ajung la punctul cel mai important al ordinii de zi: cum să riposteze? Dezbaterile sunt vii, furtunoase, intervenţiile tăioase ale lui Nigol Duman stârnesc o asemenea mânie în tabăra adversă, încât întâlnirea se transformă în bătaie.

Partizanii strategiei de apărare evocă episodul trist al expediţiei punitive a lui Sarkis Gugunian din 1890, de care trebuie să se ţină cont înainte de a se imagina o nouă acţiune frontală. Situaţia forţelor este oare mai bună astăzi decât în 1890? Nu, dimpotrivă, situaţia s-a înrăutăţit, aparatele de stat sunt mai represive decât înainte şi revoluţia nu înaintează cu adevărat.

l'.nte necesară toată autoritatea lui Christapor şi a lui Zavarian I ic utru ca adunarea să se calmeze şi mai ales ca situaţia să nu ilcvină o înfruntare între armenii din Turcia şi armenii din 1 năcaz. După nenumărate consultări, învinge strategia spadei:
1 HA trebuie să organizeze o expediţie punitivă de anvergură,
1 o caracter militar, în anul care vine. Christapor îi datorează nrnastă victorie lui Zavarian, care i se alătură în final. Forţa mi morală de partea unei riposte a învins până la urmă convin- irrile sale descentralizatoare. Rămâne totuşi să fie convinşi -"'Iii militari locali, şi nu se poate conta pe Vartan, ieşit învins de la întrunire.

într-adevăr, atunci când Arghutian, Garo, Bedros Semergian HI Vasken Deroyan află „vestea cea rea“, ei spumegă de mânie HI încearcă din nou să convingă conducerea să revină asupra iicestei hotărâri. într-o primă etapă, Christapor îi dă lui Nigol I luman sarcina să le explice camarazilor săi temeiul unei astfel de operaţiuni pe plan moral - de a spăla insulta de la Van -, politic - raportul de forţe cu kurzii -, tactic - de a asigura securitatea drumului spre sud -, strategic - revoluţia nu a murit - şi mediatic - să atragă atenţia presei europene. Nimic nu are efect, Nigol Duman se dovedeşte un slab diplomat. Medierea HII produce efectul invers. Cearta cu Vasken Deroyan, de care îşi bate joc de faţă cu toată lumea, impresionează spiritele. Comitetul din Van îi poartă ranchiună şi-l previne pe Nigol Duman că prezenţa lui nu e dorită la Vaspurakan.

In martie 1897, într-o scrisoare adresată lui Nigol Duman şi dr. Ohanian, Christapor le cere să nu piardă timpul şi, aşteptând ca spiritele să se potolească, să creeze un consiliu responsabil sau un stat-major, un comandament solidar. El face apel la spiritul lor revoluţionar şi-i ameninţă pe cei care se opun cu măsuri disciplinare. Christapor crede că operaţiunea trebuie să aibă loc la sfârşit de mai sau început de iunie, cel mai târziu. Căci, precizează el într-o altă scrisoare adresată de astă dată lui Rostom, la începutul lunii mai 1897, ar fi de preferat sincronizarea expediţiei punitive cu o operaţiune în Bosfor, pentru a marca, la doar câteva săptămâni diferenţă, prima aniversare a ocupării Băncii Otomane. în acest scop, Christapor îi dă sarcina să ia contact cu comitetul de la Constantinopol. De , profitând că turcii şi grecii sunt în război din ianuarie 1897 ni că europenii au privirea aţintită spre acea parte a Imperiului Otoman, el preconizează o acţiune simultană la Hanasor şi In Constantinopol, pentru a slăbi Turcia şi a înlesni o intervenţii! diplomatică internaţională.

La Salmast, pregătirile întârzie; Nigol Duman şi echipa mi se înhamă la treabă şi depozitează materiale şi alimente. Ale lierul de armament funcţionează cu program întreg. Dar nimn nu are efect, cei care se opun acestei expediţii nu participă In efortul de război. Christapor se înfurie tare atunci când, la ju mătatea lui mai, se adresează comitetelor din Atrpataknn (Salmast, Tabriz, Hoi):
*
Tovarăşi, fiţi conştienţi de sacrificiile îndurate de organ i zi 1 ţia noastră în această regiune-cheie! Fiţi conştienţi că sun teţi pe cale să acţionaţi împotriva acestor sacrificii! Fiţi conştienţi de efectele pe care le are această lipsă de acţiuni asupra poporului şi a celorlalţi camarazi! [...] Fiţi conştienţi şi de cât investeşte partidul în această expediţie şi acţionaţi în consecinţă! Treziţi-vă! Faceţi în aşa fel încât să vă regă siţi încrederea şi demnitatea personală şi a organizaţiei, ca să nu ne obligaţi să purtăm noi marea răspundere pentru lipsa voastră de acţiune şi decepţiile voastre! Doamne, ascul tă-mă - treceţi la acţiune şi executaţi ordinul congresu lui în numele revoluţiei şi al sfintei cauze armeneşti, să nu mai auzim vechiul cor de plângeri de genul: „ne lipsesc oamenii", „asta ne lipseşte", „s-a topit zăpada" sau „au crescut apele" [...] Munciţi pe orice vreme. Răsplătiţi cu toţii prin victorie speranţele noastre şi ale voastre, fiind convinşi de sprijinul nostru moral şi material.

Ca un lider iscusit, Christapor adaugă discursului şi veşti bune: el le promite sosirea întăririlor din Caucaz, alimente şi arme (faimoasele Mosin), căci fedainii din Van nu sunt motivaţi să participe la operaţiune; îi anunţă şi de venirea apropiată a lui Harutiun Şahighian, pentru o ultimă mediere între cele două

Libere. Pregătirile sunt lente şi operaţiunea este amânată cu 1 rtteva săptămâni, după toate aparenţele pentru sfârşit de iulie «au început de august 1897. La capătul medierii şi sub efectul presiunilor foarte puternice făcute de Christapor, Harutiun Şahighian obţine acordul tuturor părţilor privind o expediţie punitivă de anvergură. Christapor a intuit corect când l-a desemnat ca mediator: Harutiun Şahighian este nu numai un armean din Turcia, dar este şi originar din Şapin-Garahisar, in vilaietul Trabzon, ceea ce înlesneşte contactele cu fedainii originari din Armenia otomană. Şi tot talentul acestui avocat **stă** în încredinţarea conducerii operaţiunii celor mai îndârjiţi dintre opozanţi. El a înţeles că pentru a avea câştig de cauză t rebuie să-l îndepărteze pe Nigol Duman, cel care dirija proiectul, de orice responsabilitate. Vartan, Arghutian, Sevkareţi Sako şi Garo, care au înţeles mesajul, acceptă misiunea ce le este încredinţată. Pentru Nigol Duman are puţină importanţă dacă comandă sau nu operaţiunea, important este ca ea să se realizeze, spune el; restul nu contează pentru acest strateg militar, cunoscut pentru marea sa discreţie şi modestie. El acceptă postul de şef de pluton, una dintre funcţiile de conducere cele mai mici din corpul expediţionar, format doar dintr-o companie, «50 de oameni — dintre care 25 de armenakani - plasaţi sub conducerea lui Vartan, cu Arghutian drept adjunct. Compania este împărţită în două coloane de infanterie: prima sub ordinele lui Poghik, sprijinit de Garo, a două sub ordinele lui Ahper, sprijinit de Aramayis. Fiecare cuprinde două plutoane. Cât despre cavalerie (30 de călăreţi), comanda îi este încredinţată lui Kolea Asripekian, cu Sevkareţi Sako drept adjunct. Tânărul Yeprem Khan face parte din ea. La 18 iulie, Vasken Deroyan şi grupul său de 25 de soldaţi, printre care Kurken şi viitorul Antranik, trec frontiera şi se duc în ţară. Rolul lui Vasken Deroyan variază în funcţie de sursele consultate. Pentru unii, grupul său este avangarda operaţiunii, apoi, imediat după plecare, pregătirile se înteţesc. Pentru alţii, acţiunea sa nu are nici o legătură cu operaţiunea împotriva căreia s-a bătut până la capăt. Un lucru e cert: corpul expediţionar execută ultimele ajustări şi prevede plecarea spre câmpia Hanasor la 24 iulie. In companie se aflǎ

şi dr. Ohanian, ca medic şi reporter de război pentru *Dnumk,* doi clerici şi un fedain turc, Samuel, care va lua cuvântul ut să amintească faptul că el se bate de partea armenilor, impu triva opresiunii şi pentru libertate.

In noaptea de 24 spre 25 iulie, compania înaintează du ml ocol câmpiei Hanasor şi încercuieşte tabăra tribului muzi ut (peste 200 de corturi), unde se aşteaptă ivirea zorilor. în part ■ 1 armenească, toată lumea este la posturi - cercetaşii, infantii riştii şi cavaleria. Vartan dă ordinul de atac... Kurzii sunt t i • ziţi de o bubuitură. Este încă foarte întuneric când liniştmi câmpiei e spulberată de împuşcăturile de Mosin. Surpriza etili totală. Kurzii cad cu zecile, unii au avut timp să-şi ia armcli şi să doboare câţiva fedaini în momentul în care şarja cava leriei armene distruge tot ce-i stă în cale. Grosul luptelor durea ză câteva ore. Şaraf Bei este rănit, dar are timp să fugă din zonă, deghizat în femeie, lăsând în urma lui tribul decimat in întregime.

Pentru comandamentul armenesc, misiunea s-a desfăşurat fără vreo surpriză, dar ea trebuie terminată prin organizarea operaţiunii de retragere spre Iran. Timpul este scurt, deoarece kurzii se reorganizează mai repede decât fusese prevăzut, în timp ce infanteriştii armeni părăsesc încet zona de lupte. în cursul acestei operaţiuni de retragere înregistrează cele mai grele pierderi: 20 de morţi, între care Garo, şi 14 răniţi. *Droşak* va face publică în numărul său din 13 septembrie 1897 lista pierderilor, precizând vârsta lor (între 20 şi 45 de ani) şi satul natal, ca să pună în evidenţă că armenii din Turcia sau din Caucaz se bat pentru aceeaşi cauză.

De partea kurdă, bilanţul este mai greu. După doi membri din corpul expediţionar armean, Sarkis Saruhanian şi Sarkis Ohangianian, alias „Far-Had", kurzii au pierdut între 450 şi 500 de persoane, după primul, şi 100 până la 200 de persoane, după al doilea, care apreciază că numărul de 300-400 de morţi nu are nici o legătură cu realitatea. în schimb, contrar legendei armeneşti potrivit căreia fedainii nu s-au atins de femeile şi copiii kurzi, conform ordinelor, Sarkis Saruhanian face precizări de un alt fel:
Printre cei 450-500, trebuie să socotim femeile şi copiii ucişi în timpul operaţiunii, căci ne-a fost cu neputinţă să deosebim în întuneric un kurd înarmat de un altul dezarmat, un bărbat de o femeie şi un adult de un copil.

Fedainii i-au luat sub aripa lor pe femeile şi copiii care ncfipaseră şi i-au dus sub escortă până într-o zonă sigură, unde le-au dat drumul. Memoria şi Istoria au şi n-au dreptate în acelaşi timp...

Consecinţele expediţiei din Hanasor sunt multiple. Foarte repede, kurzii se reorganizează şi, ca represalii, masacrează ţăranii armeni dintr-un sat al regiunii Hoi. Autorităţile otomane emit un ultimatum către guvernul iranian: ori acesta acţionează arestându-i pe fedaini şi desfiinţându-le reţeaua din nordul ţării, ori armata turcă intervine direct în Atrpatakan pentru a-şi îndeplini singură misiunea. Teheranul, până atunci binevoitor faţă de armeni, cere plecarea fedainilor spre Caucaz, închide atelierul de armament din Tabriz în 1898 şi efectuează 25 de arestări, dintre care 7 sunt combatanţi, printre care şi Arghutian, acesta fiind căutat în mod deosebit de poliţia iraniană, care primise semnalmentele lui prin consulatul turc de la Tabriz. După ce a fost torturat două luni, Arghutian, cetăţean rus, este extrădat şi trimis la Tbilisi, unde este întemniţat în închisoarea din Medeh, înainte de a fi exilat la Astrahan în 1898, fără dreptul de a se întoarce în Caucaz. Apoi, sub presiunea Ministerului de Interne rus, Arghutian este transferat pe 27 noiembrie 1898 în oraşul Vologda, la 400 km est de Moscova, să-şi ispăşească acolo pedeapsa de trei ani. In 1899, el păcăleşte vigilenţa paznicilor şi se duce pe ascuns la Moscova, unde se întâlneşte cu Satenig ca să se căsătorească. Se întorc împreună la Vologda pentru ca el să-şi termine detenţia. In 1902, întors la Tbilisi, unde este plasat sub supravegherea poliţiei, este din nou arestat în timpul unei tentative de asasinare a guvernatorului general Goliţîn în octombrie 1903, dar i se dă drumul după şase luni de închisoare din lipsă de probe.

Efectul psihologic scontat de Christapor este real. Kurzii şi-au dat seama că armenii nu şi-au pierdut instinctul de
apărare şi că, de aici înainte, răzbunarea fedainilor poate i cadă asupra şefilor kurzi. Altfel spus, armenilor nu le mai r i. frică să pună mâna pe arme şi să se apere. Se observă atum i un început de schimbare a percepţiei kurzilor în privinţa m menilor. Christapor şi alţi conducători vor să demonstreze? pe această cale interesul kurzilor de a coopera cu armenii, mm curând decât să se lase folosiţi de sultan.

Fedainii şi-au regăsit moralul şi, încurajaţi de experien|n colectivă de la Hanasor, pot de acum să-şi plănuiască o strategii de apărare, alta decât cea de hărţuire. Christapor voia ca pri 11 această operaţiune de anvergură să-şi experimenteze planul în cleşte, în ideea de a pregăti combatanţii pentru o viitoare mare acţiune în Sasun şi la Constantinopol. în mintea sa aceasta este deja programată pentru 1905. Aşa încât, expediţia de la Hanasor pare să fi servit drept test pentru trupele 111 meneşti mixte (Turcia şi Caucaz): să măsoare rezistenţa comlm tanţilor armeni la deplasarea în grup, fără nici o operaţiune de infiltrare în *Yerkir*. în acest scop, în cadrul dezbaterii interne privind strategia insurecţională sau strategia de hărţuire, Christapor va fi vrut să demonstreze pe teren că există o alternativă, cea a depăşirii - prin intermediul

operaţiunilor frontale aproape de frontiere. Dar de acum înainte ruşii şi iranienii sunt în temă şi supraveghează şi mai mult frontiera cu Turcia.

Christapor nu a reuşit totuşi să câştige pariul privind me- diatizarea operaţiunii comune Hanasor-Constantinopol. După câteva zile au loc trei atentate în capitală, la 6 august 1897, cu ocazia primei aniversări a ocupării Băncii Otomane, fără să provoace cea mai mică reacţie din partea diplomaţilor străini şi a mediilor europene. Zavarian nu uită să remarce, la congresul general din 1898, lipsa oricărei depeşe a vreunei agenţii şi a articolelor despre Hanasor în presa europeană. Ceea ce îl va determina pe fondatorul FRA să creeze *Pro Armenia,* un ziar în limba franceză, în inima Europei, la Paris. Existenţa sa începând cu anii 1895-1896 ar fi lansat, fără nici o îndoială, operaţiunea Hanasor în centrul dezbaterilor unei părţi din elita franceză. Doar că este imposibil de ştiut cum ar fi fost inter-

pretată operaţiunea: expediţie punitivă legitimă, sau masacru deghizat în represalii?

îmbătaţi de victorie, câţiva fedaini rămaşi clandestin la Tabriz sau Salmast s-au dedat de fapt, în mod nepermis, la «buzuri faţă de localnici. Lovitura este grea pentru partid, la doar câteva luni după ce se vorbise despre morala revoluţionară. Atunci el hotărăşte să-şi salveze onoarea şi să facă el însuşi dreptate, executându-i pe aceşti câţiva indivizi.

în sfârşit, ultima învăţătură trasă îmbracă o dimensiune emoţională. într-adevăr, cum să relatezi operaţiunea de la Hanasor fără să evoci presupusa poveste de dragoste dintre Garo, fratele lui Rostom, şi Mariam Magarian, alias „Maro**... O iubire platonică, ca multe altele generate de revoluţie, dar o iubire într-un singur sens, aşa cum ne-o arată mărturiile, fiindcă Garo este descris ca o fiinţă rece, în vreme ce Maro nu trăia decât prin el. Garo era oare sincer, sau se supunea datoriei de a respecta regula strictă a celibatului la fedaini? Nu se ştie. Maro, care-şi abandonase studiile venind la Salmast în 1894, este o revoluţionară devotată şi modestă. Când l-a văzut pentru prima oară pe Garo în mijlocul luptătorilor, şi-a simţit trupul vibrând şi a priceput că din acel moment locul ei era alături de el. Parcă pentru a-l încuraja, Maro îl face să înţeleagă că revoluţia putea îngădui să înflorească propriile ei poveşti de dragoste.

Dar Garo rămâne indiferent faţă de ea, cel puţin asta lasă el să se vadă. Şi totuşi, Maro se încăpăţânează. De aceea, aflând că Garo vrea să se ducă la Van - căci el este împotriva proiectului expediţiei punitive -, ea interpretează ezitările lui drept cele ale unui bărbat îndrăgostit. Şi dacă Garo se opune misiunii fiindcă nu reuşeşte să aleagă între iubirea pentru ea şi ataşamentul faţă de cauză? se întreabă ea cu naivitate. Convinsă că are dreptate în adâncul sufletului, Maro, 24 de ani, se va hotărî cu sânge rece să recurgă la o măsură extremă: îşi pune capăt zilelor, sperând ca sacrificiul ei să-l scape astfel pe Garo de frământările sale. La 28 decembrie 1896, prietenii o găsesc pe pat, cu un glonte în piept. Alături de armă, pe noptieră, se află o scrisoare de adio:

Tu, care ai pus libertatea Armeniei mai presus de fericirea noastră, care ai ales să sacrifici iubirea noastră pentru convingerile tate, rămâi credincios cuvântului dat, pune-te în serviciul patriei şi al cauzei noastre sfinte [...]. Vreau să-mi îndeplineşti ultima dorinţă, pentru ca trupul meu să se poată odihni în pace în mormânt. Vreau să ştii că am reuşit să adun în mine destulă putere ca să ard ultimele punţi. Iată-te în sfârşit pe deplin liber. Acţionează şi fă ce trebuie să faci! Te implor să mă ierţi. Te strâng în braţe din toate puterile mele. Adio tuturor camarazilor.

în numărul din 22 februarie 1897, *Droşak* consacră pagina întâi sinuciderii lui Maro: „Cine era ea? Ce venise să facă această tânără armeancă în acea văgăună pierdută departe de marile oraşe pline de lumină?" întreabă editorialul. Citind aceste rânduri, nimeni nu află totuşi dacă editorialistul a înţeles gestul tinerei sau dacă, din prudenţă, preferă să nu dea nici un amănunt asupra semnificaţiei sacrificiului ei. La mii de kilometri de Geneva, Garo, răscolit, se închide într-o tăcere mormântală şi nu se gândeşte decât la misiunea din Hanasor: dacă va muri acolo, cu atât mai bine, îşi spune el. Şi dacă-i va fi dat să scape, îşi va continua drumul spre Van şi va rămâne în *Yerkir,* aşteptând să-i bată moartea la uşă. La 25 iulie, Garo va cădea şi el în timpul retragerii forţelor armeneşti. Are 26 de ani. Maro şi Garo, sau sacrificarea iubirii. Sau, mai curând, femeia care se sacrifică: ea se eliberează participând la revoluţie, dar, ca femeie, se simte un obstacol în calea datoriei bărbăteşti a fedainului... Iubirea sublimată prin revoluţie. Cei doi „amanţi" sunt în sfârşit împreună pe firmamentul Daşnakţu- tiun prin moartea lor revoluţionară. Mergeţi la război ca să iubiţi. Iubirea nu este frumoasă decât sublimată prin moarte. Iubirea este cu atât mai frumoasă cu cât fiecare pune revoluţia înaintea iubirii...

Sus, Rostom (la stânga), Ihristapor Mikaelian în centru) şi Zavarian .a dreapta): „Sfânta Treime[11], indatoare a Federaţiei Revoluţionare Armene (FRA), .marxistul", „profetul" şi „sfântul laic", sau Tatăl Christapor), Fiul (Rostom) si Sfântul Duh (Zavarian)... în medalion, Christapor, la aa de ani, în 1881. Alături, extras dintr-o scrisoare a lui Christapor către Rostom, iatată 11 februarie 1893. *fotografii din colecţia autorului*)

Hrair Djoghk împotriva lui Antranik

HRAIR DJOGHK ŞI ANTRANIK au urmărit îndeaproape operaţiunea din Hanasor. Ei îi ştiu originile, obstacolele şi desfăşurarea; vor continua deci să prelungească divergenţele legate de strategia de urmat în Sasun, ajungând aproape la bătaie. Dar în acest joc, Hrair Djoghk este cel ce are de două ori ultimul cuvânt. Pe de o parte, tezele sale au biruit. Pe de altă parte, el i-a impus lui Antranik pedeapsa supremă pentru un fedain: să fie dezarmat, în vreme ce acesta din urmă se gândea să-l omoare.

Tensiunile între fedaini sunt frecvente, dar cele ce se nasc între noul stăpân din Sasun, Hrair Djoghk, şi strategul-şef, Antranik, sunt excepţionale şi traduc toată complexitatea strategiei în lupta de gherilă: trebuie instruit milităreşte poporul în vederea declanşării unei insurecţii generale de la Muş până la Van sau trebuie să se conteze doar pe secţiunile de elită ale fedainilor pentru a hărţui duşmanul în cele şase vilaiete armeneşti? Armată populară sau armată profesionistă? Să se sprijine pe popor sau pe militari? Să se concentreze trupele pe un front insurecţional (Muş-Bitlis-Van) sau să se creeze pretutindeni focare insurecţionale? Trebuie purtat un război de gherilă popular sau un război de partizani?

Din 1890, principiul insurecţiei este acceptat de către partid, dar condiţiile şi modalităţile sunt foarte departe de a fi reunite, încât, atunci când este declanşată expediţia lui Sarkis Gugunian, FRA este deranjată de această iniţiativă dezordonată. Cu puţin înainte de crearea FRA, Arabo le atrăsese atenţia interlocutorilor săi „pelerini** că Sasunul nu ducea lipsă de oameni, ci de arme şi de instructori: după el, era inutil să fie infiltraţi aici fedaini.

Zadarnic. Atunci când Arghutian, întors în Caucaz, vrea să-l lămurească pe Sarkis Gugunian, întâlnit la Alexan- dropol, acesta din urmă se încăpăţânează. Se cunoaşte urmarea... Astfel, din 1890, bande de fedaini, afiliaţi sau nu celor trei partide - un mare număr de combatanţi refuză orice apartenenţă la vreuna dintre organizaţii -, trec frontiera şi hărţu- iesc inamicul acolo unde îi conduc luptele, adică fără cine ştie ce gândire strategică. Totuşi, conducerea partidului i i. transparentă la acest punct: cu un popor fără experionţ i militară, lipsit de arme şi dominat de un inamic puternic, pim ritatea o are pregătirea insurecţiei fără grabă, nici risipii de forţe. Aceasta este semnificaţia editorialului din *Dro.juh* din 1891:

Trebuie să fim realişti şi prudenţi [...]. Dacă fiecare lucim ză în colţul său, dacă fiecare secţie îşi are propriul pro gram [...], sfânta cauză este pusă în pericol. Dorim ca acrul mesaj să ajungă în inima fiecărui compatriot. Fiecare Io car de concentrare armenească să se pregătească cu m doare [...], dar pentru acţiunea globală, fiecare să aştepli semnalul general. Şi Daşnakţutiun va trimite invitaţia 1,0 va anunţa când va veni momentul insurecţiei generale m Armenia turcească.

De la primii paşi ai mişcării revoluţionare, şefii militari ştiu că, pe lângă topografia accidentată a *Yerkirului,* cauza se con fruntă cu puterea inamicului, cu lipsa acută de armament şl cu divizarea armenilor. Revoluţiei îi lipseşte sprijinul populaţiei şi anumite grupuri sociale, ca burghezia, se opun în mod den chis mişcării fedainilor. După eşecul din 1894, revoluţionarii pun surdină pe tema insurecţiei, preferând tema autoapărării La acea vreme, Hrair Djoghk şi Antranik nu se află în opoziţie privind starea de fapt, dar de îndată ce este vorba de a im a gina o soluţie militară pentru a slăbi menghina, ruptura este fără apel.

Armenak Ghazarian, alias „Hrair Djoghk", născut în 1864, este originar din Sasun. Provenind dintr-o familie practicantă, îşi începe studiile la mănăstirea Sfântul Garabet şi le continuă la Societatea Unificată din Muş, unde se remarcă prin inte ligenţă. Stareţul mănăstirii îl cere pentru el, ca secretar particu Iar. în acelaşi timp, Hrair se află deja în fruntea acţiunii politice, dar critică deschis operaţiunile spectaculoase de la Kumkapi, din Erzurum sau ale lui Sarkis Gugunian în 1890. El preferă acţiunile discrete, populare şi pregătite îndelung, în numele unui principiu pe care-l va adopta toată viaţa: „Dacă se ridică satul, i ude grinda." Altfel spus, dacă colectivitatea îşi uneşte forţele şi ■o răscoală, tirania hamidiană se prăbuşeşte. Hrair Djoghk intră In partidul Hănceakian şi li se alătură lui Damadian şi Boyagian III timpul insurecţiei din 1894. El îi evaluează toată lipsa de pregătire, dar se dedică eliberării poporului. Hrair Djoghk nu este un spirit sectar, nici un om de partid. El vrea să rămână un spirit liber şi observă neputinţa mişcării revoluţionare în faţa inamicului. Decepţionat de crizele repetate din partidul Hăncea- kian şi şocat de certurile Hănceak-Daşnak, pe care nu le înţelege, considerând că inamicul nu face diferenţa între subtilităţile mterarmeneşti, Hrair Djoghk dojeneşte în scrierile sale cele două organizaţii şi le cheamă la raţiune şi la unitate.

După o şedere în Balcani, se întoarce în *Yerkir* în 1895 şi se 1 Inelară convins că doar un program cuprinzător de educare a poporului în vederea revoluţiei poate pune capăt necazurilor naţiunii. Este arestat în 1896, odată cu Aram Aramian. Va reuşi să se elibereze, petrecându-şi restul zilelor în clandestinitate - Aram Aramian nu va avea acelaşi noroc, el va fi spânzurat în 1H99. Hrair Djoghk vorbeşte de mişcare revoluţionară, nu de partid. în 1895-1896, el se alătură totuşi FRA, dar nu va înceta Hă insiste asupra unităţii revoluţiei, prealabilă victoriei cauzei şi suveranităţii Armeniei. Hrair Djoghk apără proiectul unei insurecţii generale începând cu linia Muş-Bitlis-Van, pentru care el traversează toate provinciile armeneşti, dorind să lege satele armeneşti unele cu altele.

Potrivit legendei, el este în acelaşi timp peste tot: într-o zi la Erzurum, a doua zi la Muş şi în aceeaşi seară la Van. A parcurs întreg teritoriul armenesc pentru a-i cunoaşte mai bine topografia, colţul cel mai ascuns, cărarea cea mai îngustă. El impune o disciplină de fier printre tovarăşii săi şi rezolvă fără nici o ezitare cazul „trădătorilor". îşi organizează trupele ca pe o armată şi-şi pune toate eforturile în serviciul instruirii militare a poporului. De aici vine şi numele lui de revoluţionar: un amestec de foc *(Hrair)* şi de infern *(Djoghk),* un popor înarmat - iată crezul său, împotriva căruia nici un regim nu poate rezista, nici o armată nu poate lupta. Şi el se bucură de o imensă

popularitate în Sasun. Subţiratic, melancolic şi comunicai lv, Hrair Djoghk poartă în el nefericirea compatrioţilor săi, dai nu se resemnează niciodată.

Din 1896-1897, intrând în Consiliul militar al FRA din *Yeii u* Hrair Djoghk insistă pe oprirea infiltrării fedainilor în Armenia turcească. Este ceva ineficient, periculos şi de amator, crede <■! La mulţi ani după moartea lui, în 1931, Garo Sasuni îl va prezenta pe Hrair Djoghk ca pe al patrulea fondator al **FRA** Intr-adevăr, el reprezintă în *Yerkir* ceea ce Christapor este 111 exteriorul ţării: pivotul revoluţiei şi întruchiparea politicului Cei doi bărbaţi nu au avut ocazia să se întâlnească prea de dar ei se completează şi în privinţa concepţiei despre revoluţie şi a metodelor de folosit. Dacă Christapor reprezintă geografia revoluţionară din exteriorul ţării, Hrair Djoghk este imaginea acesteia în *Yerkir.* Ei doi simbolizează secretul din ţesătura partidului Daşnakţutiun. Dar aşa cum Christapor este conte tat pe plan politic, Hrair Djoghk va fi contestat pe plan militai de către Antranik, mai ales începând cu 1898.

Intr-adevăr, după concluziile celui de-al II-lea Congres general, FRA hotărăşte în mod declarat să pregătească o insurecţie în *Yerkir* pe linia Muş-Ahlat-Van şi să o sincronizeze cu o largii manifestaţie la Constantinopol, fără mai multe precizări. Im portant este ca cele două operaţiuni să aibă loc cel târziu din acel moment până la sfârşitul anului 1905. Hrair Djoghk, care ocupă un loc preponderent în aparatul militar al partidului în *Yerkir,* începe să pregătească o luptă de gherilă populară, plecând de la trei obiective: să coopereze cu kurzii pentru a înlesni transportul armelor, să împiedice războiul de partizani pentru a nu trezi bănuielile autorităţilor şi să susţină braţul politic împotriva braţului militar din partid. în toate cele trei cazuri el se izbeşte de opoziţia lui Antranik.

Acesta din urmă nu are încredere în kurzi, pledează pentru strategia de hărţuire a inamicului şi consideră că rolul şefilor fedaini este mai important decât cel al comitetelor inerte din oraşe. Născut în 1865 la Şapin-Garahisar, Antranik, pe numele său adevărat Toros Ozanian, este fedainul cel mai cunoscut din toată mişcarea revoluţionară armeană. Autodidact şi om de război mai mult decât de partid, Antranik îşi face primul Htagiu în partidul Hănceakian pe la 25 de ani, la câţiva ani după moartea soţiei sale. El se alătură FRA prin 1896 şi intră m grupul lui Vasken Deroyan. Este un bărbat inteligent, un om de caracter şi un strateg fără pereche. Va obţine gradul de general, după ce-l câştigase pe cel de „paşa" - în vocabularul l'edainilor -, titlu obţinut atunci când cel vizat a ucis un paşă turc: Antranik a răzbunat asasinarea lui Serop Aghpiur din 1899, tăind capul călăului acestuia, Becharre Khalil.

Provenit dintr-o familie modestă, şi-a păstrat instinctul de ţăran care-l va salva de nenumărate ori în timpul unor bătălii disperate. Dotat cu o formidabilă intuiţie, ajunge să citească hărţi militare fără cea mai mică pregătire în ştiinţele războiului. El simte primejdia şi ştie cum să-l hărţuiască pe inamic în punctele sale slabe. Antranik înfruntă toate primejdiile şi le învinge mereu datorită unui reflex de felină, fiind nemilos cu adversarii şi exigent cu soldaţii săi. Personaj charismatic, se arată de o rară violenţă cu inamicul şi binevoitor cu ai săi. El le inspiră în acelaşi timp celor apropiaţi un fel de admiraţie sau de spaimă. într-o scrisoare din 10 ianuarie 1902 adresată camarazilor săi de la Geneva, Christapor le cere să fie atenţi cu Antranik. în timpul unor lupte de la Mănăstirea Apostolilor în 1901, precizează el, Antranik l-a pedepsit pe un prieten de-al lui Serop Aghpiur, *res* Mardiros, fără nici un motiv. Trebuie să fie precauţi: este inutil să copleşeşti cu elogii acest fel de comportament, îi sfătuieşte el pe prietenii săi genevezi în darea de seamă asupra acestor lupte din ziarul *Droşak.*

în momentul înfruntărilor sale cu Hrair Djoghk, Antranik i se opune aducând argumente serioase: de ce să aştepţi ca poporul să fie pregătit din punct de vedere militar, când inamicul îşi concentrează trupe în Sasun din 1903? Trebuie mai degrabă înmulţite operaţiunile de diversiune, încetinind astfel procesul şi făcând să vină din ce în ce mai mulţi fedaini, pe diferite căi de comunicaţie. Şi de ce să te bizui pe popor, cu o angajare nesigură, când o avangardă de soldaţi profesionişti, antrenaţi pentru războiul de partizani, are mai multe şanse să se descurce? După el, nu poţi pune pe acelaşi plan nişte ţărani înarmaţi şi nişte soldaţi căliţi în război, printre caro roi mai vechi cunosc deja mirosul prafului de puşcă de cincispru zece ani. Şi apoi, să nu te sprijini pe popor înseamnă mai nl< să-l fereşti de represalii, pentru că războiul popular îl expum pe acesta din urmă la fel ca pe fedaini.

Ireconciliabili în ce priveşte esenţialul, cei doi şefi ajung mi se înţeleagă în legătură cu infiltrarea fedainilor care aumism nea de a transporta arme şi hrană în Sasun, dar şi la Biţiis iii la Van - ideea fiind de a pregăti o operaţiune care să înceapă în aceste trei regiuni.

Dar armata turcă îşi concentrează trupele în regiune şi MO înalţă ca un meterez în faţa reţelelor revoluţionare. Astfel, între 25 mai 1903 şi 29 octombrie 1904, din 431 de fedaini con au traversat frontiera în direcţia *Yerkir* cu arme şi logistica 200 au murit în lupte, între care Nevruz, Aşot Yerkat, Gaidzag Vagharşag, ultimii doi când se întorceau de la al III-lea Con greş general de la Sofia. Doar grupul lui Torkom, care nu mără combatanţi de elită precum Keri, Murad din Sebastin, Sepuh şi Durbah, a ajuns la destinaţie, în ciuda liniilor do baraj turceşti. Nimic nu mai merge pentru Hrair Djoghk, care, în afara acestei masacrări a celor „mai buni oameni ai naţi unii", cum spune cântecul revoluţionar, se loveşte de nesupu

nerea lui Antranik.

Hrair Djoghk hotărăşte în cele din urmă să restrângă resurecţia generală doar la Sasun, celelalte două puncte fixate, mai ales Bitlis, pierzând prea mult timp şi prea mulţi oameni în perioada de pregătire. Dar o nouă dezamăgire: armata turcă le-a luat-o înainte şi a dejucat planurile insurgenţilor, atacând Sasunul în ianuarie 1904, deci cu un an înainte de data fatidică programată de FRA. Cum se explică această ofensivă de la începutul anului, când trupele sunt concentrate din 1903? In opinia sa, se pare că armata turcă se teme de o contagiune revoluţionară de la Muş la Van dacă Sublima Poartă dă ordinul de a fi lovit Sasunul. Imperiul Otoman nu vrea să provoace în Armenia turcească o intervenţie a puterilor europene, adică a Rusiei. Chiar dacă guvernul otoman ştie că Sankt-Petersburgul a hotărât în 1903 să confişte bunurile Bisericii armene, Con-

Ht.antinopolul supraveghează îndeaproape mişcările armatei ruse. Or, în 1904, contextul se schimbă brusc: odată cu Războiul Kuso-Japonez, turcii cred că Rusia nu poate să poarte un conflict pe două fronturi. în rest, ruşii îşi intensifică în acelaşi moment lupta împotriva reţelelor revoluţionare. în fine, contrar aşteptărilor lui Hrair Djoghk, Consiliul militar trece în mâna lui Antranik, Murad şi Kevork Ceavuş, adică a trei opozanţi faţă de tezele sale privind războiul popular. Antranik le ordonă deci fedainilor să sporească numărul provocărilor şi să-l hărţu- iască pe inamic, care, după o mică ezitare, se hotărăşte să treacă la acţiune chiar atunci când Hrair Djoghk voia contrariul şi să câştige timp.

La 14 ianuarie 1904, forţele turceşti, sub comanda lui Saleh Paşa, încearcă să taie liniile armeneşti, ocupând poziţia între Muş şi Sasun. El dispune de 9 000 până la 10 000 de soldaţi şi 5 000 până la 6 000 de auxiliari kurzi, fără să mai punem la socoteală tunurile şi un enorm stoc de armament. în faţa lui se află mai puţin de 1 000 de luptători armeni, dintre care 100 până la 200 de fedaini şi 500 până la 700 de ţărani înarmaţi! în vreme ce FRA se află începând cu 31 ianuarie la Congresul general de la Sofia, în Sasun luptele pornesc de la jumătatea lunii ianuarie şi se termină în septembrie 1904. După două luni şi jumătate de lupte uşoare în diverse sate şi un simulacru de negociere cu insurgenţii, armata turcă trece la ofensivă pe 1 aprilie 1904 în două direcţii, Havatorik şi Şenik-Semal.

La 13 aprilie, moartea îi loveşte pe insurgenţi chiar la vârf: în timp ce luptele fac prăpăd în jurul Semalului, Hrair Djoghk cade sub gloanţele inamice în momentul în care îi vine în ajutor lui Sepuh, rănit. Acesta din urmă îl roagă să-l lase acolo, dar Hrair Djoghk îi răspunde: „Ori voi muri şi eu, ori ieşim împreună din acest loc.“ Moartea acestui „scriitor soldat**, scrie ziarul *Droşak* în necrologul apărut în octombrie 1904, stârneşte o emoţie fără precedent în rândul populaţiei: „Timp de zece ani, el a apărat Sasunul de numeroase nenorociri [...]. Să ne plecăm fruntea în faţa mormântului său frumos şi să nu-l uităm niciodată pe Djoghk.**

Luptele continuă sub conducerea Consiliului militai dni Sasunul rămâne singur în faţa armatelor turceşti. Aşa hol a i a , Hrair Djoghk, căci Van nu era pregătit să se ridice; şi în acea. i , împrejurare era de preferat ca doar Sasunul să-şi asume con MU cinţele în caz de represalii. Antranik susţinea contrariul: mii carea Vanului era indispensabilă, dar nu a venit nimic din fi IMIuI regat Vaspurakan, chiar dacă Murad a făcut calea dus-întor* Muş-Van-Muş, venind cu câteva arme Mosin şi muniţie. **Din ,** cum spune Vahan Papazian în *Memoriile* sale: „Ce aveau mi schimbe io sau 20 de arme Mosin?"

Tot aşa cum venirea lui Nigol Duman, atât de aşteptată In Mus, este doar o iluzie. Pentru a pune capăt certurilor dint re Hrair Djoghk şi Antranik, conducerea partidului se gândim să-i încredinţeze comanda trupelor din Sasun lui Nigol Duman creierul din Hanasor. Dar în momentul în care el se pregăteşte să ia calea spre Muş, în iunie 1904, Nigol Duman şi grupul său de 18 fedaini sunt atacaţi chiar după trecerea frontierei cu Rusia El şi oamenii lui fac cale-ntoarsă. Şi apoi, este prea târziu. IV teren, trupele armeneşti se retrag pe toată linia frontului Antranik se gândeşte la o mediere europeană pentru a opri conflictul şi a obţine un acord de autonomie pentru Sasun. în numele partidului, Consiliul militar din Sasun - Antranik, Kegham Der Garbedian şi Kevork Ceavuş - propune un plan cu 16 puncte pe care îl înaintează consulului francez, celui britanic şi celui rus din Muş. în zadar, nici o putere nu se mişcă Luptele continuă... Şamiram arde; conduşi de Antranik, fedainii se retrag pe insula Aghtamar de pe lacul Van.

Victoria turcilor este totală, dar fedainii nu vor să o accepte şi, după ce s-au gândit un moment să ia armele partidului Daşnak din Van şi să plece din nou spre Taron, Vahan Papazian şi Işhan, responsabili ai partidului din Van, prezenţi la consultări împreună cu Antranik şi Kevork Ceavuş, încearcă să-i convingă: nu trebuie pus în primejdie Vanul, este un lucru inutil, de aici înainte trebuie limitate pierderile. Dar luptătorii înţeleg altfel lucrurile. Trebuie să menţină aprinsă flacăra speranţei şi să plece din nou în munţii din Sasun, unde grupul lui Makar, încercuit, continuă lupta. Şi apoi, trebuie mai ales mi rămână credincioşi devizei sasuniştilor: „Fie ce-o fi." In momentul în care vor să afle care dintre şefi este candidat pentru întoarcere, nimeni nu se oferă voluntar, doar cel mai t ânăr dintre ei, Kevork Ceavuş, care, cu cei 17 luptători ai săi, MO întoarce în infernul din Sasun... *„Gheden ghelmaz"*...

Antranik şi tovarăşii săi se pregătesc să o ia spre Van, dar cei doi soli din Van îi fac să se răzgândească. Acest lucru ar putea pune în pericol populaţia locală. După luptele finale de la Aghtamar în august 1904, Antranik şi ai săi sunt escortaţi Hpre Salmast, în Iran, unde filiera daşnak îi preia pentru a-i conduce la Baku. Astfel se încheie insurecţia din Sasun. Trei lecţii pot fi trase din această derută militară. Mai întâi, în ciuda celor şase ani de pregătire (1898-1904), operaţiunea din Sasun era departe de a fi gata atunci când Hrair Djoghk şi Antranik au fost atacaţi prin surprindere de armata turcă, în ianuarie 1904. Exista o asemenea disproporţie între forţele celor două părţi beligerante, încât te poţi întreba în mod legitim câte decenii ar mai fi trebuit pentru a se obţine un echilibru real în raportul de forţe. Zece? Douăzeci? Treizeci de ani?

Pe urmă, certurile din sânul comandamentului armean, dintre Hrair Djoghk şi Antranik, au dăunat strategiei armeneşti: trebuiau oare pregătite în paralel insurecţia şi hărţuirea inamicului? Trebuia încă de la început să se conteze pe legătura Muş-Bitlis-Van, când dispozitivul armatei turceşti, foarte devreme, i-a împiedecat formarea? Istoriografia daşnak este plină de analize despre aceste subiecte, fără să ajungă totuşi la nişte concluzii definitive, cel mult că, atunci când raportul de forţe este decisiv în defavoarea armenilor, nu trebuie să te aştepţi la miracole, chiar dacă fedainii au pricinuit pierderi grele inamicului şi sacrificiul lor a devenit legendar în timpul luptelor de autoapărare.

în sfârşit, eşecul insurecţiei a distrus strategia globală a lui Christapor; dar este prea târziu, căci operaţiunea împotriva sultanului a început în primăvara lui 1904, când primii nori ai războiului din Sasun trec peste Istanbul, care trebuie să devină „acea mare de sânge"...

„Istanbulul va fi o mare de sânge"

TERORISMUL ŞI HAIDATISMUL formează un cuplu cu relaţii armonioase datorită caracterului incomplet al sistemului haidatist, care este capabil să genereze condiţii favorabile apariţiei unor purtări violente, putând să degenereze în pui terorism. Prin intermediul mişcării revoluţionare, haidat in mul a gândit terorismul ca un instrument legitim şi necesar, legat indisolubil de criza sentimentului naţional de la sfârşitul secolului al XlX-lea, în cursul căruia el a fost conceput. FRA ca o reţea ilegală, şi haidatismul, ca sistem, au fabricat încă de la origini terorismul. Altfel spus, dacă terorismul, această „armă a săracului", ocupă un loc important în haidatism, el reprezintă şi una dintre piesele esenţiale ale daşnakismului. în cartea sa *Istoria FRA,* Varandian scrie:

Poate că niciodată nu a existat un partid revoluţionar - chiar narodnicii ruşi şi carbonarii italieni - care să fi avut o atât de bogată experienţă în metodele teroriste ca FRA [...]. Daşnak a produs caracterele cele mai înverşunate ale terorismului şi a format sute de maeştri ai pistolului, ai bombei şi ai pumnalului.

Teroristul daşnak este un profesionist căruia bolşevicii i-au dat numele de „mauserist". Macedonenii şi ruşii îl consultă pentru a se iniţia în terorism. Teroristul daşnak, adaugă Ruben Ter Minasian,

este,Arhanghelul Gabriel, căruia nu poţi să i te opui. El este invizibil şi invulnerabil". „El urăşte omorul", precizează Yves Ternon, „dar şi-a sacrificat viaţa. Actul său este perceput ca o necesitate vitală", morală, ar spune daşnakii, căci teroristul are „mâinile curate". Gestul său justiţiar este o fatalitate ireversibilă. „Odată luată decizia, victima este deja ucisă, ca şi cum teroriştii daşnak ar deveni ei înşişi gloanţele care trebuie să lovească." De altfel, în *Droşak* nici nu se mai ţine socoteala comunicatelor ce anunţă moartea unui „trădător" sau a unui oficial turc sau rus într-un atentat revendicat de FRA. Foarte adesea, aceste comunicate se termină prin

următoarele cuvinte: „Justiţiarul a reuşit să fugă şi se găseşte intr-un loc sigur.**

Comitetul daşnak de la Constantinopol este cunoscut ca apărător al metodelor radicale. în 1894, atunci când Vramian il întâlneşte pe Yusufian, trimis al partidului în capitală, cel care scăpase de poliţia turcă la Trabzon în 1891, acesta din urmă formase deja o întreagă generaţie de revoluţionari în capitală: Babken Siuni, Hacik Knuni, Ardaşes Misakian, Arda- şes Andreasian, Vartkes Serungulian. După modelul lui Vramian, majoritatea dintre ei au trecut mai întâi prin Colegiul Kevorkian din Ecimiadzin înainte de a se alătura revoluţiei pe malurile Bosforului. în 1895, Vramian, cu un temperament distant şi rece, este un membru important al comitetului central al FRA, când, de pe la mijlocul anilor 1890, acesta reuşeşte să-şi extindă reţelele până în Capadocia şi Smirna (Izmir), în ciuda constrângerilor impuse de clandestinitate, de puternica prezenţă a partidului Hănceakian şi, mai ales, de începerea masacrelor din 1894.

De îndată ce vestea masacrelor din Sasun ajunge la Constantinopol, autorităţile otomane întăresc securitatea în capitală pentru a evita orice tip de represalii. Poliţia a primit ordinul de a supraveghea orice persoană cu un comportament suspect. Aşa că, reperat de agenţii din serviciile turceşti, Yusufian preferă să părăsească ţara şi să-şi continue activităţile revoluţionare în Statele Unite. Alţii au mai puţin noroc, precum Karekin Tofunian şi Kalust Asadurian, spânzuraţi în 3 iunie 1896 la Constantinopol, după ce comiseseră un atentat în oraş. Momentul este deci propice pentru FRA să acţioneze şi să-l sperie pe Abdul Hamid II.

în 1895, cu mult înainte de arestarea lui Christapor, Vramian, care conduce comitetul central, imaginase împreună cu acesta proiectul unei operaţiuni spectaculoase în capitala otomană. Scopul ar fi de a lovi imperiul în inima puterii, acolo unde se aşteaptă cel mai puţin, ţintind şi interesele internaţionale din capitală, cu scopul de a scoate Chestiunea Armeană din statu-quoul impus de concertul european: este vorba de a ataca Banca Otomană din Constantinopol. în acea vreme, banca imperială era condusă de francezi şi simboliza locul put IM u financiare, dar şi dependenţa economică a imperiului faţă il. europeni, cu cele **13** miliarde de credite acordate în **Tiiitih** Vramian este cel care concepe operaţiunea: îi dă sarcină Im Babken Siuni să pregătească lovitura cu doi complici, Amu MI Garo, întors de la Şcoala de Mine din Nancy, şi Hraci Tmakinn Pe hârtie, lucrurile sunt simple: un comando de 75 de persnmu urmează să ia cu asalt clădirea şi să moară în interiorul n aruncând-o în aer, dacă guvernul otoman nu încetează mânu crarea armenilor şi nu aplică acordurile din mai **1895.**

Proiectul a avut nevoie de operaţiuni de recunoaştere timp de mai multe luni. înainte de plecare, Yusufian ascunsese m oraş câteva materiale explozibile pe care i le aduseseră macedo nenii. Aceştia au asigurat un ajutor logistic pentru transpoi tarea şi fabricarea bombelor. Dar complotul terorist armean nu se opreşte la operaţiunea privind banca, teroarea **trebuie** să cuprindă tot oraşul. într-adevăr, paralel cu acţiunea grupului celor 75, un alt comando de trei bărbaţi, condus de Hacik Knum, este însărcinat să atace cu explozibil cazarma din Samatia, un cartier armenesc din capitală, ca să-i facă pe soldaţi să iasă din barăci şi să-i transforme într-o ţintă distrusă prin lansarea unui mănunchi de bombe. în acelaşi moment, un al treilea comando, de patru bărbaţi, conduşi de Yervant, are misiunea de a neutraliza, cu opt bombe, maşina guvernatorului la trecerea de lângă podul Galata. Alţi patru voluntari au primit ordinul de a arunca bombe la sosirea forţelor de ordine, lângă bancă. în afară de aceasta, un ultim comando, de doi oameni, trebuie să arunce o bombă enormă lângă turnul Galata, în momentul sosirii trupelor turceşti. în sfârşit, din momentul atacării băncii, Levon Nevruz este însărcinat să ia legătura cu toate ambasadele europene. în total, deci, cinci operaţiuni simultane, care să transforme „Istanbulul într-o mare de sânge".

în dimineaţa zilei de vineri, 14 august 1896, 31 de persoane, majoritatea hamali, se află la punctul de întâlnire. Sunt întâmpinaţi de Babken Siuni şi cei doi adjuncţi ai săi, Armen Garo şi Hraci Tiriakian, care le împart arme şi bombe - 200 în total, aduse cu câteva zile înainte într-o ascunzătoare la Pera.
I)ar la apel lipsesc 44 de persoane; toate celelalte operaţiuni par şi ele anulate, în afara celei din Samatia, unde Hacik Knuni HO află în siguranţă cu oamenii săi. în ciuda acestui duş rece, liabken Siuni, într-un ultim elan de bravură, le declară celor ;io de camarazi ai săi:

Băieţi, trebuia să fim 75, dar numai 31 dintre noi şi-au respectat angajamentul. Ruşine celor care au trădat. Noi însă ne vom respecta până la capăt contractul. Vom ataca Banca Otomană şi vom lua ostatici funcţionarii şi direcţiunea, până ce revendicările noastre vor fi satisfăcute. Când ne vom afla în interior, faceţi în aşa fel încât să nu-l nemulţumim nici pe cel mai neînsemnat membru al direcţiunii băncii. Nu vreau să ne aţintim armele spre interior, ci exclusiv spre exterior, spre forţele de ordine şi spre fanatici. Cel care nu este sigur că vrea să participe să nu şovăie să o spună de îndată, să nu se teamă de nimic. Este de preferat să renunţi acum decât să-ţi fie frică mai târziu şi să fii un exemplu prost pentru ceilalţi camarazi.

Cei 30 hotărăsc să-l urmeze. La ora 13 se dă atacul. Un prim grup de şase atacatori pătrunde brusc în bancă şi i se alătură lui Armen Garo, intrat acolo cu zece minute înaintea lor pentru ultimele ajustări. Răsună focuri de armă, explodează mici bombe, doi paznici sunt doborâţi. Comandoul reuşeşte să ocupe locul în interiorul băncii, dar, în timpul atacului, Babken Siuni şi trei dintre complici cad sub gloanţele unui alt grup de soldaţi aflaţi în interiorul clădirii, în vreme ce câţiva poliţişti zac la pământ. în interior, Armen

Garo îşi dă seama că şeful comandoului nu mai este acolo, preia conducerea grupului şi aşază explozibili şi oameni în spatele fiecărei ferestre, după ce a baricadat toate intrările. Speriat, personalul este adunat şi Armen Garo, francofon, încearcă să linişească direcţiunea băncii. Nu se înregistrează nici un act de violenţă, consemnul dat de Babken Siuni a fost respectat.

în acest timp, în oraş se declanşează panica, căile de acces spre bancă sunt închise, numeroase trupe se adună în faţa

intrării. Ambasadele sunt alertate de către Levon Nevruz Comitetul central al FRA din Constantinopol revendică ope raţiunea într-o declaraţie cu un mesaj clar: dacă masacrele vizând armenii nu încetează imediat, comandoul aruncă în aci banca şi pe toţi cei care se află înăuntru. Pregătiri de luptă în capitală. Sultanul, marele vizir, membrii guvernului otoman, armata şi poliţia sunt mobilizaţi în această chestiune nemni auzită: este vorba de prima luare de ostatici din lume. Ambn sadorii fac tot ce pot pentru a împiedica guvernul otoman sfl înceapă asaltul. Este vorba de autoritatea sultanului, dar si de interesele lor naţionale. La orele 16, bilanţul pierderilor dinspre partea armenească se ridică la trei morţi şi opt răniţi, dintre care şase grav. Rămân în total 12 terorişti valizi în interiorul băncii, şi Armen Garo se întreabă unde s-au dus ceilalţi zece. Nu erau 31 la plecare? se întreabă el. S-au evaporat în momentul atacului. O ultimă dificultate pentru Armen Garo: atunci când dă ordine în armeană, observă că acestea nu sunt îndeplinite. Nu este înţeles şi-şi dă seama că majoritatea cama razilor săi nu vorbesc armeana, ci doar turca...

In exterior, diplomaţia europeană se agită şi propune o mediere; autorităţile şi atacatorii acceptă de îndată. Maksimov, primul dragoman (interpret) al ambasadorului Rusiei, a fost ales de europeni. îi va avea ca interlocutori pe Kamil Paşa, marele vizir, şi Armen Garo, noul şef al comandoului. în privinţa turcilor, după mai multe surse ale poliţiei şi ale britanicilor, autorităţile otomane auziseră ceva despre lovitura armenilor. După spusele diplomaţilor britanici, poliţia turcă le permisese chiar teroriştilor armeni să-şi facă rost de planurile băncii. Agenţi secreţi şi poliţişti turci i-ar fi lăsat astfel să acţioneze în momentul în care o parte din populaţia musulmană era aţâţată prin chemările oficiale la masacrarea armenilor. Ocuparea Băncii Otomane vine deci la ţanc. Primele silnicii au început de altfel de câteva zile în oraş.

în ce-i priveşte pe armeni, Armen Garo ştie că i-au mai rămas 18 bombe şi 50 de cartuşe. Atacurile continuă, dar el are un atu major: autorităţile şi diplomaţii străini nu ştiu că nu mai sunt decât 12 atacatori. Pentru poliţişti şi reprezentanţii puterilor, comandoul ar avea încă 60-70 de membri, ceea ce face ca autorităţile să nu acţioneze mai brutal. în cele din urmă, după paisprezece ore de negocieri şi mai multe atacuri zadarnice, dar ucigaşe, cele două părţi cad de acord. Medierea a reuşit: atacatorii se angajează să nu arunce banca în aer şi să părăsească ţara. Sultanul promite să nu atace clădirea, să permită atacatorilor să iasă nevătămaţi şi să-şi păstreze armele până la plecarea din ţară şi îi iartă pe teroriştii răniţi, care sunt preluaţi de un spital rusesc din oraş.

în noaptea de-14 spre 15 august 1896, în timp ce Armen Garo şi grupul său, urcaţi la bordul unei corăbii franceze, *La Gironde,* pleacă înspre Marsilia, Istanbulul ia foc. Grupuri de fanatici musulmani masacrează fără să li se opună rezistenţă 7 000 de armeni din cartierele sărace ale oraşului. La sosirea lor la Marsilia, membrii comandoului sunt aruncaţi în închisoare, cu excepţia celor doi şefi, Armen Garo şi Hraci Tiriakian, care sunt extrădaţi în Elveţia. La Geneva, Armen Garo va povesti operaţiunea într-o serie de articole publicate în *Droşak* începând cu octombrie 1896. Ceilalţi membri ai grupului sunt extrădaţi în Argentina, care acceptă să le acorde azil provizoriu. După câteva luni petrecute la Buenos Aires, ei se întorc la Londra, unde se instalează, chiar dacă Rostom le cere să se stabilească în Balcani. Dar ei refuză, considerând că partidul nu le-a acordat tot sprijinul necesar după operaţiune. Loris-Melikov va fi însărcinat cu rezolvarea acestui contencios. Zadarnic.

Christapor este la Tbilisi atunci când află, printr-o telegramă, despre luarea de ostatici de la bancă. Leo povesteşte în *Memoriile* sale că el se învârte ca leul în cuşcă în redacţia ziarului *Mşak*. încearcă să înţeleagă cine este autorul atacului. Se teme că hănceakii sunt răspunzători de aceasta, după operaţiunile lor de la Bab Aii. De aceea, când primeşte confirmarea că FRA revendică atentatul, Christapor explodează de bucurie: proiectul său, urzit împreună cu Vramian şi realizat de Babken Siuni, a prins viaţă, ca şi operaţiunea de la Samatia. Puţin cunoscută în istoriografia daşnak, operaţiunea din 14 şi 15 august a fost de o violenţă rară. Când comandoul lui Knuni

şi-a schimbat planul în ultimul minut, armata a împânzit om şui, de parcă ar fi bănuit ceva. Membrii comandoului se întâi nesc la familia Misakian şi află că Knuni a fost încercuit d<< armată şi că masacrarea armenilor la Samatia de către grupuri de furioşi însoţiţi de soldaţi este de o barbarie fără precede nl în capitală. Aflând că operaţiunea de la bancă a avut loc, grupul din Samatia, condus de Ardaşes Andreasian, se hotărăşte mi treacă la fapte şi aruncă bombe la ivirea oricărui soldat. Mm multe zeci de militari cad sub focul membrilor comandoului, care se retrage într-o şcoală. Bucuroşi şi încă în viaţă, ei rezistă la două asalturi ale armatei, dar ultima încercare le va fi fatală soldaţii intră în şcoală, îl doboară pe Soghomon şi năvălesc în fiecare clasă în căutarea celorlalţi membri.

Doi membri ai comandoului sar pe fereastră de la primul etaj al clădirii. Primul reuşeşte să se salveze, al doilea este lichidat pe loc. Dintre armeni nu mai sunt decât şase: Ardaşes Andreasian, zis „Suren“, Knuni, fraţii Misakian, mama lor şi un necunoscut. Ei au de ales între a se preda, urmând să fie masacraţi ca ceilalţi armeni, şi a se bate până la ultimul cartuş. Fiecare îşi spune părerea, ultimele cuvinte ale lui Suren vor fi: *,yEi bine, să murim, fraţilor/*“ Luptele au durat până în zori, întăririle militare continuând să curgă spre Samatia. Rezistenţa comandoului este eroică, soldaţii sunt seceraţi de gloanţe şi de ultimele bombe. în zori, Samatia este un câmp de ruine. Mama fraţilor Misakian a fost arestată, cei cinci membri ai comandoului au murit.

Astfel, masacrarea armenilor în capitală a făcut 7 000 de morţi. O tragedie pe care presa turcă şi mediile conservatoare armeneşti o atribuie FRA. Or, a-i atribui partidului Daşnak răspunderea pentru această barbarie este o atitudine de trei ori nepotrivită. Mai întâi, să acuzi FRA înseamnă să consideri revoluţia un vlăstar ilegitim al vieţii armeneşti. Pe urmă, să acuzi astfel revoluţia înseamnă să pui sub semnul întrebării noţiunea de politic la armeni. în fine, să invalidezi drepturile politice ale armenilor înseamnă să uiţi că adevăratul responsabil pentru masacre se baricadează în palatul său.

Cu ocuparea Băncii Otomane, daşnakismul a deschis o nouă pagină în istoria terorismului. Numeroşi sunt ziariştii europeni care au salutat demnitatea atacatorilor, care - până la urmă - nu au furat nici o centimă din bancă şi nu au agresat nici pe cel mai mărunt dintre funcţionari. Şi apoi, doar acest act terorist a permis cu adevărat să fie oprite masacrele în 1896 şi a silit Sublima Poartă să înceapă negocierile cu revoluţionarii. Cu ocazia primei aniversări a atacului de la Constantinopol, FRA a iniţiat alte trei operaţiuni de comando împotriva băncii, a podului Galata şi a Sublimei Porţi. Primele două au eşuat, teroriştii au fost arestaţi sau ucişi pe loc. Cât despre al treilea atentat, explozia bombei lângă Sublima Poartă a stârnit un curent de panică înjurai sediului guvernului, provocând câteva arestări, dar nu şi pe cea a lansatorului bombei...

Christapor, alias „Samuel Fayn“, şi „bomba din Yildiz“

SECOLUL LUI CHRISTAPOR este cel al asasinării şefilor de stat, de la ţarul Rusiei, Alexandru II, în 13 martie 1881 la Sankt-Petersburg, la regele Serbiei, Alexandru I, în 11 iunie 1903 la Belgrad, şi între ei, şahul Iranului, Nasser al-Din Qajar (1896), împărăteasa Austriei, „Sissi“ (1898), regele Italiei, Humbert I (1900). Astfel, când FRA plănuieşte încă din 1898 o acţiune de anvergură la Constantinopol, doar Christapor ştie în sinea lui că va vedea numele lui Abdul Hamid II pe această listă a asasinatelor regale.

Dar, din precauţie, trebuie să se păstreze cel mai mare secret în jurul proiectului - vânarea revoluţionarilor este de temut, nici o mişcare nefiind ferită de trădare. In 1896, macedonenii şi armenii amintesc această idee, primii recunoscând totuşi că operaţiunea este prea riscantă şi că revoluţia macedoneană nu este pregătită pentru o atare acţiune, iar armenii se răzgândesc din motive umanitare şi financiare. Daşnakii din Istanbul renunţă la acest proiect, temându-se de represaliile asupra populaţiei armeneşti.

Reunită la Congresul general de la Tbilisi din 1898, KK adaugă la proiectul insurecţiei o acţiune de anvergură, av/imi grijă totuşi să nu-i dezvăluie conţinutul. Primele elemente con crete ale unui proiect privind eliminarea lui Abdul Hamid II sunt prezentate în momentul unei întâlniri a conducerii mon diale a partidului, la Plovdiv, în aprilie 1901. în fine, a patra 1 ultima etapă, prin rezoluţiile celui de-al III-lea Congres gem ral din 1904 partidul se angajează să pună în aplicare un va l plan de atac în regiunile „Vişap“ (Constantinopol) şi „Voskehanli (Smirna-Izmir). Chiar dacă textul este eliptic, conducerea partidului atestă oficial că se gândeşte la lichidarea sultana lui Abdul Hamid II. Pentru aceasta, FRA se lasă convinsă de Christapor ca el să preia responsabilitatea în cadrul unui comando de patru persoane: Ardaşes Semergian, sau „Torkonî Garabed Yehikian, numit „Aşod“, Mardiros Markarian, alin. „Safo“ sau „Liba Rips“, şi Hovnan Tavtian. Christapor Mikae lian îşi schimbă identitatea. De acum înainte, el se numeşti „Samuel Fayn“, un personaj imaginar, reprezentând un bogal negustor evreu.

Foarte repede grupul se completează după ce Hovnan Tavtian îl părăseşte. Soţia sa, Hortensia, de care nu se desparte, atinsă de tuberculoză, are nevoie permanentă de el, într-un loc liniştit. în consultări la Pireu, la Atena, din mai până în august 1904, Christapor şi echipa sa cooptează alte trei persoane în celula de conducere: tânăra Rubina Aheşian, alias, „Rubinn Fayn“, care va trece drept fiica lui Christapor, Chris Fenergian, alias „Silvio Ricci“ sau „Cris“, şi Vramşapuh Kenderian, alias „Yervant". Acesta din urmă are o relaţie profesională cu un anarhist belgian stabilit la Constantinopol, Edouard Joris. Fiind colegi de birou la Singer Manufacturing Company în capitala otomană, cei doi bărbaţi au devenit prieteni. Prezenţa lui Edouard Joris este hotărâtoare pentru operaţiune. El este un anarhist, deci obligatoriu în favoarea ideilor revoluţionare şi a practicilor violente. Este un cetăţean străin, pe deasupra european, stabilit în capitala imperială, deci liber să circule pe teritoriul otoman. Este supus al regatului belgian, un stat neutru, ceea ce, în contextul tensiunilor dintre Rusia şi Anglia, ii permite FRA să nu fie acuzată că serveşte interesele unei puteri europene în cazul în care acest străin ar ajunge să fie urestat de poliţia turcă. în fine, el este cel care pune la dispoziţia lui Christapor şi a „fiicei" sale Rubina, în noiembrie 1904, npartamentul de trei camere pe care l-a închiriat, aflat în spatele prefecturii din Pera. Acest apartament este şi ascunzătoare pentru materialul ce vine din străinătate.

într-adevăr, operaţiunea necesită mari eforturi logistice. Dat fiind că membrilor comandoului le este imposibil să se întoarcă în Imperiul Otoman cu identităţi de armeni, ei îşi procură paşapoarte ruseşti, greceşti, italieneşti, româneşti şi americane ca să circule liber în capitală. Dar trebuie puşi la socoteală şi complicii străini. în afară de Joris, comandoul se bizuie pe serviciile unei militante germane, Maria Zeiss, când „dra Emilia", când „Sophie Rips". în total, operaţiunea Njuig cuprinde treizeci de persoane împărţite în diferite cercuri de răspundere. Un centru nervos format din şapte persoane, redus la şase după excluderea lui „Aşod" pentru imprudenţă; un grup de susţinere la Constantinopol însărcinat cu logistica (transportul de explozibile [melinită], de fonduri, a trăsurii, reperarea ascunzătorilor, supraveghere), cuprinzând cincisprezece persoane, între care patru femei; două grupuri la periferie formate fiecare din trei persoane: unul în Bulgaria, pe lângă macedoneni, altul la Izmir, pentru a dirija atentatele anexe. In fine, doi experţi artificieri, pr. Ruher, la Geneva, şi chimistul Ruba- noviei, stabilit în Franţa, formează canavaua reţelei constituite pe trei zone: axa Constantinopol-Smirna, Balcanii şi segmentul Geneva-Paris. Disciplina este militară şi consemnele sunt stricte: nimeni nu trebuie să încerce să afle cine este în reţea în afară de capul comandoului şi, la cea mai mică îndoială (filaj poliţist) sau cea mai mică eroare (imprudenţă), membrul este izolat de reţea şi materialul imediat dus în altă parte. Toată lumea participă pe rând la operaţiunea de reperare a locurilor.

în modul de operare al atentatului, şefii comandoului au păreri divergente. După Christapor, sultanul trebuie doborât în momentul vizitei sale bianuale la palatul Dolmabahce, cu ocazia ceremoniei de *Bairam*. Trebuie acţionat ca narodnicii: să fie infiltrat un comando terorist în asistenţă şi să fie aruncai i< bombe la trecerea caleştii sultanului. Bătrânul său prieten Safo preferă vizita săptămânală a sultanului la Moscheea Albim tră pentru ceremonia *Selamlik*. El optează pentru un atenl.it cu trăsură-capcană staţionată cât mai aproape de curtea mim cheii. Alegerea modelului „de tip narodnic" i se pare irealizabi In căci cartierul este înţesat cu sute de poliţişti, militari şi agenţi fără să se mai pună la socoteală informatorii care lucrea/.i pentru poliţia imperială. Christapor îi răspunde că trăsura-cap cană este un lux, la care, în replică, Safo îi spune că el nu vrea să sacrifice inutil membri ai comandoului cu lansări de bombe Atunci, *Bairam* sau *Selamlik*? Ca narodnicii sau nu?

La sfârşitul lui decembrie 1904, Christapor şi Safo cad în sfârşit de acord: operaţiunea va avea loc vineri, 21 iulie 1905. în ziua de *Selamlik,* la sfârşitul ceremoniei de la Moscheea Albastră. Un comando infiltrat sub o identitate străină pânîi la pavilionul unde delegaţiile diplomaţilor străini asistă la cere monie va arunca bombele la sosirea sultanului. în cazul în care acesta ar reuşi să scape, unul dintre membrii comandoului se va sinucide făcând să explodeze o bombă plasată într-o trăsurii staţionată cât mai aproape de lăcaşul de cult.

în timp ce Christapor, „fiica" sa Rubina şi Vramşapuh pără sesc separat Constantinopolul pentru noi teste cu materiale explozibile în Bulgaria, ceilalţi membri ai comandoului rămaşi la Constantinopol fac numeroase misiuni de cercetare şi transport de materiale. Safo se ocupă de cumpărarea unei trăsuri la Viena, în Austria, şi de aducerea ei în capitala otomană prin Trieste, în Italia. Este vorba de o trăsură model Victoria, ultimul răcnet, care este comandată de un anume „Liba Rips" (Safo), domiciliat la Constantinopol, într-un apartament închiriat de la Edouard Joris. Prin Pireu, grupul aduce din Franţa explozibile (melinită) sub formă de săpun, în pachete mici de 1,2 kg. în total, sunt aduse mai mult de 100 kg din această substanţă - de cinci ori mai puternică decât dinamita. Marfa trece graniţa prin serviciul de vamă de la Galata. Apoi, ea este transportată până la Pera în nişte coşuri mari, urcate pe spatele unui hamal. Marfa este ascunsă în pivniţa apartamentului lui Joris.

Toate planurile se schimbă începând cu 5 martie 1905. în ajun, într-o casă din satul Kniajevo, lângă muntele Vitoşa, în Bulgaria, Christapor şi alţi revoluţionari fac ultimele ajustări în vederea testelor programate pentru a doua zi. Toţi sunt încordaţi, doar Christapor pare calm. Rubina însă îi povesteşte că a visat urât, că are nişte presimţiri negre, ca şi cum s-ar urzi ceva monstruos pe la spatele idolului ei. Ea îl sfătuieşte să nu se ducă la ultimele simulări din dimineaţa de 5 martie. El o linişteşte: „Nu-ţi fie teamă de nimic, ştii bine că sunt o persoană prudentă. Ai încredere, totul va fi bine."

La 5 martie, dimineaţa, grupul experimentează mai multe bombe. Yervant îi cere lui Christapor să se dea înapoi cu câţiva metri. Christapor nu se mişcă, ca şi cum nu ar fi auzit. Yervant insistă, dar fără rezultat. Christapor pare să aibă o asemenea încredere în artificierul său, încât nu-i ia în seamă recomandările. Primele două bombe nu au adus nici o surpriză, Christapor nu vede deci motivul pentru care s-ar feri. Yervant apucă un al treilea mecanism, şi nici nu aprinde fitilul detonatorului, că bomba explodează cu un zgomot asurzitor.

Deflagraţia s-a auzit la kilometri întregi de jur împrejur. Yervant este pulverizat de explozie, trupul îi este amestecat cu zăpadă şi noroi. Christapor zace la pământ, fumul gros se împrăştie încetul cu încetul, i se dă primul ajutor. Rubina, plângând, sprijină capul rănitului. El este calm, cu privirea blândă şi nu pare să sufere din cauza rănilor. A fost atins la faţă, la mâna dreaptă şi la un genunchi. Ar putea să scape, dacă o a patra rană, mult mai profundă, nu i-ar fi secţionat aorta. Este tăcut, clipeşte din ochi şi se stinge încet. Christapor a murit. Rubina izbucneşte în hohote de plâns... Revoluţionarii lasă cele două corpuri în casă. Poliţia intervine şi face primele rapoarte după anchetă. Timp de o lună, mai multe telegrame ale poliţiei anunţă moartea lui Christapor Mikaelian. Conducerea partidului soseşte în grabă. Rostom vine la faţa locului şi, după propria anchetă, le povesteşte camarazilor săi împrejurările morţii şefului lor.

Abia pe 8 martie, membrii comandoului rămaşi la Constantinopol află de moartea lui Christapor şi a lui Kenderian. Sunt la pământ, doborâţi, oripilaţi. Joris, mai mult decât alţii, an de ce să fie neliniştit: Kenderian s-a dus la Sophie cu paşaportul lui Joris, alias „Green". Poliţia bulgară l-a recuperat şi a seni nalat acest detaliu presei şi poliţiei turceşti. Surprizele urâte continuă. Tatăl lui Kenderian se agită, făcând propria ancheta asupra morţii fiului său. O indiscreţie de care comandoul S-III fi lipsit, căci se teme ca poliţia otomană să nu se intereseze MI de familia Joris, care îl primise în casa ei pe fondatorul FKA

Safo, Joris şi ceilalţi sunt şi mai stupefiaţi când află ni *Droşak* publică în unul dintre numerele sale de după atentai o fotografie a lui Christapor şi a lui Kenderian cu adevărata lot identitate. Este un act imprudent şi iresponsabil. Ei transmit conducerii de la Geneva că aceşti doi „martiri ai revoluţiei" sunt cunoscuţi la Constantinopol cu nume de împrumut şi că publicarea portretelor lor este de natură să trezească bănuielile poliţiei otomane, care ar putea fi pusă în gardă, prin mărturii ale unor supuşi otomani, cum că figurile acelea le sunt familiare Şi ce explicaţii să dea direcţiei companiei Singer, care şi-a pierdut un angajat pe care nu-l bănuia de activităţi teroriste? Joris, colegul său de birou, este mai expus decât oricare alt membru al comandoului. Din fericire, directorul de la Singer nu dă nici o atenţie prieteniei ce s-a legat între cei doi sala riaţi ai săi.

Dispariţia fondatorului FRA cufundă partidul în disperarea cea mai amară. Din toate părţile se cer explicaţii. Ceremonia de înhumare are loc pe io martie la Sofia, în prezenţa a 6 ooo de persoane, printre care studenţi turci şi revoluţionari macedoneni. Din comando, doar Rubina asistă la înmormântare. La Constantinopol, Safo este imediat trimis la Geneva pentru a convinge conducerea să continue operaţiunea, să-i înlocuiască pe cei doi martiri cu persoane cu autoritate şi el să fie desemnat noul responsabil al reţelei.

Safo îi cere pe loc părerea lui Ruher asupra cantităţii de melinită necesară pentru reuşita misiunii. Dar pleacă înapoi enervat: partidul nu reuşeşte să-i înlocuiască pe cei doi membri ai comandoului. Redusă la patru persoane, conducerea reţelei începe să dea semne de discordie, mai ales între Rubina şi Safo, atunci când acesta, numit şef al grupării, hotărăşte să schimbe modalitatea de operare, renunţând la infiltrarea unor terorişti lângă pavilionul invitaţilor şi la tehnica comandoului sinucigaş. El preferă atentatul cu trăsura-capcană şi cere ca toate misiunile de cercetare şi de observaţie să fie terminate cel târziu în 15 iulie 1905, aşadar cu şase zile înainte de Ziua Z. Sunt necesare 108 secunde pentru a fi parcursă distanţa de 35 de

metri dintre moschee şi locul rezervat caleştii imperiale, după ultimele cercetări. Exact timpul pentru a se îndepărta de trăsura-capcană şi pentru a se asigura că sultanul este în perimetrul maşinii infernale.

Rămân de repartizat sarcinile fiecăruia din ziua operaţiunii. Pentru Safo, retragerea tuturor membrilor comandoului este un moment prealabil reuşitei atentatului, aceasta exceptând patru persoane: el însuşi şi „soţia" sa, „Sophie Rips", Rubina „Fayn" şi Zareh, vizitiul trăsurii. Dar care dintre aceste patru persoane îşi ia sarcina să declanşeze detonatorul bombei? Rubina şi Safo voiau ca autorul să fie un armean. *Exit* deci dra Emilia. Şi fiindcă Zareh este ocupat cu condusul trăsurii, rămâne să se aleagă între Safo şi Rubina. „Candidatul" va fi desemnat prin tragere la sorţi şi, în acest ‚joc“, Rubina câştigă: ea îl va însoţi pe Zareh pentru a declanşa bomba.

Vineri, 21 iulie 1905, Constantinopolul trăieşte o nouă zi însorită. Capitala se trezeşte la strigătul muezinului şi locuitorii Istanbulului aleargă la treburile lor în ziua de *Selamlik*. La ora 10, cei patru membri ai comandoului pornesc spre moschee cu trăsura Victoria şi o parchează sub turnul orologiului din Yildiz, lângă curtea lăcaşului de cult, în spaţiul rezervat trăsurilor oficiale. La ora 12, cortegiul imperial ajunge la destinaţie. Sultanul coboară din caleaşcă în aplauzele trecătorilor şi ale delegaţiilor străine instalate sub copertină. El îşi face intrarea în moschee pentru a se ruga. La 12.43, văzându-lpe sultan stând de vorbă cu şeicul Islam în afara lăcaşului de cult, Rubina şi Zareh închid comutatoarele şi pornesc cronometrele. Bomba este pornită, ei părăsesc discret locul. La 12.44 şi 48 de secunde, o enormă deflagraţie răsună la zeci de kilometri înjur şi sfâşie cerul Istanbulului. Un fum gros, negru acoperă moscheea şi un crater de 50 cm adâncime şi 3 m diametru se formeazii m pământul din faţa moscheii.

Cei patru membri părăsesc locul şi se hotărăsc să ia trenul spre Sofia în aceeaşi seară. Cele două femei din grup adorm atenţia poliţiştilor şi a jandarmilor prezenţi la faţa locului, linii chiar le ajută pe Rubina şi pe Sophie Rips să se urce în tren La al patrulea semnal, cei patru activişti se instalează în vagon Trenul porneşte şi întoarce spatele capitalei otomane aflate încă sub şocul atentatului... Safo, Zareh, Rubina şi dra Emilio îşi strâng mâinile cu emoţie, ca să scape mai uşor de stres. Suni convinşi că sultanul a murit, pulverizat în atentat.

Abia a doua zi, sâmbătă 22 iulie, la Sofia, la citirea unei tele grame, speranţele le sunt spulberate: Abdul Hamid a scăpai nevătămat din explozie. La ieşirea din moschee, şi-a încetinii pasul câteva secunde, apoi s-a oprit un moment pe scări în faţa lăcaşului de cult atunci când bomba a explodat. în panica generală din cartier, sultanul a luat-o cu sânge rece spre palat, aşezat în caleaşca sa, lăsând în urmă suferinţă, strigăte, sânge Bilanţul atentatului este greu: 26 de morţi, în principal soldaţi, vizitii şi rândaşi, 258 de răniţi, dintre care 58 grav, 55 de cai ucişi şi 34 de trăsuri distruse. La Geneva, unde tocmai au ajuns, membrii comandoului trebuie să se dea bătuţi în faţa evidenţei: operaţiunea Njuig este un eşec. Cu atât mai mult cu cât, pe 27 iulie, Edouard Joris a fost arestat de poliţia otomană.

Atentatul este condamnat în mod unanim, cu excepţia unei părţi a presei progresiste europene, ostilă sultanului. Presa epocii, înnebunită de violenţa şocului, nu ia în seamă teza unei trăsuri-capcană şi optează pentru un comando sinucigaş ai cărui membri au fost sfârtecaţi de explozie. La şase zile după atentat, cotidienele europene şi din Istanbul află despre arestarea unui cetăţean belgian de 29 de ani. în ce împrejurări a fost el arestat? O comisie compusă din mareşalul Edhem Paşa (1851-1909), Mehmed Riza Paşa (1844-1920), ministru de război, Ibrahim Paşa, mare maestru în artilerie, Tahsin Paşa, prim-secretar al palatului Yildiz, şi generalul Romei Paşa, ofiţer italian ataşat persoanei sultanului, este însărcinată cu anchetarea atentatului.

Abia a fost constituită, că mai multe ambasade europene (Austro-Ungaria, Franţa şi Rusia) primesc o declaraţie de la FRA, trimisă de Joris în chiar ziua atentatului. Unii cred chiar că textul este apocrif, redactat în grabă de adevăraţii conspiratori pentru a crea o diversiune. Ancheta pare să se îndrepte spre alte piste: filiera bulgară, filiera anarhistă, filiera Junii Turci, adică un complot intern la Palatul Yildiz. Padişahul are atât de mulţi duşmani în interiorul şi în exteriorul imperiului şi atentatul a fost atât de violent, încât nimeni nu îndrăzneşte să-l atribuie unei conspiraţii armeneşti. Şi totuşi, analizând resturile trăsurii, comisia de anchetă va adopta repede pista armeană. Lângă craterul exploziei, anchetatorii descoperă o bucată de cauciuc, ce pare rămasă dintr-o roată, pe care apar literele „Wien“, adică Viena, în germană. Cauciuc? Asta înseamnă că trăsura este un model foarte modern, ca Victoria, majoritatea celorlalte tipuri de trăsură fiind echipate cu roţi de lemn şi/sau de fier. Se duc deci pe firul investigaţiei până în capitala austriacă, îi cercetează pe toţi fabricanţii de trăsuri model Victoria şi analizează registrele de comandă, interesân- du-se mai ales de bonurile de livrare destinate capitalei otomane. Ancheta îi conduce la serviciul de vamă din portul Galata. Acolo, cercetează rând pe rând registrele care se referă la identitatea persoanelor venite să ridice o trăsură model Victoria. Apare un nume, „Lipa Rips“, urmat de adresa din cartierul din Pera. Poliţiştii se duc acolo şi iau legătura cu proprietarul, care dezvăluie numele locatarului: Edouard Joris.

în ciuda demersurilor oficiale şi publice ale Belgiei, procesul presupuşilor autori ai atentatului împotriva sultanului începe la 25 noiembrie 1905, în Turcia. Zece persoane sunt aduse în boxa acuzaţilor, avându-l în frunte pe Joris. Aceştia riscă pedeapsa cu moartea. La capătul unui proces rapid, acesta din urmă este condamnat la moarte pe 18 decembrie 1905, la fel ca alţi trei armeni: Manuk Humadian, Nşan Hovanesian, Arakel Nahabedian. Alţi trei militanţi sunt condamnaţi la închisoare pe viaţă: Hovanes Gharibian, Hovsep Topalian, Bro Baghdoyan. în fine, alţi trei, la câte cincisprezece ani de detenţie: Manuk Oroyan, Boghos şi Manuk Kekian. FRA urmăreşte

de la distanţă acest proces. Nu vrea să se implice prea tare, pen tru mai multe motive. Mai întâi, de la moartea lui Christapoi partidul trece printr-o criza de leadership fără precedent conducerea îi anunţă din 20 august 1905 pe toţi membrii sili data următorului Congres general, stabilită pentru 1 decern brie 1906 şi nimeni nu ştie cu adevărat dacă Joris trebuie susţinut sau nu pe faţă.

Tensiunile interne sunt atât de puternice, încât unii condu cători daşnaki, ca Rostom, critică declaraţia de revendicare pe motiv că nu vor ca partidul Daşnakţutiun să fie asociat cu un eşec. De altfel, partidul nu consideră această chestiune drept o prioritate. Există ceva mai important în Caucaz şi în Sasun, care se reface cu greu după zdrobirea revoltei populare. Pe urmă, FRA îşi prezintă candidatura la Internaţionala a Il-a şi orice angajament ostentativ în favoarea lui Joris ar putea compromite şansele ei de a intra în marea familie a socialismului, fiindcă terorismul este la antipozii ideii de pace şi acest mod de a acţiona este respins de un mare număr dintre liderii socialişti. In afară de aceasta, membrii daşnaki consideră că a face prea mult zgomot în favoarea lui Joris nu le serveşte interesele, nici pe cele ale camarazilor care putrezesc cu sutele în închisorile otomane şi a căror viaţă ar putea fi pusă în primejdie în cazul unei propagande furtunoase. Dar atunci, de ce să-ţi mai asumi riscul organizării operaţiunii Njuig, ştiind că aceşti deţinuţi ar putea fi primele victime ale represaliilor? în fine, cum conducerea partidului nu dispune încă de toate elementele privind operaţiunea Njuig, ea preferă să aştepte următorul congres general, amânat până la urmă pentru 1907 din cauza situaţiei din Caucaz, pentru a lumina zonele neclare ce înconjoară acest fiasco.

Dincolo de întrebările privind rolul exact al lui Joris, mai multe chestiuni rămân fără răspuns. De ce atentatul împotriva sultanului şi insurecţia din Sasun trebuiau să aibă loc simultan şi neapărat în 1905? Singura putere în stare să aibă un profit dintr-o astfel de dublă lovitură nu putea fi decât Rusia. în acea vreme, Sankt-Petersburgul, în război cu Tokyo, nu putea termina înainte de 1905 lucrările de construire a liniilor de cale

ferată în Asia Centrală şi în Caucaz, necesare unei eventuale trimiteri de trupe în cazul pregătirilor de război în Turcia Orientală şi în strâmtorile Mării Negre, pentru a se elibera mai uşor din conflictul din Extremul Orient. Simultaneitatea acestor două operaţiuni cu noua hartă feroviară era un mod de a sprijini teza unui nou scenariu de război? Nimeni nu o poate afirma cu certitudine.

Altă întrebare: Christapor Mikaelian era un agent informator al armatei ruseşti? Cel care s-ar aventura pe acest teren alunecos ar fi foarte neîndemânatic. Dar întrebarea nu este lipsită de sens, cu condiţia de a explica de ce şeful FRA a trimis pe 4 martie, adică în ajunul accidentului său mortal, un raport precis asupra operaţiunii împotriva sultanului unui general bulgar, Stoikov, el însuşi un apropiat al armatei ruseşti. Cum poate un şef de partid revoluţionar să dea în mod deschis detalii despre această operaţiune unui ofiţer din armata bulgară şi să se consulte cu el? Cu ocazia celei de-a douăzecea aniversări a morţii lor, în 1925, în ziua inaugurării stelei lui Christapor şi a lui Vramşapuh, ridicată la Sofia, generalul Stoikov a scos din buzunar o scrisoare semnată de mâna lui Christapor şi a înmânat-o conducătorilor daşnaki prezenţi şi încremeniţi în faţa acestui gest, convinşi fiind de autenticitatea documentului, în afară de aceasta, moartea lui Christapor poate fi oare rezultatul unui asasinat deghizat în accident? Nici un argument serios nu poate sprijini până în clipa de faţă o astfel de ipoteză, îndoielile Rubinei din ajunul accidentului alimentează totuşi zvonurile. Cum se face că, manevrând o bombă ca oricare alta, el a dat dovadă de o atât de mare imprudenţă? Doar dacă nu cumva compoziţia bombelor fusese modificată, în plină noapte, avându-se grijă să fie redus fitilul în interiorul mecanismului, lăsându-lpe Kenderian să creadă că era vorba de acelaşi model ca cele utilizate în ajun.

Care este rolul exact al macedonenilor în acest accident? Şi aici, din precauţie, este de preferat să se rămână la teza accidentului, cu atât mai mult cu cât Christapor nu este cunoscut pentru talentele sale de artificier, spre deosebire de Rostom. Dar întrebarea rămâne deschisă. în fine, operaţiunea Njuig

poate oare dezvălui o conspiraţie rusă ce delegă uneia dintre oficinele sale, ca nebuloasa „Mână neagră", loviturile cele mm încâlcite? Sau este vorba chiar de un complot armenesc, con trar intereselor puterilor franceză şi britanică? Nici un indi ciu concret nu lasă să se presupună existenţa unui astfel de complot. Se ştie totuşi că Franţa şi Anglia, care găzduiesc importante reţele ale opozanţilor CUP, acţionează astfel încât să-i împingă pe Junii Turci să ia frâiele Imperiului Otoman să-l răstoarne pe Abdul Hamid II şi în acest mod să-i disloce pe nemţi, care sunt preferaţii sultanului. Această strategie pro-CUP se bizuie pe o dinamică reformistă, fără violenţă sau asasinare a sultanului. Doar o anticipare a ceea ce s-ar numi astăzi *soft power,* o transmitere a puterii de la regimul imperial la un regim constituţional, prin mijlocirea unei revoluţii de catifea. Or, această abordare paşnică se loveşte de aceea, mai violentă, a lui Christapor. Aceasta din urmă devine deci un obstacol în calea scopurilor franco-britanice, pentru care prima sarcină constă în înlesnirea fraternităţii între naţionalităţile imperiului. în acelaşi timp, cum până la moartea sa Christapor şi-a exprimat ostilitatea fermă faţă de orice cooperare cu ramura naţionalistă a Junilor Turci, nu este nepotrivit să ne întrebăm dacă Christapor nu deranja de fapt interesele franco-britanice la Constantinopol...

De la moartea liderului lor, conducătorii daşnaki şi-au pus toate aceste întrebări şi altele încă. însă este încă momentul reculegerii, disperării, dar şi al continuării luptei. O cauză care nu mai prezintă aceeaşi atracţie de când acel „Mazzini armean", cum îl numea Varandian, a dispărut. în ziua înmormântării sale, la io martie 1905, Agnuni, sosit în mare grabă la Sofia, rosteşte în discursul său funebru următoarele cuvinte: Pentru a-l caracteriza, ar trebui inventat un neologism, era un creator de oameni (*martagorts*), o fiinţă fascinantă care îl transforma pe cel mai incult, pe cel mai simplu dintre oameni în revoluţionar autentic. El poseda acea virtute rară de a-i conduce la luptă, de a-i umple de idealul dătător de viaţă al revoluţiei.

Creatorul lui *Homo daşnakus,* Christapor nu mai era de fapt acelaşi om de la Congresul general din 1904. La această faimoasă întrunire, el vorbise pentru a lua asupra sa toată răspunderea misiunii în faţa unui front de protestatari. Acest lucru dă impresia că el nu mai are de ales, că trebuie să se proiecteze într-o mistică a datoriei, ca şi cum ar transcende în lumea de dincolo. Astfel, am putea spune că el s-a canonizat pe sine din timpul vieţii.

Rămâne de aflat de ce a îndeplinit acest gest atât de disperat. Ca să intre în Istorie? Dar el era deja acolo, şi intrat pe poarta cea mare, drept creator al unei organizaţii ieşite din comun. Ca să fie un exemplu şi să arunce o provocare? Dar Christapor era un lider, nu un executant, nici un terorist. Din decepţie personală, după o viaţă de familie total dezlânată? Nu se ştie... Pierre Quillard îşi arată admiraţia pentru lider, pe care îl numeşte „Christapor al nostru", într-un necrolog publicat în *Pro Armenia,* din 15 aprilie-l mai 1905:

[...] De la primele cuvinte şi priviri punea negreşit stăpânire pe interlocutorul său. Acest bărbat mic de statură, firav, cu mersul împleticit, care, în ciuda părului deja cărunt, părea fără vârstă şi păstra o privire limpede de copil, vorbea cu o voce blândă şi răguşită, în acelaşi timp insistentă şi dominatoare; faţa sa palidă, suptă de o lungă suferinţă fără nume, spunea dureros că el simţise şi trecuse prin toate încercările fraţilor săi martirizaţi şi persecutaţi de-a lungul timpului şi că sângerase din toate rănile lor şi le plânsese lacrimile; dar mai spunea şi că el nu era dintre aceia pe care suferinţa îi împinge la resemnare şi că fiecare nouă crimă comisă asupra alor lui făcea să crească în el hotărârea fermă de a nu se supune unei sorţi potrivnice şi de a pregăti zile mai bune prin toate mijloacele ce-i stăteau în putere, de la raţiunea cea mai paşnică şi mai subtilă până la violenţa legitimă şi necesară când nu mai ai la ce recurge.

„Există vieţi care sunt moarte şi morţi care înseamnă viaţă", declarase Christapor în 1900 la Plovdiv, la o întâlnire publică cu ocazia celei de-a douăzecea aniversări a Daşnakţutiun. Chim dacă s-a soldat cu un eşec, operaţiunea Njuig a avut un VIII răsunet în Europa şi a oferit despre Turcia imaginea unui sini în care domnesc haosul şi anarhia. Europenii, dar şi Junii Tu n i au putut măsura angajarea totală a revoluţionarilor armeni pentru a învinge dominaţia imperială şi a combate nedreptatea In fine, aşa cum ocuparea Băncii Otomane în 1896 a constitui! prima luare de ostatici din lume, explozia trăsurii Victoria reprezintă în istoria contemporană a terorismului primul ateu tat cu trăsură-capcană, strămoaşa maşinii-capcană...

VI. Un congres între trei revoluţii (1905-1912)

CHRISTAPOR A MURIT ŞI FRA ESTE ORFANĂ. îşi va reveni? Va reuşi să treacă peste pierderea fondatorului ei, inginerul priceput în raportul de forţe, acest simbol al politicului pentru armeni? Sentimentul răspunderii îi apasă de acum pe toţi camarazii, dar stă mai ales pe umerii lui Rostom şi ai lui Zavarian, cei doi principali discipoli ai săi, care trebuie să îndeplinească împreună ceea ce Christapor făcea de unul singur: să păstreze unitatea mişcării şi să adapteze revoluţia la provocările unei lumi în perpetuă schimbare, menţinându-i mereu direcţia. într-adevăr, începând cu 1905, organizaţia FRA postchristaporiană trebuie să acţioneze în nişte imperii din Orient aflate în plină fierbere. în Rusia, revoluţia din 1905 începe printr-o politică de deschidere faţă de opoziţie. în Iran, revoluţia din 1906 deschide calea pentru o monarhie constituţională fragilă. în fine, în Imperiul Otoman, revoluţia Junilor Turci din 1908 reintroduce Constituţia otomană. Se deschide o nouă eră şi revoluţia armeană trebuie să-şi găsească locul în acest noian de modernitate: cum a trăit haidatismul această schimbare de paradigmă? Cum s-a adaptat daşnakismul la această dinamică constituţionalistă a celor trei imperii din Orient? Va alege el socialismul ca doctrină oficială? în clipa marilor răsturnări, se pune întrebarea cum va fi FRA în măsură să trăiască această nouă pagină a Istoriei, această „Primăvară orientală".

întâlnirea cu Istoria

TOATE RĂSPUNSURILE SUNT REUNITE într-un singur evom ment: al IV-lea Congres general al FRA, care are loc la Vieim, în Austro-Ungaria, la sediul socialiştilor austrieci, din uu februarie până în 4 mai 1907. Acest Congres general este, făi n nici o îndoială, cea mai importantă întâlnire politică din toal n istoria mişcării revoluţionare armeneşti. Convocaţi la doi am după moartea lui Christapor, cei 41 de delegaţi, invitaţi şi secretari trebuie, în zece săptămâni, să facă bilanţul anilor ce au trecut şi să deschidă noi perspective pentru o revoluţie slăbită, dar încă plină de resurse.

Intr-adevăr, starea de lucruri riscă să fie delicată, căci eşecurile au fost numeroase. Ar fi de dorit să se afle cine dă socoteală pentru eşecul insurecţiei din 1904 şi pentru cel al operaţiunii Njuig. Sau dacă e cineva responsabil pentru moar tea lui Christapor şi tensiunile din sânul Biroului occidental Discuţiile privind viitorul revoluţiei nu sunt mai liniştitoare trebuie oare deschis un al doilea front în Caucaz şi acordai mai mult loc socialismului în daşnakism, în timp ce FRA iese dintr-un adevărat război interetnic contra tătarilor, iar curentele scizioniste apar în *Yerkir,* ca şi în Caucaz, legate tot de socialism, vechi avatar al clivajului dintre armenii din Turcia şi armenii din Rusia?

Trebuie îndeplinită dorinţa liderilor Internaţionalei a Il-a, şi anume de a coopera cu Comitetul Unităţii şi Progresului (CUP) din Imperiul Otoman, în speranţa unirii cu marea familie a Internaţionalei Socialiste la Congresul de la Stuttgart, care are loc din 18 până în 24 august 1907? Pariul nu este câştigat, căci atmosfera este încărcată când delegaţii se întâlnesc la Viena, capitala unui imperiu în care mişună agenţii secreţi şi spionii aflaţi în solda sultanului. Ambianţa frăţească de la primele congrese generale ale FRA nu mai există. Nu mai au loc nici dineuri, nici dejunuri colective, „*aristocraţii*" - cum îi numeşte Simon Vraţian pe Agnuni, Aharonian şi Varandian - fac un grup aparte şi se afişează doar în marile restaurante din Viena.

Delegaţii de stânga nu au bani să petreacă în oraş: ei cinează la cantina sediului Partidului Socialist Austriac. Fără să-i mai punem la socoteală pe delegaţii de dreapta care nu vor să se amestece cu marxiştii. Spiritul de camaraderie este şi mai puţin prezent când toată această lume intră în sala de conferinţe. Cu excepţia lui Nigol Duman, marele absent de la Congresul din Viena, toţi cei pe care FRA îi socoteşte drept lideri politici şi militari iau loc în jurul mesei. Se află aici Zavarian, încremenit de remuşcări că nu a putut să-l salveze pe Christapor de la moarte. Se află aici Rostom, care vrea să domine dezbaterile şi să-şi ia revanşa pentru 1904. Agnuni, preşedintele ceremoniei, înţelege, în ce-l priveşte, să joace rolul de arbitru în aceste întâlniri. Se află aici Aharonian şi cumnatul său, Varandian, foarte doritori să înăbuşe orice formă de susţinere a rivalului lor absent, Loris-Melikov. Se află aici Antranik şi Murad din Sebastia, delegaţi în ultimul minut, căci Ruben Ter Minasian şi Kevork Ceavuş, care au fost aleşi de camarazii lor, sunt reţinuţi în *Yerkir* şi au transmis mandatul celor doi şefi fedaini, din solidaritate militară. Se află aici marii încăpăţânaţi din Van, Aram Manukian şi Işhan, hotărâţi să nu-i lase pe „intelectuali" să hotărască pentru ţăranii din *Yerkir*. Este şi dreapta, cu Zartarian, Djelalian, Datevian, Minasian, Vramian, Vartan şi Isahakian, care se opun socialismului. Este aici şi tânăra generaţie de marxişti, cu Vraţian, Djamalian, Maciurian şi Şakhatunian, adepţi ai platformei caucaziene *(kovkasian nahagits),* deci ai socialismului. Se află şi Safo, în calitate de responsabil al operaţiunii Njuig, dar şi Rubina, care, ca simplă invitată, are intenţia fermă de a-l contrazice. Căci printre invitaţi nu se află decât o singură femeie: Jenia Melik-Kalantarian, reprezentantă a Caucazului de Nord. In sfârşit, Boris Sarafov, bulgaro-macedoneanul, este singurul străin prezent la congresul general. Ajuns la Sofia, el a venit să sfărâme imaginea glacială a acestei reuniuni solemne a partidului Daşnak şi să spună câteva cuvinte de împăcare în numele solidarităţii dintre Macedonia şi Armenia. Dar atmosfera nu i-o permite: al IV-lea Congres general este cel al reglării de conturi...

Istoriografia armeană prezintă secvenţa 1905-1912 drepi o criză de creştere a daşnakismului. FRA este antrenată înl.i , 1 spirală de revoluţii în Orient şi, chemată să participe la ele, im vrea să piardă acest tren al Istoriei. La urma urmei, revolu(m armeană a mizat mereu pe liberalizarea regimurilor. Lupi 11 împotriva prinţilor tiranici e una dintre mărcile ei. Aşa m. atunci când cele trei regimuri sunt zguduite de mişcări но ciale şi politice, revoluţia armeană nu trebuie doar să participe la ele, ci trebuie mai cu seamă să fie în fruntea lor, ea, cea care a dat atâţia martiri pentru eliberarea popoarelor. FRA veilr deci în febra revoluţionară ce a cuprins Sankt-Petersburgul, Teheranul şi Constantinopolul un izvor de speranţă, o recorn pensă pentru toate sacrificiile consimţite de ea, singură împo triva tuturor. Ea vede în aceasta şi consacrarea tinerilor militari devotaţi şi plecaţi să întâmpine moartea în tăcere şi, mai ales, sfârşitul acelui statu-quo al Chestiunii Armene prin slăbirea regimurilor tiranice.

Dar se poate realmente vorbi de revoluţii? Nu sunt ele în final învăluite de un nor des de confuzie? Nimeni nu poate face o examinare a celor trei procese de tranziţie care încep din 1905 în cele trei imperii. Aceste transformări se înscriu într-un avânt democratic marcat de ideile Revoluţiei din 1789. Dar nu toate birocraţiile imperiale au urmat acest consens liberal. Dimpotrivă, armata de exemplu, această cheie de boltă

a imperiilor, este o instituţie care s-a opus vechilor regimuri otoman şi iranian, dar care a rămas credincioasă ţarului Rusiei. Şi atunci când armatele turcă şi iraniană s-au împotrivit suveranului lor, nu au făcut-o pentru a încuraja revoluţiile constituţionale, ca în Europa, ci pentru a încerca să salveze imperiile de cei care râvneau la ele din exterior. De unde şi ambivalenţa proceselor revoluţionare din Orient. Ponderea armatei în sistemele imperiale fiind cheia în înţelegerea tranziţiilor democratice, nu este nepotrivit să te întrebi dacă nu cumva paradigma constituţională ruso-iraniano-otomană dezvăluie mai degrabă o iluzie democratică. In Rusia, „Manifestul din Octombrie", semnat pe 17 noiembrie 1905 de către ţar, nu cuprinde cuvântul „Constituţie". în Iran, decretul din 5 august 1906 asociază crearea unei Adunări Naţionale consultative mai degrabă cu ideea unui instrument de reforme decât cu aceea a unei Adunări legislative; cuvântul „Constituţie" nu apare nici în acest text.

Cât despre Turcia, armata ia puterea în 1908 prin CUP, fără să-l răstoarne pe sultanul Abdul Hamid II. Aşa încât se impune să reflectăm pentru a înţelege evoluţia FRA în această ambivalenţă revoluţionară. Trebuie oare să vedem în aceste tranziţii din Orient trei fiice legitime ale Revoluţiei Franceze din 1789? Dacă răspunsul este pozitiv, revoluţia armeană trebuie negreşit să se cufunde în procesul lor. Este oare vorba, dimpotrivă, de trei iluzii privind democraţia, care, sub pretextul constituţionalismului, constau de fapt în salvarea imperiilor şi a regimurilor centralizatoare de logica dezmembrării? Şi, în acest caz, revoluţia armeană trebuie să facă totul pentru a-şi păstra autonomia şi a-şi urma propria traiectorie revoluţionară. Altfel spus, trebuie oare ca FRA să se proiecteze, prin partea de sus, în această dinamică a revoluţiilor internaţionale, sau să se menţină, prin stratul de jos, pe calea revoluţiei armene legate de *Yerkirl*

Criză de creştere a revoluţiei?

ÎN MOD EVIDENT, FRA POSTCHRISTAPORIANĂ este lovită de o criză de conducere. Pe lângă dispariţia fondatorului său, partidul acumulează pierderi: Torkom, Serop Aghpiur, Vagharşag, Aram Aramian, Vahan, Bedros Semergian, Garo şi, mai ales, Hrair Djoghk. Această criză de leadership este oare reflectarea unei crize de identitate? După toate aparenţele, Primăvara Orientală care cuprinde cele trei imperii zguduie daşnakis- mul, în sensul că, odată cu dispariţia tandemului Christapor- Hrair Djoghk - care până atunci reuşise să absoarbă toate frământările armeneşti şi să se menţină pe direcţia luptei de eliberare -, revoluţia îşi pierde pivotul şi FRA vede cum centrul său de gravitaţie se deplasează, fără să-l poată controla cu adevărat...

Cele trei revoluţii au astfel loc peste tot în imperii, în alin n de *Yerkir,* care asistă ca un spectator la derularea filmului tulburărilor. Unii şefi fedaini originari din Turcia, precum Mihran, sunt preocupaţi de acest lucru şi ţin să rămână u> dincioşi tradiţiei daşnak înrădăcinate în Armenia turceam[1] a El şi susţinătorii săi, numeroşi în Armenia otomană, sunt il< o loialitate nestrămutată faţă de crezul lui Christapor, pentru care restabilirea Constituţiei otomane ar marca sfârşitul Ch tiunii Armene. Există la Mihran această convingere naţm nalistă care refuză sacrificarea sfintei cauze a *Yerkirului* pc altarul Istoriei.

Fie că aceste revoluţii au caracter social, constituţional internaţional sau toate acestea la un loc, ele sunt în opinia lui. înainte de toate, revoluţii naţionale şi poartă însemnele unei renaşteri identitare turcă, rusă sau iraniană, care nu au nimu de a face cu cauza armenească şi cu modelul daşnak de revo luţie. FRA şi-a pierdut deja fondatorul, ea nu trebuie să-şi piardă şi sufletul în vârtejurile iluzorii ale socialismului şi al< unei revoluţii contra Rusiei.

Dar această Primăvară Orientală dezvăluie la FRA şi o criză de creştere: eşecurile repetate - insurecţia din Sasun, operaţiunea Njuig şi represiunea din Caucaz - au sfârşit prin a aduce atingere principiului christaporian privind strategia pe două fronturi *(Yerkirul* şi strâmtorile). Timpul insurecţiilor a trecut, aceasta este cel puţin convingerea adâncă a lui Va randian şi a lui Loris-Melikov. Revoluţiei îi trebuie un suflu nou, în caz contrar ea se va stinge din cauza propriei sale neputinţe de a renaşte. Are ea resurse pentru acest lucru? Aparent da, căci mişcarea Junilor Turci dă semne de radicalizare pe teren, unde ideile lui Ahmed Riza le înving pe cele ale prinţului Sabaheddin. Mişcarea de contestare a ţarului se extinde şi se întăreşte în Rusia. Războiul armeano-tătar a oferit ocazia de a se arăta puterea reţelelor daşnak în Caucaz, în ciuda represiunii. Ideile marxiste se răspândesc şi câştigă un tineret armean care-şi caută împlinirea depăşind discursul cu caracter identitar al FRA. Partidul Hănceakian profită de acest moment ca să-şi schimbe numele în Partidul Social-Democrat

Hănceakian (PSDH), dând astfel impresia că oferă o alternativă socială şi armenească tinerilor tentaţi de aventura social-de- mocraţilor (SD) sau a socialiştilor revoluţionari (SR) ruşi. Dar FRA trebuie să răspundă repede aşteptărilor sociale ale unei părţi din rândurile sale care se pregăteşte să se alăture SD-iştilor sau SR-iştilor, dacă nu trece direct de partea stângii şi nu o ia pe calea socialismului.

între criza identitară şi criza de creştere, FRA, aflată sub ameninţarea unei duble disidenţe - de dreapta, cu separatismul înarmat al lui Mihran, şi de stânga, cu „Tinerii Daşnaki" ai lui Levon Atabekian -, este chemată să se structureze în jurul noii paradigme a internaţionalismului şi să facă astfel christaporism fără Christapor, adică să potolească frământările interne şi externe în matricea integratoare a daşnakismului. într-un sens, al IV-lea Congres general nu este decât sfârşitul unei mutaţii a partidului începută din 1901. Strategiile de alianţă cu hăn- ceakii, macedonenii, Junii Turci şi cei care sunt împotriva ţarului arată că ideea unei solidarităţi internaţionale a pătruns adânc în partid, oricare ar fi rezultatul acestor experimente. Dar întâlnirea dintre criza de identitate şi criza de creştere nu se traduce doar printr-un salt calitativ. Ea generează mai ales o criză politică. Odată dispărut duoul Christapor-Hrair Djoghk, nimeni nu mai este în măsură să-i ia locul. Altfel spus, FRA nu mai este întrupată. Ea pierde din vizibilitate şi se îneacă în interpretările daşnakismului pentru a justifica alegerile făcute de o conducere colegială. FRA nu mai este ancorată într-un discurs realist şi-şi pierde din substanţă.

Dacă dumaniştii, ca Nigol Duman sau Ruben Ter Minasian, ar fi putut participa la congresul general, deznodământul ar fi fost probabil altul. Dar primul, reţinut în Caucaz, este prea tăios pentru a coaliza politicile, iar al doilea, izolat în Sasun, prea lipsit de experienţă pentru a menţine FRA în christaporis- mul cel mai strict. Cât despre cei care ar fi putut duce cuvântul pragmatic, ca Antranik şi Murad, ei nu au vrut să joace un rol important în timpul dezbaterilor. Antranik este aproape absent la cele 121 de şedinţe ale congresului general. Murad, complexat de limitele sale intelectuale, este pus de multe ori în minoritate Intervenţiile sale sunt nesigure şi stârnesc deseori râsul.

Christapor canonizat

DESIGUR, ACEST DEZECHILIBRU din daşnakism nu se vede cu ochiul liber, fiindcă al IV-lea Congres general salvează uni tatea FRA adăugând în programul său la eliberarea Armeniei turceşti adoptarea platformei caucaziene. Desigur, Rostom şi Zavarian garantează unitatea daşnakismului obţinând fuziu nea între Armenia turcească şi Armenia rusească într-o singură dimensiune - Armenia în integralitatea sa. Desigur, FRA prc conizează de acum o soluţie federală în cele două imperii, de păşind stadiul autonomiei vilaietelor armeneşti, aliniindu-se astfel la poziţiile prinţului Sabaheddin, la otomani, şi cele ale SR, în Rusia. Desigur, trecând de la modelul imperial la mo delul constituţional al statului, FRA îşi confirmă distanţarea faţă de separatism. Desigur, delegaţii adoptă socialismul ca doctrină de referinţă pentru ei şi prevăd o apropiere de Junii Turci, deschizând astfel calea aderării la Internaţionala a Il-a, care se va obţine în august 1907, în timpul Congresului de la Stuttgart, ca subsecţie caucaziană, mulţumită susţinerii celor din SR şi împotriva avizului celor din SD, care susţin PSDH. Dar această păstrare a unităţii marchează sfârşitul politicului şi începutul mesianismului daşnak.

FRA iese din câmpul politic pentru a se transfera în câmpul ideologic şi mesianic. Ea iese din real atunci când uneşte cele două Armenii într-o singură entitate - Armenia istorică. Este chiar sensul sloganului *Depi Yerkir,* lansat în 1907 de Agnuni, conform căruia să realizezi Armenia unificată de mâine înseamnă mai întâi să te transpui în acel *Yerkir* imaginar, în afara timpului şi ireal. Ea iese din real pentru a-şi continua astfel dezvoltarea într-o doctrină cvasireligioasă, adică mistică, în care haina revoluţiei nu mai înseamnă nici strict *Yerkirul,* nici fiinţa umană a lui Christapor, fiindcă el nu mai trăieşte, ci natura divină a Sfântului Christapor, canonizat de congresul general. începând cu 1907, daşnakismul capătă şi accente freudiene cu adoptarea politică a lucrării *Totem şi tabu.* în timpul vieţii, Christapor întruchipa politicul şi puterea lui totală, ajungând să stârnească mânia şi amărăciunea alor săi. După moartea sa, discipolii l-au canonizat, dar au şi împiedicat pe oricare altul să întruchipeze politicul şi puterea în sânul partidului. A fost întoarsă o pagină şi se cască o prăpastie între lumea reală şi revoluţia mesianică, dar şi între pragmatismul iniţial al FRA şi dizolvarea puterii.

Aşa că totul încremeneşte de acum înainte, ba chiar se sacralizează în interiorul FRA, până şi eticheta de „Federaţie Revoluţionară Armeană*[1]. într-adevăr, atunci când, în 1907, rostomistul Hamo Ohangianian doreşte ca FRA să fie rebote- zată „Federaţia Socialistă Revoluţionară Armeană", după modelul SR-lor ruşi, al IV-lea Congres general respinge propunerea ca blasfemie. în 1909, atunci când dumanistul Ruben Ter Minasian propune ca FRA să poarte din acel moment numele de „Federaţia Revoluţionară a Orientului", un instrument în jurul căruia s-ar aduna toate popoarele din Orient pentru a se elibera de sub jugul otoman, al V-lea Congres general convocat la Varna în septembrie 1909 respinge şi atunci amendamentul ca blasfemie.

Mesianismul revoluţionar se citeşte şi în revendicarea privind o singură Armenie, de la Erzincan la Karabah, ca şi cum frontiera ruso-otomană n-ar mai exista. A înţelege daşnakismul înseamnă de acum să

intri în această lume unificată în care nu mai există frontiera Araksului. Dar cine, în afară de militanţii daşnaki, a introdus în grila reprezentărilor sale ştergerea acestei frontiere, o, cât de strategică şi veche de mai multe secole? Nimeni. Toate puterile, inclusiv Rusia, văd frontiera cu Imperiul Otoman ca o realitate de neocolit, care se înalţă în faţa lor.

De unde şi decalajele abisale între FRA şi restul lumii, de îndată ce este vorba despre Chestiunea Armeană. Pe de o parte, FRA vede o interdependenţă între aceste două feţe ale Armeniei. Ea consideră că partidul, persecutat în Caucaz, trebuie să folosească Imperiul Otoman ca bază de retragere, ceea ce o obligă să găsească o modalitate de cooperare cu opozanţii sultanului Pe de alta, europenii continuă să vadă în Armenia turcească o strategie ascunsă a Rusiei împotriva intereselor lor şi în FU A un instrument de influenţă a Sankt-Petersburgului în Turcin Chiar socialismul are ceva mesianic. Nu mai există Christapm ca să întrupeze sinteza între subtilităţile de limbaj şi să mul ţumească pe toată lumea. Socialismul FRA este rezultatul unei complementarităţi, al unei alăturări între rostomism şi zavu rianism, altfel spus, între socialismul revoluţionar şi socialismul naţional. Socialismului din Daşnak îi lipseşte procesul de integrare în jurul unor principii unificatoare. Se vede prea bine, partidul şi-a salvat unitatea, dar cu ce preţ!

Reglare de conturi

FRA ESTE UN PARTID FĂRĂ ŞEF, fără centru de gravitaţie, şi când trebuie să facă revoluţia în *Yerkir,* în momentul revoluţiei Junilor Turci din 1908, Daşnak nu o face! Alegând calea de mijloc, nici de dreapta, nici de stânga, FRA se retrage într-un socialism mesianic şi integrator, dar cum iese din câmpul realului, ea nu mai este tranşantă şi-i vede pe separatiştii de dreapta şi de stânga părăsindu-i rândurile şi devenindu-i opozanţi înverşunaţi. Mihran va plăti de altfel cu viaţa. El este doborât în 1907 de un terorist daşnak, Deli-Ghazar, pentru o înţelegere cu poliţia secretă a ţarului.

Şeful fedain Mihran nu va fi singura ţintă a partidului Daşnakţutiun postchristaporian. Liderii din prima generaţie de daşnaki, cei care l-au cunoscut bine pe fondator, fac şi ei obiectul unui tratament special la al IV-lea Congres general. Vart-Badrikian nu numai că trebuie să-şi achite datoriile faţă de partid; delegaţii îl condamnă la moarte: va fi executat în 1907, în Balcani. Cât despre Loris-Melikov, omul publicaţiei *Pro Armenia,* el demisionează din FRA pentru incompatibilitate cu trioul de la Geneva, pe care el îl socoteşte incompetent şi gelos. Biroul occidental a sărit până la urmă în aer după moartea lui Christapor. Scrisoarea de demisie a lui Loris-Melikov a fost citită în timpul şedinţei din 8 aprilie 1907 a celui de-al IV-lea Congres general, fără să provoace cea mai mică reacţie. Djelalian şi Topcian au stăruit să obţină de la Congresul general o invitaţie pentru Loris-Melikov, dar Agnuni şi Rostom au oprit propunerea pe motiv că înainte de a se pronunţa asupra subiectelor anexe trebuia mai întâi să se ia cunoştinţă de raportul Biroului occidental. Adică să se câştige timp - la trei săptămâni de la terminarea Congresului general - şi să împingă la calendele greceşti dosarul „Loris-Melikov“. Acesta din urmă se îndepărtează de FRA, dar continuă să lucreze pentru Chestiunea Armeană, alăturându-se administraţiei celei de-a Treia Republici Franceze.

Dosarul cel mai problematic este fără nici o îndoială cel al lui „Safo“, delegat al comandoului Njuig, a cărui prezenţă este de la început contestată de majoritatea celor prezenţi, începând cu Rostom. în opinia sa, eşecul operaţiunii trebuie imputat în exclusivitate şefului ei, Safo. Atmosfera se încinge: Rubina nu a parafat raportul redactat şi semnat de ceilalţi trei membri ai comandoului. Ea contestă cea mai mare parte din conţinutul lui şi ştie că poate conta pe sprijinul lui Zavarian, Rostom, Topcian, Vramian şi Ohangianian pentru a obţine condamnarea lui Safo. în ce-l priveşte, acesta din urmă ştie că păşeşte pe un teren minat şi că, sub pretextul explicaţiilor, el asistă la propriul său proces: este presupus vinovat de toate relele.

Dar „acuzatul" răspunde curajos la toate învinuirile. Replicile sale stârnesc revolta delegaţilor. Imperturbabil, Safo se avântă într-o tiradă lungă, expunând motivele fiascoului: trăsura a fost prost aşezată, puţin mai sus faţă de locul prevăzut iniţial, prea aproape de celelalte trăsuri ale delegaţilor străini, prea departe de intrarea în moschee. Bomba a fost activată cu câteva secunde mai devreme, trebuia să se ţină cont de o eventuală întârziere din partea sultanului. Cele 124 kg de explozibil pe care le conţinea valiza aşezată sub scaunul vizitiului nu au explodat în momentul detonării. Ea conţinea prea multe capsule, 430 în total, fiecare cântărind 1,2 kg. Dezbaterile se prelungesc şi se pierd în hăţişul explicaţiilor contradictorii şi fără sfârşit. în unele şedinţe, Safo şi Rubina ajung să se încaiere.

Primul vrea ca răspunderea pentru eşec să cadă asupra întrecu reţele, a doua nu vrea să-i fie reproşată decât şefului comun doului. Delegaţii sunt dezorientaţi şi, pentru a desluşi mai bim lucrurile, cer să fie adus pentru consultări şi „Torkom", un nil membru al comandoului. Unul dintre punctele culminante alr acestor confruntări are loc în şedinţa din 28 aprilie 1907, 111 care, în prezenţa lui „Torkom", Rubina încearcă să-i dezbini pe Edouard Joris şi pe Safo, pretinzând că primul este împotrivii hotărârilor celui de-al doilea.

Safo şi Rubina au coabitat permanent cu greutate în timpul celor treisprezece luni de clandestinitate. Primul, cunoscut pentru sângele lui rece, contestă sanctificarea de care se bucurii „Christapor, profetul revoluţiei", şi nu-i vede decât naturii umană, cu calităţile şi defectele sale. A doua, căreia i se atribuir porniri

isterice, trăieşte o adevărată adoraţie faţă de Christa por şi este gata să se sacrifice ca să se alăture „tatălui" ei zvonuri insistente îi atribuie o relaţie amoroasă cu fondatorul partidului - în panteonul Daşnakţutiun. Lângă muntele Vitoşa, ajunge chiar să-l acuze pe Safo că el este adevăratul responsabil pentru moartea sa. Profanul contra sacrului, sau pragmatismul contra devoţiunii, acuzatul în faţa „procurorului" său... Delegaţii nu apreciază dezinvoltura lui Safo şi profită de fiecare ocazie pentru a-i potoli obrăznicia şi a-i slăbi argumentele. Zavarian îl descrie ca o persoană depresivă, atinsă de o boală rară, nedemnă de modelul daşnak. Ohangianian îl acuză de prea mare încredere în sine şi de gelozie extremă faţă de Christapor, de faptul că i-a demoralizat pe ceilalţi membri ai reţelei, dorind în mod sistematic să-şi impună părerile şi complicându-le pe cele ale altora răspândind idei negative. Safo respinge acuzaţiile de gelozie. Mai bine decât oricine, el îl cunoaşte pe Christapor de la începuturile FRA. Sunt şaptesprezece ani de când lucrează împreună. „Pentru ce aş avea vreun sentiment de gelozie în privinţa lui?" îi întreabă el pe delegaţii amuţiţi. „Şi apoi, adaugă el, Christapor putea şi el să greşească, nu era şi el om?" Este prea mult spus... Safo nu-şi dă seama de greutatea acestor cuvinte într-o încăpere în care fondatorul FRA tocmai a fost canonizat.

Congresul general îi reproşează între altele lui Safo că l-a lăsat pe Edouard Joris la Constantinopol după atentat. Rămânerea acestuia în capitală punea în pericol întreaga reţea. Dovada? Din cauza lui, opt militanţi au fost arestaţi, argumentează Rostom. Dacă Safo ar fi cerut retragerea lui, lucrurile ar fi luat o altă întorsătură. Chiar anchetatorii turci s-au întrebat de ce anarhistul belgian nu încercase imediat să fugă. Se gândea să mai pregătească şi alte atentate în ţară? S-a lăsat arestat din spirit de sacrificiu? Se gândea oare să ia asupra lui întreaga răspundere a operaţiunii, dându-le timp camarazilor săi să fugă?

Pentru Safo, prezenţa anarhistului belgian la Constantinopol permitea, în caz de arestare, evitarea oricăror represalii împotriva armenilor din capitală. Safo era obsedat de amintirea povestirilor legate de pogromul din august 1896. După părerea lui, era mai util pentru partid ca Edouard Joris să rămână la Constantinopol decât să-l trimită să moară de plictiseală în Caucaz. în fine, congresul general îi reproşează lui Safo că a dat dovadă de laşitate după operaţiune, refuzând să iasă din ascunzişul său ca să meargă să-l întâlnească pe Edouard Joris şi să încerce să-l salveze. Safo se revoltă împotriva acestor insinuări şi aminteşte că singura sa preocupare, odată ajuns în afara Turciei, era să facă totul pentru a-lscoate pe Edouard Joris din Constantinopol. în fapt, congresul general consideră că eşecul se datorează mai puţin unor neajunsuri tehnice, cât unor defecte de organizare internă - rea-voinţă, neîncredere, amatorism al conducătorilor reţelei. Aşa încât, în momentul în care lucrările iau sfârşit în mai 1907 şi sunt formulate sancţiunile pentru cei patru membri ai comandoului, congresul general ordonă excomunicarea lui Safo din partid, excluderea lui „Torkom", a lui ‚A-şod“ şi a lui „Cris".

în ce-o priveşte pe Rubina, congresul general nu o acuză de nimic. în realitate, zarurile sunt de mult aruncate. Soarta lui Safo era pecetluită cu mult înainte de congresul general. Trebuia făcut cineva responsabil pentru eşecul din Yildiz şi moartea lui Christapor. Safo era candidatul desemnat. Unii au vrut chiar să impună pedeapsa supremă: moartea prin execuţie.
în 1919, revenire tardivă, dar cât de grăitoare în privinţa con fuziei delegaţilor la al IV-lea Congres general, FRA, reunita atunci la al IX-lea Congres general al său la Erevan, la câteva luni după moartea lui Rostom, îl va reabilita pe Safo, punându I în drepturile sale de militant daşnak. Dar Safo nu mai osii acolo. El a părăsit de mult viaţa politică armenească.

După ce au stabilit soarta lui Safo, delegaţii la al IV-lca Congres general au salutat curajul lui Edouard Joris şi an hotărât să continue să-l susţină moral şi material, dar cu acon doză de prudenţă ce caracterizează partidele revoluţionau atunci când nu mai controlează întreaga situaţie. într-adc văr, cu cât vin mai multe informaţii despre Joris, cu atât FRA îşi pierde încrederea în acest anarhist care vorbeşte prea mult. Daşnakii se întreabă de ce Edouard Joris a fost eliberai în 23 decembrie 1907, la numai doi ani după condamnarea sa la moarte. Presiunile făcute de guvernul Majestăţii Sale Leo- pold II şi cele ale opiniei publice belgiene nu pot explica totul, chiar dacă se impune o extremă prudenţă pentru a nu se da curs teoriilor conspiraţiei. Eliberarea sa a constituit obiectul unui aranjament cu Constantinopolul? Altfel spus, o graţiere imperială în schimbul unei misiuni de spionaj? Este un fapt dovedit: la ieşirea din închisoare, autorităţile imperiale i-au dat suma de 500 de lire turceşti şi l-au folosit ca agent informator privind activităţile armeneşti în Europa. FRA a anticipat oare acest scenariu, ea, care nu are nici o încredere în cuvântul sultanului şi are un mare număr de luptători care suportă condiţiile grele din închisorile otomane, căci de la eliberarea acestui fost deţinut păstrează o anumită distanţă faţă de el? Se prea poate ca de fapt conducătorii daşnaki să nu fi admis niciodată cu adevărat caracterul spontan şi dezinteresat al acestei eliberări.

Revoluţie socială şi naţională in Caucaz

ANUL 1905 ESTE UN AN DE RĂSCRUCE pentru revoluţia armeană: înfrângerea militară a Rusiei de către Japonia, grevele din interior care sfârşesc printr-un masacru la Sankt-Peters- burg pe 22 ianuarie 1905, „Duminica roşie", şi o radicalizare a mişcării sociale, precum şi „războiul armeano-tătar" - expresie scoasă din istoriografia daşnak -, au modificat bazele haida- tismului. Aceste trei crize, internaţională (Rusia-Japonia), naţională (armenii contra tătarilor) şi socială (greve), împing naţionalităţile din Transcaucazia să devină şi mai autonome faţă de Rusia. Procesul are loc în două modalităţi contradictorii.

Pe de o parte, grevele pregătite de social-democraţi (SD) şi de socialiştii revoluţionari (SR) readuc în actualitate problema muncitorească şi obligă toate forţele revoluţionare să integreze marxismul în corpusul lor ideologic. SD şi SR au din ce în ce mai multă influenţă în oraşele caucaziene şi contestă autoritatea FRA. Mai ales marxiştii cu social-democraţii, specifiştii şi PSDH-ul, care acuză partidul Daşnak că este şovin, că este un partid „mic-burghez“ şi că înjunghie revoluţia atunci când devine instrumentul puterii ruseşti. FRA răspunde că nu a aşteptat Manifestul din Octombrie pentru a se dedica revoluţiei sociale şi că represiunea al cărei obiect este în Transcaucazia confirmă absenţa vreunei colaborări cu ţarul. Dar daşnakii duc o luptă socială în ritmul lor, lucrând în etape şi cu un ochi aţintit în permanenţă spre *Yerkir*. In plus, este prima mare încercare a partidului postchristaporian şi, din prudenţă, acesta preferă să-i continue drumul atunci când revoluţia din 1905 apare pe agenda sa.

La începutul anului 1905, Daşnak îşi inteţeşte participarea la lupta socială. în februarie, la Geneva, Consiliul FRA, din care fac parte Rostom, Ohangianian, Antranik, Mrail şi Kalfayan, transmite comitetelor sale următorul text: [8]

---

8 FRA trebuie să rămână în poziţie de autoapărare în Caucaz, conform celui de-al IlI-lea Congres general, sau trebuie să acţioneze acolo ca un partid revoluţionar şi după metode

revoluţionare pentru a-şi atinge obiectivele? 2) Dacă du sunteţi de acord cu această moţiune? a) FRA are drept obiectiv să creeze o federaţie democratică în Transcaui .1 zia, legată de Rusia şi în conformitate cu normele FRA din Caucaz; b) pe plan economic, FRA acceptă socialismul cu principiu conducător şi organizează clasa muncitoare şi ţărft nimea în acelaşi fel.

In aprilie, la iniţiativa lui Gapon, agent al Ohranei infiltrat printre membrii SR ruşi şi fost agitator al manifestaţiei din „Duminica roşie", FRA participă la al doilea congres împotriva ţarului, la Geneva, în prezenţa membrilor SR ruşi, finlandezi, polonezi şi georgieni. La terminarea congresului, se formează un comitet de legătură pentru a acţiona chiar în Rusia. La rândul său, Consiliul FRA, reunit de data aceasta în formaţie completă - Ohangianian, Safo, Loris-Melikov, Rostom, Varan dian, Minasian, Agnuni, Aharonian, Vahram şi Antranik adoptă, sub influenţa lui Rostom, „platforma caucaziană" şi o trimite spre consultare cu toţi militanţii. Este vorba de un text cu caracter pedagogic - cvasinaiv în formulare -, cuprinzând şaptesprezece puncte în partea politică şi douăsprezece puncte în cea economică. Rostom a făcut în aşa fel încât deschiderea frontului caucazian, federalismul şi socialismul să nu poată fi disociate. Partidul fie adoptă totul în ansamblul său, fie respinge totul în bloc. Este totul sau nimic!

Consiliul invită FRA să treacă de la autoapărare la revoluţie în Caucaz. Republica Federativă a Transcaucaziei ar garanta libertăţile fundamentale în cadrul unei Rusii libere, care s-ar bucura de monopolul puterii în domeniul politicii generale şi al sistemului său financiar. Restul puterii ar reveni Republicii Federative, care s-ar sprijini pe un parlament regional. Textul în ansamblu este adoptat în timpul congresului ramurilor caucaziene ale partidului, între 13 noiembrie şi 1 decembrie 1905. După mai multe şedinţe furtunoase în jurul subiectului privind platforma caucaziană, delegaţii Hamazasp, Isahakian, Arghu- tian, Şarikian, Armen Garo, Ohangianian, Topcian, Karekin Hajak, Kageaznuni, Sahakian, Kulkhatanian şi Aharonian udoptă, cu o largă majoritate, proiectul caucazian şi acceptă să candideze la primele alegeri ale Dumei, în 1906 şi 1907. Dintre cei şapte deputaţi armeni din Duma instalată în 1907 - după ce prima a fost dizolvată rapid de către ţar, socotită prea liberală; au trebuit de altfel mai multe legi pentru a o crea trei sunt membri FRA (Ohanes Sagatelian, Siragan Tigranian, Stepanos Ter-Avedikian), doi sunt cădeţi (Hovsep Atabekian, Movses Adjemian) şi ultimii doi sunt membri SD (Arşag Zora- bian, Vahan Totomianţ).

Conflictul dintre armeni şi tătari provoacă un puseu iden- titar în rândul naţionalităţilor. între chestiunea naţională şi chestiunea socială, FRA vede în proiectul ei de „platformă caucaziană" un răspuns la aceste frământări. Propunând un proiect politic şi economic principalelor popoare din Caucaz, FRA asociază interesul naţional cu interesul social. Conflictul armea- no-tătar i-a surprins pe toţi participanţii atunci când opinia publică află despre masacrarea armenilor la Baku în februarie 1905. La 12 februarie 1905, într-un apel semnat împreună cu SD, SR, PSDH şi Comitetul Social Federalist din Tbilisi, FRA cheamă la înlăturarea autocraţiei ţarului şi denunţă provocarea Rusiei, care, pentru a distruge mişcarea muncitorească panrusă, a creat o diversiune în Transcaucazia, jucând pe cartea rivalităţilor interetnice.

Efort de război şi disciplină

CONFLICTUL ESTE DE O VIOLENŢĂ RARĂ şi se întinde peste cele două mări. Armenii sunt într-o situaţie delicată. împrăş- tierea lor în diferitele provincii din Transcaucazia îi slăbeşte (Baku, Nahicevan, Karabah, Gandja, Zanghezur, Erevan şi Tbilisi). Şefii militari şi politici daşnaki - mai ales Rostom şi Armen Garo, prezenţi pe toate fronturile - hotărăsc să organizeze autoapărarea zonelor cu puternică concentrare armenească. Ei îi încredinţează lui Nigol Duman comanda operaţiunilor. Toate păturile sociale armeneşti contribuie la efortul de război, îndeosebi industriaşii bogaţi şi comercianţii armeni din marile

oraşe. Nigol Duman are la dispoziţie toate resursele financiim ale partidului: solda operaţiunii Potorik, care se ridică la 684 000 de ruble, şi înjur de 1,4 milioane de ruble colectate dupil o întâlnire la Sankt-Petersburg cu prezenţa unor bogaţi indii; 1 triaşi armeni. El poate să conteze de asemenea pe soldaţii di elită din grupul „Boreas“, specializat în operaţiuni teroriste, cu Hecio, Drastamat Kanayan, alias „Dro“ - Ruben Ter Minasiun şi Sarkis fac şi ei parte din grup, dar sunt din 1905 în *Yerkir*

Nigol Duman poate să se sprijine şi pe prezenţa decisivă 11 şefilor fedaini, oţeliţi în luptă: Murad, Vartan, Sepuh, Sevkarni Sako şi mulţi alţii. Fiecare îşi asumă răspunderea protejăm unui oraş sau a unei provincii. La plecare, Nigol Duman ari la dispoziţia sa 800 000 de ruble, 1800 de arme Mosin, 640 de pistoale Mauser şi 100000 de muniţii. Ceea ce, consideră el, este foarte puţin. El cere conducerii minimum 5 000 de puşti şi 600 000 de muniţii. Poate dispune de trei tipuri de luptători fedaini, remuneraţi de FRA, miliţieni şi rezervişti, fără a uita de sătenii înarmaţi. După mai multe pogromuri, petrecute sul» privirea indiferentă a autorităţilor ruseşti, la Erevan şi la Nahicevan între februarie şi mai 1905, forţele armeneşti trec la contraatac şi distrug maximum de poziţii şi sate tătare.

Se comit atrocităţi şi de o parte, şi de alta, fără să uităm masacrele comise de cei O Sută de Negri, organizaţie ultranaţio nalistă rusă care îl apără pe ţar. In august şi octombrie 1905, Baku ia din nou foc - sunt atacate puţuri de petrol. FRA ordonă executarea guvernatorului general din Baku, Nakaşidze, pentru partea sa de răspundere în masacrarea armenilor. La 11 mai 1905, Dro, un militant de 18 ani, îl doboară cu un sânge rece uluitor: în momentul în care trece guvernatorul general, Dro, ciugulind dintr-un ciorchine de strugure sub care este ascunsă o bombă, se repede spre cortegiu şi aruncă sacul în direcţia guvernatorului. Explozia bombei îi pulverizează pe Nakaşidze şi mai multe gărzi de corp. Pentru a-i uşura fuga lui Dro, fratele său de arme Mardiros Ciarhcian şi alţi camarazi trag în toate direcţiile şi creează panică. „Bomba a vorbit", revendică FRA într-un comunicat, şi va mai vorbi încă, pentru că alte operaţiuni de acelaşi tip au loc în timpul acestui război, aşa încât să-i facă să înţeleagă pe tătari şi pe oficialii ruşi că FRA poate lovi când vrea şi unde vrea.

Raportul de forţe se echilibrează, trupele armeneşti sunt învingătoare mulţumită unei tehnici de gherilă nemiloase, pusă în aplicare de Nigol Duman, care îmbină autoapărarea şi contraofensiva. Nigol a îmbunătăţit strategia de apărare, ţinând seama de toate fazele de gherilă: forţe umane, habitat, deplasări, armamente, moralul locuitorilor, schema cartierului etc. După victoria asupra tătarilor din 1906, camarazii săi au văzut că tehnica lui a avut succes. Isprăvile lui Nigol Duman au ajuns la urechile SD şi SR ruşi, care l-au consultat cu ocazia Congresului de la Copenhaga al Internaţionalei a Il-a în 1910. FRA îşi datorează ascensiunea în Caucaz forţei disciplinei sale şi unirii tuturor resurselor naţionale în spatele acesteia. „Am devenit o adevărată armată", constată Nigol Duman după succesele înregistrate în regiune. Susţinuţi totuşi de administraţia rusă, armenii i-au forţat pe tătari să accepte un compromis în primăvara anului 1906, punând astfel capăt celor cincisprezece luni de război şi masacre.

Este greu de evaluat numărul victimelor din conflict. După mai multe surse ce concordă, se vorbeşte de 3 000 până la 10 000 de morţi, 14 760 de răniţi, 15 000 de strămutaţi şi 286 de sate distruse. Armeni şi tătari îi impută Rusiei răspunderea pentru aceste conflicte interetnice. Pentru FRA, provocarea rusă nu avea doar obiectivul de a încetini procesul revoluţiei sociale în Caucaz. Acest conflict a fost deschis pentru a-i da o mână de ajutor lui Abdul Hamid II să creeze o diversiune la armeni, pentru ca ei să nu se mai concentreze asupra *Yerkirului.* Ea vede în aceasta şi o primă manifestare a pan- turcismului, doctrina de reunificare a componentei turceşti într-un singur ansamblu, de la Balcani până în Asia Centrală, în sfârşit, pentru FRA, acest război armeano-tătar, cu participarea lui Murad, Sepuh sau Armen Garo, a demonstrat că, oricare ar fi primejdia ce-i ameninţă pe armeni, fedainii nu ţin seama de originile lor caucaziene sau anatoliene, participă la efortul de război, ceea ce reduce prăpastia dintre armenii din Turcia şi armenii din Rusia. Şi în acele timpuri, cu examinarea

„platformei caucaziene", acest act de solidaritate al fedainilm din *Yerkir* cu fraţii lor din Caucaz, care răspunde susţinerii combatanţilor caucazieni în insurecţia din Sasun, cade la ţan< Aceasta face să se înţeleagă în sânul FRA că braţul militai n reuşit acolo unde braţul politic riscă să eşueze: unirea re voiul n> narilor trebuie să treacă înaintea egoism regionalului.

Delegaţii celui de-al IV-lea Congres general se găsesc în fu (o acestei contradicţii caucaziene şi a separării dintre apărătorii cauzei *Yerkirului* şi artizanii deschiderii unui al doilea front împotriva Rusiei. Dezbaterile sunt de o asemenea durituii încât delegaţii ajung uneori să se bată. A fost necesară medir rea lui Rostom pentru a împiedica o încăierare între Sepuli militarul naţionalist, şi Vraţian, intelectualul socialist. Stângii din partid ameninţă că părăseşte FRA dacă socialismul nu este aprobat. Dreapta ameninţă să facă la fel dacă este aprobat Sunt necesare toată strădania şi tactul lui Rostom şi Zavarian, artizani ai unităţii cu orice preţ, ca să se ajungă la un acord de sinteză privind doctrina ideologică a FRA. După ce cele două fronturi au fuzionat în numele eliberării Armeniei integrale, delegaţii adoptă platforma caucaziană şi socialismul ca doctrină oficială a partidului.

Dar cum? Rostom şi Zavarian acţionează în două etape şi în numele daşnakismului de integrare. Rostom le-o ia înainte şi aminteşte, după şaptesprezece ani de existenţă, că FRA nu este un partid naţional, ci un partid al luptei de clasă. Că duşmanii poporului armean nu sunt turcii sau kurzii, ci regimurile lor tiranice, şi că a adopta socialismul - înţeles ca marxism - ţine de lupta pentru progresul, libertatea şi solidaritatea dintre popoare. Nu există contradicţii între lupta naţională şi lupta socială, nici diferenţe fundamentale între mizeria ţăranilor armeni caucazieni şi anatolieni, pe de o parte, şi între ţăranii armeni şi turci, kurzi şi tătari, pe de alta. Dimpotrivă, ei au în comun condiţia de exploataţi de către forţele capitalului. La această cotitură spre stânga, Zavarian intervine pentru a reechilibra linia directoare, afirmând că socialismul este un umanism fără frontiere şi că naţiunile trebuie să-şi găsească locul într-o doctrină internaţionalistă, care se sprijină pe toate păturile ce aspiră la dreptate socială şi la egalitate între naţiuni, împotriva puterilor dominante. Bazându-se pe un discurs pe jumătate rostomist, pe jumătate zavarianist, FRA obţine majoritatea voturilor pentru socialism, recunoscut ca doctrină oficială a partidului.

Dar această unitate este rezultatul unui compromis din partea aparatului, nu a bazei, şi din acest moment discipolii lui Christapor ştiu că vor fi obligaţi să-şi dubleze eforturile pentru a convinge masa de pertinenţa acestei doctrine eterogene, între socialism pluralist (marxist şi nemarxist), naţionalism eterogen (liberal şi organic) şi revoluţie bicefală (progresistă şi conservatoare).

Această elasticitate a corpusului ideologic şi a strategiei de ansamblu a FRA se realizează în momentul în care Rusia post-Manifest numeşte un nou guvernator general în Caucaz, pe prinţul Voronţov-Daşkov, a cărui foaie de parcurs este simplă: să înăsprească represiunea contra revoluţionarilor armeni, atrăgându-şi astfel simpatia armenilor ostili revoluţiei. în acest fel, Rusia înapoiază Bisericii bunurile confiscate şi trece la alegerea noului catolicos din Ecimiadzin după moartea lui Hri- mian Hairik în 1907. Succesorul lui este Matteos II Izmirlian, fost patriarh la Constantinopol, susţinut în fruntea domeniului cultelor de Simon Zavarian, ales cu un an mai înainte în postul de preşedinte al Adunării laice. Acest revoluţionar, fost bakunist, al cărui partid este urmărit în Rusia, se trezeşte în fruntea unei instituţii importante a armenilor din Caucaz. De ce admite Sankt-Petersburgul această alegere? Cum poate Rusia îngădui să fie ales un revoluţionar în fruntea unei instituţii religioase plasate sub controlul ei, cât timp ea îi persecută pe toţi agenţii de subversiune aflaţi pe teritoriul ei? Cum Rusia încurajează difuzarea presei liberale şi conservatoare armeneşti, putem eventual să ne întrebăm dacă alegerea lui Zavarian nu se înscrie într-o voinţă rusă de a-i dezbina pe revoluţionari. în- tr-adevăr, cum poate FRA, cel puţin stânga sa cunoscută pentru anticlericalismul său, să accepte ca unul dintre fondatorii săi să ocupe o funcţie ce ţine de tradiţionalismul armenesc, în momentul în care partidul adoptă socialismul şi aderă la Internaţionala a Il-a? Doar dacă, în elanul dat de victoria asii pra tătarilor din 1906, FRA, devenită inevitabilă în Caucaz, sr bucură de un asemenea capital de simpatie, încât alegerea unui conducător daşnak în fruntea Adunării generale a armeni li 11 se impune de la sine ca o recompensă pentru sacrificiile făcui <■ Nimeni nu ştie.

Această alegere este cu atât mai surprinzătoare cu cât Rusia condusă de prim-ministrul Piotr Stolîpin, fost ministru de interne, îşi intensifică lupta împotriva revoluţionarilor din toate naţionalităţile. Metodele sale sunt radicale şi expeditive. Orii > persoană condamnată la moarte pentru uneltire împotriva statului este executată în cel mai scurt timp. In faţa tulbură rilor, Stolîpin se bazează pe o reţea poliţistă cu puteri nelimitate In Caucaz, judecătorul de instrucţie Leijin execută literă cu literă ordinele ierarhice. Intre 1907 şi 1909, mai mulţi condu cători daşnaki (Aharonian, Minasian, Ohangianian, Cilin ghirian şi Hovanes Tumanian) sunt arestaţi. Reţeaua daşnak acţionează în totală clandestinitate şi cei câţiva conducători aflaţi încă în libertate se grăbesc să părăsească ţara şi să plece la Constantinopol şi în Persia pentru a scăpa de teribila Ohrana. Secţiile PSDH nu mai funcţionează în Caucaz şi spe cifiştii au dispărut. în timp ce Rusia nu slăbeşte menghina represiunii şi închisorile gem de deţinuţi politici - numai în 1908, în provincia Erevan au

avut loc 5 351 de arestări -, primul gest de destindere va veni de la FRA.

în septembrie 1909, în timpul celui de-al V-lea Congres ge neral al partidului, delegaţii adunaţi la Varna se pregătesc să adopte o strategie radicală împotriva ţarului Nicolae II şi să intensifice colaborarea cu opozanţii faţă de autocraţie. împotriva oricărei aşteptări, Zavarian se ridică şi, la capătul unei lungi intervenţii despre neputinţa de a lupta de unul singur sau în cadrul unui front împotriva Rusiei, acest „imperiu care nu-şi cunoaşte frontierele, ca un ocean aflat în mişcarea de flux şi reflux", el răstoarnă dezbaterile şi reuşeşte să pună capăt luptei deschise împotriva Sankt-Petersburgului.

FRA nu va conduce opoziţia împotriva ţarului Nicolae II. Acest prim semn de domolire faţă de Sankt-Petersburg fisurează unitatea frontului revoluţionar panrus. La rândul ei, Rusia autorizează FRA să editeze ziarul *Orizont* la Tbilisi începând cu 1909. în 1911, la terminarea celui de-al Vl-lea Congres general, care se ţine la Constantinopol, FRA va face un al doilea gest, odată cu alegerea în Biroul oriental a dr. Hagop Zavrian, care funcţionează în spitalele militare ruseşti. Născut la Sankt-Petersburg, Hagop Zavrian este un om al reţelelor din Rusia. Această adunare a partidului, care a fost cât pe ce să nu se bucure de numele de „congres general" din cauză că lipseau aproape toţi delegaţii din Caucaz, a reluat dispoziţiile congresului precedent şi le-a făcut automat caduce, dată fiind noua relaţie dintre Sankt-Petersburg şi armeni. De cealaltă parte, Rusia îl eliberează pe Aharonian pe 24 februarie 1911, pentru o cauţiune de 20 000 de ruble şi după o vastă campanie de sensibilizare dusă de FRA pe lângă puterile europene şi americane, îndemnate să facă presiuni asupra Sankt-Petersbur- gului. Abia eliberat, Aharonian se duce în Europa, apoi în Turcia, unde participă la al Vl-lea Congres general. în acelaşi an, autorităţile ruse încurajează alegerea lui Kevork Surenianţ, un cleric naţionalist, în postul de catolicos în Ecimiadzin, cu numele de Kevork V. în fine, după ani de anchetă şi un dosar de aproape 20 000 de pagini, Rusia anunţă la sfârşitul anului 1911 începerea procesului FRA de la Sankt-Petersburg, unde sunt prezenţi 55 de acuzaţi, apăraţi de Kerenski, Miliukov, Zarudni şi Grusenberg, patru avocaţi apropiaţi ai SR ruşi.

Dar, deşi judecătorul de instrucţie prezintă FRA ca o organizaţie ilegală al cărei scop este să răstoarne regimul ţarist prin teroare, când se anunţă verdictul, la începutul anului 1912, acesta surprinde prin clemenţă: 51 de acuzaţi sunt condamnaţi la pedepse cu închisoarea şi exilul, şi doar patru la muncă silnică în Siberia. Aceste pedepse mai puţin severe decât erau prevăzute contrazic duritatea anchetării. Desigur, piese false adăugate dosarului au susţinut ideea unui proces trucat şi au constrâns tribunalul să plece capul. Desigur, avocaţii apărării au strălucit în mod deosebit în timpul pledoariilor. Desigur, Stolîpin, asasinat pe 18 septembrie 1911, nu mai este acolo să facă presiuni asupra tribunalului. Dar dacă aceste motive sunt acceptabile, ele nu explică totul. Sankt-Petersburgul avea litiu nici o îndoială motive serioase să-i menajeze pe armeni 111 momentul în care Rusia era interesată îndeaproape de elibei n rea popoarelor din Balcani din ghearele Imperiului Otoman

Revoluţie constituţională şi internaţională în Iran

REVOLUȚIA RUSĂ DIN 1905 provoacă o undă de şoc mull dincolo de frontierele imperiului Romanovilor. Ea atrage pe urmele sale pe marele vecin din sud, Iranul. Vechea civilizaţ ii persană devine teatrul unei lupte între tradiţionalismul dinas tiei Qadjar, susţinută de Rusia, şi un front revoluţionar eteroclil compus din intelectuali de stânga, dintr-o parte a clerului şiit şi din mari negustori care profită de nemulţumirea poporului pentru a face să pătrundă noile lor idei. Societatea iraniană se opune dominaţiei străine ruso-britanice şi acuză puterea că este răspunzătoare de declinul economic al ţării. După o con fruntare grea, opoziţia obţine din partea şahului Mozafaredin proclamarea unei Constituţii la 30 decembrie 1906, cu cinci zile înainte de moartea acestuia. Este o veritabilă revoluţie, ceva nemaivăzut pe pământ musulman. Şi tot pentru prima oară, un stat islamic se dotează cu o Constituţie, o lege umană deasupra legii divine.

înaintea congresului general, FRA nu acordă prea multă importanţă vieţii politice interne din Iran. Ea ştie că autorităţile iraniene sunt mai curând binevoitoare faţă de mişcările fedai- nilor din nordul ţării; atâta vreme cât acestea pot deranja celelalte două imperii şi pot pune la adăpost Teheranul, puterea iraniană nu se uită prea atent la ceea ce-i tranzitează teritoriul. Pentru FRA, Iranul trebuie să rămână placa turnantă destinată să aducă armamentul şi să uşureze comunicarea cu *Yerkirul*. Dar mai multe semne vor nelinişti comitetul daşnak din Tabriz şi Biroul oriental al FRA. în 1906, Teheranul interzice difuzarea ziarului *Droşak* în Iran. Este vorba de aproape 3 000 de exemplare distribuite în mod obişnuit în ţară. în iulie, 2 500 de exemplare ale organului FRA sunt distruse la Tabriz şi altele 1170 la Enzeli, două fiefuri armeneşti din imperiu. In ciuda protestelor pe lângă autorităţile iraniene, FRA nu obţine reparaţie şi acuză PSDH că se află în spatele acestei manevre, fiindcă presa hănceak continuă să circule liber în imperiu, fără cea mai mică constrângere.

De la venirea sa la putere, deşi promulgă Constituţia în februarie 1907, noul suveran, şahul Mohammad Aii, nu-şi ascunde intenţiile de a abroga legea fundamentală şi de a dizolva parlamentul cu sprijinul Rusiei şi al Angliei. El se vrea apărătorul absolutismului şi al legii islamice, *şaria*. FRA este prezentă în presa oficială şi social-democrată ca un partid „antiislamic şi naţionalist[11] care, după războiul împotriva tătarilor

din 1905, vrea să răspândească ura în Iran, semănând tulburări în oraşele din nord. De altfel, noul cod electoral nu acordă un loc minorităţilor nemusulmane din imperiu şi îi lipseşte în acest chip pe armeni de o reprezentare în Medjlis (parlament). Astfel, Iranul s-ar îndepărta de conceptul secular de naţiune pentru a se ancora într-un tipar religios, cum o vor adeveri legile suplimentare ratificate la 7 octombrie 1907. In afară de aceasta, asupra Tabrizului se abate represiunea în aprilie 1907, rezultând într-o mai puternică adeziune la ideile de progres şi la Constituţie, mulţumită prezenţei revoluţionarilor de toate naţionalităţile originare din Caucaz. în fine, un ultim element care înclină balanţa în favoarea unei polarizări a FRA în Iran, membrii SD ruşi şi armeni sunt şi ei bine fixaţi în nordul ţării şi n-au de gând să cedeze terenul contestării altor organizaţii armeneşti. Aşa încât daşnakii din Iran trag concluzia că mişcarea revoluţionară iraniană este pe cale să se schimbe din interior, tendinţa liberală şi social-democrată învingând tendinţa naţionalistă şi religioasă.

în Europa, ansamblul curentelor socialiste urmăreşte îndeaproape evenimentele din Iran. Revoluţia constituţională persană stârneşte curiozitatea lui Lenin, Kautsky şi altor conducători socialişti uimiţi de mariajul reuşit între constituţionalism şi islam, între legea umană şi legea divină. Urmează o adevărată competiţie între diferitele tendinţe ale socialismului european în legătură cu natura acestei revoluţii laice pe pământul islamului. Dacă Lenin, Kautsky şi Plehanov iau m seamă legăturile dintre social-democraţi şi cei din Hănceakia 11 pentru a-şi face o idee despre evoluţia evenimentelor <!<• Iu Teheran, socialiştii britanici şi francezi şi membrii SR ruşi * bazează pe informaţiile pe care FRA i le trimite direct de la Teheran şi de la Tabriz.

La al IV-lea Congres general al partidului Daşnak, delegat a manifestă şi ei un viu interes, dar într-o dezordine totală. Pe 11 tru Rostom, ar fi suficienţi, raportează Vraţian, câteva sute de fedaini daşnaki pentru a-l răsturna pe şahul Mohammad Aii Dar alţi delegaţi, ca Vraţian şi, mai târziu, Nigol Duman, con sideră că FRA nu are nimic de câştigat din participarea Iu această revoluţie în Iran, în timp ce toată atenţia combătu 11 ţilor trebuie să se concentreze asupra *Yerkirului.* Rostom obţine cu o largă majoritate susţinerea determinantă a congresului autorizând FRA să examineze posibilitatea de a coopera cu forţele constituţionale din Imperiul Persan. Conform rezolii ţiei, „Congresul general al FRA recomandă organelor de partid din Iran să vină în sprijinul forţelor constituţionale prin toate mijloacele, introducând în mişcarea iraniană ideea conform căreia emanciparea democratică a spiritului muncitorilor să poată emana din programul elaborat de Daşnakţutiun". Rostom vede aici ocazia de a-şi experimenta internaţionalismul pro priu şi ideea sa despre revoluţia socială. Dar delegaţii au rămas de fapt prudenţi asupra noţiunii de „progres[1]* şi asupra folosirii formulei „toate mijloacele**.

Astfel că nimic concret nu a fost cu adevărat întreprins la terminarea celui de-al IV-lea Congres general, căci numeroşi daşnaki prezenţi se întreabă în ce chip revoluţia iraniană priveşte cauza armeană. La comanda virajului proiranian, Rostom contează pe sprijinul lui Yeprem Khan, Hovsep Mir- zayan şi Stepan Stepanian, pentru a obţine susţinerea unanimă a partidului Daşnak din Iran, mai ales în momentul în care ruşii şi britanicii se pun de acord la 31 august 1907 să-şi împartă imperiul iranian în trei zone: ruşii se instalează prin violenţă în zona lor de influenţă din nord, inclusiv în Teheran, ameninţând direct integritatea Iranului, dar şi bazele FRA din Atrpa- takan. Englezii s-au instalat în sud-estul ţării, în timp ce o zonă neutră situată în sud-vest, cu Shiraz capitală, rămâne sub controlul şahului.

Alături de agitatorii iranieni

HOTĂRÂT SĂ SUSȚINĂ MIȘCAREA CONSTITUȚIONALĂ, Rostom vrea mai întâi să înţeleagă natura acestei revoluţii şi forţa reală a acestei mişcări de secularizare. După câteva schimburi oficiale între revoluţionarii armeni şi iranieni, cele două părţi cad de acord să organizeze, de la 30 decembrie 1907 până la 4 ianuarie 1908, o primă serie de întâlniri între Rostom şi Sayyid Hasan Taqizadeh, liderul social-democrat al mişcării din Tabriz şi membru în Medjlis. Schimburile dintre cei doi bărbaţi sunt rodnice. Pot fi puse bazele unei posibile cooperări, în special împotriva agresiunii Rusiei şi a ocupării nord-vestului ţării de către trupele otomane. Cele două părţi schiţează diferite strategii de colaborare pentru a elibera teritoriul de orice dominaţie străină. Armeni şi iranieni elaborează un text sintetic în care FRA se angajează, între altele, să apere în Franţa cauza unui Iran constituţional, să favorizeze o alianţă între Iran şi Bulgaria şi să organizeze elementele ostile sultanului. Ea se declară gata şi să condamne orice propagandă a lui Abdul Hamid II în favoarea unui război între Turcia şi Iran şi să obţină neutralitatea triburilor kurde.

Este gândită şi o cooperare militară: FRA trebuie să furnizeze instructori militari şi specialişti în explozibile agitatorilor iranieni. Revoluţionarii iranieni acceptă la rândul lor ca fedainii daşnaki înarmaţi să circule liber în Iran. Totul pare deci să se prezinte sub cele mai bune auspicii pentru FRA, cu o poziţie bună în Iran, ca şi în Imperiul Otoman. Ea se plasează în inima diferitelor cercuri revoluţionare musulmane şi, întărită de acordul privind încetarea ostilităţilor semnat cu tătarii din Azerbaidjan în 1906, FRA vrea să reînnoiască alianţa cu un partid musulman în Iran şi să arate că daşnakismul este un curent de secularizare, internaţionalist şi progresist.

Dar în ciuda tuturor aşteptărilor, acest pact irano-arm........
nu va fi semnat. Intr-o scrisoare adresată Biroului orientul IM Tbilisi la io ianuarie 1908, Rostom explică această răzgândii! a iranienilor prin faptul că şefii lor politici, începând cu Sayyul
Hasan Taqisadeh, nu vor să se afişeze public semnând un I
general cu un partid revoluţionar. Dar relaţiile bilaterale im sunt totuşi rupte. Dimpotrivă, diferitele congrese regionale aii FRA din Iran, care au avut loc până în 1909, confirmă noee sitatea continuării dialogului în vederea găsirii unui mod de acţiune adecvat pentru oficializarea cooperării, şi aceasta m ciuda puternicelor tensiuni interne din FRA. într-adevăr, coiul tetul din Tabriz este favorabil unui pact strategic, în timp ce cei din Ghilan şi din Enzeli sunt ostili faţă de orice acţiune îm preună cu revoluţionarii iranieni, pe care îi consideră naţio nalişti şi reacţionari.

Politica brutală a şahului Mohammad Aii este cea care 11 va face până la urmă să cadă de acord. FRA renunţă la prudenţii şi revoluţionarii iranieni la tergiversări atunci când află în iunie 1908 că şahul, susţinut de corpul expediţionar rus, boni bardează Medjlis-ul, începe arestarea deputaţilor şi închide parlamentul. O nouă perioadă despotică începe în Iran, ceea ce îi obligă pe revoluţionarii armeni şi iranieni să treacă în fine la acţiune din iulie 1908. Tabriz, devenit centrul nervos al contestării, va fi teatrul unor lupte foarte violente între trupele loialiste şi ruseşti şi forţele rebele. Victoria pare incontestabilă pentru forţele loialiste, dar după o puternică rezistenţă a lui Sattar Khan şi o coaliţie revoluţionară cuprinzând armeni, Tabriz se eliberează şi va deveni punctul de plecare în recucerirea forţelor constituţionaliste.

De la Tabriz la Salmast, daşnakii se organizează sub conducerea lui Samson Tateosian, unul dintre nepoţii lui Christa- por, pentru a-i ajuta pe combatanţii iranieni din momentul în care ruşii ameninţă să trimită trupe ca să-şi protejeze mai bine supuşii ruşi în Iran. Sunt trimişi fedaini ca instructori pe lângă mujahedinii iranieni. Din octombrie, oraşele Amirkhiz şi Khiaban cad în mâinile forţelor constituţionaliste. Trupele regale pierd şi Dilmanul, cucerit de social-democraţi şi de

daşnaki, precum şi de mujahedini. Cooperarea este perfectă şi daşnakii intră în mai multe comitete revoluţionare. Rostom şi Keri întreţin relaţii strânse cu Sattar Khan, unul dintre şefii rezistenţei din Tabriz. Graţie ajutorului lor, iranienii primesc întăriri formate din mai multe sute de fedaini din Caucaz. Mujahedinii nu sunt disciplinaţi şi FRA primeşte sarcina să pună puţină ordine în rândurile revoluţiei.

Conform acordului semnat la 22 august 1908 cu Sattar Khan şi mujahedinii, Daşnak îşi asumă sarcina de a livra arme şi a trimite grenadieri, artilerişti şi provocatori în timpul manifestaţiilor. Trei dintre ai lor intră în conducerea mişcării constituţionale, însărcinată cu răspândirea revoluţiei în ţară în vederea restabilirii Constituţiei. Un reprezentant daşnak figurează în comitetul militar din Tabriz. Şeful militar Keri, care are o lungă experienţă în războiul de gherilă contra turcilor şi tătarilor, participă la victoriile militare din Alvar, Soian şi Marand.

Yeprem Khan, un erou controversat

PENTRU A ÎNCERCA SĂ OPREASCĂ SUCCESELE revoluţionarilor, şahul face apel la întăriri ruseşti în aprilie 1909. în acelaşi timp, Rostom se întoarce la Van şi Keri se retrage la Salmast, apoi pleacă din nou la Tabriz ca să-l întâlnească pe cel care va deveni simbolul solidarităţii armeneşti cu forţele progresiste iraniene, Yeprem Davitian, mai cunoscut sub numele de Yeprem Khan. Născut în 1868 la Barsum, un sat din provincia Eliza- betpol (Gandja), în Caucaz, Yeprem Khan părăseşte repede şcoala şi intră la uzina din Tbilisi. în 1890 face parte din expediţia eşuată a lui Sarkis Gugunian. Este arestat şi condamnat la cinci ani de exil pe insula Sahalin. Scapă de acolo şi se îndreaptă spre Iran, unde se stabileşte la Tabriz în 1896, dân-du-se drept negustor. Intră în FRA şi se alătură expediţiei, de această dată victorioasă, de la Hanasor.

Pentru a se feri de poliţia iraniană, se stabileşte la Rasht ca adjunct al directorului unei uzine de materiale de construcţii.

Oraşul Rasht trece de partea revoluţiei în februarie 1909 dalti rită unei coaliţii irano-armeano-georgiene. Apoi este rândul oraşelor Yusbaşi, Şag, Kharzan şi Naki să se alăture insurecţiei, după lupte violente împotriva forţelor şahului, în cursul căroni Yeprem Khan este rănit la un picior. Se vindecă repede, din rănile prost îngrijite îl vor supăra până la moarte. Atunci când se întâlneşte cu Keri la Tabriz în iunie 1909, ambii suni şefi militari incontestabili, autoritatea lor se exercită dincolo de minoritatea armeană din Iran. După întâlnirea dintre Sardar Assad Bakhtiari şi Yeprem Khan la Qarahtaja, aranjată de Sattar Khan, cei trei bărbaţi iau hotărârea să se îndrepte spre Teheran. Capitala iraniană cade în mâinile lor în iulie 1909. Conduse de Sattar Khan, Sardar Assad Bakhtiari şi Yeprem Khan, forţele revoluţionare intră victorioase în capitala iraniană, preiau controlul parlamentului şi pe al locurilor strategice, în special Marea Moschee. Imediat, ei restabilesc Constituţia, îl destituie pe suveran, care se exilează la Odessa, în Rusia. Fiul său, Ahmad Şah, urcă pe Tronul Păunului la 16 iulie 1909. începe o eră nouă...

Considerată ca a doua revoluţie iraniană, ocuparea Teheranului va marca o cotitură în strategia FRA în Iran. Yeprem Khan, eroul revoluţiei, devine şeful poliţiei oraşului Teheran, altfel spus, ocupă un loc strategic în organizarea noii puteri. Dar această decizie supără conducerea FRA, care consideră că un şef revoluţionar, a fortiori când a ieşit din rândurile sale, nu poate să ocupe o astfel de funcţie. Ea vede în asta o contradicţie între revoluţie şi represiunea poliţienească, simbolul puterii coercitive ce loveşte armenii de decenii în Turcia, ca şi în Rusia.

Puternica prezenţă a FRA în Iran provoacă indignarea nobilimii ruse, care profită de această ocazie ca să amintească, prin vocea baronului Nolde, deputat în Dumă, „că e neapărat necesar să distrugem această puternică organizaţie care luptă în acelaşi timp pe trei fronturi şi întreţine mişcările revoluţionare în trei imperii". Succesele FRA în Caucaz şi în Iran au împins oare autorităţile imperiale ruse să schiţeze o cotitură în politica lor în privinţa revoluţiei armeneşti? Nimeni nu ştie, dar această perioadă corespunde unei strategii bicefale a autocraţiei ruse: represiune şi dialog cu armenii.

în fine, a treia sursă de indignare provine din interiorul mişcării revoluţionare din Iran şi din Rusia. în Iran, relaţiile dintre revoluţionarii iranieni şi daşnaki sunt echivoce. Dacă oficial FRA salută curajul lui Sattar Khan, îl asociază cu Yeprem Khan, considerându-i eliberatorii Iranului, şi aderă la toate comitetele revoluţionare (Tabriz, Rasht, Barq), în realitate, comentariile referitoare la Sattar Khan sunt mult mai dure. El este socotit ignorant, egoist şi viclean. De la început, relaţiile s-au construit pe nişte temelii proaste. în Comitetul Sattar, format în octombrie 1908 la Rasht, FRA face parte din conducerea ce cuprinde 13 membri şi este şi în comisia „război", compusă din 6 membri, printre care Yeprem Khan.

Dar de îndată ce Comitetul Sattar a adoptat numele de Comitet Social-Democrat, au izbucnit certurile cu FRA. într-ade- văr, cum este cu putinţă să asociezi FRA, apropiată de SR, cu un comitet apropiat de SD? Este greu de răspuns la această întrebare, căci sursele pe care le avem la dispoziţie se contrazic asupra acestui subiect. FRA a încercat desigur să schimbe numele comitetului când a aflat că acesta adopta o identitate social-democrată. Dar a eşuat şi a hotărât să se retragă din ramura militară a comitetului în august 1909. în fapt, după cum spune comitetul FRA din Ghilan, s-ar părea că reprezentanţii daşnaki din Comitetul Sattar nu au fost autorizaţi să se prezinte sub eticheta FRA, dată fiind conotaţia social-democrată

a comitetului. După plecarea şahului Mohammad Aii la Odessa, reprezentanţii daşnaki din acest comitet n-au vrut totuşi să trădeze, în ciuda împrejurărilor.

Şi cu Partidul Democrat, creat în 1909 şi compus din cen- trişti şi social-democraţi, relaţiile FRA sunt tot ambigue. Rostom şi liderul democrat Taqizadeh, care se cunosc de ani de zile, negociază crearea unei noi organizaţii pe baza unei platforme federale inspirate de FRA. Dar două situaţii noi vor provoca o suspiciune reciprocă şi vor face să eşueze proiectul. Pe de o parte, FRA află că, din noiembrie 1908, Taqizadeh duce tratative secrete cu social-democraţii Vram Pilosian şi Tigran Der Hagopian. In ciuda acestui pumnal înfipt în spate, şeful daşnak al comitetului Atrpatakan, Vahan Zakarian, menţine dialogul cu democraţii iranieni, bine reprezentaţi în al doilea MedjIm El autorizează comitetul daşnak din Teheran să discute în mod oficial bazele unui program comun, fondat chiar pe parlamen ţarism, o revizuire a legii electorale, respectarea libertăţilor fundamentale şi un acord de autonomie a minorităţilor naţio nale. Pe de altă parte, Partidul Democrat interceptează un manifest semnat de comitetul daşnak din Teheran ce îi criticii deschis pe Taqizadeh şi pe liderii democraţi. Intr-o scrisoare adresată lui Rostom pe 26 noiembrie 1910, însuşi Zakarian se arată mirat de înaintarea negocierilor daşnako-democrate şi îl acuză pe Arsen Mikaelian că este la originea provocării prin manifest, fără autorizaţie din partea comitetului său din Teheran. Acest manifest conţine detalii despre tensiunile dintre democraţi şi clericii moderaţi după asasinarea ayatolahului Behbahani şi a democraţilor Tarbiyat şi Razzaq, în iulie şi august 1910. Din aceste două motive, acordul bilateral nu a fost niciodată dus la capăt şi discuţiile nu au fost niciodată decât simple întâlniri.

De fapt, această încercare nereuşită de unire între daşnaki şi democraţii iranieni dezvăluie mai ales tensiunile din interiorul FRA. Comitetul daşnak din Teheran, în marea sa majoritate, şi-a exprimat mereu dorinţa de a încheia un acord cu democraţii. Or Hovsep Mirzayan, deputatul armean în Parlament, şi Yeprem Khan au denunţat această apropiere pentru motive diferite. Primul nu doreşte ca FRA să participe activ la viaţa politică iraniană, căci nu are încredere în aliaţii revoluţiei, consideraţi „şovini" (Junii Turci, social-democraţii şi democraţii iranieni). El crede că în caz de înfrângere a revoluţiei represaliile contra armenilor ar putea fi teribile şi că primejdia nu va veni din partea forţelor reacţionare, ci de la aliaţii din prezent. Din acest motiv, el se opune oricărui acord cu Taqizadeh şi cu democraţii.

Potrivit lui Yeprem Khan, faptul că Partidul Democrat a căutat mereu un compromis cu şahul Mohammad Aii, în timp ce revoluţionarii nu s-au gândit decât să-l răstoarne, a fost suficient ca să-i stârnească îndoieli în privinţa liderului Taqi- zadeh. Oficial, aceste tensiuni nu se văd, căci presiunile străine asupra noului regim sunt atât de puternice, încât nimeni nu se interesează în mod serios de rivalităţile din interior. Pentru a le face faţă, forţele constituţionaliste se pun de acord în noiembrie 1910 asupra ideii unui Comitet de Salvare Naţională, cuprinzând toate forţele, inclusiv FRA, susţinută de democraţi. Obiectivul acestui nou comitet ar fi să prezinte un front comun împotriva dublului ultimatum: cel al englezilor, care sunt gata să-şi trimită propriile forţe dacă drumul spre Indii nu este securizat; cel al ruşilor, ale căror trupe au luat deja controlul în Qazvin şi nu par să-şi fi spus ultimul cuvânt în Iran. Dar divergenţele dintre partide au făcut să cadă proiectul, FRA acuzându-i pe clericii moderaţi şi Comitetul Unităţii şi Progresului Iranian că au format un bloc parlamentar în Medjlis, lăsându-i pe democraţi şi pe ceilalţi deputaţi pe dinafară. Acest Comitet de Salvare Naţională nu va fi deci niciodată înfiinţat.

Pe drept cuvânt, cealaltă sursă de tensiune din sânul FRA trimite la reprezentativitatea minorităţilor naţionale în Parlamentul Iranian, unde, conform legilor constituţionale, fiecare minoritate nemusulmană trebuie să dispună de un loc în Adunare. în primul Medjlis, minorităţile evreiască şi armenească erau reprezentate de deputaţi musulmani. în al doilea Medjlis, noul regim le acordă câte un reprezentant direct fiecăreia, în perspectiva apropiatelor alegeri legislative, prevăzute pentru februarie 1910. Dar FRA contestă această decizie în numele puternicei implicări a armenilor şi mai ales al rolului fundamental al lui Yeprem Khan în cursul revoluţiei constituţionale. FRA pretinde deci doi deputaţi pentru armeni. Dezbaterea a produs mai mult zgomot în sânul partidului armean decât în negocierile cu celelalte formaţiuni parlamentare. Căci FRA este dublu divizată: pe de o parte, între comitetul central al Atrpatakan şi comitetul din Teheran; pe de alta, în chiar sânul comitetului din Teheran. Majoritatea daşnakilor din Teheran pledează în favoarea a două locuri, în timp ce comitetul central consideră că această revendicare nu este justificată, că un singur loc este suficient şi că trebuie mai curând cerute alegeri mixte, fără să se ţină seama de factorul religios, pentru ca astfel să se spere obţinerea a două sau chiar trei locuri ocupate de armeni. In final, Hovsep Mirzayan este ales de armenii din Atrpatakan, dar provoacă neîncrederea lui Zakarian şi a lui Yeprem Khan. In sânul parlamentului, deputatul Mirzayan continuă să revendice două locuri pentru armeni, principiul alegerilor mixte şi o reformă militară autorizând accesul minorităţilor nemusulmane. Or deputaţii conservatori clerici se opun, conform legii care le interzicea nemusulmanilor să poarte arme. Ceea ce este foarte caraghios când se cunoaşte participarea militară puternică a armenilor în victoria revoluţiei din Iran.

Unul dintre motoarele participării FRA în revoluţia din Iran se explică şi prin implicarea partidului Hănceakian în jocul politic iranian. Acesta din urmă este cu atât mai prezent cu cât poate conta pe solidaritatea cu POSDR, cu partidul Hummet (partid musulman azer alipit la POSDR) şi cu georgienii din Federaţia Caucaziană a SD. Hănceakii participă la mai multe lupte contra forţelor loiale şi întreţin şi relaţii ambivalenţe cu Partidul Democrat. în realitate, rivalităţile dintre partidul Daşnak şi partidul Hănceakian în teren sunt reflectarea tensiunilor dintre ele din sânul Internaţionalei a Il-a, reluate din rivalităţile, pe de o parte, dintre SR şi SD privind internaţionalismul, şi pe de alta, dintre SFIO şi SPD german privind conducerea organizaţiei. Altfel spus, FRA transmite rapoarte şi informări asupra situaţiei din Iran prin intermediul SR ruseşti şi al SFIO, în timp ce partidul Hănceakian face la fel prin intermediul SD ruseşti şi al SPD german. Social-democraţii iranieni şi-au dat seama de această manipulare încă de la sfârşitul Congresului de la Copenhaga al Internaţionalei a Il-a din 1910. începând cu 1911, ei se adresează direct Biroului Socialist Internaţional, evitând astfel să cadă în capcana certurilor inter- armene, interruse şi intersocialiste.

în timp ce partidul Hănceakian s-a retras încetul cu încetul din Iran după restabilirea Constituţiei în 1909, FRA îşi continuă angajarea de partea monarhiei constituţionale cu Yeprem Khan în frunte. De când este şef al poliţiei, numărul armenilor înrolaţi în trupele sale creşte mereu. în ianuarie 1910, şeful daşnak Hecio i se alătură şi împreună duc o bătălie victorioasă împotriva forţelor contrarevoluţionare conduse de Rahim Khan la Ardabil, în estul Azerbaidjanului iranian. încolţit, Rahim Khan încearcă să prezinte conflictul ca fiind religios, calificân- du-lpe Yeprem Khan drept necredincios; dar acesta răspunde: înainte de a fi creştin sau armean, Yeprem este un persan care se bate pentru progresul patriei. El se bucură de toate drepturile unui iranian.

Din ianuarie până în mai 1910, trupele daşnak, sub comanda lui Hecio, Keri şi Yeprem Khan, înregistrează succes după succes la Astara, Enzeli, Rasht şi Qazvin, unde populaţia vede în Yeprem Khan, primit cu aclamaţii, eroul eliberator, căruia i se dedică poeme şi i se oferă şi alte cadouri.

Forţele contrarevoluţiei se întăresc sub autoritatea lui Mohammad Aii, susţinut de Rusia. Ele se pregătesc să atace Teheranul în iulie 1911, în momentul în care, în sud-vestul ţării, trupele loialiste preiau controlul oraşului Hamadan. Sub această presiune, FRA îl însărcinează pe Nigol Duman să se ducă în Iran în 1911. Strategul de la Hanasor şi învingătorul din războiul contra tătarilor face parte dintre conducătorii daşnaki care şi-au exprimat foarte devreme ostilitatea faţă de participarea FRA la revoluţia iraniană. După părerea lui, aceasta riscă să compromită partidul, expunându-şi strategia şi resursele guvernelor iranian şi otoman. Printre altele, el se teme de represalii în caz de victorie a monarhiştilor şi consideră că acest activism revoluţionar este un prost serviciu făcut intereselor naţionale, culturale şi economice ale armenilor. Dar, ca şi la Hanasor, acceptă să joace un rol subaltern, deşi el este creierul, răspunde şi unui ordin de misiune al partidului şi participă, împotriva voinţei sale, la bătăliile victorioase împotriva lui Mohammad Aii din iulie-august 1911 şi la recucerirea Ha- madanului în septembrie 1911. Dar rămâne fidel devizei sale: „Ei în frunte, eu la urmă“, ceea ce înseamnă că Nigol Duman nu vrea să-şi plaseze fedainii în prima linie a frontului şi că orice vărsare de sânge armenesc reprezintă o greşeală pentru revoluţia din Armenia. în legătură cu aceasta, între 1908 şi 1912, pierderile armenilor se ridică la 35 de morţi - din aproape 300 de luptători armeni originari din Caucaz sau supuşi ira nieni angajaţi în conflict în Iran. Finanţarea contingentului daşnak este asigurată de Biroul occidental al FRA, care a dat suma de 30 000 de franci elveţieni comandantului său din Iran Alte comitete daşnak din lume au participat la efortul de război: 500 de dolari din Statele Unite, 6 000 de franci din Constanţi nopol, 10 000 de ruble din Baku şi 1 000 de tomani din Iran.

Nemiloasa represiune rusă

AU FOST MEREU DIVERGENȚE ÎN SÂNUL FRA legate de implicarea partidului în revoluţia din Iran. Dar la aceste discuţii fără vreun risc pentru unitatea partidului Daşnak s-au adăugat tensiunile dintre Yeprem Khan şi conducere privind politica de adoptat după restabilirea Constituţiei în 1909. Conducerea îi reproşează că a luat şefia poliţiei din Teheran, precum şi poziţia sa radicală faţă de Partidul Democrat. Ea critică şi hotărârea lui de a-i dezarma pe mujahedinii lui Sattar Khan şi ai lui Baqer Khan în august 1910 la ordinul guvernului constituţional din mâinile tandemului democraţi-Bakhthiari, care acţionează sub presiunea ruşilor, aceştia ameninţând că trimit trupe la Teheran dacă miliţiile lui Sattar Khan şi Baqer Khan nu sunt dizolvate.

La 7 august, forţele legaliste conduse de Yeprem Khan îi zdrobesc pe mujahedini în parcul Ataberk, omorând 30 de persoane şi rănind alte 300, printre care pe Sattar Khan, care moare după un an din cauza rănilor. Nu se cunoaşte poziţia FRA în distrugerea miliţiilor; în ceea ce-lpriveşte, partidul Hănceakian a insistat asupra dezarmării acestor miliţii pentru a asigura ordinea publică. Ramura iraniană a partidului pune din nou sub semnul întrebării loialitatea lui Yeprem Khan faţă de FRA şi acuză ambiţia sa nemăsurată. Rostom, supărat de acest nou atac în fruntea poliţiei din Teheran, îi cere să renunţe la funcţie. Dar Biroul

occidental consideră, dimpotrivă, „că este de preferat ca el să rămână în post atât cât este necesar". Foarte ataşat de FRA, Yeprem Khan este iritat de atacurile la adresa lui: „Nu părăsesc viaţa partidului; cine este cel care o părăseşte? Poate cei care în perioadele de criză abandonează totul şi se refugiază în ambasade." Până la urmă, instalat pe deplin în noua sa postură de şef de poliţie, Yeprem Khan nu mai acceptă criticile şi se hotărăşte să demisioneze din FRA la începutul anului 1911. Un mare număr de fraţi de arme îl urmează, din convingere sau din interes. Ei îi acuză de gelozie pe unii conducători daşnaki. Plină de amărăciune, FRA se simte trădată: „Tu eşti de-al lor [de-al iranienilor], dar înainte de toate ne aparţii nouă", îi scrie Hecio la 26 iulie 1911.

Rolul său în închiderea parlamentului în decembrie 1911 a provocat de asemenea o polemică aprinsă între armeni. In noiembrie, ruşii şi britanicii fac presiuni asupra Teheranului să-l îndepărteze pe Morgan Shuster, consilier financiar american al guvernului constituţional, şi să ceară închiderea Medjlis-ului. Susţinuţi de populaţie, deputaţii rezistă, în timp ce unii membri ai guvernului se înţeleg să execute ultimatumul ruso-britanic, contrar hotărârii lui Yeprem Khan şi a aliaţilor săi. Dar după o lună de rezistenţă, Yeprem Khan adoptă o poziţie diametral opusă şi, la 24 decembrie 1911, dispune închiderea parlamentului, în vreme ce trupele ruseşti se dedau la tot mai multe jafuri în nordul Iranului şi la Ghilan. Mai târziu, Yeprem Khan îşi va mărturisi greşeala şi va încerca să o explice prin nelinişţea faţă de înaintarea trupelor ruseşti care ameninţau independenţa Iranului.

Represiunea rusă este nemiloasă şi se abate asupra întregii populaţii, inclusiv asupra armenilor. Comitetele daşnak din Tabriz, Rasht şi Enzeli sunt desfiinţate unul câte unul. La 6 mai 1912, în timpul unei bătălii împotriva trupelor lui Salar Al-Dowley, fratele fostului şah Mohammad Aii, Yeprem Khan este ucis în apropiere de Hamadan. „La Fayette-ul armean", cum îl numeşte deputatul armean în parlamentul otoman, Krikor Zohrab, în ziua înmormântării sale, a devenit un martir al revoluţiei iraniene. Cu moartea lui Yeprem Khan în 1912,

FRA pune capăt angajării sale în revoluţia iraniană; este o repliere pe care o începuse încă de la cel de-al Vl-lea Congres general al său, care s-a ţinut de pe 17 august până pe 17 sep tembrie 1911, în Constantinopolul constituţional.

Speranţe şi dezamăgiri revoluţionare în Turcia

DIN 1904, ÎN SASUNUL DEVASTAT de înăbuşirea insurecţiei domneşte o atmosferă apocaliptică. Nimic nu va mai fi cu înainte în această regiune-cheie pentru o revoluţie armeană ce se realizează cu greu în *Yerkir.* Nu mai există nici un şef militar în afară de Kevork Ceavuş, retras la Muş după luptele din Ahtamar pentru a menţine flacăra revoltei în ţinutul Taron

Mi-e indiferent, ştiu că voi muri aici, le scrie Kevork Ceavuş camarazilor săi din Van adunaţi la congresul regional în 1906. Mi-a sunat ceasul, este clar. Aş fi putut face ca toată lumea, să părăsesc poporul şi să trăiesc şi eu încă mult timp ca un erou. Toată lumea mă dezamăgeşte, în afară de voi Cererea mea este deci simplă: trimiteţi de urgenţă un dele gat al partidului în Sasun. Că ajunge cât mai sunt în viaţă sau nu, asta nu schimbă nimic. Dar trimiteţi pe cineva!

La cine face el aluzie când evocă abandonarea poporului şi viaţa de erou? După toate aparenţele, la Antranik, care a pără sit Sasunul în 1904 cu toate că promisese să se bată până la sacrificiul suprem. Dar pe moment, scrisoarea tânărului Kevork Ceavuş îi zdruncină şi îi tensionează pe toţi şefii daşnaki din Van. „Iată ce înseamnă cu adevărat expresia *gheden ghelmaz,* sau «să te duci pur şi simplu la moarte»", rosteşte Avram Mânu- kian, care se oferă de îndată voluntar. Apoi, unul câte unul, într-un elan spontan, ceilalţi membri ai comitetului central îşi prezintă candidatura: Işhan, care ajurat să se ducă la Sasun, Malkhas, care se simte inutil la Van, căci destinaţia sa finală este Muş, Sarkis, care nu mai vrea să transporte arme, Dicran, ca o simplă reacţie. Şi Ruben, care pune invers problema:

întrebarea nu este să ştim cine poate să se ducă acolo - toţi putem să o facem. întrebarea este: cine este mai util pentru Sasun?

Până la urmă, după o lungă discuţie, Ruben este cel desemnat pentru ţinutul Taron. Ajuns la faţa locului, tânărul Ruben este răvăşit de starea lamentabilă a armenilor din Sasun, însă e mai ales impresionat de metoda radicală, dar disperată, pe care o aplică Kevork Ceavuş de unul singur şi în absenţa unui contact cu exteriorul: de îndată ce un şef de trib kurd se leagă de armeni, îl urmăreşte şi-l lichidează fără somaţie. Cât despre cei care nu au comis nici o faptă rea, el îi întâlneşte, uneori strecurându-se în cortul lor fără ştirea gărzilor, şi pleacă după ce obţine de la ei promisiunea de a fi neutri; în caz contrar, la următoarea vizită, vulturul din Sasun nu va şovăi să-i ucidă. Prin această tactică de o îndrăzneală fără pereche îşi câştigă Kevork Ceavuş respectul din partea kurzilor. El instaurează un climat de teroare printre *aşirete,* care au un adevărat cult pentru spiritul său de dreptate şi pentru căutarea dialogului permanent între cele două popoare.

Relaţiile sunt deosebit de strânse cu Ghassem Bei, în Sasun, şi cu Ibrahim Paşa, la Diyarbakir. Ghassem Bei, care va intra în FRA în 1907, va plăti scump alianţa sa cu armenii. După o întâlnire între luptătorii kurzi şi fedainii daşnaki în pădurea Kîzîlhaci, vestea unei înţelegeri kurdo-armeneşti se răspândeşte în regiune şi ajunge la urechile puterii turceşti, supărată de această schimbare de date. Armata turcă concentrează forţe în jurul tribului lui Ghassem Bei şi hotărăşte să-l distrugă. Mai mulţi luptători kurzi sunt nimiciţi, la fel ca fedainii armeni, în timp ce Ghassem Bei şi soţiile lui au putut să părăsească locul chiar înainte de ofensivă.

Ruben Ter Minasian, care a învăţat repede cum să stabilească legături cu kurzii, îşi dă seama de făţărnicia lui Ghassem Bei, care e gata să-şi sacrifice propriii luptători pentru a le întinde o cursă fedainilor. Alte încercări au fost experimentate cu triburile lui Hasnan, ale lui Cipran şi ale lui Haidaran, dar după trădarea lui Ghassem Bei, FRA nu mai are nici o iniţiativă de anvergură. Kevork Ceavuş şi Ruben nu-şi pierd totuşi speranţa în tactica lor şi, atunci când obţin mandatele pentru a reprezenta Sasunul la al IV-lea Congres general al FRA, intenţia lor este de a ridica „metoda Ceavuş“ la rangul de tacticii globală faţă de kurzi. în aprilie 1907 iau împreună conduceri «n la Erzurum, apoi hotărăsc să se despartă pentru a evita riscul de a nu putea ajunge împreună la Viena în caz de arestare.

Dar ajunşi în satul Suluh, pierdut într-un loc neştiut, izbucnesc lupte pe 27 mai 1907 între grupul lor şi militarii turci Fedainii provoacă pierderi grele în rândul turcilor, dar în în vălmăşeală armenii se împrăştie şi, în ciuda unei rezistenţe puternice până pe 28 mai dimineaţa, pierderile lor sunt destul de mari. Cei care scapă au putut ajunge în satul vecin Sendznut, în afară de Kevork Ceavuş, găsit mort dimineaţa, trupul său zăcând pe malul fluviului Meghraget. în ajun fusese atins de un glonţ în timpul luptei şi Ruben pusese să fie cărat în spate Dar văzând că acest lucru încetinea înaintarea grupului, Kevork Ceavuş i-a obligat să-l lase bine ascuns lângă fluviu şi să-şi continue retragerea. Au căzut de acord să vină să-l ia îndată ce operaţiunea avea să se încheie. Pe 28 mai 1907, dimineaţa, atunci când Ruben şi oamenii săi pleacă în căutarea lui Kevork Ceavuş, găsesc un corp neînsufleţit în apă, ţinând frunze de trestie într-o mână, cu pumnul strâns, semnul unei agonii îngrozitoare. Aflând de moartea vulturului din Sasun, comandamentul turc face totul

pentru a-i găsi corpul şi a-l expune, fără violenţă, în piaţa publică a satului. Persoane oficiale şi curioşi defilează prin faţa trupului său neînsufleţit, care va fi înapoiat Bisericii armene. Numeroase sunt sursele armeneşti care i-au imputat lui Ruben o parte din răspunderea pentru moartea lui Kevork Ceavuş. La citirea acestor documente, nici un element concret nu poate totuşi să fie luat în seamă împotriva lui Ruben, dar zvonurile rămân persistente.

Ironie a poveştii, cu ceva mai puţin de o lună înainte de moartea sa, la 30 aprilie, Kevork Ceavuş obţine totalitatea voturilor (27) la Congresul de la Viena pentru a se alătura comitetului responsabil de Taron-Vaspurakan. Şi aceasta în ciuda reticenţelor iniţiale ale lui Vramian şi Murad, care, sub

presiunea lui Aram şi a lui Rostom, i-au acordat până la urmă încrederea acestui tânăr fedain, a cărui amintire rămâne înscrisă în memoria armeană colectivă până în zilele noastre ca arhetipul luptătorului neînfricat. Dacă FRA grupează Taron şi Vaspurakan într-una şi aceeaşi entitate, face aceasta pentru a arăta că îi dă o nouă misiune comitetului central din Van. într-adevăr, după eşecurile de la Sasun, Rostom şi Aram Manu- kian au făcut presiuni asupra congresului pentru ca revoluţia să-şi reorganizeze dispozitivul militar în *Yerkir,* făcând din Van şi din Erzincan stâlpii luptei armate. Loc de răscruce al celor trei revoluţii, Van devine centrul de stocare a armamentului gherilei. Următoarea insurecţie va trebui deci să plece din această regiune-cheie, iată obiectivul celui de-al IV-lea Congres general, fără să impună de astă dată nici cel mai neînsemnat termen. Vilaietul Van este considerat unul dintre cele mai importante ale revoluţiei prin aşezarea sa geografică, demografia sa majoritar armeană şi calitatea conducerii daşnak locale, jumătate politică, jumătate militară: Vahan Papazian, apoi Işhan, Dicran, Sarkis, Malkhas, Aram Manukian şi fostul armenakan Hamazasp. Nu este o întâmplare că autorităţile turceşti îşi concentrează eforturile asupra oraşului Van şi a împrejurimilor sale şi-i împing pe armeni să greşească. Arestarea lui Aram în 1907 şi trădarea din partea daşnakului Davo reflectă această polarizare asupra fiefului Van. In 1907, autorităţile turceşti arestează în urma unui denunţ un grup de indivizi bănuiţi că sunt revoluţionari armeni. Aram Manukian şi Ghevont Meloyan fac parte din grup. Interogaţi, torturaţi şi umiliţi, prizonierii sunt hărţuiţi cu întrebări privind descifrarea codului daşnak după descoperirea unor mesaje cifrate. Nici unul dintre ei nu răspunde. Aram recunoaşte că a susţinut revoluţia de eliberare a poporului său, dar dezminte orice implicare în sistemul de comunicaţii al partidului. In acelaşi moment, în exterior, camarazii lor încearcă să ia legătura cu consulatele europene pentru a le cere să intervină în favoarea eliberării prizonierilor. Autorităţile otomane cer în prealabil plecarea fedainilor din regiune. Dar revoluţionarii pretind mai întâi eliberarea lui Aram şi a camarazilor săi. Intre timp, pentru

a răzbuna „răpirea" logodnicei sale de către Aram Manukinn, Davo, responsabil cu locurile în care partidul ascunde amu complotează cu inamicul şi îi indică ascunzătorile din oraş Descinderea armatei afectează puternic FRA, prejudiciul fiind enorm: mii de puşti Mosin, peste 200 kg de explozibil, 175 kg de praf alb şi 600 000 de muniţii sunt distruse pe loc. Câteva săptămâni mai târziu, în martie 1908, Davo este executat de Dadjad Terlemezian. Dar Aram şi prietenii săi putrezesc în continuare în închisoare în condiţii înspăimântătoare.

Şi totuşi, trebuie ceva mai mult ca să-i descurajezi pe revo luţionarii din Vaspurakan, cu atât mai mult cu cât raportul de forţe este din ce în ce mai puţin în favoarea sultanului Abdul Hamid II. într-adevăr, Comitetul Unităţii şi Progresului (CUP) decide să intensifice în interior lupta împotriva despotului, răspunzând astfel unei cereri insistente din partea FRA. Nu este încă vorba de acte revoluţionare, aşa cum obişnuieşte partidul Daşnak să-şi ia în sarcină, dar lucrurile par mai puţin încremenite pe teren decât în urmă cu câţiva ani. Ramurile partidului pun în evidenţă în rapoartele de activitate şi în corespondenţa lor această creştere a contestării în populaţiile turcă şi kurdă faţă de politica total ineficientă a autorităţilor centrale pe plan politic, economic şi social. Atentatul din 1905 împotriva sultanului a confirmat un climat de sfârşit de domnie la Constantinopol - şi asta îl deosebeşte de celelalte. în vilaiete, în special în Van şi în Erzurum, actele de solidaritate turco-kurdă se înmulţesc. FRA difuzează ziare şi manifeste în limba turcă şi kurdă şi trezeşte un ecou favorabil printre ţăranii musulmani copleşiţi de impozite şi loviţi de nedreptăţi.

Bazându-se pe această nemulţumire socială, Sarkis Mina- sian propune Congresului de la Viena să relanseze ideea unui congres al opoziţiei faţă de sultan. Majoritatea participanţilor la congres pare să adopte poziţia sa, cu excepţia câtorva militari mai curând rezervaţi faţă de această reluare a solidarităţii cu Junii Turci. Antranik, Murad şi Işhan, acest trio ostil faţă de CUP, nu reuşesc totuşi să potolească ardoarea celor care cred că, profitând de acordul de încetare a focului semnat cu tătarii în 1906 şi de bunele relaţii cu tabăra progresistă iraniană încă din 1906, FRA ar putea duce la bun sfârşit încheierea unor pacte cu forţele musulmane progresiste, colaborând cu Junii Turci pentru detronarea padişahului. Astfel, în şedinţa din 24 aprilie 1907, delegaţii votează în favoarea organizării unui congres al opoziţiei faţă de sultan şi a respingerii separatismului. Pentru a oferi toate şansele acestei noi perspective foarte aşteptate de conducătorii socialişti ai Internaţionalei a Il-a şi de comitetul de redacţie al *Pro Armenia* - începând cu Pierre Quillard şi Jean Jaures, foarte preocupat de cauza Junilor Turci -, trebuie mai întâi, dacă nu să fie „neutralizată", cel puţin controlată activitatea lui Kevork Ceavuş în *Yerkir*. Succesele lui la Sasun ar putea deranja această politică de deschidere. La o săptămână după votul în favoarea congresului opozanţilor sultanului, FRA se află în faţa a două opţiuni în privinţa lui Kevork Gheneg, Kevork îndrăzneţul, cum îl numesc kurzii: fie îl scot din Sasun pentru a se reface în străinătate, fie îl numesc în organul responsabil pentru Taron-Vaspurakan ca să-l poată controla mai bine. Se va vota în unanimitate pentru a doua opţiune, cum am văzut.

Congresul opoziţiei se ţine la Paris din 27 până în 29 decembrie 1907. Această hotărâre nu vine doar la iniţiativa unică a Daşnak, prin persoana delegatului din Balcani, Sarkis Mina- sian. în realitate, ea este rezultatul a două demersuri convergente. Pe de o parte, în 1906 se reia dialogul dintre CUP al lui Ahmed Riza şi armeni. Liderul iacobin turc a încercat o deschidere pe lângă PSDH, reprezentat de Sabah-Gulian, fără să obţină nici cel mai mic rezultat. Liniile de fractură sunt tot atât de adânci ca în 1902 şi nimic nu pare să îndemne PSDH să se gândească la vreo cooperare cu Junii Turci, de neclintit din convingerile lor şovine. în schimb, între Ahmed Riza şi Agnuni, dialogul se poartă mai bine în cursul diferitelor întrevederi organizate între Geneva şi Paris. Acelaşi Ahmed Riza asupra căruia Christapor îşi pusese în gardă camarazii în privinţa naţionalismului său intransigent devine un interlocutor credibil pentru FRA.

Timpurile s-au schimbat însă, în opinia lui Agnuni, şi schiţa dialogului bilateral este încurajatoare. Aceste schimburi între
CUP şi FRA se fac în cea mai strictă confidenţialitate. S-ar părea că, fără să fie ceva voit, războiul armeano-tătar a influenţai foarte tare reînnoirea dialogului armeano—turc. Dinspre partea turcă, Ahmed Riza şi dr. Bahaeddin Şakir îşi spun că armenii, oprimaţi în Caucaz, nu au de ales decât să colaboreze cu Junii Turci. Dinspre Daşnak, Agnuni şi camarazii săi, persecutaţi de poliţia rusă şi dezorientaţi în *Yerkir,* găsesc la Constantinopol o bază de retragere potrivită pentru a-şi reface forţele. Dar aceasta necesită în prealabil un câmp de înţelegere cu Junii Turci.

In aceste condiţii, Ahmed Riza îi şopteşte la ureche lui Agnuni ideea unui congres al opozanţilor faţă de regim organizat până la sfârşitul anului 1907. Pe de altă parte, conducătorii socialişti europeni, mai ales cei francezi - Jaures, Vaillant şi Quillard -, văd în mişcarea Junilor Turci împotriva regimului lui Abdul Hamid II o speranţă de emancipare pentru toate popoarele din Imperiul Otoman. Aşa încât conducătorii socialişti exercită o presiune puternică asupra armenilor şi îndeamnă FRA să-şi schimbe strategia în privinţa Junilor Turci dacă vrea să-şi prezinte adeziunea la Internaţionala a Il-a în august 1907, la Stuttgart. Biroul occidental al FRA, care se învârte în jurul trioului reformist Agnuni-Varandian-Aharonian, este convins, dar

iniţiativa nu poate veni direct de la vârful partidului. Este necesar ca o persoană total străină de eşecul congresului din 1902 şi, pe deasupra, originară din Imperiul Otoman să-şi poată asuma această responsabilitate. în aceste condiţii îi şopteşte Agnuni la ureche lui Sarkis Minasian, în timpul Congresului al IV-lea, ideea de a propune un nou congres al opoziţiei faţă de sultan.

Zis şi făcut - congresul adoptă rezoluţia. La şapte luni de la finalizarea lucrărilor de la Viena, FRA se întâlneşte la Paris, la sfârşitul lunii decembrie 1907, cu CUP şi cu Liga pentru Iniţiativă Privată şi Descentralizare a prinţului Sabaheddin în vederea oficializării înţelegerii lor. Invitaţiile adresate PSDH, refondatorilor partidului Hănceakian şi Ligii elenice au rămas fără răspuns. Trei alte organizaţii cu mult mai puţin importante acceptă să participe: Comitetul israelit din Egipt, reprezentat prin organul său, *La Vara,* redacţia ziarului *Khilafet,* organ de propagandă arabă şi turcă la Londra, şi Comitetul Ahdi-Osmani din Egipt. Guvernul otoman nu stă cu braţele încrucişate şi află de existenţa acestei întâlniri politice mulţumită agenţilor săi din Franţa. El încearcă o operaţiune de diversiune de ultim minut, amnistiindu-lpe Edouard Joris - pe atunci condamnat la moarte pentru atentat împotriva sultanului - la 23 decembrie 1907, cu patru zile înaintea Congresului de la Paris. Toată lumea ştie că CUP a condamnat această operaţiune revendicată de FRA, acest „act reprobabil comis de armeni sau de alţi neturci", un fel de a spune că nici o naţionalitate în afară de turci nu este autorizată să regleze „problemele de familie".

încearcă oare Sublima Poartă să-i învrăjbească astfel pe cei din frontul antihamidian şi să sconteze pe un eşec al revoluţiei împotriva sultanului? în acest scop, daşnakii îi cer lui Edouard Joris să nu facă prea multe declaraţii în presă şi să păstreze cea mai mare discreţie privind complotul. Ar fi imprudent să trecem dincolo de această simplă întrebare, chiar dacă apropierea dintre data eliberării şi cea a congresului cu FRA şi CUP te pune pe gânduri şi nu poate să nu-ţi stârnească curiozitatea.

Un acord împotriva firii

DAŞNAKII ŞI JUNII TURCI lucrează la un document cu douăsprezece puncte, printre care reintroducerea Constituţiei, respectarea integrităţii teritoriale a imperiului, abdicarea sultanului Abdul Hamid II, inviolabilitatea ordinii de succesiune la tron, respingerea oricărei intervenţii străine şi a terorismului. După trei zile de dezbateri, delegaţii cad de acord asupra unei serii de rezoluţii. Expresia „regim reprezentativ" a înlocuit-o pe cea de „adunare constituantă", sugerată de FRA atunci când a trebuit stabilită natura viitoarei puteri. FRA obţine o mică victorie în legătură cu mijloacele de îndepărtare a regimului sultanului: acţiunea grupurilor de fedaini este autorizată cu condiţia ca ea să fie controlată de partid, dar terorismul colectiv este respins şi înlocuit cu acţiuni ţintite împotriva unor persoane. Un alt pas înainte pentru FRA este că CUP nu a reuşit să facă recunoscute drepturile sultanului otoman la titlul de calif. Congresul a convenit asupra expresiei „a recunoaşte caracterul sacru al sultanatului şi al califatulwi pentru compatrioţii [lor] turci".

In fine, partidele se pun de acord asupra a trei puncte care figurează în declaraţia finală a congresului: „Abdicarea suit,11 nului Abdul Hamid II, schimbarea radicală a regimului actual şi instituirea unui regim reprezentativ (parlament)." Pentru a se atinge aceste obiective, congresul autorizează „rezistenţa armată, greva, nesupunerea fiscală şi propaganda în sânul armatei", fieful CUP, care numără în total 6 000 de membri în imperiu. Dar PRA trebuie să renunţe totodată la nişte revendi cări fundamentale: aplicarea reformelor din 1878 şi 1895 şi intervenţia concertului european în treburile interne. Renun ţând la aceste obiective de prim ordin ale revoluţiei, FRA arată că s-a prezentat la acest congres pe o poziţie foarte slabă şi că nu a văzut că mişcarea Junii Turci era pe cale să treacă, din interior, de la o majoritate girondină în 1902 la o majoritate iacobină în 1907.

Din 1907, FRA nu se mai bizuie decât pe puterea Constituţiei. Ea nu mai crede decât în constituţionalism, chezăşie a respectării libertăţilor şi a egalităţii între supuşii imperiului. La banchetul final, daşnakii şi Junii Turci, care au hotărât de asemenea să creeze un comitet permanent mixt şi să ţină un viitor congres mixt în decembrie 1908, salută alianţa bilaterală. Dar ei au deja o percepţie diferită asupra otomanismului, o divergenţă ce va însoţi idila lor până la capăt. Pentru CUP, otomanismul, pecetluit prin acest acord, se referă exclusiv la respectarea integrităţii teritoriale a imperiului; schimbarea puterii nu se poate realiza prin forţă, ci printr-o revoluţie de catifea la vârf şi prin centralizarea puterii. Pentru FRA, otomanismul se referă mai ales la respectarea Constituţiei, pentru care schimbarea de regim nu poate exclude recurgerea la arme şi trebuie să se îndeplinească prin descentralizare şi solidaritate între popoare şi prin cei de jos.

La treizeci de luni de la moartea lui Christapor, deşi Junii Turci nu şi-au demonstrat realmente pe teren identitatea lor revoluţionară, FRA federalistă încheie o alianţă cu CUP etatist. Oare Christapor ar fi semnat acest acord contra firii? După toate aparenţele nu, căci el s-a opus în mod constant tezelor naţionaliste ale lui Ahmed Riza şi a considerat întotdeauna că reinstituirea Constituţiei însemna sfârşitul Chestiunii Armene. Altfel spus, la acest punct, în mod logic, Christapor ar fi urmat poziţia radicală a PSDH, pe care o garanta atitudinea propriilor săi camarazi. Dar Christapor nu mai este acolo şi, pentru moment, toată presa europeană salută acordurile de la Paris. Presa de dreapta vede în aceasta o ocazie de a scuti Europa de o

nouă criză sângeroasă în Orient şi o susţinere a ordinii stabilite. Cea de stânga, cu Jaures în frunte, vede în aceasta un pas pozitiv spre progresul, fraternizarea şi democratizarea Turciei. „Fiara se teme", îşi titrează Pierre Quillard editorialul din *Pro Armenia* din 20 ianuarie 1908, făcând aluzie la Abdul Hamid II, încuiat în palatul său, care a luat cunoştinţă de concluziile congresului.

Contrar a ceea ce pretinde istoriografia armeană, nu acordurile de la Paris se află la originea accelerării Istoriei, care duce la revoluţia din 24 iulie 1908 la Constantinopol, ci mai curând eşecul iniţiativei britanice din Macedonia (proiectul Miirzsteg) din martie 1908 şi întâlnirea dintre ţarul Nicolae II şi regele englez Eduard VII, între 9 şi 12 iunie 1908. Presiunea pe umerii lui Abdul Hamid II fiind prea mare, a lăsa puterea în mâna Junilor Turci ca să câştige timp şi a aştepta momentul potrivit pentru a-şi relua autoritatea fac parte din strategia padişahului, care ştie că membrii CUP, militari în cea mai mare parte, sunt legalişti care ţin în primul rând la unitatea imperiului.

De altfel, CUP însuşi urmăreşte îndeaproape eşecul proiectului Miirzsteg şi constată că retragerea comisarilor europeni din Macedonia îi permite să fagociteze demersurile europenilor în Balcani, să asigure autonomia în funcţionare începând cu fieful său din Adrianopol şi să profite de neutralizarea comitetelor macedonene prin asasinarea lui Boris Sarafov şi a lui Ivan Garvanov la Sofia în 28 noiembrie 1907. Cât despre întâlnirea ruso-britanică din iunie 1908, ea nu este pe gustul CUP,

care vede în aceasta o nouă manifestare a convenţiei dintre Londra şi Sankt-Petersburg semnată în august 1907 şi primul act al Triplei înţelegeri în formare (Rusia, Marea Britanie, Franţa) pe seama imperiului, deci o nouă ameninţare pentru integritatea sa. Astfel, se pare că la câteva luni după acordurile de la Paris mişcarea de schimbare din Turcia care precedă revoluţia Junilor Turci a venit din Europa, nu din Anatolia. Ceea ce, în ochii CUP, depreciază acordurile de la Paris şi demonetizează cumva alianţa cu FRA.

Aşa că la 24 iulie 1908, când revolta se face auzită în partea occidentală a imperiului şi când, iată, nu naţionalităţile sunt cele care provoacă tulburările, ci forţele armate care, în majoritate, refuză să execute ordinele Sublimei Porţi, sultanul este obligat să facă concesii şi să semneze decretul de reintroducere a Constituţiei. începe o nouă epocă, cea a „libertăţii, egalităţii şi fraternităţii", slogan al Junilor Turci inspirat din deviza Revoluţiei de la 1789 şi care consacră apariţia otomanismului. Exilaţii se întorc în ţară, poporul otoman este în sărbătoare. Ahmed Riza este unul dintre primii care-şi fac bagajele pentru a merge în Bosfor. Abdul Hamid II cedează puterea sa absolută unei monarhii constituţionale, dar rămâne suveran şi calif al imperiului.

Toată chestiunea alianţei dintre FRA şi CUP stă în interpretarea acestei crize din 24 iulie 1908: este oare punctul de plecare pentru o transformare a regimului otoman intr-un stat de drept? Dacă mersul acestor două gândiri pare la început identic - FRA şi CUP sunt două mişcări ieşite din clandestinitate -, drumurile lor se despart de îndată ce înţelegerea crizei din 24 iulie 1908 nu mai este consensuală, ci ambivalenţă. Legitimate de evenimente, FRA şi CUP intră în vârtejul Istoriei şi traversează o criză fără precedent între 1907 şi 1914. FRA şovăie între două orientări: să se apere sau să se implice? CUP se află în faţa unei dileme: să se dezvolte sau să se apere? Din 1907 până în 1914, doisprezece mari viziri se succedă în fruntea statului şi sunt convocate cinci congrese generale ale FRA. Mersul accelerat al Istoriei nu explică totul. Tranziţia politică vede pălind marile figuri turceşti din exil în spatele noilor chipuri ale revoluţiei, cele ale oamenilor de pe teren, ca Talaat, Enver, Djemal, triumviratul din CUP care se stabileşte în fruntea imperiului.

Dinspre partea armeană, Agnuni, semnatarul acordurilor de la Paris, este primul conducător daşnak care intră într-un Constantinopol liber şi constituţional. Sosit în august 1908, el le scrie camarazilor săi rămaşi la Geneva:

Nu vă puteţi imagina cât sunt de fericit să vă scriu din acest oraş fără cea mai mică supraveghere sau cenzură. După treizeci şi doi de ani de muţenie, oraşul scandează „Libertate"; mulţimea este în delir. Nu contează, treizeci de ani de tăcere merită din plin treizeci de zile de beţie... Atunci când reacţiunea îşi va reinstaura puterea, vom reveni la „clubul tăcerii".

Beţia bucuriei se citeşte pe feţele tuturor popoarelor care compun Imperiul Otoman. „A sunat ceasul", titrează *Droşak,* „omenirea liberală salută superba lovitură a Junilor Turci, dar sultanul nu a căzut încă". Abia sosit la Constantinopol, Agnuni completează alături de Djemal Paşa acordurile de la Paris cu trei noi concesii făcute armenilor. Acum, când Constituţia din 1876 conduce viaţa politică a imperiului, armenii nu mai au nevoie de propaganda din străinătate, nici să-şi apere drepturile cu armele. FRA suspendă deci publicaţia *Pro Armenia* în octombrie 1908, îşi reafirmă refuzul faţă de separatism şi-şi îndeamnă membrii să renunţe la lupta armată. Pentru Varandian este înţelegerea perfectă, victoria reformismului, „vârsta de aur" a otomanismului, această ideologie care naşte interpretări multiforme, având ca punct central apărarea integrităţii imperiului. Acesta este înţelesul circularei pe care Biroul occidental o transmite tuturor ramurilor sale la 1 septembrie 1908.

Criza din 24 iulie

ÎN TIMP CE ALŢI CONDUCĂTORI CAUCAZIENI debarcă pe mu lurile Bosforului - Aharonian, Karekin Hajak, Isahakian, Topcian - şi închisorile se golesc după amnistia generală „acordată" prizonierilor de drept comun de către sultan la în demnul marelui vizir, Said Paşa - Aram Manukian şi Vartkes sunt eliberaţi Camera Naţională armeană, organ al Patriar hiei din Constantinopol, îşi redeschide porţile pe 3 octombrie 1908, cu 80 de delegaţi încă în viaţă, din cele 140 de locuri pe care le numără adunarea. Clandestină sub regimul hamidian, FRA, reprezentată de Harutiun Şahighian, rămâne minoritară în această Cameră, dar obţine demisia patriarhului Malakian Ormanian, acuzat că este pionul vechiului regim. El este înlocuit de Yeghişe Turian. Pentru FRA, Camera nu prezintă mare interes, ea întruchipează vechiul sistem şi inegalităţile din chiar sânul *miletului* armenesc, cu provincii mai slab reprezentate, deşi aici armenii sunt de trei sau patru ori mai numeroşi decât cei din capitală. Devenită interlocutoarea CUP, FRA contează pe legăturile ei cu noul preşedinte al Camerei, liberalul Stepan Karaian, secundat de Şahighian, de membrul hănceak Boyagian şi democratul Krikor Zohrab, pentru a apăra interesele *miletului* şi a transmite un mesaj mai tăios puterii, partidelor şi opiniei otomane.

In *Yerkir,* luptele între fedaini şi forţele de ordine continuă, în special în Şatah şi în Muş, atunci când se instalează noua putere în iulie-august 1908. La Van, Aram Manukian, abia amnistiat, este cel care le transmite vestea cea bună doctorului Vahan Papazian şi oamenilor săi ascunşi în munţi. El îi îndeamnă să înceteze luptele şi să coboare fără zarvă în oraş. La Muş, Ruben Ter Minasian, succesorul lui Kevork Ceavuş,

află vestea revoluţiei de la soldaţii speriaţi care-şi leagă pânze albe la baionete. Aproape peste tot în imperiu se organizează serbări populare, cu participarea noilor autorităţi şi a fedainilor armeni, „fraţii noştri", spune Salih Paşa, guvernatorul din Bitlis. „îndreptam baionetele împotriva lor, căci eram legaţi la ochi. Este vina vechiului regim. Trăiască Constituţia, trăiască revoluţionarii." Dar reflexul de neîncredere este încă vizibil la fedaini. La ceremonia oficială din Muş, Ruben participă la defilarea militară, dar nu sărută drapelul otoman. La Diyarbakir, Vartkes nu dezvăluie nici un secret revoluţionar noilor săi interlocutori şi parteneri din CUP.

în realitate, criza din 24 iulie împarte FRA în trei ramuri. Pentru ramura reformistă - Agnuni, Varandian, Armen Garo, Vartkes, dr. Vahan Papazian —, trebuie să se profite de tranziţia politică şi să se consolideze colaborarea cu elementele progresiste ale Junilor Turci pentru a scăpa de reacţionari. Prioritatea este respectarea Constituţiei, iar democratizarea regimului şi a societăţii este direcţia care trebuie menţinută, chiar dacă aceasta ia timp şi obligă la compromis. Ei sunt susţinuţi de Patriarhie şi de Cameră, de conservatori şi de Partidul Demo- crat-Liberal Armean, organizaţie foarte recentă, creată prin unirea foştilor disidenţi hănceaki cu burghezii din Constanti- nopol. Invers, pentru ramura revoluţionară - Antranik, Ruben, Işhan şi Meloyan -, criza din 24 iulie nu este o revoluţie, ci o lovitură de stat militară. Nu are nici un sens să crezi că armata şi cercurile progresiste pot să conducă o revoluţie democratică într-un stat care nu are nici o tradiţie a libertăţilor. Sultanul este tot pe tron şi naţionaliştii Juni Turci sunt la putere. Demobilizarea fedainilor a fost o greşeală. Trebuie mai curând să se făurească o alianţă cu celelalte naţionalităţi şi să se înceapă revoluţia împotriva noului regim. La sfârşitul lui iulie- începutul lui august, la mănăstirea Sfântul Garabet, Ruben organizează o întâlnire secretă cu camarazii ostili unioniştilor, dar provoacă mânia şefului Sepuh, care îi răspunde că CUP este singura forţă în stare să reformeze statul, celelalte partide neavând nici o influenţă. Descurajat, Ruben „se simte condamnat la inacţiune ca un om mort" şi va părăsi Imperiul Otoman în toamna anului 1909 ca să-şi termine studiile în Europa. îi va lăsa pe Antranik şi Işhan să conducă frontul lui „nu" faţă de CUP. între aceste două tendinţe rivale, apare o a treia cale „socială", cu Zavarian, Rostom şi Aram ca şefi de grupare. După ei, FRA trebuie să-şi continue acţiunea prin începerea revoluţiei sociale şi culturale. Trebuie să se treacă de la operaţiunile violente la programe pedagogice în vilaietele armeneşti împotriva puterii exercitate de agale şi bei. Fost deţinut, Aram Manukian a devenit noul lider firesc al armenilor, mult dincolo de graniţele vilaietului Van. Zavarian şi Rostom se stabilesc în *Yerkir,* primul la Muş, al doilea la Erzurum. Prin acest gest, cei doi discipoli ai lui Christapor înţeleg să restabilească o legătură concretă cu Armenia istorică şi să întruchipeze continuarea revoluţiei, prima mişcare de recentrare a daşnakismului în *Yerkir*.

Din septembrie, în timp ce FRA şi CUP duc împreună campania electorală în vederea legislativelor din noiembrie 1908, primele în Turcia constituţională, criza din Balcani zguduie noul regim. La 5 octombrie, Bulgaria îşi declară unilateral independenţa. A doua zi, Austro-Ungaria proclamă anexarea Bos- niei-Herţegovina şi Creta îşi anunţă alipirea la Grecia. Acest dezastru, imputat noului regim, provoacă o schimbare în politica generală a CUP, a cărui raţiune de a fi este în mod clar cea de a menţine integritatea teritorială a statului. în ciuda pierderii de credit, CUP învinge în scrutinul de tip confesional: 160 de locuri din 288 câte numără parlamentul.

Partidul liberal Ahrar, creat în septembrie 1908, nu obţine decât vreo douăzeci de locuri. Există 70 de deputaţi independenţi. în total, *miletul* armean dispune de 14 locuri, dintre care FRA numără patru locuri aparţinând unioniştilor - dr. Vahan Papazian la Van, Kegham Der Garabedian la Muş, Vartkes Serungulian şi Armen Garo la Erzurum, şi independenţii Krikor Zohrab şi Bedros Halagian la Constantinopol; Spartal şi Hagop Babikian la Smirna; Murad Boyagian (PSDH) în Cilicia şi dr. Nazareth Dagavarian la Sebastia (Sivas). Ahmed Riza este ales preşedinte al Parlamentului, dar puterea reală se află în mâinile CUP. De notat că 30% dintre deputaţi sunt clerici, un semn că vechiul regim are încă numeroşi susţinători în sânul instituţiilor otomane. în afară de aceasta, folosirea limbii turce ca limbă oficială a parlamentului este un handicap pentru deputaţii FRA. Dr. Papazian şi Vartkes nu ştiu turca şi sunt reduşi la tăcere, în timp ce Armen Garo şi Der Garabedian nu vorbesc decât dialectul turc din provincia lor. în ciuda acestui handicap, deputaţii armeni de toate tendinţele îşi îndeplinesc din plin mandatul de deputat. Ei fac parte din comisii, doi dintre ei sunt propuşi pentru guvern, Armen Garo la Industrie şi Zorhab la Justiţie, dar aceştia refuză propunerea. Astfel, parlamentarii armeni participă la noul regim şi văd în mandatul lor legislativ virtuţile otomanismului.

Contrarevoluţia ratată a lui Abdul Hamid II

UNDA DE ŞOC A CRIZEI DIN BALCANI ajunge la vârful statului. CUP vrea să aibă din nou controlul integral asupra guvernului şi determină căderea cabinetului lui Kamil Paşa, în februarie 1909, în favoarea lui Hilmi Paşa, apropiat al unioniştilor. Izbucneşte o criză politică între CUP şi opoziţia liberală, pe de o parte, şi între Junii Turci şi reacţionari, pe de alta. FRA îl acuză pe sultanul Abdul Hamid II că trage sforile şi profită de criza internaţională care a început în octombrie 1908 pentru a încerca să recucerească puterea. Forţele

islamice aruncă anatema asupra ateilor din CUP şi cheamă la reintroducerea *şariei,* modalitate de discreditare a Constituţiei.

în noaptea de 12 spre 13 aprilie, o revoltă cunoscută sub eufemismul de „incidentul din 31 martie" (13 aprilie din calendarul gregorian) se declanşează la Constantinopol; primul corp de armată trimis în capitală ia controlul punctelor strategice ale oraşului şi-i alungă pe unionişti. Abdul Hamid II, instigatorul acestei contrarevoluţii din 13 aprilie, obţine revanşa şi-i atacă îndată pe liderii CUP, care pierd câţiva deputaţi, ucişi de insurgenţi. Adunaţi la sediul FRA, Agnuni, Zavarian, Zartarian, Datevian, Minasian şi Ruben sunt nelinişţiţi în privinţa securităţii armenilor din capitală şi se tem de un nou pogrom, ca în 1896 după ocuparea Băncii Otomane. Ei se gândesc la posibilitatea de a organiza autoapărarea. Ruben merge mai departe propunând asasinarea lui Abdul Hamid II, dar Zavarian îl face să se răzgândească, pe motiv că revolta este o chestiune internă a armatei şi asasinarea sultanului ar putea provoca represalii în tot imperiul.

Este momentul de a reflecta la securitatea armenilor şi hi protejarea aliaţilor lor unionişti. Talaat s-a refugiat la Zohrab. Nazim se ascunde la Azarig. Şi Datevian îl ajută pe Djemal să se ascundă şi să fugă din capitală. A doua zi, populaţia aflâ ca armata Macedoniei, eroina crizei din iulie 1908, s-a ridicat din nou şi mărşăluieşte spre capitală pentru a înăbuşi contrare voluţia şi a restabili ordinea constituţională. Aşteptând venirea armatei legale, FRA vrea să aibă o contribuţie la victoria revo- luţiei şi trimite mai mulţi emisari în oraşele mari apropiate de Constantinopol. Ruben trebuie să se ducă în Rumelia (Turcia europeană) pentru a negocia cu CUP organizarea autoapărării, dar nu poate trece dincolo de Rodosto (Tekirdag), drumurile şi portul fiind blocate de armată. Scoşi din Constantinopol de puţin timp, Talaat şi tovarăşii săi Vehib şi Djemal îi promit cinci sute de puşti. Brigăzi de autoapărare sunt organizate din partea armenilor, dar armele nu vor sosi. Salonicul nu răspunde cererilor lui Ruben, care trebuie să se mulţumească cu livrarea de 160 de puşti şi lăzi cu muniţii date de secţia locală a CUP.

Aceste ultime demersuri se dovedesc până la urmă inutile, căci armata din Macedonia condusă de Mahmud Şevket Paşa preia controlul asupra Constantinopolului şi restabileşte ordinea legală. Se decretează starea de urgenţă şi constituţionaliştii cer arestarea sultanului Abdul Hamid II. El este exilat la Salonic şi înlocuit de fratele său, Mehmed V. Este evitată baia de sânge, războiul civil nu va avea loc. La 24 aprilie 1909 este decretată legea marţială în tot imperiul şi ea va rămâne în vigoare până în martie 1911. Este o explozie de bucurie în populaţia otomană, armenii îşi trâmbiţează victoria, Patriarhia salută triumful progresului şi al sultanului Mehmed V. Hilmi Paşa este din nou mare vizir şi îl numeşte imediat pe Mahmud Şevket Paşa în postul de ministru al apărării. „Este o a doua revoluţie", scrie ziarul *Droşak* în numărul său din aprilie 1909, „călăul a căzut".

Tragedia din Cilicia

SFÂRŞITUL REVOLTEI se soldează cu răsturnarea lui Abdul Hamid II, oaia neagră a FRA, şi-i umple de bucurie pe conducătorii săi, care se simt întăriţi în opţiunea lor reformistă şi în încrederea acordată CUP. Dar sunt totuşi departe de a-şi imagina că salvarea Constituţiei a coincis cu primele masacrări ale armenilor din Cilicia la 2 aprilie 1909. Tragedia de la Adana îi trăsneşte şi reinfectează „rana", scrie Varandian. Este sfârşitul iluziilor. Vestea masacrelor din Cilicia, această provincie bogată situată pe litoralul oriental al Mediteranei şi ocolită până atunci de tragediile hamidiene din secolul al XlX-lea, stârneşte indignarea. Deputaţii armeni fac scandal în Parlament. PSDH denunţă autorităţile Junilor Turci şi pe aliaţii lor daşnaki şi se declară gata să reia lupta de gherilă.

Totuşi, marele vizir acceptă ideea unei comisii parlamentare de anchetă, compusă din Fayik Bei, Yusuf Kemal, doi deputaţi moderaţi din CUP, Hagop Babikian, şi el provenind din CUP, şi Hovanes Mostician, un deputat independent. Dar nici n-a fost numită bine, că se şi află la Constantinopol că un al doilea val de masacre a avut loc la Adana, săvârşite de trupele regulate. în principiu, ele au fost trimise la faţa locului pentru a restabili ordinea. Al doilea val de masacre este mult mai sângeros decât primul: 20 000 de morţi în câteva zile. Adică 30 000 de morţi în total.

După primele informaţii culese la faţa locului de forţele de ordine, cinci tineri armeni au fost spânzuraţi pentru că i-au provocat pe turci. Instituţiile armeneşti strigă că este un scandal şi o ruşine. Toţi sunt consternaţi. Patriarhul Yeghişe Turian demisionează pentru a alarma puterile europene, care, spre disperarea tuturor, păstrează tăcerea, mărginindu-se să denunţe răspunderea lui Abdul Hamid II în această nouă tragedie. Nemulţumită, FRA nu înţelege cum, după ce şi-a pus speranţa într-o Constituţie care garanta securitatea armenilor, monstrul sângeros poate să secere din nou în ţară la mai puţin de un an de la reintroducerea acesteia. Tendinţa revoluţionară se înteţeşte şi obţine din partea partidului o ameninţare abia voalată adresată CUP de a se relua lupta armată dacă guvernul nu reuşeşte să impună pacea în provincii. Dar linia oficială rămâne aceeaşi: trebuie susţinută Constituţia şi amintite CUI', cu orice preţ, angajamentele sale.

In timp ce comisia de anchetă se pregăteşte să înainteze guvernului raportul asupra masacrelor comise

în Cilicia, Hagop Babikian este găsit mort la domiciliul său, în împrejurări cel puţin suspecte. După mai multe surse, Hagop Babikian şi alţi doi membri CUP aveau păreri opuse cu privire la concluziile anchetei şi la identitatea celor răspunzători de masacre. Pentru deputaţii turci, vechiul regim, care a reacţionat cu violenţă la provocările armenilor, este singurul de condamnat. Pentru deputatul armean, CUP este singurul responsabil de masacre şi acesta dă vina pe Abdul Hamid II pentru a se dezvinovăţi mai convingător. Guvernul se preface că adoptă o poziţie de mijloc: el ordonă arestarea unor responsabili turci ai masacrelor, continuând să refuze teza unei implicări a CUP în tragedie.

Teza puterii, admisă cel mai adesea, acuză forţele lui Abdul Hamid II că au profitat de starea de confuzie care domnea la Constantinopol pentru a-i masacra pe armeni, învinuiţi că ar fi principalii susţinători ai Constituţiei. Potrivit acestei teze, liberalii turci ar fi urzit operaţiunea împreună cu Anglia pentru a facilita intervenţia europenilor şi a scăpa de Junii Turci. Agenţii conspiraţiei s-ar fi bazat pe arhiepiscopul armean din Adana, Muşegh Seropian, apropiat al PSDH, pentru a împinge comunitatea armeană la insurecţie. Această teză are mai multe merite. Ea disculpă CUP, justifică reformele constituţionale întreprinse şi asigură alianţa dintre FRA şi CUP împotriva reacţiunii. Conducerea FRA, începând cu ziarul *Droşak* de la Geneva condus de Varandian, condamnă elementele fanatice ale regimului pentru că au vrut să comită o „vendetta contrarevoluţionară". Aşa cum subliniază el, criza din Adana se află la originea noului comportament al FRA, care se rezumă la a „face haz de necaz". Dar Varandian depăşeşte limitele înţelegerii atunci când acuză tineretul armean că s-a lăsat copleşit de excesele şovinismului şi că a părăsit calea raţională fluturând „embleme, drapele naţionale, efigii ale regilor armeni şi făcând alte gesturi şovine". El denunţă cu aceeaşi ocazie egoismul armenilor - a se înţelege din PSDH care ajunge la excludere şi intoleranţă. în afară de Zohrab, strâns legat de unionişti, celelalte curente acuză FRA de trădare şi dezvăluie relaţiile sale cu CUP.

Realitatea este cu totul alta şi Hagop Babikian o sesizase înaintea tuturor, acuzând CUP că se află la originea masacrelor în raportul său, care nu va fi făcut public decât în 1912, adică trei ani mai târziu:
Sunt obligat să adaug, cu cea mai adâncă tristeţe, că membrii CUP au participat la organizarea şi executarea masacrelor din Adana.

Regimentele plecate din Tekirdag sunt cele care au executat masacrele. Atunci când era blocat în acest fost Rodosto, Ruben văzuse trupele turceşti îmbarcându-se spre o destinaţie care nu era capitala otomană, deşi acolo domnea criza. Două motive pot explica implicarea CUP. Mai întâi, voinţa turcilor de a „curăţa" terenul pentru a face loc construirii căii ferate care avea să unească Berlinul cu Bagdadul, via Cilicia, evitând astfel apariţia unui focar de contestare revoluţionară la Adana. Pe urmă, pentru CUP, Imperiul Otoman trebuie să urmeze o politică externă inflexibilă dacă vrea să-şi salveze suveranitatea şi societatea otomană trebuie să se regenereze din interior pentru a-şi păstra identitatea. începând cu criza din octombrie 1908, CUP a cotit către adoptarea unei politici ce ţine mai mult cont de elementul turc. între a reforma în mod democratic imperiul sau a se sprijini pe forţele conservatoare pentru a-l modela pe turcul de mâine, CUP optează pentru a doua cale, căci dacă integritatea ţării este în pericol, la fel e şi unitatea mişcării Junilor Turci. Iată de ce, dacă spiritul de deschidere trebuie menţinut oficial, CUP trebuie să se bizuie în interior pe o combinaţie între pozitivism şi tradiţionalism. Astfel se face că, în numele acestui proces de omogenizare a identităţii turce, primă schiţă a unui darwinism social ce va deveni peren de aici înainte şi în timpul genocidului, CUP nu mai subscrie

decât la un otomanism de faţadă şi se consacră edificării unui stat-naţiune pentru care tragedia din Adana poate fi consido rată actul fondator al acestei noi politici.

Drama din Adana confirmă în acelaşi timp slăbirea FRA şi a CUP. FRA simte presiunea venită dinspre bază şi pierde conducerea Camerei Naţionale, supusă criticilor compatrioţiloi săi. CUP iese slăbit din criza din aprilie 1909 şi este îndepărtai de la guvernare de către tandemul Hilmi-Şevket aflat în fruntea statului. Dar această slăbire reciprocă va avea un efect pozitiv asupra legăturii bilaterale. CUP şi FRA îşi întăresc alianţa, acuză fostul regimul şi închid dosarul Adana. Cele două organizaţii fac front comun în parlament, unde din 68H de texte înscrise pe ordinea de zi, 158 sunt adoptate între mai şi august 1909: sunt votate legile privind serviciul naţional, asociaţiile, reforma statului, abolirea capitulaţiilor. De acum înainte armenii pot să-şi efectueze serviciul naţional şi să-şi exprime angajarea pentru patrie. Partidele cu caracter etnic sau naţional sunt interzise - partidele armeneşti se supără pe FRA, care se prezintă, iată, ca un partid otoman, nu naţional. Doar legea presei, adoptată la 31 iulie 1909, nu se bucură de consensul daşnako-unionist. Dacă pentru prima oară presa revoluţionară devine legală în Turcia, autorităţile au menţinut o cenzură. Proaspătul organ al FRA de la Constantinopol, *Aza- tamart (Lupta pentru libertate),* creat în 10 iunie 1909, va suporta deseori urmările, în primul rând directorul publicaţiei, Hagop Siruni, care va face de multe ori cunoştinţă cu temniţele turceşti pentru „impertinenţa" liniei sale editoriale. Dar de ambele părţi încrederea este zdruncinată. CUP dispune de tot mai multe resurse de putere, ce-i permit să se distanţeze de primii săi parteneri şi să se bucure de o mai mare libertate de acţiune. Din vară, Talaat şi Djavid Bei ocupă un portofoliu ministerial, primul la Interne, al doilea la Finanţe. în ce o priveşte, afişând un optimism de faţadă, FRA încearcă astfel să cruţe CUP, acordându-i un răgaz. „Vrem să credem că Turcia şi copiii ei democraţi se vor ruşina de trecutul lor", scrie Varan- dian în *Droşak*.

în ciuda împrejurărilor cel puţin ambigue, FRA şi CUP îşi oficializează noul parteneriat strategic. Delegaţia daşnak, compusă din Armen Garo, Şarikian, Sarkis şi Meloyan — ultimii doi sosesc din provincie pentru a raporta situaţia din Van şi din Muş -, se duce la Salonic. Ei sunt ferm hotărâţi să determine adoptarea a patru măsuri: dizolvarea grupurilor anticonstituţionale şi a regimentelor hamidiene, autorizaţia de a crea grupări de autoapărare în sate, crearea de consilii mixte de control FRA-CUP în provincii şi politică de prevenţie faţă de orice risc de masacre generalizate. Mesajul este clar: trebuie să se evite o a doua Adana. Cererile armenilor sunt parţial incluse într-un acord provizoriu cu trei puncte: să se întărească Constituţia, să se dizolve regimentele hamidiene şi să se creeze consilii mixte în vederea reglementării chestiunii agrare.

Pe baza acestui compromis, numit „acordul de la Salonic", stabilit în 20 august 1909, cele două părţi decid să reia negocierile în septembrie, de astă dată la Constantinopol. Deputaţii Vahan Papazian şi Armen Garo se află în faţa secretarului general al CUP, moderatul Midhat Şiikrii, şi a naţionalistului Nazim. După mai multe zile de tratative, FRA şi CUP finalizează compromisul - cu o clauză secretă -, dar nu fac publică decât prima parte a acestuia într-o simplă declaraţie oficială. Acordul de la Salonic asociază apărarea Constituţiei cu descentralizarea administrativă şi reafirmă necesitatea instaurării unei adevărate egalităţi între toţi cetăţenii şi respectarea drepturilor minorităţilor. Originalitatea acestui compromis constă în crearea unui comitet secret de legătură, care nu se va forma decât din februarie 1910, întârzierea datorându-se unor probleme interne din CUP. FRA este mulţumită de conţinutul documentului. El marchează începutul unei a doua faze a relaţiilor dintre cele două partide. Sultanul şi reacţionarii nu mai apar aici, loc al acţiunii concrete şi al reformei agrare, cheie a Chestiunii Armene. Dar dacă FRA, susţinută de deputatul Zohrab, se felicită pentru această democratizare pe care acordul de la Salonic o preconizează, reacţia celorlalte forţe armeneşti este negativă. Acest al doilea acord FRA—CUP dă sentimentul că daşnakii şi unioniştii monopolizează chestiunile politice.

Or nici o forţă armenească, nici turcă (Ittilaf şi Ahrar) nu acceptă să fie absorbită în nişte organizaţii exersate în pactele secrete şi acţiunea clandestină.

Replierea naţionalistă a CUP

ÎN ACEST CONTEXT CEL PUŢIN ECHIVOC deschide Hovnan Tavtian dezbaterile la Varna, un loc desemnat la cererea conducătorilor daşnaki din Constantinopol, care vor să evite atmosfera încărcată din capitala otomană chiar cu preţul unei provocări directe adresate CUP, adunându-se în acea Bulgarie independentă la mai puţin de un an după criza din octombrie din Balcani. Din capul locului se înfruntă două tabere. Clivajul nu este geografic (armenii din Turcia contra armenilor din Rusia), nici generaţional (vechea gardă revoluţionară contra tinerilor lupi reformişti). Este sociologic, între delegaţii orăşeni rupţi de realităţile din *Yerkir* şi delegaţii rurali refractari la schimbările din fruntea statului, de la care aşteaptă totuşi primele efecte la ţară, în afara revenirii la un calm absolut relativ de când noul regim îl vânează, atunci când are chef, pe cutare sau cutare şef kurd.

Dosarele Turcia şi Rusia, simptomatice pentru criza internă din partidul împărţit în reformişti şi revoluţionari, îşi arată o dată în plus interdependenţa. Renunţarea la o poziţie dură contra Rusiei, obţinută de Zavarian, subsumează o rafinare a politicii FRA în Imperiul Otoman. Represiunea din Rusia împiedică comitetele caucaziene să vină în număr mare la Varna. Cei 23 de delegaţi prezenţi sunt în majoritate originari din Turcia. Se află aici nelipsiţii Agnuni, Minasian, Rostom, Zavarian, Antranik, Duman, Murad, Djelalian şi Şarikian. Este prezentă şi o nouă generaţie, cu Sepuh, Ruben, Maral, Ama- duni. Dar Varandian este absent. Nu a putut onora invitaţia din motive de sănătate. îmbolnăvire diplomată? Greu de spus. Varandian a avut mereu o sănătate fragilă, dar această invitaţie sună mai mult a convocare în care să dea explicaţii pentru editorialele provocatoare din timpul relatării masacrelor din
Adana. Alt semn deosebit al congresului: nici unul dintre cei patru deputaţi daşnaki din parlament nu este prezent la Vama. Să fie din loialitate faţă de statul otoman, deputaţii refuzând în acest fel să cauţioneze separatismul Bulgariei? Sau este un lucru voit din partea conducerii FRA, care vrea să reflecteze fără să fie influenţată de parlamentarii săi legaţi de alianţa cu CUP? Nu se ştie.

Pe de o parte, partizanii moralei bazate pe convingere, Ruben, Antranik şi Meloyan, sunt pentru o ruptură de CUP şi dezvăluie noua identitate „parlamentară" a FRA. Ei vor ca partidul lor să lucreze la crearea unui stat naţional suveran şi refuză orice intensificare a relaţiilor cu CUP, mai ales de la afacerea din Adana, în care îşi găsesc argumentele. Ei întruchipează calea independentă şi separatistă şi preconizează crearea unui front al naţionalităţilor pentru a se elibera de dominaţia turcă. Din Balcani până în Iran, toate naţiunile s-au angajat pe calea eliberării. Armenii, după ceea ce li s-a întâmplat la Adana, au oare dreptul să renunţe la acest lanţ al libertăţii? Dacă FRA întoarce spatele revoluţiei, întreaga sa moştenire, clădită cu preţul sângelui împreună cu macedonenii, grecii, kurzii şi arabii, poate să se prăbuşească. Pe de altă parte, partizanii moralei bazate pe responsabilitate, Agnuni, Zavarian, Sepuh, sunt pentru o politică de deschidere faţă de CUP. Restabilirea Constituţiei oferă o ocazie fără precedent pentru a face să progreseze ideile partidului Daşnak. Zavarian apără astfel o poziţie tradiţională a partidului, şi anume că obiectivul suprem al FRA nu este dislocarea Imperiului Otoman, ci autoapă- rarea armenilor. Această şcoală reformatoare reuşeşte să facă adoptată de congres o rezoluţie ce pune capăt în mod oficial oricărei acţiuni ilegale în Imperiul Otoman, Iară ca din acest motiv să se renunţe la folosirea armelor în caz de primejdie.

între aceste două poziţii contradictorii, delegaţii optează pentru calea compromisului. Revoluţia Junilor Turci înaintează timid între două tropisme opuse: descentralizare sau centralizare? Liberali sau naţionalişti? Societate secularizată sau islamică? Otomanism sau turcism? Libertăţi fundamentale sau autoritarism? Oscilaţiile vieţii politice otomane îi fac pe delegaţii FRA să acţioneze în două direcţii de acum complementare: cooperarea cu CUP şi organizarea societăţii armeneşti. Cele două tabere se unesc din nou, cu excepţia lui Antranik, care dă mai puţină atenţie treburilor partidului, şi mai ales a lui Ruben, care de necaz se hotărăşte să se ducă în Elveţia, socotind că acest consens obţinut serveşte mai mult partizanilor integrării şi că el nu vrea să fie martor la aceasta.

Din partea CUP, momentul nu este cel al deschiderii, ci al apărării. La criza din octombrie 1908 şi la cea din martie-aprilie 1909 se adaugă tensiunile dintre duoul Hilmi-Şevket şi tandemul Djavid—Talaat din cadrul guvernului, dar şi dintre miniştrii probritanici şi armata progermană. Apoi spiritele se agită în sânul Junilor Turci odată cu Afacerea Lynch şi anularea contractului acestei companii britanice de navigaţie pe Tigru şi Eufrat, ceea ce provoacă demisia marelui vizir. Fără a se uita eşecul împrumutului francez, puterea în creştere a exilaţilor musulmani din Caucaz în comitetul central al CUP, duelul ce urmează între partizanii otomanismului în Turcia şi partizanii panturcismului şi, în fine, criza din Tripolitania împotriva Italiei din toamna lui 1911. Totul face ca unioniştii să basculeze în 1910-1911 spre un şovinism dintre cele mai limitate. Această repliere naţionalistă se confirmă în momentul celui de-al IlI-lea Congres al CUP, la Salonic în 1911, cu apariţia în fruntea partidului a radicalilor panturci: Kasprinski, Akşura, Aii Hussein-Zade, Ahmed Agaev

şi teoreticianul Ziya Gokalp. Ahmed Riza nu rezistă şi plăteşte pentru acest puternic val panturc, părăsind partidul.

Solidari cu clasele populare

FRA A SIMŢIT ACEASTĂ ALUNECARE A CUP spre dreapta şi panturcism atunci când a izbucnit dezbaterea în jurul reformei agrare şi a chestiunii sociale în imperiu. De la reinstau- rarea Constituţiei, FRA şi-a înmulţit demersurile, rapoartele şi alte comentarii asupra chestiunii agrare adresate puterii. în mod sistematic, ea s-a izbit de indiferenţa sau opoziţia autorităţilor otomane. în privinţa chestiunii sociale, FRA, membră a Internaţionalei a Il-a, îşi vede statutul lărgit odată cu adeziunea ei ca secţie otomană la Congresul Socialist Internaţional de la Copenhaga din 28 august-4 septembrie 1910. După exemplul altor formaţiuni, ca Partidul Social-Democrat macedonean al lui Vasil Glavinov şi Federaţia Socialistă Muncitorească din Salonic, FRA participă la apariţia socialismului în Imperiul Otoman.

FRA îşi aduce în mod oficial contribuţia şi-şi demonstrează solidaritatea cu clasa muncitoare în toate conflictele sociale. Credincioasă angajamentelor luate faţă de BSI, ea se plasează sistematic de partea greviştilor din minele din Zonguldak, a filaturilor din Adapazar, din Bursa şi din Arapkir. Ea susţine revendicările hamalilor din capitală sau ale angajaţilor unei fabrici de umbrele. Presa ei relatează conflictele sociale din Izmir (greva angajaţilor dintr-o fabrică de haine) şi din Yeni- sehir (grevă pentru reducerea timpului de muncă), nu fără a deschide din nou vechea prăpastie din sânul partidului, între o dreaptă indiferentă (Armen Garo, Vramian şi Ruben Tarpinian) şi o stângă solidară cu soarta muncitorilor (Rostom, Şarighian, Hajak, Topcian). Acesta din urmă, redactor-şef al ziarului daşnak *Haraci (înainte)* editat la Erzurum, este autorul primei serii de articole despre „Socialismul şi Turcia[1]*, din 1 decembrie 1909. Aici socialismul este calificat drept „biblie muncitorească". Cotidianul *Azatamart* din capitală, condus de liberalul Ruben Zartarian, consacră şi el numeroase articole chestiunii muncitoreşti din Imperiul Otoman, cu contribuţiile lui Pierre Quillard.

Ruben Tarpinian, tânăr redactor, iese în evidenţă atunci când îşi pune întrebări privind adăugarea etichetei socialiste şi cheamă la crearea unui front interclasă împotriva puterii. El provoacă mânia lui Şarikian, care, într-un articol intitulat „Politica FRA în Turcia", îi răspunde că baza socială a FRA este clasa muncitoare şi că partidul ar intra în contradicţie cu programul său dacă ar accepta elemente provenind din burghezie. FRA ar comite astfel o mare eroare dacă „ar deveni un front interclasă, eroare în care au căzut Junii Turci considerând că nu mai există alt partid decât al lor". într-adevăr, pe plan social, strategia CUP capătă rapid un accent naţional. Pe de o parte, el susţine mişcarea socială când trebuie să se facă presiuni asupra guvernelor liberale. Pe de alta, CUP nu tolerează nici cea mai mică tulburare în sectoarele vitale pentru integritatea statului, în timp ce încurajează încetarea lucrului de către personalul întreprinderilor străine. Dar generalizarea crizei sociale ia o asemenea amploare în 1910-1911, încât nu-i mai rămâne decât să instituie un arsenal juridic pentru a încerca să oprească mişcarea. Antagonismul dintre politica socială otomană şi politica naţionalistă turcă reprezintă un nou măr al discordiei între cele două partide, a căror alianţă atârnă de un fir de păr.

Criza din Tripolitania între Italia şi Turcia, care izbucneşte din luna martie 1911, va servi drept detonator în radicalizarea CUP. La trei ani după criza din Balcani, CUP se confruntă din nou cu o criză internaţională care trezeşte demonul dezmembrării. Coşmarul privind sfârşitul imperiului nu se mai termină. După luni de criză, războiul împotriva Italiei se declanşează la 29 septembrie 1911, conflictul încheindu-se la 18 decembrie 1912 printr-o nouă înfrângere a otomanilor, pecetluită prin Tratatul de la Ouchy. Constantinopolul este cu atât mai supărat de acest război împotriva unei puteri europene, cu cât turcii riscă, în afară de pierderea acestui teritoriu din Africa, să vadă provinciile arabe ridicându-se împotriva Centrului.

Acest război italo-turc stimulează mediile panislamice şi provoacă un puternic sentiment antieuropean în toată ţara. Elanul de solidaritate depăşeşte graniţele religioase, fiindcă în cursul unei adunări publice a Internaţionalei Socialiste la Geneva FRA condamnă agresiunea italiană şi aminteşte de angajarea sa în apărarea integrităţii teritoriale a imperiului. Acesta trosneşte din toate încheieturile, chiar şi în Albania, cu o majoritate totuşi musulmană. între martie şi august 1911, albanezii se ridică la rândul lor împotriva puterii turce şi cer, cu susţinerea PSDH, unificarea provinciilor albaneze şi crearea unui stat suveran. Această recrudescenţă a tensiunilor între creştinătate şi islam face ca minorităţile naţionale să se teamă de o creştere a integrismului islamic. „Anul 1911-1912“, scrie Varandian în *Droşak,* „este un an de experimentare pentru islam". Atacat din toate părţile, Imperiul Otoman trebuie să fie în stare, după teoreticianul daşnak, să găsească resursele pentru a evita orice discriminare religioasă, în timp ce în ţară comitetele daşnak trimit conducerii lor din Constantinopol ştirea că triburile kurde şi-au reluat raidurile, de această dată cu sprijinul cluburilor unioniste şi tot în absenţa totală a vreunei pedepse. Discursul panislamist înflăcărează Parlamentul, în care deputaţii musulmani cheamă la răzbunare împotriva creştinilor. Semn al schimbării este faptul că marele vizir cedează presiunilor făcute de deputaţii kurzi, care sunt ostili formării unei comisii

de anchetă privind gravitatea acestor agresiuni contra armenilor în vilaiete.

între criza socială şi criza internaţională, FRA convoacă cel de-al Vl-lea Congres general al său, din 17 august până în 17 septembrie 1911, într-o capitală otomană aflată sub influenţa CUP. Consacrat în mod esenţial politicii în Turcia, şi deci viitorului alianţei cu unioniştii, dar şi chestiunii sociale, congresul se deschide prezidat de Simon Zavarian şi Karekin Hajak, înconjuraţi de Rostom, Vramian, Aram Manukian, Hovsep Der Tavtian, Şarikian, Varandian, Aharonian, Agnuni, Vartan, Zartarian, Hagop Zavrian, Vahan Papazian, Meloyan, Libarid Nazarianţ, Hraci Tiriakian, Kegham Der Garabedian şi alţi unsprezece delegaţi, printre care Antranik, care în final va refuza invitaţia, căci nu mai poate cauţiona nici cea mai mică alianţă cu CUP.

Or nimeni nu mai are în minte ideea de împăcare cu cei asemenea lui Talaat şi Enver. Nu mai e nimic de aşteptat din partea acestui partid turc care nu-şi ţine nici o promisiune şi care afundă din ce în ce mai mult ţara şi societatea în radicalizare, în dispreţul tuturor angajamentelor luate în favoarea Constituţiei. Dar cum imperiul este în criză permanentă şi cum FRA nu vrea să toarne gaz pe foc, ea cheamă armenii să-şi îndeplinească datoria civică faţă de stat - o decizie care va face oficiu de jurisprudenţă în timpul congreselor şi conflictelor viitoare —, condiţionând pe o perioadă de timp relaţiile sale cu CUP. în realitate, FRA a luat hotărârea să o rupă cu unioniştii cu prilejul acestui Congres, dar nu vrea să o facă publică la

sfârşitul dezbaterilor. Biroul occidental (Geneva şi Constantino- pol împreună) este însărcinat să anunţe public acest lucru în momentul pe care-l va socoti cel mai potrivit. Congresul, care se desfăşoară într-o atmosferă gravă din cauza crizei internaţionale, hotărăşte de asemenea să pregătească un caiet cu doleanţe, înregistrând toate abuzurile cărora le-au căzut victime ţăranii armeni începând cu 1890. Acest document vizează restabilirea proprietăţii asupra pământurilor, aşa cum se prezenta ea înaintea masacrelor din 1894—1896. Care este intenţia acestui salt înapoi în timp? Este oare o supralicitare, conside- rându-se că FRA nu mai are nimic de aşteptat din partea CUP şi încearcă să dea o ultimă lovitură politică? Să fie vorba de o tactică clasică ce constă în ridicarea ştachetei cât mai sus pentru a obţine un minimum de reparaţii? Aparent, prima opţiune pare să prevaleze, căci după Congresul general de la Constantinopol conducerea partidului reuşeşte să-şi neutralizeze deputaţii — cei mai mari susţinători ai menţinerii unei alianţe cu CUP -, adoptând mai multe rezoluţii care le limitau libertatea de acţiune şi mijloacele materiale. în ce priveşte chestiunea muncitorească, FRA consideră ca prioritară politica îndreptată împotriva capitalului şi a burgheziei. în afară de aceasta, partidul îi încurajează pe muncitorii armeni să intre în legătură cu mişcările sociale kurde şi turce.

Criza din Tripolitania şi autoritarismul CUP au accelerat decăderea statului. Cei nemulţumiţi de regim profită de alegerile parţiale pierdute de CUP în decembrie 1911, la Constantinopol, ca să-i împingă pe unionişti să greşească. Infirmat la urne şi ridiculizat de europeni, CUP, susţinut totuşi de lideri socialişti europeni ca Jaures şi Vaillant, dar nu şi de socialiştii germani, comite erori. în ianuarie 1912, printr-un gest necugetat, guvernul unionist dizolvă parlamentul. în momentul alegerilor anticipate din aprilie 1912, toate partidele se coalizează împotriva CUP, în afară de FRA. Ea nu socoteşte oportun să anunţe ruperea alianţei în momentul acestei crize de regim. Preferă să-şi asigure mai întâi un maximum de locuri în parlament, chiar dacă Vahan Papazian refuză acest joc oportunist şi-i cedează locul lui Vramian, care recuperează, fără tragere de inimă, postul de deputat de Van. Armen Garo, Vartkes şi Kegham Der Garabedian sunt realeşi pe lista FRA legată de CUP, marele învingător în scrutinul din aprilie. CUP îşi savurează victoria într-o atmosferă dintre cele mai nesănătoase. Dar bucuria face repede loc dramei atunci când, în mai-iunie 1912, un grup de „ofiţeri eliberatori" din armata Macedoniei, fief al CUP, în mod hotărât potrivnic regimului unionist învingător în alegeri, dă năvală în parlament, răstoarnă guvernul lui Said Paşa şi-i predă pe liberali Porţii, adică lui Ghazi Muhtar Paşa. „Marele Cabinet" al acestuia nu cuprinde nici un membru CUP, dar este deschis miniştrilor creştini, ca armeanul Gabriel Noradunghian, desemnat la Afacerile Externe. In elanul ei, puterea executivă dizolvă parlamentul la 5 august 1912. Ultima fortăreaţă a CUP cade la rândul ei, noul guvern încercând să restabilească valorile otomanismului. Prin ricoşeu, FRA este afectată de anularea influenţei CUP. în ziarul *Droşak* din iulie- august 1912, Varandian denunţă „naivitatea persoanelor care se bucură de răsturnarea regimului CUP în 1912. Sloganul «Ittihadul este răpus, să răsturnăm şi FRA» este repetat din Constantinopol până la Tbilisi".

în 1912, peisajul politic şi harta geopolitică ce existau sub vechiul regim aproape că s-au reformat. Dacă criza din iulie 1908 marchează o ruptură cu monarhia absolută a lui Abdul Hamid II, crizele din Tripolitania şi din Albania închid paranteza „democratică" a regimului Junilor Turci. Din 1911, puterile europene reiau chestiunea dezmembrării Imperiului Otoman. Foste rivale, Anglia şi Rusia au ajuns la un acord în Turcia după precedentul din Iran. Formarea a două blocuri, Tripla înţelegere şi Tripla Alianţă, accelerează descompunerea ţării. în aceste condiţii, opţiunea ultranaţionalistă a CUP nu este surprinzătoare, chiar dacă acesta nu se afundă încă într-un obscurantism antieuropean complet, fiindcă îşi consolidează relaţiile cu maşina de război germană.

Renunţând la crezul său otomanist, FRA însăşi nu se plasează în mod deliberat în spatele englezilor sau al ruşilor. Ibtuşi, pentru a înţelege originalitatea şi complexitatea perioadei de dinainte de război, este important să remarcăm că relaţiile bilaterale armeano-turce nu se mai bizuie pe tandemul FRA CUP, ci pe contactele permanente pe care Consiliul Politic ales de Camera Naţională armeană le întreţine cu Poarta. Odată cu îndepărtarea CUP în vara anului 1912, FRA a pierdut şi ea rolul privilegiat, şi Camera Naţională îşi reafirmă autoritatea tradiţională pe scena politică otomană. în aceste împrejurări, FRA ajunge la concluzia că a venit timpul să anunţe, la 10 iulie 1912, într-un manifest adresat „cetăţenilor otomani", sfârşitul alianţei sale cu CUP. FRA nu foloseşte termenii de „supuşi" şi „armeni", ci cuvintele „cetăţeni" şi „otomani", astfel încât să arate că a crezut până la capăt în măreţia Constituţiei, spre deosebire de CUP, care nu s-a gândit decât cum să o slăbească, începe o nouă pagină de istorie, cea a revenirii la spiritul revoluţiei, în momentul în care se aude răpăitul tobelor ce anunţă războiul din Balcani...

VII. Când răpăitul tobelor ce anunţă războiul acoperă vocile din Yeghern (1912-1915)

DE CE A DURAT ATÂT DE MULT până să se facă publică declarația de ruptură cu CUP? A trecut aproape un an între hotărârea celui de-al Vl-lea Congres general din august-sep- tembrie 1911 şi anunțul oficial al unei ruperi a relațiilor cu unioniştii în iulie 1912. Dacă pentru delegați jocurile erau făcute încă din 1911, atunci FRA ar fi trebuit, din toamna aceluiaşi an, să semnaleze sfârşitul alianței sale cu partidul unora ca Talaat, Şakir, Enver şi Djemal. Trebuie să ne întoarcem la al Vl-lea congres general pentru a găsi explicația şi a înțelege acest decalaj.

Relaţiile dintre Biroul occidental şi deputaţii daşnaki din parlamentul otoman sunt execrabile. în marea lor majoritate, delegaţii au alcătuit un adevărat rechizitoriu contra aleşilor daşnaki din parlament. Ei le reproşează lipsa de disciplină şi faptul că nu lucrează cu spirit de echipă, fiindcă s-a întâmplat ca, pe anumite texte de legi, deputaţii daşnaki să voteze în mod dezordonat şi contrazicându-se. în nici un moment nu au căutat să creeze un bloc daşnak în trei ani de viaţă parlamentară, ceea ce ar fi putut genera o mişcare pozitivă din partea celorlalţi deputaţi armeni. Niciodată deputaţii daşnaki n-au dat socoteală conducerii lor. Ei le reproşează de asemenea că nu cunosc limba turcă şi că în trei ani n-au făcut nici un efort să o înveţe. Mai mult decât atât, delegaţii scot în evidenţă comoditatea lor. Nici unul dintre cei patru nu şi-a legat numele de vreo iniţiativă parlamentară. Nici o întrebare, fie ea şi scrisă, nu a fost adresată guvernului.

Şi mai rău încă, deşi sunt aleşi ai provinciilor, Vartkes, Armen Garo, Vahan Papazian şi Der Garabedian n-au călcat, aproape niciodată în *Yerkir* în trei ani de viaţă parlamentară. Delegaţii Vahan Papazian şi Der Garabedian, reprezentând deputaţii la congresul general, s-au străduit să salveze aparenţele, explicându-le camarazilor lor că parlamentarismul este o activitate cu totul nouă în Imperiul Otoman şi că trebuie avută indulgenţă faţă de aleşi şi să li se acorde timp până când vor ieşi dintr-o formă de ucenicie parlamentară. Ei recunosc că au relaţii tensionate cu Biroul occidental şi insistă pe distincţia ce trebuie făcută între lucrul în echipă, care s-a efectuat, şi lucrul colegial, care efectiv a lipsit, mai ales în cazul deputaţilor unionişti. Ruşinaţi, Vahan Papazian şi Der Garabedian n-au încotro, recunosc justeţea majorităţii criticilor şi amintesc încercările lor de a face să progreseze cauza descentralizării, a construirii căii ferate şi a progresului social în parlament. Dar când delegaţii le răspund că prestigiul FRA a avut de suferit din cauza neglijenţei parlamentarilor daşnaki, Vahan Papazian şi Der Garabedian nu mai scot nici un cuvânt. Pe scurt, dacă parlamentarii şi-ar fi făcut treaba, relaţiile cu CUP nu ar fi ajuns în acel stadiu. Trebuie deci să se reanalizeze dosarul relaţiilor şi să se întrerupă activitatea aleşilor daşnaki. Şi aceasta cere timp înainte de a se anunţa ruptura cu CUP.

Aceste neajunsuri politice nu sunt de imputat în exclusivitate parlamentarilor. Răul este mai adânc, insistă Dicran Astikian, delegat din Harbert: FRA este slabă. Iată a doua explicaţie. „Trebuie să recunoaştem că nu s-a făcut nimic pentru armenii din *Yerkir* de la reintroducerea Constituţiei în 1908“, le spune el delegaţilor, care ascultă atent, fără să aibă vreo obiecţie, atât de copleşitoare este constatarea. Pentru unii delegaţi, dacă CUP şi-a permis libertăţi faţă de FRA, nerespectând nici unul dintre angajamentele luate, e pentru că ştie că FRA nu se mai bucură de forţa pe care a avut-o timp de decenii. Unioniştii au văzut că nu mai există o relaţie de încredere între *miletul* armenesc şi partidele sale. Neglijenţa lor faţă de aliatul daşnak reflectă această conştientizare a slăbirii FRA. De altfel, totul a început odată cu contrarevoluţia din 1909, explică delegaţii. Când ar fi trebuit să ne arătăm forţa, spun ei, noi ne-am demonstrat neputinţa. Singur CUP a reintrodus ordinea constituţională. FRA nu a făcut nimic. Dacă ea ar fi reprezentat o forţă reală, ar fi putut duce ceva la bun sfârşit şi ar fi putut căpăta garanţii pentru a influenţa politic viitorul, amintesc Zavarian şi Varandian. Tot făcând concesii, FRA a mizat prea mult pe Constituţie, fără să ţină seama de raportul de forţe total în defavoarea sa, regretă Şarikian. Altfel spus, FRA a renunţat la tot, CUP la nimic. Şi reechilibrarea raportului de forţe cere timp înainte de un anunţ public.

Mai există un motiv care explică această temporizare. Din 1905, Imperiul Otoman a atacat nord-vestul Iranului, trupele sale rup o parte din teritoriul persan (Vezneh, Lahijan, Urmia, Dashtebil, Oshnu). Chiar sub regimul Junilor Turci, armata otomană, contrar angajamentelor CUP de a susţine revoluţia constituţională iraniană, a cooperat strâns cu tătarii, participând la masacrarea revoluţionarilor iranieni la Maku în 1910. Să amintim că din 1910 conducerea CUP este compusă din indivizi originari din Caucaz, ceea ce poate explica apropierea dintre elementele turcofone de fiecare parte a Araksului. FRA a suspectat mereu această poziţie cel puţin echivocă din partea turcilor şi, chiar dacă s-a aliat cu CUP, a dezvăluit imediat ameninţarea panturcismului propovăduit de sediul unioniştilor din Salonic şi susţinerea lor în Azerbaidjanul iranian. Atâta timp cât FRA este implicată în revoluţia iraniană, îi este greu să deschidă un front antiturc în frontul împotriva reacţionarilor iranieni. Dar de la moartea lui Yeprem Khan în 1912, răzbunat de Keri, care şi-a luat sarcina să-i lichideze pe asasini, FRA a făcut cale-ntoarsă în Persia, lăsând această responsabilitate conducerii locale şi considerând de altfel că regimul iranian devenea din ce în ce mai conservator.

în plus, delegaţii vor să aştepte Congresul al III-lea al CUP înainte de a se pronunţa. Acesta va avea loc în octombrie 1911 la Salonic, şi în funcţie de orientarea sa, şovină sau democratică, FRA va lua o poziţie în mod public.

în sfârşit, în procesul de apropiere de Rusia, a cedat oare FRA la o cerere venită dinspre Sankt-Petersburg de a rupe relaţiile cu CUP pentru a avea o perspectivă de cooperare bilaterală mai rodnică? Urmând o logică cronologică, şirul evenimentelor poate să vină în sprijinul unei astfel de ipoteze. Reprimată în Caucaz, FRA ia decizia de a o rupe cu CUP în septembrie 1911, fără să o anunţe în mod public, dar făcând în aşa fel încât informaţia să ajungă la urechile autorităţilor ruse. Astfel, FRA se aşteaptă în schimb ca Rusia să oprească arestările şi să elibereze prizonierii la procesul răsunător care începe în ianuarie 1912. Atunci când, în cursul anului, se dă un verdict clement ce corespunde aşteptărilor sale, par întrunite condiţiile pentru a se anunţa în cursul verii lui 1912 ruperea relaţiilor cu CUP.

In aceste împrejurări, aminteşte Agnuni, există trei soluţii: fie ruperea imediată a relaţiilor cu CUP; fie ameninţarea cu ruperea lor; fie exprimarea unei nemulţumiri. Pentru Varan- dian şi Yereţian, trebuie să se mizeze pe cooperarea cu elementele progresiste din CUP, ceea ce ei numesc „stânga[11], adică partizanii otomanismului de deschidere. Varandian aminteşte şi că orice rupere de CUP ar fi foarte prost văzută în Occident, începând cu Jean Jaures, cel mai turcofil dintre conducătorii socialişti europeni. Pentru Dicran, Vramian şi Şarikian, FRA nu este în măsură să se despartă, ea nu este destul de robustă pentru a lua o astfel

de poziţie. Trebuie mai întâi să se gândească la întărirea ei în *Yerkir*. Pentru Agnuni, omul acordurilor de la Paris, este obligatoriu să fie menţinute relaţiile, dar să fie mai precişi în memorandumul pe care propun să-l înainteze CUP, ca bază a unei noi alianţe sau a unei separări în caz de refuz. în ce-l priveşte, Aram Manukian crede că trebuie mutată direcţia alianţei din oraşe către sate. Dat fiind că CUP şi FRA au instituit un comitet mixt secret, este firesc ca el să fie lărgit spre vilaiete pentru a se preveni orice distrugere în sate, unde mor între 8 şi 10 armeni pe săptămână în această Turcie a Junilor Turci.

In faţa acestui cor care îndeamnă la prudenţă, singur Derde- rian, delegat din Trabzon, face notă discordantă, propunând pur şi simplu o rupere imediată de CUP, considerând că nu mai este nimic de aşteptat de la acesta şi că trebuie urmat exemplul PSDH, care, deşi nu a semnat niciodată nici cea mai mică

alianţă cu CUP, nu a avut de suportat nici cele mai neînsemnate represalii. La sfârşitul unei dezbateri furtunoase, congresul general adoptă în final o măsură ce pune condiţii. FRA va prezenta un memorandum la următorul congres al CUP, va colabora cu stânga unioniştilor, va intra într-o opoziţie constructivă, îşi va asuma sarcina de a dialoga cu CUP, lipsindu-i astfel pe deputaţi de acest monopol, şi se va întări în *Yerkir,* fără să reţină totuşi amendamentul lui Aram Manukian. Dacă nu va obţine nici un rezultat la finele Congresului CUP, ea va anunţa public ruptura.

Este ruptura!

DIVORȚUL S-A PRODUS ÎN IULIE 1912. în scrierile lor, Vahan Papazian şi Varandian se preocupă să prezinte ruptura ca rezultatul unui proces de decădere a statului. Acesta din urmă nu a ştiut să combată „laxismul" autorităţilor de la sate, „indiferenţa" funcţionarilor în faţa abuzurilor şi a caracterului arhaic al societăţii otomane, fără să mai vorbim de faptul că CUP a renunţat să transforme în mod democratic viaţa politică din imperiu, aşa cum o atestă concluziile celui de-al IlI-lea Congres al său, cu totul de partea principiului de omogenizare turcă. De fapt, atacurile CUP îi afectează şi pe parlamentarii armeni, şi pe conducătorii FRA, inclusiv persoane apropiate unioniştilor, precum militantul „Carmen", molestat la Taron. Vartkes Serungulian însuşi, prietenul lui Talaat, în ciuda imunităţii parlamentare, este închis pentru patruzeci şi opt de ore, în calitatea sa de director al ziarului *Azatamart,* cenzurat de guvern. între 1911 şi 1914, acest cotidian a apărut sub diverse titluri: *Pakin* în 1911, *Butania* în 1912, *Haraceamart* în 1913, *Aztag* în 1913, *Meghu* în 1913 şi *Şanţ* în 1913-1914.

Simţind că vântul bate în altă direcţie, FRA se hotărăşte din 1911 să intre treptat în clandestinitate şi să-şi transfere încetul cu încetul centrul decizional în provinciile orientale, începând prin crearea unui comitet de autoapărare compus din Rostom, Antranik, Vartan, Hraci Tiriakian şi Mar, care deţine

efectiv puterea în *Yerkir* din 1912. Această repliere pare cu atât mai justificată cu cât riscul aprinderii Balcanilor este perceput ca iminent de când Rusia şi Anglia încurajează popoarele din Europa Centrală să se ridice împotriva autorităţii otomane. în această privinţă, formarea coaliţiei balcanice (Bulgaria, Grecia, Serbia, Muntenegru), între martie şi octombrie 1912, este un semn lipsit de orice dubiu care anunţă conflictul ce se pregăteşte. Eşecul usturător al armatei otomane „reformate" grăbeşte întoarcerea CUP pe scena politică şi contribuie la înrădăcinarea politicii naţionaliste a guvernului.

Mesajul publicat în *Droşak* în septembrie 1912 şi adresat de către FRA Federaţiei Socialiste din Salonic, Partidului Social-Democrat din Palestina, „popoarelor muncitoare din Balcani şi din Asia Mică" vizează de fapt autorităţile otomane, pe care Daşnak le condamnă pentru „poziţiile lor belicoase, în vreme ce situaţia din Balcani reprezintă o primejdie pentru pacea mondială". Căci FRA se opune cu îndârjire războiului. Acest război, devenit fapt cotidian pentru populaţia otomană din 1911, îi permite guvernului turc să-şi întărească treptat dominaţia asupra societăţii. El face în acelaşi timp să devină din ce în ce mai precară situaţia armenilor, ai căror conducători, daşnaki sau nu, îşi dau toată silinţa ca să evite prelungirea haosului. Ei se tem, într-adevăr, ca războiul să nu mărească instabilitatea politică a ţării şi fluxul de imigranţi musulmani spre provinciile orientale.

FRA este totuşi mai încolţită decât ceilalţi, căci cu această ocazie ea trebuie să renunţe la susţinerea mişcărilor revoluţionare din Balcani, cu care întreţinea vechi legături. A întoarce spatele acestor vechi tovarăşi de drum înseamnă totodată a păstra în ochii autorităţilor otomane imaginea elevului ascultător, în vreme ce un sprijin dat revoluţionarilor poate părea o trădare orientată împotriva integrităţii teritoriale a ţării. Cu atât mai mult cu cât tabăra insurgenţilor este susţinută de Rusia. FRA este sfâşiată încă o dată între două tendinţe. Ruben şi alţi militanţi vor să profite de conflictul din Balcani pentru a ridica o miliţie armenească contra Imperiului Otoman. Biroul occidental respinge propunerea lor. Agnuni şi ceilalţi moderaţi nu vor să provoace neîncrederea turcilor şi preferă să păstreze o linie legitimistă prudentă. Armatele otomane sunt încrezătoare. Ele sunt convinse că statele balcanice nu ar putea să reziste în faţa soldaţilor turci căliţi în războaie. Războiul care începe la 17 octombrie 1912 aruncă ţara în cele mai grele situaţii. Primele înfruntări sunt în avantajul celor trei state coalizate - Bulgaria, Serbia şi Grecia -, susţinute de Muntenegru. Armata otomană este înfrântă.

în ciuda poziţiei sale legitimiste, FRA închide ochii la formarea batalioanelor de voluntari armeni aflate sub conducerea lui Antranik şi a tânărului Karekin Njdeh. Acesta din urmă este un fost student la Sankt-Petersburg, fost deţinut în Caucaz şi sublocotenent în armata bulgară. La presiunea României neutre şi a Bulgariei beligerante, comitetele daşnak din Balcani organizează formarea de batalioane. Din 1906, Sarafov pusese în legătură daşnakii cu Ministerul bulgar al Apărării, căruia FRA îi propune să creeze o Şcoală militară daşnak în Bulgaria, într-o fostă mănăstire, lângă muntele Rila, la jumătatea drumului dintre Plovdiv şi Sofia. Ideea a încolţit în mintea conducătorilor daşnaki din Statele Unite, Vahagăn Datevian şi Djelalian, aflaţi în strânse legături cu Antranik şi Ruben Zar- tarian, stabiliţi în Balcani. Aceştia din urmă primesc suma de 40 000 de dolari pentru realizarea proiectului, a cărui localizare nu se bucură de asentimentul revoluţionarilor macedoneni. Mănăstirea este situată la doar un kilometru de frontiera cu Imperiul Otoman şi zona este controlată de către rivalii lui Sarafov. O alegere care va avea drept consecinţă închiderea Şcolii.

Dar în primul semestru din 1906, daşnakii nu au decât un lucru în minte când îşi inaugurează instituţia militară: să formeze cadre militare, sub conducerea unui director, Boghos Boghosian, ofiţer al armatei bulgare şi nepot al lui Bedros Se- mergian, şi să le trimită în *Yerkir*. Ministerul bulgar al Apărării ceruse discreţie totală. Or, unul dintre profesori, Nikolai Panov, alias „Rashit“, se arată deosebit de exuberant şi indiscret când se plimbă în exteriorul Şcolii, deseori în uniformă, deşi autorităţile bulgare impuseseră purtarea unor ţinute civile în afara instituţiei. După zece luni de funcţionare, Şcoala militară a FRA trebuie să-şi închidă porţile. Din cauza lui Nikolai Panov, Şcoala se pomeneşte în centrul unor tensiuni intermacedonene şi, pe nesimţite, FRA pierde încrederea mişcării revoluţionare macedonene. Pe de altă parte, ambasadorul Imperiului Otoman a intervenit pe lângă guvernul bulgar pentru a obţine închiderea instituţiei. La începutul anului 1907, aceasta din urmă este jefuită în întregime de Nikolai Panov, şi cei 80 de elevi ofiţeri se trezesc în stradă. FRA, reunită la Congresul general de la Viena, ordonă uciderea lui Nikolai Panov şi încredinţează operaţiunea unor foşti elevi ofiţeri. în ciuda unor lungi căutări, ei nu pot pune mâna pe „Rashit". Acesta reapare în Iran, alături de constituţionalişti şi chiar de Yeprem Khan, care, după ce a alertat conducerea, nu poate totuşi să-l prindă şi să-l ucidă. Panov şi-a găsit într-adevăr refugiu în armata rusă. Colaborarea cu bulgarii nu s-a limitat la această Şcoală militară. în 1908, Agnuni, Antranik şi macedonenii sunt însărcinaţi de conducerea FRA să-şi procure fonduri pentru cumpărarea unei corăbii destinate aducerii materialului şi a oamenilor pe frontul caucazian, via portul Trabzon, având complicitatea CUP. Antranik intră în contact cu armeni bogaţi de la Viena, Vama şi Paris. Dar după mai multe luni de filaj, Ohrana reuşeşte să se infiltreze în reţea şi să saboteze proiectul de cumpărare a corăbiei.

O disidenţă alături de bulgari, împotriva Imperiului Otoman

ÎNTORS DIN EGIPT ÎN 1912, Antranik se stabileşte la Sofia şi întâlneşte un ofiţer din armata bulgară, K. Vartazarmian, care insistă asupra necesităţii de a se implica în conflictul împotriva Imperiului Otoman. Primele contacte se stabilesc la Plovdiv, în prezenţa lui Leon Fenergian şi a lui Asadur Bedikian, doi membri ai comitetului daşnak din Bulgaria, care acceptă propunerea de la Sofia cu condiţia să nu fie vorba decât de cetăţeni bulgari. Primele grupuri de voluntari au apărut deja la Sofia, sub conducerea lui Ghugas Minasian, un daşnak local, în timp

ce alte contacte se fac între Onik Karakeuzian şi comandantul garnizoanei din Plovdiv. Batalionul, constituit din 300 de oameni şi din voluntari bulgari, comandaţi de Antranik şi Karekin Njdeh, este adunat la Plovdiv la sfârşitul lui octombrie. El se remarcă în mai multe bătălii, în special în cea din 15 noiembrie 1911a, în cursul căreia Antranik şi oamenii săi i-au făcut prizonieri pe toţi cei din divizia lui Haver Paşa. De la 16 decembrie 1911a la 20 ianuarie 1913, apoi de la 29 ianuarie la 22 martie 1913, batalionul armean a staţionat pe litoralul Mării Marmara. Faptele de vitejie ale lui Antranik fac obiectul mai multor reportaje din presa străină.,Antranik era sufletul trupei, magnific în uniforma de campanie de culoare gri şi cu căciula de caracul (astrahan)", povesteşte de exemplu tânărul Troţki, reporter de război în 1912—1913 pentru *Kievskaia Misl,* un ziar din Kiev, în Rusia. De câţiva ani, Antranik s-a îndepărtat de FRA. Rămânând în continuare membru al partidului, el îşi permite câteva gesturi de indisciplină, cum sunt absenţele sale repetate la al IV-lea Congres general de la Viena în 1907 sau pur şi simplu absenţa sa la al Vl-lea Congres general de la Constan- tinopol, în 1911, fără măcar să se sinchisească să răspundă la invitaţie. în acest război balcanic, ca şi în ce priveşte acordurile cu Junii Turci din 1907 şi 1909-1910, Antranik se opune poziţiei oficiale a partidului, care preconizează neutralitatea şi respectarea angajamentelor cetăţenilor armeni ai imperiului. Antranik rămâne convins că armenii pot scoate un profit maxim din acest război.

în acelaşi timp, de la ruperea relaţiilor cu CUP, FRA urmează o altă strategie: apărarea intereselor naţionale. Ea constă în apropierea de alte partide armeneşti şi prezentarea unei înfăţişări unitare în ochii guvernului Junilor Turci şi ai puterilor străine. Astfel, aşa cum FRA salută intrarea unuia dintre ai săi, Aristakes Kasparian, în Consiliul politic condus de liberalul Stepan Karaian, reales în noiembrie 1912, ea doreşte să menţină această dinamică spre unitate, ce-şi atinge apogeul odată cu organizarea celei de-a o mie cinci şutea aniversări de la naşterea lui Mesrop Maştoţ, în 11 octombrie 1913, la Constan- tinopol. Acest aspect al unităţii armeneşti contrastează cu rebeliunile grecilor din Smirna, ale arabilor şi ale kurzilor, în momentul în care armata otomană este în plină derută în Balcani. Slăbite atât pe frontul extern, cât şi pe cel intern, forţele turceşti nu sunt în măsură să înăbuşe toate focarele de tensiune. Catastrofa aceasta antrenează căderea cabinetului lui Gâzi Muhtar, înlocuit cu bătrânul Kamil Paşa, anglofil notoriu, care semnează, graţie medierii de către Tripla înţelegere (Antanta), un armistiţiu cu bulgarii la 3 decembrie 1912 şi trebuie să se ducă la Londra în aprilie 1913 ca să semneze acordul ruşinii.

Uniţi în efort şi ţinând cont de înfrângerea armatelor otomane, armenii întreprind un ultim demers pe lângă noul guvern. Ei publică un raport asupra stării armenilor începând cu 1908, care nu produce nici un efect asupra Junilor Turci. Armenii sunt puşi la zid. în acest context al conflictului mocnit, redevine actuală chestiunea reformelor în Armenia turcească. Dar FRA nu-şi asumă răspunderea, căci de la criza din Adana partidul s-a discreditat în ochii mediilor politice din capitală, care i-au reproşat alianţa prelungită cu CUP. Uniunea este în dificultate: şedinţa din 21 decembrie 1912 a Camerei Naţionale, în sânul căreia FRA este în minoritate, marchează o cotitură în viaţa armenilor din Turcia. în acea zi, delegaţii armeni hotărăsc cu uşile închise, la îndemnul liberalilor Karaian şi Krikor Zohrab, să internaţionalizeze Chestiunea Armeană, în speranţa prevenirii oricărui masacru asupra armenilor, făcând astfel presiuni asupra autorităţilor otomane. Este chiar ceea ce o deranjează pe FRA.

Acest demers al Camerei Naţionale se înscrie într-o perspectivă autonomistă. Legat de acest subiect, *Droşak* îşi exprimă cea mai vie nelinişte prin pana lui Varandian, care se întreabă: „Trebuia oare să ne adresăm Europei? Dar Europa s-a săturat de plângerile noastre, câtă vreme noi nu dăm nici un semn de viaţă ca să răspundem la lovituri prin lovituri." FRA nu vrea să reînceapă comedia articolului LXI al Tratatului de la Berlin. Vahan Papazian crede şi că, în această situaţie, trebuie să se evite ca ei să devină un instrument în mâinile cancelariilor europene, ale căror greşeli Imperiul Otoman se pricepe perfect să le exploateze. Se formează pe loc un comitet secret din care fac parte arhiepiscopul Yeghişe Turian, reverendul Krikoris
Balakian, Stepan Karaian, Voskan Mamikonian, Levon De- mirgibaşian, Murad Boyagian pentru PSDH şi Vahan Papazian pentru FRA. Krikor Zohrab nu este membru, dar el va juca un rol crucial în această afacere a reformelor.

Dar ce se petrece cu armenii din Caucaz? Şi acolo se pune problema reactualizării reformelor. Dar dacă la Constantinopol FRA este în urmă cu acest dosar, la Tbilisi o va lua înainte. Intr-adevăr, după procesul FRA din 1912, nimic nu pare să mai oprească mişcarea de apropiere care a început între ministrul rus al afacerilor externe, Sazonov, viceregele Caucazului, Vo- ronţov-Daşkov, catolicosul Kevork V şi dr. Zavrian, membru în Biroul oriental al FRA. Lucrurile se petrec atât de bine în toamna lui 1912, încât, datorită ruşilor, armenii au câteva iniţiative politice. Catolicosul Kevork V se duce la Nicolae II pentru a-i cere să ridice Chestiunea Armeană în faţa instanţelor internaţionale, şi în mod deosebit la următoarea conferinţă de la Londra, prevăzută pentru aprilie 1913. Armenii creează un Consiliu naţional compus din prieteni ai lui Voronţov-Daş- kov: primarul din Tbilisi, Aleksandr Hatisian, frate cu Constantin Hatisian şi apropiat al FRA; avocatul liberal KD Samson Harutunian, apropiat al lui Boghos Nubar Paşa, el însuşi prieten intim cu

catolicosul Kevork V; istoricul Nikolai Adonţ; poetul Hovanes Tumanian şi trei conducători daşnaki, dr. Zavrian, Arşag Djamalian, Nigol Aghbalian. în minoritate la Constantinopol în sânul Consiliului politic al Patriarhiei, dar majoritară la Tbilisi în sânul Consiliului Naţional Armean, FRA îşi dublează îngrijorarea privind lipsa eventuală de coordonare între instanţe atunci când reîncepe publicarea ziarului *Pro Armenia* în decembrie 1912 cu titlul *Pour Ies peuples d'Orient /Pentru popoarele din Orient,* fără Pierre Quillard, decedat în februarie, şi avându-i în conducere pe Victor Berard, Francis de Pressense şi Varandian. Cât despre Jaures, el este mai puţin implicat în Chestiunea Armeană, căci este preocupat mai mult de eliminarea din Turcia a idealului democratic. în fine, mai mulţi deţinuţi armeni condamnaţi la exil se întorc acasă după graţierea dată de ţar, iar presa armeană nu se mai află sub ameninţarea cenzurii şi-şi exprimă deschis rusofilia.

înfrângerea turcilor nu este înghiţită de spiritele unioniste. CUP vrea să încerce totul pentru a împiedica guvernul lui Kamil Paşa să se ducă la Londra şi să pună la mezat integritatea teritorială a imperiului. Partidul se mobilizează şi-şi găseşte salvarea în apărarea patriei. Trezirea CUP se soldează cu un puci pregătit cu multă grijă: în 23 ianuarie 1913, Enver Paşa şi un detaşament de soldaţi năvălesc în sala consiliului de miniştri, îl doboară pe Nazim Paşa, ministrul apărării, şi, cu revolverul în mână, îl obligă pe Kamil Paşa să demisioneze. Câţiva miniştri, printre care Gabriel Noradunghian, reuşesc să scape printr-o uşă aflată la cealaltă extremitate a sălii de consiliu. Şevket Paşa devine mare vizir, în timp ce Talaat Paşa este numit la Interne, Enver Paşa la Apărare şi Djemal Paşa ca guvernator al Constantinopolului. CUP va avea de acum înainte puterea până la sfârşitul Primului Război Mondial.

FRA profită de situaţie ca să-şi intensifice intrarea în clandestinitate şi îşi transferă în mod discret arhivele de la Constan- tinopol către provinciile armene. CUP simte fragilitatea puterii sale. Pierderea Adrianopolului la 28 martie 1913 şi puţina sa influenţă asupra lui Şevket Paşa, care nu este unionist, îl constrâng totuşi să menajeze partidele care îi sunt mai puţin ostile. Printre acestea, FRA ocupă o poziţie bună, chiar dacă eforturile CUP se dovedesc inutile. Aşa cum scrie *Droşak* în aprilie 1913:
In mod sistematic, de patru ani, guvernul Junilor Turci a distrus toate eforturile noastre, sinceritatea şi încrederea noastră. Au fost folosite toate alternativele. CUP a mers mai departe decât Abdul Hamid II. Noile sale metode ne-au secătuit sângele. Tineri sau bătrâni, turcii vor reuşi să-i anihileze pe armeni. După patru ani de politică, FRA este convinsă că partidul CUP este mai cinic şi mai periculos decât Abdul Hamid II.

Pe scurt, Christapor afirmase deja în octombrie 1900 ceea ce constată FRA în aprilie 1913... în ciuda amărăciunii ce răzbate din acest editorial al ziarului *Droşak,* au avut loc mai multe întâlniri între FRA şi CUP. Dar în pofida realelor talente de seducător ale lui Talaat, acestea nu vor ajunge la nici un rezultat concret şi constau în a „pune o pernă pe capul armenilor", scrie Boyagian. Dar vremurile se schimbă, cucerirea Adrianopolului de către bulgari îl obligă pe marele vizir Şevket Paşa să semneze Tratatul de la Londra la 30 mai 1913. Imperiul Otoman nu mai deţine mijloacele de a se opune intervenţiei Triplei înţelegeri. Guvernul reuşeşte cel mult să încetinească procesul negocierilor. între liberalul Kamil şi militarul Şevket, Sublima Poartă şovăie între concilierea cu europenii privind reformele, dorind să aţâţe disensiunile dintre aceştia după metoda hamidiană moştenită, şi intransigenţa faţă de europeni pentru a le torpila proiectul simţit ca o formă deghizată de dezmembrare. Stă mărturie crearea în 1912 a unei Uniuni de Apărare a Drepturilor Provinciilor Orientale, compusă din 50 de deputaţi, în majoritate kurzi, afiliaţi lui Kamil şi Şevket.

Nemulţumit atât pe frontul intern (chestiunea reformelor), cât şi pe frontul extern (pierderea Adrianopolului), CUP este mânios şi încearcă să-şi poleiască blazonul şi să-şi sprijine puterea pe ierarhia de stat. Toate căminele turceşti sunt cuprinse de revoltă la anunţarea semnării „ruşinosului" Tratat de la Londra. La 11 iunie 1913, adică la douăsprezece zile după ce-l parafase, marele vizir Şevket Paşa este asasinat la ieşirea din Ministerul Apărării. CUP îi acuză pe liberali de crimă şi începe o vastă acţiune poliţienească în urma căreia câteva sute de persoane ajung la închisoare. Prinţul Sabaheddin este exilat la Geneva, în vreme ce Salih Paşa, nepot prin alianţă al sultanului, precum şi alţi 22 de invidizi sunt spânzuraţi. Pentru prima dată din 1908, marele vizir, Said Halim Paşa, a ieşit din rândurile CUP, care suspendă toate partidele politice şi impune o dictatură în momentul în care războiul reîncepe în Balcani.

Noi represiuni împotriva armenilor

DE ACEASTĂ DATĂ, NOROCUL LE SURÂDE UNIONIŞTILOR. Un continuu dezacord între sârbi şi greci permite, într-adevăr, Imperiului Otoman să ia înapoi Adrianopolul de la bulgari la 22 iulie 1913. în urma acestui fapt, beligeranţii semnează
Tratatul de la Mariţa pe 29 septembrie. CUP iese neîndoielnic întărit din această încercare. în timpul acestui al doilea război din Balcani, FRA organizează al VH-lea Congres general al său, din 17 până în 24 august 1913, la Erzurum, în ciuda presiunilor lui Talaat, care dorea ca el să aibă loc la Constantinopol pentru a putea supraveghea mai bine dezbaterile. Este vorba despre cel mai scurt congres din istoria FRA, dar e departe de a fi cel mai puţin interesant. Din cei 18 delegaţi aşteptaţi, doar 14 au putut face deplasarea.

Se află aici neclintiţii Rostom, gazda congresului, Armen Garo, originar din Karin, Zavarian, Vra- mian, Aram Manukian, Varandian, Arşag Djamalian şi Ruben. Sunt şi figuri noi, ca Nigol Aghbalian, Paşayan, Kulhatanian şi Kaputikian, tatăl poetei din Armenia sovietică9, Sylva Kapu- tikian. Acest congres general pune în lumină degradarea neîncetată, începând cu 1911, a situaţiei populaţiilor din provinciile armeneşti. Jafuri, silnicii, exproprieri de pământ formează suferinţa zilnică a satelor armeneşti, ale căror plângeri curg către Patriarhie. în apelurile lor la ajutor, conducerile locale ale celor trei partide armeneşti (FRA, PSDH, ADL) îi somează pe unionişti să intervină şi îi informează că de acum înainte ele nu mai recunosc administraţiile locale implicate în persecuţiile împotriva armenilor.

Celălalt punct de pe ordinea de zi este crearea unui al treilea Birou, Biroul Armeniei, alături de Biroul occidental şi de Biroul oriental. Pentru prima dată, FRA implantează în *Yerkir* un organ executiv, semn că partidul se concentrează pe nucleul său dur şi că trebuie anticipat orice blocaj diplomatic legat de reforme în vilaietele armeneşti. Este deci acordată prioritate întăririi federaţiilor din *Yerkir,* organizării autoapărării şi acţiunilor clandestine a căror punere în practică este încredinţată lui Ruben, pentru regiunea Muş-Sasun, lui Dro, pentru Baiazed, lui Aram, pentru Van, lui Rostom şi lui Pilos, pentru Erzurum. Cum casieriile sunt goale, se revine la fondul militar. Din 1911, Biroul oriental are o ramură la Erzurum, întrupată de Rostom. Din 1913, un birou special protejează cele şase

9 Viitoarea Armenie sovietică (n. t.).

vilaiete, precum şi pe cel din Trabzon. Biroul oriental (Tbilisi) se ocupă de Rusia şi Iran, în timp ce Biroul occidental (Constan- tinopol) îşi exercită puterea asupra coloniilor armeneşti din exil şi din Turcia occidentală. Din nou Zavarian este ales în Biroul occidental, dar abia îşi ia în primire un al şaptelea mandat în fruntea partidului în care este din 1890, că moare răpus de o hemoragie cerebrală la 15 octombrie 1913, în drumul pe care îl face spre sediul FRA, la Constantinopol. „Niciodată n-au avut loc funeralii aşa de impunătoare", scrie Varandian în *Pour Ies peuples d'Orient* pe 10 noiembrie 1913. Trupul său este transportat de la Constantinopol la Tbilisi. Pe tot traseul au loc scene emoţionante, la Trabzon, la Batumi. Ajuns la Tbilisi, cortegiul s-a îndreptat spre cimitirul Hodjivank, panteonul armenilor din Caucaz. „Amintirea unui astfel de om este nepieritoare. Zavarian, neobositul şi întreprinzătorul militant, va continua să acţioneze chiar şi din mormânt... Oamenii mari nu mor", încheie Varandian, care prezidează o seară comemorativă pe 7 decembrie 1913 la Paris, pentru a aduce un ultim omagiu „sfântului laic" al FRA, în prezenţa a numeroase personalităţi, printre care Arşag Ciobanian şi Victor Berard.

Cu moartea lui Zavarian, FRA îşi pierde capacitatea de autocritică şi simţul măsurii, acea prudenţă care uneori confundă revoluţia cu conformismul, dar permite deseori să fie ocolite obstacolele. Şi sub domnia dictatorială a CUP se va simţi lipsa vigilenţei lui Zavarian. Căci, dintr-odată, cabinetul Junilor Turci al lui Said Halim ia măsuri de represiune împotriva armenilor. La fiecare întâlnire dintre FRA şi CUP este pusă pe tapet chestiunea integrităţii imperiului. Astfel, atunci când Vartkes şi Agnuni, însărcinaţi de Comitetul secret al Patriarhiei să menţină dialogul cu CUP, întâlnesc conducerea mişcării unioniste, aceasta ameninţă cu represalii de necontrolat în provincii. Totuşi, CUP invită FRA, prin intermediul deputatului unionist Bedros Halagian, să vorbească despre chestiunea reformelor pentru prima dată după ruperea relaţiilor bilaterale. întâlnirea are loc la domiciliul lui Halagian. Talaat, Halii şi Midhad Şiikrii încearcă să-i convingă pe Agnuni,
Vartkes şi Armen Garo de sinceritatea lor şi de primejdia pe care o reprezintă colaborarea cu ruşii. O a doua întâlnire este organizată în saloanele hotelului din Insula Prinţilor, între Djemal Paşa, pe de o parte, şi, de cealaltă, Vahagăn Date vian, prieten intim al liderului unionist, Armen Garo, Agnuni, Vartkes, Hraci Tiriakian şi Vahan Papazian. Djemal se stră duieşte să le demonstreze că demersul armenilor este destinat eşecului:
Lucraţi în slujba ruşilor. Aceştia vor scoate repede castanele din foc. Aţi declanşat problema integrităţii Imperiului Otoman. Noi suntem la strâmtoare. Nu putem satisface cererile armenilor. Trebuie să înţelegeţi acest lucru, nu să ne strângeţi de gât. Străinii vor profita de starea noastră de slăbiciune. Trebuie să înţelegeţi că nu ne vom putea mulţumi cu o atare poziţie din partea voastră. Consecinţele pot fi iremediabile.

întâlnirile care au urmat, ca aceea dintre Djavid Bei, ministru de finanţe, şi corespondentul la Paris al ziarului *Azatamart,* Parsegh Şahbaz, ilustrează starea de confuzie a autorităţilor otomane. Junii Turci par să arate o oarecare maleabilitate. Djavid Bei afirmă că guvernul otoman este dispus să satisfacă cererile armenilor şi că Talaat a anunţat trimiterea a 500 de noi agenţi de poliţie în provinciile armeneşti pentru a asigura securitatea locuitorilor. Aceeaşi înţelegere apare şi în negocierile privind repartiţia locurilor din parlament pentru viitoarele alegeri legislative, din februarie 1914. Semn vizibil de degradare a relaţiilor dintre FRA şi CUP este acordul încheiat direct între Talaat şi Consiliul politic al Patriarhiei, stipulând 16 locuri pentru armeni şi promovarea unui deputat armean ca vicepreşedinte al Adunării Naţionale.

Se menţin totuşi contacte frecvente cu elementele cele mai deschise din CUP. Totuşi, conducerea FRA nu are încredere în parlamentarii care dau zilnic târcoale unioniştilor, în ciuda ruperii relaţiilor dintre cele două partide, şi dovada concretă se arată în momentul alegerilor. Deşi FRA i-a criticat aspru pe cei patru deputaţi ai săi, aceştia rămân candidaţii propuşi de partid, dar CUP se opune realegerii lui Armen Garo la Erzurum, căci rolul său în dosarul reformelor nu este pe gustul ministrului de interne, Talaat, care profită de absenţa lui - el este în Europa - ca să facă să fie ales în locul său un personaj mai docil, un anume Madatian. Considerat unul dintre cei mai apropiaţi de CUP, Armen Garo va deveni unul dintre cei mai îndârjiţi opozanţi ai săi.

Eforturile armenilor pe lângă cancelarii costă bani. Boghos Nubar Paşa străbate Londra, Berlinul şi Parisul, în timp ce dr. Zavrian face naveta între Sankt-Petersburg, Tbilisi şi Constantinopol. în timpul unei întâlniri a acestuia cu şeful diplomaţiei ruse, Sazonov, la Constantinopol, cel din urmă îi recomandă să facă totul pentru ca „armenii să treacă în ochii europenilor drept martiri, nu revoluţionari". Vizita lui Djavid Bei în Franţa, venit pentru a obţine un împrumut şi a acoperi o datorie otomană, este un fiasco. Parisul şi Sankt-Petersburgul fac presiuni asupra Constantinopolului să subvenţioneze prin credite reglementarea problemei armeneşti. Este momentul în care Victor Berard şi Varandian hotărăsc să dea din nou publicaţiei lor armenofile titlul original, *Pro Armenia,* care va apărea până la începutul Marelui Război. Izolat, Imperiul Otoman îşi înăspreşte poziţiile şi guvernul încearcă chiar să se infiltreze în Comitetul Camerei

Naţionale a Patriarhiei. Luând act de poziţia hotărâtă a armenilor, care nu mai acceptă să se mulţumească cu promisiuni vagi fără nici o urmare, şi în faţa fermităţii puterilor europene, guvernul sporeşte numărul măsurilor ostile. El decretează boicotarea produselor şi a comerţului armenesc şi încearcă să distrugă Consiliul politic atrăgând anumite personalităţi, precum patriarhul Maghakia Ormanian. Lui Vahan Papazian, pe care Consiliul politic îl trimite la prelat pentru a-i cere să nu mai dea curs acestui gen de invitaţii, Ormanian îi răspunde:

Ştiu unde vor ei să ajungă. Am o reputaţie proastă la daşnaki, dar ştiinţa mea despre instituţiile armeneşti nu este aşa de precară, încât să le ies în întâmpinare sau să-rm bag nasul unde nu trebuie. Am încă capul pe umeri.

în faţa acestor eşecuri, Said Halim şi Talaat se resemnează acceptând principiul garanţiilor europene, dar propun la rândul lor un proiect alternativ de reformă pentru toată Asia Mică, având-l ca supraveghetor general pe Djavid Bei sau pe Bedros Halagian. Obiectivul turcilor este clar: să dizolve Chestiunea Armeană intr-un program general de reforme şi să împiedice amestecul străin. Guvernul unionist speră astfel să atragă Anglia de partea sa şi să spargă coaliţia europeană. El încearcă şi să o atragă pe FRA, fosta sa aliată. în cursul unei discuţii cu Agnuni şi Vartkes, Talaat îi ameninţă pe armeni cu represalii:

Dacă tot nu ne înţelegeţi şi continuaţi să cereţi ajutor de la străini, să ştiţi că rezultatul este acelaşi, pentru că există mii de modalităţi de a-i zăpăci.

Şi nu este singurul care se arată ameninţător. în decembrie 1913, Djemal Paşa îi aminteşte lui Vartkes că „dacă armenii insistă cu controlul Europei, vom fi constrânşi să acceptăm. Dar musulmanii din cele şase vilaiete în chestiune se vor ridica şi 300 000 până la 400 000 de armeni vor fi masacraţi. Probabil că ruşii, profitând de situaţie, vor anexa [atunci] provinciile". Acelaşi tip de ameninţare apare în discuţia pe care o au a doua zi Armen Garo şi Sarkis Minasian cu Midhat Paşa şi Kuciuk Kemal: „Dacă izbucneşte cel mai mic incident în provincii, noi vom începe din nou, imediat, acţiunile teroriste la Constantinopol şi nu vom mai răspunde de nimic", ripostează delegaţia armeană. Primele atentate au avut deja loc, dar şi primele eşecuri. La 31 martie 1913, trei militanţi, Sarkis Kazangian, Dicran Mesagian şi L. Der Muşeghian, îşi găsesc sfârşitul manipulând explozibile la Erzincan. Pentru FRA, înainte de toate este lupta împotriva exodului armenilor, ale cărui proporţii devin îngrijorătoare. De când au reînceput silniciile, mai multe zeci de mii de persoane au părăsit într-ade- văr ţara.

Acordul din 7 februarie 1Q14 privind reformele

CONSTANTINOPOLUL CONTEAZĂ ATUNCI PE GERMANIA şi pe Austro-Ungaria pentru a combate proiectul Triplei înţelegeri. Criza celor două blocuri se întoarce totuşi în avantajul Triplei înţelegeri, în ciuda disensiunilor interne - tabăra franco-bri- tanică se opune ca Rusia să pună mâna pe Asia Mică. Favorabili proiectului de reforme sugerat de armeni, ruşii, francezii şi englezii au păreri diferite asupra formulei care trebuie adoptată, în special asupra problemei esenţiale a garanţiilor. Austriecii şi nemţii preferă, în ce-i priveşte, proiectul turcesc, care exclude orice garanţie de aplicare atribuită unei puteri străine. După lungi negocieri în tot cursul anului 1913, un acord ruso-german este în final pus la punct. Marele vizir Said Halim Paşa se vede constrâns să semneze decretul privind reformele la 7 februarie 1914 şi decretul de numire a celor doi inspectori generali europeni în aprilie 1914. Acordul din 7 februarie stârneşte două reacţii din partea daşnakilor. Oficial, FRA i se opune, căci acesta prevede împărţirea provinciilor armeneşti în două entităţi autonome, Sectorul Nord la Erzurum şi Sectorul Sud la Van. în afară de aceasta, pentru ea [FRA] este o concesie mare acordată guvernului otoman, pe care o atribuie intervenţiei Germaniei. „Ceea ce era un proiect de autonomie", scrie Varandian în *Droşak* în aprilie 1914, „a devenit un proiect de reforme fără conţinut, fără fundament, inert din cauza Germaniei". La Erzurum, Rostom spumegă şi el de mânie împotriva partizanilor unei intervenţii străine, în scrisoarea pe care i-o trimite tânărului său prieten Simon Vraţian, în 12 februarie 1914:

în prezent, ne jucăm de-a reformele! Liderii noştri din Con- stantinopol şi-au pierdut capul. Mi-e frică de represalii, de noi persecuţii. Cine ne va apăra, Europa sau Rusia? Dacă ai noştri, în loc să asmuţă Europa şi Constantinopolul, ar veni în *Yerkir* să se bată cu mizeria, să-i educe pe ţărani, să le dea de mâncare, atunci ar îndeplini cele mai mari reforme. Poporul nostru are nevoie de pace, de pâine şi de electricitate. Iată principala reformă!

în privinţa nominalizării adjuncţilor celor doi inspectori, armenii adoptă poziţia europenilor, adică aceea că este de pre ferat să nu fie numiţi funcţionari ruşi. Ruşii nu insistă de altfel prea mult asupra acestei măsuri. Alegerea maiorului norvegian Nicolai Hoff şi a înaltului funcţionar olandez Louis-Constant Westenenk nu-i mulţumeşte totuşi. Ruşii sperau fără îndoială ca aceşti comisari să provină din ţări mai puţin înfeudate Angliei şi Franţei. Alegerea celor doi europeni nu este nici pe gustul lui Krikor Zohrab, care încearcă înainte de toate să menajeze guvernul otoman şi să evite un amestec supărător pentru securitatea armenilor. încercase o mediere între CUP şi Consiliul politic după întâlnirea lui cu Khalil Bei la ao decembrie 1913, care îi propune să se înţeleagă asupra identităţii celor doi inspectori. Dar reacţia patriarhului, a lui Karaian şi a lui Armen Garo este fără apel: nu!

în afară de aceasta, Talaat sporeşte presiunile pentru a-l îndepărta pe Armen Garo din orice funcţie în echipa de consilieri constituită de inspectorul Nicolai Hoff. La ultima întâlnire dintre Armen Garo şi Talaat, în iunie 1914, ministrul de interne se justifică afirmând că a-l numi pe omul politic armean ca auxiliar al lui Hoff ar însemna să-l facă adevăratul inspector general. Este adevărat că fostul deputat armean se simpatiza cu subofiţerul norvegian şi că acesta din urmă ameninţase chiar că va demisiona dacă Talaat nu accepta candidatura lui Armen Garo. După câteva clipe, Armen Garo îşi iese din fire şi atacă fără menajamente devierea panturcă a CUP:

Nu mai sunteţi pe calea cea bună. Conduceţi Imperiul Otoman spre haos. Cu victoriile repurtate, vă credeţi Napoleon şi Bismarck. Rămâneţi încăpăţânat şi nu ştiţi nici măcar încotro îndreptaţi ţara. Dovezi? Puţin mai înainte nu-i spuneaţi lui Vramian că vă gândiţi să-i turciţi pe kurzi? Cu ce? Cu care cultură? Dacă v-aţi cunoaşte istoria, n-aţi profera asemenea elucubraţii. Uitaţi că sunteţi pe pământurile noastre de numai 500-600 de ani şi că înaintea voastră alte naţiuni le-au traversat: perşii, romanii, arabii, bizantinii. Dacă aceştia nu au putut să-i asimileze pe kurzi, cum veţi reuşi voi să o faceţi? Vara trecută m-am dus în trei vilaiete şi n-am văzut pe toată întinderea decât trei poduri: două sunt vechi monumente armeneşti, al treilea este al lui Tamerlan. N-am văzut nici o urmă a civilizaţiei voastre. Nu este cu putinţă să fii atât de superficial în probleme [atât de] importante ale statului. Cu reformele nu sunteţi sinceri. Credeţi că vom avea încredere în politica voastră de epurare a armenilor prin măsuri economice şi politice pentru a scăpa de Chestiunea Armeană? Conştiinţa noastră naţională este atât de dezvoltată, încât vă vom împiedica să vă atingeţi scopul.

Armenii în general, şi FRA în mod special, savurează bineînţeles acest succes. Cu atât mai mult cu cât ei află, prin corespondentul ziarului *Azatamart* la Paris, că Victor Berard, redactorul-şef al ziarului *Pro Armenia,* a fost contactat de serviciile prim-ministrului francez, Gaston Doumergue. Acesta l-a întrebat „dacă FRA ar fi dispusă să facă servicii Antantei". Imediat, Victor Berard se întoarce spre Varandian pentru a-i prezenta propunerea Republicii Franceze. Dar din prudenţă, conducătorii daşnaki care se întrunesc pe 22 august 1914 la sediul publicaţiei *Azatamart* refuză iniţiativa franceză din loialitate faţă de Imperiul Otoman. Acest demers oficial al Parisului arată că Rusia nu este singura care încearcă să se sprijine pe serviciile armenilor în contextul accentuării tensiunilor.

A-ţi onora datoria de supus otoman

ARMENII RĂSUFLĂ UŞURAŢI prea puţin timp, căci situaţia internaţională se deteriorează rapid. Primul Război Mondial izbucneşte pe 31 iulie 1914. Cei doi inspectori, Westenenk, încă la Constantinopol, şi Hoff, la Van, sunt expulzaţi, lăsând în urma lor o populaţie ameninţată. Conducătorii FRA se aşteaptă la „o mare catastrofă", titrează *Droşak* în numărul său din iulie-august 1914, căci dacă Imperiul Otoman se angajează în conflict, unul dintre teatrele de operaţiuni militare va fi în Armenia. Pentru FRA, Imperiul Otoman nu deţine mijloacele de a rezista puterii de război a Rusiei, aşa cum au arătat-o ultimele conflicte din Balcani. Autorităţile otomane nu încetează să aţâţe locuitorii musulmani împotriva inamicului, fără să asculte apelurile la prudenţă ale lui Vartkes, Zohrab şi Armen Garo.

Atunci când FRA convoacă cel de-al VlII-lea Congres general al său, care se ţine la Erzurum din 27 iulie până în 12 august 1914, guvernul lui Said Halim anunţă deschis că doreşte o cooperare cu armenii împotriva Rusiei. Acceptând să se ţină la Erzurum Congresul general, Talaat crede chiar că dă dovadă de îngăduinţă. Rezoluţiile Congresului general sunt, în orice caz, examinate îndeaproape de serviciile Ministerului de Interne. Cu atât mai mult cu cât acesta aflase deja din gura lui Armen Garo că partidul avea să-şi reînnoiască poziţia luată la al VH-lea Congres general din 1913, recomandând ca în caz de război armenii să-şi îndeplinească datoria civică. Departe de a fi mulţumit de această reafirmare a poziţiei lor, Talaat Paşa declară atunci că „Turcia are de aici înainte libertatea să sufere consecinţele acestui act".

Acest al VlII-lea Congres general se înscrie intr-un context de criză globală. Criză externă: Europa este împărţită în două blocuri şi rămâne de văzut în ce tabără se vor situa micile state şi puterile extraeuropene, şi dintre ele, în primul rând Imperiul Otoman, a cărui strategie se orientează din ce în ce mai mult spre Germania, chiar dacă CUP este împărţit între tendinţe pro-Antantă şi progermane. Prin jocul alianţelor, delegaţii daşnaki află că puterile europene îşi declară război de la 31 iulie. La 2 august 1914, a două zi după declaraţia de război a Germaniei împotriva Rusiei, este semnat un acord secret între Said Halim şi ambasadorul german Wangenheim, dar Djavid Bei şi Djemal - tendinţa probritanică a CUP - nu sunt puşi la curent. Criză internă: o nouă generaţie a luat puterea în sânul FRA şi asupra PSDH se abate represiunea, încât la sfârşitul lunii iulie 1914, toate reţelele sunt deja neutralizate de poliţia otomană. Neliniştea se citeşte deci pe faţa delegaţilor Daşnak, care văd că vântul bate în defavoarea armenilor. Pentru a învinge aceste frământări şi a arăta unitatea partidului, Congresul general ia mai multe măsuri. FRA decide înainte de toate să transfere Biroul occidental (Geneva—Constantinopol) la Erzurum pentru a-şi întări Biroul din Armenia. FRA se va sprijini astfel pe două Birouri, unul la Tbilisi (Biroul oriental), celălalt la Erzurum, cu o antenă la Constantinopol (Biroul Armeniei). Pentru prima dată de când există, Armenia istorică devine astfel centrul de decizie al partidului.

Amintind opoziţia sa faţă de acordul ruso-german din 7 februarie, FRA îşi afirmă din nou poziţia legalistă faţă de Constantinopol. Supuşii armeano-otomani se vor angaja în armata otomană pentru a-şi îndeplini datoria faţă de patrie. FRA adoptă aceeaşi poziţie faţă de ţar în privinţa armenilor din Rusia. „Nu este o politică de neutralitate", aminteşte Vahan Minaho- rian, membru al Partidului Socialist-Revoluţionar şi invitat la dezbateri, „ci este un angajament politic puternic din partea Daşnakţutiun", de care va rămâne legat până la moarte. Pe când intrarea în război a Imperiului Otoman nu este decât o chestiune de săptămâni, Varandian imaginează două situaţii posibile: „Dacă Tripla înţelegere va învinge, dezmembrarea Imperiului Otoman va continua. Dar dacă va triumfa Tripla Alianţă, Turcia îşi va recupera teritoriile din Balcani, din Cau- caz şi din Africa."

în fine, o ultimă dispoziţie importantă, la sfârşitul celor douăzeci şi opt de şedinţe încordate, al VlII-lea Congres general nu se pronunţă asupra creării de batalioane armeneşti. Dezbaterile sunt împărţite, climatul s-a deteriorat, fiecare tendinţă încercând să profite de contextul de război. Desigur, nu toate vocile din partid sunt prezente la Erzurum, dar autoritatea lui Rostom s-a impus în dezbateri. Făcând parte dintre daşnakii de stânga apropiaţi de socialiştii europeni ostili războiului, Rostom propovăduieşte pacea. „Vă rog, să încercăm să obţinem cinci până la zece ani de pace şi armenilor nu le va mai fi frică", repetă el în faţa delegaţilor dezbinaţi. Mai întâi este curentul de partea Antantei, cu Ruben Zartarian şi Agnuni. Este şi curentul prorus, întruchipat de Hamazasp. Este, în fine, curentul proturc, cu Ruben, a cărui poziţie deosebită surprinde pe toată lumea şi este pusă pe seama excentricităţii sale. După mai multe şedinţe furtunoase, Rostom reuşeşte să-şi impună strategia şi convinge Congresul să nu se pronunţe în această chestiune delicată, lăsând ca ea să fie examinată de o comisie specială compusă din nouă persoane, din care fac parte deputatul daş- nak Arşag Vramian, Agnuni şi el însuşi, cu sarcina de a organiza în acest sens o întâlnire în septembrie 1914 la Tbilisi. De ce pledează Rostom pentru această amânare? Intuieşte el oare simbolic sensul Istoriei, vrând să lase în arhive absenţa vreunei urme scrise dovedind şovăiala FRA în poziţia ei legalistă? Consideră el oare că pacea este încă posibilă, fiindcă Imperiul Otoman nu a intrat în război? Vrea oare să-i mai consulte pe militarii daşnaki - Aram Manukian, Dro, Keri, Vartan, Arghu- tian şi Antranik -, majoritatea absenţi la Erzurum, înainte de a se pronunţa?

Un ultim fapt crucial pentru a înţelege influenţa acestui congres asupra istoriei genocidului - cel mai citat în istoriografia genocidului din 1915: o delegaţie a CUP, trimisă în grabă la Erzurum pentru a supraveghea cât de avansate sunt lucrările Organizaţiei Speciale (OS), al cărei rol va fi decisiv în aplicarea genocidului, profită de şederea ei în această provincie aflată la porţile Rusiei pentru a se întâlni cu o delegaţie a FRA. Dr. Behaeddin Şakir, personaj-cheie al comitetului central CUP şi preşedinte al OS, şi Nadji Bei, purtătorul de cuvânt al CUP, se întâlnesc cu Rostom, Agnuni şi Vramian. Delegaţia CUP îi propune FRA să înlesnească pătrunderea trupelor ruseşti în Caucaz, punând la cale o insurecţie în schimbul unei autonomii a Marii Armenii. Turcii le-au cerut acelaşi lucru georgienilor, tătarilor şi nord-caucazienilor. Delegaţia daşnak rezistă. Rostom îi imploră chiar pe interlocutorii săi turci să nu intre în război şi să păstreze o poziţie de neutralitate. Delegaţii turci reacţionează vehement: „Este o conspiraţie!" replică dr. Behaeddin Şakir. „Intr-un moment [atât de] critic, îi susţineţi pe ruşi şi refuzaţi să apăraţi guvernul. Uitaţi că vă bucuraţi de ospitalitatea lui.“ Dar armenii din Caucaz nu sunt supuşi otomani, le răspund daşnakii, şi cei din Turcia îşi vor îndeplini datoria faţă de patria otomană. Nimic nu contează, CUP nu se înduplecă... Ironie a Istoriei, neutralitatea propovăduită de Rostom şi de FRA în faţa Turciei va fi poziţia apărată de Republica Turcă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, până când Ankara declară război Germaniei naziste în februarie 1945, cu trei luni înainte de capitularea Berlinului.

Relaţiile dintre FRA şi CUP se rup definitiv. Congresul general se termină brusc la 12 august. Toată lumea se gândeşte să-şi salveze rudele din fiecare regiune. Chiar înainte de a lua cunoştinţă de concluziile Congresului de la Erzurum, conducătorii FRA din Constantinopol - Şarikian, Karekin Hajak, Hraci Tiriakian, Armen Garo, Vartkes, dr. Paşayan, Mar, Sarkis Minasian, Sarkis Parseghian - şi Krikor Zohrab, neliniştiţi de evoluţia situaţiei, convoacă o reuniune de urgenţă. Fiecare a înţeles că liderii Junilor Turci au hotărât, cu o lipsă totală de prudenţă, să arunce ţara în război şi că nimeni nu este în măsură să le potolească ambiţiile naţionaliste. Ei ştiu şi că armenii, aşezaţi de o parte şi de alta a liniei frontului, riscă să plătească un greu tribut radicalismului CUP. Armen Garo, Hajak, Sarkis Minasian, Sarkis Parseghian şi dr. Paşayan doresc, ca şi camarazii lor din Caucaz, crearea în Rusia de batalioane armeneşti sub comandă rusească. Hraci, Vartkes, Vahan Papazian şi Krikor Zohrab optează, în ce-i priveşte, pentru formarea de batalioane independente. Vahan Papazian este însărcinat să prezinte conducătorilor FRA această a doua opţiune când se duce la Tbilisi la sfârşitul lui septembrie 1914. La faţa locului, îşi dă seama că s-a făcut deja totul. La îndemnul comisiei speciale, FRA a ţinut un congres al ramurilor caucaziene din 21 până în 23 septembrie 19141 fa sfârşitul căruia partidul a adoptat decizia Biroului oriental al FRA, el însuşi aflat sub presiunea autorităţilor ruseşti şi a lui Kevork V. Sankt-Petersburg şi Ecimiadzin sunt pentru formarea de trupe suplimentare, divizate în batalioane depinzând de Consiliul Naţional Armean (CNA), controlat de FRA. Venit să anunţe camarazilor săi propunerea CUP, Armen Garo este la Tbilisi, ca majoritatea şefilor militari daşnaki care au răspuns la apelul lui Voronţov-Daşkov şi al lui Kevork V de a apăra Sfânta Rusie.

Agitaţie la Tbilisi, unde ideea celor patru batalioane armeneşti a fost reţinută de statul-major rus. Antranik ar fi dorit un singur batalion armenesc sub comanda lui, dar ruşii nu vor să accepte ideea, căci aceasta ar putea constitui baza unei unităţi naţionale. Conducătorii armeni sunt şi ei împărţiţi în privinţa ideii unui batalion unic. Ei susţin principiul, dar nu vor să-i dea comanda lui Antranik. De altfel, în 1915, când Consiliul Naţional Armean va proceda la fuziunea batalioanelor într-o singură forţă naţională, îl va face pe Vartan coman- dant-şef, nu pe Antranik.

Pentru moment, în toamna anului 1914, primul batalion, compus din 1100 de oameni, este condus de Antranik, cu Sepuh şi Sămbat ca adjuncţi; al doilea batalion, compus din 400 de oameni, este comandat de Dro, cu Armen Garo drept adjunct; al treilea batalion, compus din 400 de soldaţi, este condus de Hamaszasp, cu Valat Valatian ca adjunct, şi ultimul batalion, de 400 de soldaţi, este condus de Keri, cu Mişa Arzumanian ca adjunct. Hecio, iniţial împotriva formării acestor contingente de voluntari, ia conducerea unui batalion de cavalerie. Alte două batalioane afiliate la PSDH, de aproximativ 1000 de oameni în total, se formează şi ele. Mai târziu, Vartan şi Arghu- tian vor fi în fruntea batalioanelor suplimentare. Deci ceva mai mult de 3 000 de oameni în total. Lipseşte Nigol Duman la apel. Motivat însă, căci „strategul strategilor", atins de o boală incurabilă, s-a sinucis în septembrie 1914. în sânul Consiliului Naţional Armean, organ care conduce cele patru batalioane, secretarul său, Simon Vraţian, încearcă să-l convingă pe Armen Garo să se întoarcă în Imperiul Otoman, străduindu-se să-i demonstreze că rolul său în formarea batalioanelor - chiar dacă el nu mai este deputat - ar putea pune în pericol securitatea armenilor din Turcia. De altfel, chiar angajarea lui Armen Garo este deseori citată de istoricii turci contemporani ca dovadă a trădării armenilor pentru a justifica genocidul.

în provincii, ştirea participării armenilor alături de ruşi provoacă mânia responsabililor din Van, Aram Manukian, Hovanes Kageaznuni şi Hecio. Ultimii doi se duc la Tbilisi pentru a anunţa refuzul lor de a servi interesele Rusiei. Este prea târziu,
Imperiul Otoman tocmai a intrat în război la 1 noiembrie 1914. Cei doi bărbaţi rămân în Tbilisi - primul

intră în Consiliul Naţional, iar Hecio ia comanda cavaleriei.

Război, masacre şi deportări

ASTFEL, ARMENII se află de fiecare parte a frontului, gata să se ucidă între ei pentru interesele ruşilor şi turcilor. In Rusia, conform practicii imperiale, autorităţile centrale au transferat majoritatea recruţilor armeni pe frontul european, departe de frontul din Caucaz. în Imperiul Otoman, dacă mobilizarea armenilor se desfăşoară normal cam peste tot, nu acelaşi lucru se petrece la Van, unde conducerea daşnak dezaprobă înrolarea recruţilor armeni. Bastion al partidului, Van devine ţinta statului-major turc, care are în vedere mobilizarea populaţiei armeneşti. Primele măsuri nu reuşesc şi autorităţile îşi înteţesc presiunile pentru ca militanţii FRA să ajungă pe front. Vramian, deputat de Van, intervine totuşi pe lângă caimacan (şef administrativ al unei *caza,* subdiviziune a unui sangeac), Şiikrii, un unionist radical, pentru a protesta împotriva arestărilor şi a asasinatelor care se înmulţesc. Trei membri ai partidului Hănceakian sunt astfel arestaţi, iar Kalust Aloyan, din Daşnak, este ucis de serviciile CUP. O delegaţie daşnak intervine atunci la valiu (guvernatorul unui vilaiet), care îi comunică faptul că ordinele vin de la Constantinopol şi că partidul Hănceakian a hotărât să se întoarcă în clandestinitate şi să acţioneze alături de ruşi.

Atunci când cele patru batalioane iau drumul frontului - Antranik spre Iran, Dro spre Igdir, Hamazasp spre Sarikamiş şi Keri spre Erzurum —, conducerea Junilor Turci începe deja să-i dezarmeze şi să-i verse pe recruţii armeni din armata otomană în batalioane de soldaţi-lucrători, celebrele *amele tabouri* de tristă amintire, în mod oficial destinate „lucrărilor de utilitate publică". în fapt, soldaţii din aceste batalioane sunt decimaţi de frig sau de foame sau sunt executaţi în regiuni izolate. în aceeaşi epocă, spre ianuarie-februarie 1915,
Organizaţia Specială (OS), creată de Enver Paşa şi aprobată de dr. Behaeddin Şakir, primeşte misiunea de a-i suprima pe armeni. OS este constituită din *gete,* deţinuţi de drept comun. Masacrele încep în provinciile Erzurum şi Cilicia, şi chiar în Azerbaidjanul iranian, unde escadroane ale OS au însoţit ofensiva armatei turceşti pentru a ridica musulmanii împotriva inamicului rus şi a crea un spaţiu omogen panturc. începând cu masacrarea armenilor din nordul Iranului, stat neutru în timpul conflictului, scopul lui Enver Paşa este să-i anihileze pe armenii din Caucaz înainte de a trece la exterminarea celor din Imperiul Otoman.

La 22 decembrie 1914, Turcia lansează o vastă ofensivă pe frontul caucazian pentru a recuceri Karsul, dar după o săptămână de campanie trupele lui Enver sunt blocate la Sarika- miş de forţele ruseşti comandate de Voronţov-Daşkov. Luptele continuă, frontul se opreşte şi soldaţii turci, prost echipaţi, suferă din cauza frigului caucazian, când, deodată, un contraatac rus ocupă statul-major turc luat prin surprindere şi obligă armatele turceşti să bată în retragere spre Erzurum.

Este o lovitură derutantă pentru Enver Paşa, care va fi salvat din infernul de la Sarikamiş datorită unui subofiţer armean, Arşag, originar din Sivas şi veteran al războaielor din Balcani, care l-a dus în spate. Enver Paşa l-a recunoscut şi l-a ridicat la gradul de ofiţer printr-o scrisoare elogioasă trimisă părintelui Karekin, primatul armean din Konya. Bătălia de la Sarikamiş şi înfrângerea catastrofală a lui Enver, răspunzător de moartea a peste 90 000 de soldaţi, 32 000 în bătălie şi 60 000 din cauza frigului şi a bolilor, vor avea grele consecinţe în aplicarea programului de exterminare a armenilor. La două luni după această derută militară, probabil între 20 şi 25 martie 1915, comitetul central al CUP ia hotărârea să extermine populaţia armenească din Imperiul Otoman. Această hotărâre luată în secret a pus faţă în faţă pe adepţii masacrării şi deportărilor doar ale locuitorilor armeni din apropierea frontului caucazian şi adepţii unei exterminări totale a acestei comunităţi. Amândouă tendinţele îi prezintă pe armenii otomani ca o a cincea coloană, o sursă de trădare pe care trebuie să o taie din rădăcină. După nenumărate discuții, a doua tendință învinge. OS, acest „stat în stat", este însărcinată să execute crima crimelor.

Foarte departe de Constantinopol, dar ținuți la curent cu primele masacre din decembrie 1914-ianuarie 1915, personalități armene stabilite în străinătate îndeamnă Tripla înțelegere să organizeze cât mai repede o debarcare în Cilicia. In martie 1915, Varandian, căruia i-a rămas în minte propunerea francezilor, se duce la Sofia pentru a negocia cu Aliații o debarcare în portul Alexandreta şi le promite sprijin la fața locului din partea unei miliții armeneşti. în aprilie 1915, Arşag Ciobanian se duce şi el în Anglia, fără mai mult succes. In septembrie 1915, este rândul lui Rostom să-i implore pe europeni să le vină în ajutor armenilor când merge la conferința de la Zimmerwald a celorlalți conducători socialişti europeni care se opuneau războiului.

în timp ce la Zeitun, simbol al rezistenţei armeneşti, nu mai există nici un armean şi oraşul poartă de acum înainte numele de Suleimania, în Vaspurakan, înfrângerea de la Sarikamiş şi succesele lui Antranik în nordul Iranului trezesc un pic de speranţă printre armenii din Van. Aram Manukian, Işhan şi Vramian sunt izolaţi de restul ţării. Incidentele se înmulţesc de câteva luni, ca la Baskal şi Mahmudia, unde sute de săteni armeni au fost exterminaţi cu o cruzime nemaiauzită de escadroanele OS. într-un memorandum adresat Ministerului de Interne, deputatul Vramian precizează că masacrele de la Baskal şi Mahmudia au fost comise de 150 de *hamidii* din tribul mazrik conduse de Sarif Bei - răspunzător de masacrarea fedainilor în 1896 şi ţinta operaţiunii de represalii ale FRA la Hanasor, un an mai târziu. El aminteşte şi că teza turcă

potrivit căreia un act de rezistenţă al armenilor ar fi provocat de fapt o ripostă fermă a trupelor turceşti este aceeaşi de decenii atunci când se pune problema de a explica abuzurile contra armenilor. Deputatul armean, solicitat fără încetare să facă lumină cu privire la cutare sau cutare masacru, simte că răul de-abia urmează.

O ştire îl va mai alina totuşi o clipă: prietenul său, Djevdet Bei, cumnat cu Enver, este anunţat la Van pentru sfârşitul lui martie, când se întoarce din Persia ca să-l înlocuiască pe Tashin Bei, despre care se va afla mai târziu că a fost mutat fiindcă refuza să aplice fără crâcnire ordinele guvernului contra armenilor. La sosirea sa, Djevdet Bei, care schimbase câteva scrisori cu Vramian despre situaţia din Van, este îmbrăcat în ţinuta celor din *qete,* ceea ce nu le scapă liderilor armeni prezenţi la ceremonie. După mai multe întâlniri, cei doi bărbaţi par să fi clarificat lucrurile, în afara unui punct: valiul a cerut mobilizarea a 3 000 de armeni suplimentari. Vramian nu a răspuns, căci ştie că aceşti recruţi nu pleacă să se bată pe front, ci sunt trimişi în batalioanele de soldaţi-muncitori pentru a muri de foame sau a fi masacraţi. La 14 aprilie, la sediul FRA din Van, Vramian, Aram Manukian, Işhan şi camarazii lor se adună pentru a examina propunerea lui Djevdet Bei. Militanţii daşnaki vor ca conducerea lor să refuze propunerea turcilor şi se ceartă cu cei trei responsabili. Vramian le răspunde rece:

Vorbiţi de un complot al guvernului. Eu unul ştiu că trupul meu va zăcea în curând pe drumul care duce la Aykestan. Mai ştiu şi că într-o zi nu mă voi mai întoarce printre voi. Ştiu că oraşul Van este încercuit şi că turcii vor distruge clădirea aceasta frumoasă unde v-aţi adunat şi că vă vor distruge şi pe voi. Dar nu noi vom deschide ostilităţile, nu vom oferi un pretext pentru represalii, căci nu suntem nişte răsculaţi şi ne-am săturat de răscoale care au transformat Sasunul în cimitire. în sfârşit, suntem convinşi, în ciuda concesiilor şi a spiritului nostru pacifist, că va bubui tunetul curând deasupra capetelor noastre. Se apropie aceste zile. Dar obiectivul nostru este să scăpăm din acest infern cu un minimum de pierderi. Nu contează că nu va mai fi un Vramian, că Işhan merge la moarte, că toată provincia este distrusă - urgent este să fie salvată majoritatea şi ca armenii să poată supravieţui ca entitate naţională. Şi numai în ultimul minut, ca o ultimă încercare, când nu va mai rămâne nici o altă ieşire şi când duşmanul va fi ridicat sabia asupra întregii naţiuni armeneşti, veţi putea alege calea autoapărării pentru a vă proteja pe voi şi pe armeni, şi în acel moment nimeni nu vă va condamna.

Revolta din Van

DUPĂ DOUĂ ZILE, IŞHAN ESTE GĂSIT ASASINAT în satul Hayoţ Dzor. Cu câteva zile mai înainte, patru armeni fuseseră ucişi în Şatah, între care Hovsep Cioloyan, şeful daşnak local. Vramian s-a dus de îndată la Djevdet pentru a clarifica ce este cu aceste crime şi cine trebuie arestat. împreună, hotărăsc să înceapă urgent o anchetă încredinţată lui Işhan. La 16 aprilie, Işhan şi trei militanţi daşnaki, precum şi patru turci, pornesc spre Şatah. La jumătatea drumului fac o pauză la Hayoţ Dzor, la un prieten kurd al lui Işhan, Karimoglu Raşid. în miez de noapte, cei patru armeni sunt ucişi de un grup de cerchezi.

Totul pare să indice că Djevdet este cel care a comandat operaţiunea. El trebuie să scape de cei trei lideri înainte de a-i masacra pe armeni. Chiar a doua zi, Djevdet îi convoacă pe Vramian şi pe Aram Manukian prin două apeluri separate, deşi cei doi conducători sunt vecini. Fără să ştie ce i s-a întâmplat lui Işhan, Vramian, care răspunde foarte repede convocării, îi lasă un mesaj în care îl sfătuieşte să nu se ducă la o convocare a valiului. Arestat în palatul guvernatorului, Vramian, aşa cum prezisese, nu se va mai întoarce la Van. în aceeaşi seară au fost văzuţi 50 de jandarmi care îl escortau pe tânărul deputat în portul Aganţ, pe lacul Van, unde a fost îmbarcat spre o destinaţie necunoscută. Vramian a fost omorât la Arabu Dzor, după Bitlis.

După asasinarea celor doi camarazi ai săi, Aram Manukian, care a scăpat în mod miraculos din capcana întinsă de guvernator, se hotărăşte să nu mai piardă timpul şi, din 19 aprilie, organizează apărarea oraşului Van. Această rezistenţă, cunoscută mai târziu sub denumirea de „revolta din Van“, a permis salvarea vieţii a mii de armeni. în faţa a 15 000 de soldaţi turci, Aram Manukian nu dispune decât de 800 de oameni, dintre care doar 400 sunt înarmaţi; unii se află în centrul oraşului, ceilalţi în cartierul vecin Aykestan. Dar cetatea Van pare de necucerit, asalturile repetate ale armatei turceşti sunt zadarnice, în ciuda bombardamentului intens care a distrus total oraşul. După aproape o lună de rezistenţă, primele linii ale Republicii autoproclamate din Van ajung să facă joncţiunea cu regimentele de voluntari armeni. La 5 mai, Hecio, şeful cavaleriei, intră în Van, urmat pe 7 mai de Dro, comandantul celui de-al doilea batalion. Pe drum, înainte de a intra în Van, au traversat un imens abator sub cerul liber, cu peste 55 000 de armeni masacraţi de turci. Van este eliberat şi Aram Manukian este numit guvernatorul acestei „Republici" sub ocupaţie rusească. Dar evoluţia frontului caucazian este foarte nesigură, armenii nu au timp să-şi întărească liniile şi armatele ruseşti se retrag din fosta capitală a regatului Vaspurakan. Cât ţine războiul, Van trece de la o tabără la alta, obligând locuitorii civili să trăiască într-o stare de nesiguranţă permanentă: să fugă de duşman, să se refugieze, să se întoarcă...

Apărarea oraşului Van nu este singurul act de rezistenţă al armenilor în imperiu. Intre februarie şi

octombrie 1915, armenii din Şapin-Garahisar, din Urfa, din Muş şi din Musa Dagh rezistă şi ei asalturilor armatei turce. La Muş-Sasun, după mai multe incidente, luptele izbucnesc în aprilie şi vor dura până în septembrie 1915. Trupele ruseşti sunt la doar câţiva kilometri de Muş, dar nu intervin. Mişcările lor alternative de înaintare şi retragere permit forţelor turceşti să se concentreze fără reţinere asupra masacrării armenilor din Sasun. După ce au suferit pierderi grele, Ruben şi câţiva fedaini reuşesc să traverseze liniile turceşti şi să ajungă în oraşul Manazkert, unde sunt primiţi de militarii ruşi. în toată această perioadă a genocidului, Sasun este una dintre regiunile cele mai dur atinse de masacre.

Armenii din Musa Dagh (muntele lui Moise), în Cilicia, au scris o altă pagină de rezistenţă împotriva barbariei. în august 1915, pentru a scăpa de masacre, armenii se refugiază pe înălţimile lui Musa Dagh. 800 de luptători armeni conduşi de daşnakul Movses Der Kalustian ţin piept timp de patruzeci de zile asalturilor unei puternice armate turceşti de 4 000 de soldaţi. Singura ieşire posibilă este să se strecoare prin flancul de vest al muntelui abrupt, care coboară spre Mediterană. Sunt stabilite primele contacte cu două cuirasate franceze staţionate foarte aproape de coastele otomane, *Guichen* şi *Dezek*. Pe 7 şi 8 septembrie 1915, toţi refugiaţii sunt evacuaţi în mod miraculos la bordul corăbiilor franceze şi iau direcţia Port Said. Ajunşi în Egipt, majoritatea bărbaţilor valizi vor forma Legiunea din Orient şi se vor angaja alături de Aliaţi în Palestina sub comanda generalului Allenby. Această epopee a rezistenţei armeneşti a fost imortalizată de Franz Werfel în faimosul său roman *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*.

Premeditarea crimelor

SPRE DEOSEBIRE DE PROVINCII, un calm relativ domneşte în capitala otomană, în timp ce Aliaţii organizează, începând cu 25 aprilie 1915, debarcarea în strâmtoarea Dardanele. Vestea rezistenţei din Van constituie pentru guvern un pretext pentru a justifica decretul prin care se ordonă „deportarea" locuitorilor armeni şi arestarea, în noaptea de 23 spre 24 aprilie 1915, a aproape 250 de oficiali armeni din Constantinopol. In total, mai mult de 2 300 de personalităţi armene din imperiu fac obiectul arestărilor succesive din această primăvară a anului 1915. în realitate, totul fusese organizat de multă vreme. De luni întregi armenii erau filaţi de spioni care-şi înaintau rapoartele serviciilor de securitate ale imperiului. O vreme circulase chiar un zvon că poliţia pregătea o listă cu armenii care trebuiau exilaţi...

Dar zvonul devine realitate: în noaptea de sâmbătă 24 spre duminică 25 aprilie, la Constantinopol, un comisar al poliţiei bate la uşa apartamentului lui Agnuni, situat în cartierul armenesc din Pera. Hraci Tiriakian îi deschide. Agnuni este rugat să-l urmeze pe comisar. Nevenindu-i să creadă, Agnuni se gândeşte că este o neînţelegere şi îl întreabă pe agentul de poliţie: „Talaat este la curent cu aceasta?" Comisarul de poliţie îi arată ordinul de arestare semnat de Talaat. Agnuni nu înţelege şi adaugă: „Mă întorc de la cina luată la el acasă, cum se face că nu mi-a spus nimic?" El, cel care l-a protejat pe Talaat în timpul contrarevoluţiei din 1909 ascunzându-l în casa lui, este departe de a bănui că acest om tocmai l-a trădat şi că alte operaţiuni similare au loc în diferite părţi ale capitalei. Daniel Varujan, Parsegh Şahbaz, Sarkis Minasian, Teotig, Aram Ando- nian, Karekin Hajak, Diran Kelekian, deputatul Nazareth Daghavarian, Komitas, Puzant Kecian, Sepuh Aguni, Mikael Şamdangian, Krikoris Balakian şi dr. Djelal, Torkomian, Bogho- sian şi Hogiasarian sunt arestaţi şi duşi în închisoare la Istanbul.

Agnuni crede sincer că s-a comis o eroare grosolană şi că este suficient să-i dea un telefon lui Talaat pentru a îndrepta această jignire. Odată arestaţi, proscrişii sunt transferaţi la Ankara în două lagăre. „Intelectualii", cam 150 de persoane, sunt reţinuţi într-un centru la Qankin, din vilaietul Kastamonu, la 100 km nord-est de Ankara. Sunt ţinuţi în arest sub supraveghere şi autorizaţi să iasă în oraş cu condiţia să se prezinte zilnic la postul de poliţie local. în ce-i priveşte, Agnuni şi ceilalţi „politici", între 120 şi 150 de persoane, sunt reţinuţi la Ayas, din vilaietul Ankara, la 20 km de oraş. Agnuni se află alături de camarazii săi daşnaki Ruben Zartarian, Şarighian, Hraci Tiriakian - arestat la redacţia ziarului *Azatamart* la câteva zile după Agnuni dr. Paşayan, Karekin Hajak şi de responsabili ai partidului Hănceakian, Murad Boyagian, Djangu- lian, Zakarian, precum şi deputatul Daghavarian. Arestaţii îşi petrec timpul într-o baracă imensă, cuprinzând câteva cămăruţe în care dorm câte doi în paturi suprapuse. După spusele unuia dintre cei ce au scăpat, Puzant Bozagian, a avut loc o întâlnire între un responsabil din CUP şi daşnakii Agnuni şi Paşayan, în cursul căreia unioniştii au repetat propunerea de a-i trăda pe ruşi. Agnuni cere să fie mai întâi pus în libertate ca să se gândească în linişte la propunere. Dr. Boghosian, psihiatru, dezminte această teză a întâlnirii şi crede că autorităţile turce nu voiau decât să verifice încă o dată că era vorba de şeful daşnak Agnuni. Acesta şi tovarăşii săi au permisiunea să iasă o oră sau două pe zi sub supravegherea jandarmilor.

Vestea arestării lor se răspândeşte în regiune şi armenii organizează un lanţ de solidaritate cu deţinuţii din Ayas. în arest, povesteşte un martor, deţinuţii nu şi-au pierdut umorul, mai ales la apelul de dimineaţă, în timpul căruia comisarul Aii Riza le pronunţă cu greu pseudonimele - Marzbed devine „Marizabad" - sau le greşeşte apartenenţa de partid. Solidari între ei, deţinuţii trăiesc cum pot mai bine, îşi umplu timpul cu activităţi sportive şi aşteaptă ca lucrurile să treacă, crezând în continuare că vor fi curând eliberaţi. Totul se schimbă atunci când află că 20 de conducători ai partidului Hănceakian au fost condamnaţi la moarte de

către curtea marţială prezidată de generalul Nafiz Bei şi au fost spânzuraţi pe 15 iunie 1915 pentru „înaltă trădare". Ei sunt acuzaţi de „acţiuni separatiste şi insurecţionale, de proiectul de a crea o Armenie autonomă şi independentă şi de proiecte teroriste". Stepanos Sabah-Gulian şi dr. Varazdat, fugiţi în momentul arestărilor din mai 1915, au fost condamnaţi la moarte în contumacie.

Executarea conducătorilor hănceaki îi cufundă pe deţinuţi într-o disperare profundă. Ei, cei care nu înţeleseseră de ce hănceakii Murad Boyagian şi Marzbed fuseseră transferaţi la Kayseri pe 11 mai pentru a fi judecaţi de o curte marţială, au priceput de acum că, odată cu cei „20 de spânzuraţi", soarta lor era pecetluită. La 2 iunie, Agnuni, Zartarian, Minasian, Hajak, Daghavarian şi Djangulian, cei şase şefi politici, părăsesc Ayas şi sunt deportaţi spre Diyarbakir pentru a fi judecaţi de o curte marţială. Dar pe drum, după o scurtă trecere prin Alep, cei „şase politici" sunt asasinaţi la Karacur de Haci Tellal Hakimoglu, zis „Haci Onbasi", un şef al trupelor OS cu baza la Severek, la ordinele căpitanului Şevket. Ceilalţi arestaţi au fost în majoritate eliminaţi pe unul din drumurile morţii. Şari- kian, Tiriakian, Paşayan şi Zakarian, precum şi alţi 30 de „politici", au fost torturaţi, apoi asasinaţi de un escadron al OS.

Dacă Krikor Zohrab şi Vartkes nu figurează pe lista arestaţilor din Ayas, aceasta se datorează unui şiretlic macabru al lui Talaat. Când află de arestarea lui Agnuni şi a celorlalţi şefi daşnaki, Zohrab şi Vartkes se duc de îndată la Talaat ca să-i ceară explicaţii. în al său *Jurnal de bord,* Zohrab notează că înţelege de ce el şi Vartkes nu au fost arestaţi ca toţi ceilalţi, dar nu spune mai mult. După istoricul Raymond Kevorkian, debarcarea Aliaţilor în Dardanele la 25 aprilie 1915 ar putea să fie motivul. Vartkes şi Zohrab ar fi fost astfel păstraţi de rezervă, în caz că operaţiunea amfibie a Aliaţilor ar fi fost dezastruoasă pentru Imperiul Otoman. La 12 mai, Vartkes se duce din nou la domiciliul lui Talaat, care îi face cunoscut planul său de exterminare a armenilor:

In ziua în care eram slabi, după cucerirea Andrianopolului, ne-aţi sărit la beregată şi aţi deschis chestiunea reformelor armeneşti. Iată de ce profităm şi noi de situaţia favorabilă în care ne aflăm ca să împrăştiem în aşa măsură poporul vostru, încât să vă scoateţi din minte pentru cincizeci de ani orice idee de reformă.

La remarca lui Vartkes, care-şi păstrează calmul, „Aveţi deci intenţia să continuaţi opera lui Abdul Hamid II?", Talaat răspunde „Da!". La 21 mai, casa lui Vartkes este percheziţionată. Deputatul este arestat puţin mai târziu, ca şi colegul său Zohrab. în aceeaşi seară, cei doi deputaţi sunt transferaţi cu trenul la Alep, pentru ca pe urmă să apară în faţa unui consiliu de război la Diyarbakir. La Alep, guvernatorul Djelal Bei, prieten bun al celor doi deputaţi, încearcă să le pledeze cauza în faţa lui Talaat şi Djemal. Dar la ce să te aştepţi din partea lui Talaat, care a dat ordinul să fie arestaţi? La nimic. Şi ce să aştepţi de la Djemal, cel care a lăsat să fie spânzurat bunul său prieten Vahagăn Datevian, după un simulacru de proces? Cei doi deputaţi sunt transferaţi la Urfa într-o trăsură cu cai şi închişi în închisoarea oraşului. Ei îl imploră pe deputatul otoman Mahmud Nedin, care-i primeşte la el la cină, să intervină în favoarea lor. Nimic nu are efect. Sunt urcaţi într-o trăsură care îi duce spre o destinaţie necunoscută. La o oră de Urfa, în locul numit Kara Kepri, trăsura este oprită de *gete*. Şeful lor, Ahmed Refik, povesteşte urmarea:

I-am zburat creierii lui Vartkes cu pistolul meu Mauser, apoi l-am înhăţat pe Zohrab, l-am aruncat la pământ şi i-am zdrobit capul cu un bolovan până când a murit.

De îndată, printr-o telegramă, Talaat primeşte ştirea morţii celor doi deputaţi. El o anunţă pe soţia lui Zohrab că, suferind de inimă, soţul ei a murit în urma unui atac de apoplexie în trăsura care-l ducea la Diyarbakir... Aceste arestări, lichidări şi masacre de pe tot întinsul imperiului provoacă o oarecare emoţie în cancelariile ţărilor neutre: Statele Unite, Bulgaria, Italia. Talaat îi promite ambasadorului american Morgenthau că deţinuţii care nu erau daşnaki vor fi eliberaţi. Se cunoaşte urmarea. Ambasadorul german afirmă că „armenii plănuiau să comită atentate împotriva Sublimei Porţi şi a altor edificii publice la 27 aprilie, ziua aniversară a revenirii sultanului'[1]. Franţa, Anglia şi Rusia, alarmate de amploarea măcelurilor, atrag atenţia Imperiului Otoman şi fac o declaraţie comună pe 24 mai 1915:

[...] vor socoti răspunzători personal pe cei care vor fi ordonat aceste crime împotriva umanităţii şi a civilizaţiei.

După trei zile, guvernul turc le răspunde cinic legalizând deportarea printr-o lege referitoare la „deplasarea persoanelor suspecte", care stipulează că „comandanţii de armate pot deplasa locuitorii oraşelor şi satelor pe care îi bănuiesc vinovaţi de trădare şi spionaj". Acum, când Junii Turci ştiu că puterile nu vor mişca un deget pentru armeni şi că acest popor a fost decapitat prin eliminarea elitelor, masacrele pot continua...

Epilog

Christapor a murit, trăiască Christapor?

ARABO NU VA FI CUNOSCUT MIŞCAREA REVOLUŢIONARĂ decât în perioada primelor sale bâlbâieli, chiar dacă moartea sa, în 1893, a prefigurat viitorul model al luptătorului armean. El şi atâţia alţii dintre contemporanii săi au plecat prea devreme - luând cu ei visurile de dreptate, egalitate şi libertate - ca să mai vadă materializându-se ideile lor. El, fostul bandit devenit o legendă în Sasun, nu va fi cunoscut nimic din paginile glorioase ale revoluţiei şi din repetatele tragedii ale poporului său până la suprema oroare, genocidul din 1915.

O schimbare bruscă ce-i va lovi din plin pe Agnuni şi Vra- mian, alţi doi purtători de speranţă ai poporului armean, când, într-o zi de primăvară, au ieşit din istoria unei Europe copleşite de vacarmul Primului Război Mondial, primul în provincia armenească Van, al doilea intr-un convoi de deportaţi plecat din Constantinopol spre o destinaţie necunoscută. Aceste două personalităţi - Agnuni este unul dintre intelectualii cei mai apropiaţi de CUP, Vramian este deputat în parlamentul otoman, simbolul puterii legislative - au fost îndepărtate în timpul nimicirii elitelor armeneşti, acţiune ordonată de la un capăt la altul al imperiului, într-o noapte de aprilie din 1915, de Junii Turci aflaţi la pândă. In ciuda distanţei şi a timpului scurs, Istoria nu i-a uitat totuşi. De câţiva ani, la Istanbul, cetăţeni turci curajoşi manifestează de fiecare 24 aprilie pentru a comemora aniversarea genocidului, fluturând portretele intelectualilor armeni victime ale represiunii şi ale infamiei, printre care se recunosc uşor chipul rotund al lui Agnuni şi cel ceva mai rece al lui Vramian.

Şi când Istoria le întoarce spatele armenilor la începutul anilor 1920, memoria este cea care preia ştafeta ca să-l amintească pe ultimul membru al careului revoluţionar: Arghutian, alias „Işhan“. în absenţa lui Rostom şi a lui Aram Manukian, amândoi victime ale tifosului în 1919, Arghutian este ultima mare figură încă în viaţă a revoluţiei armeneşti atunci când FRA îşi deschide cel de-al IX-lea Congres general la Erevan, în septembrie 1919, în acea tânără Republică independentă Armenia, născută la 28 mai 1918 pe ruinele Imperiilor Rus şi Otoman, la trei ani după genocid şi în vreme ce lumea mai este încă în război.

Situată între Rusia bolşevică, născută după Revoluţia din Octombrie 1917, şi Turcia kemalistă, Armenia araratiană, sau Armenia daşnak, cum era numită între cele două războaie, atât de dominantă era FRA în ţară, poartă culorile unei naţiuni ce renaşte, zguduită de modernitate şi mutilată de Istorie. Numit ambasador al Armeniei în Iran, Arghutian va afla totul despre această Republică efemeră: bucuriile odată cu construirea unui stat, speranţele odată cu Tratatul de la Sevres care oficializează proiectul unei Mari Armenii, dar şi durerile din coloniile de refugiaţi şi sărăcia endemică, tragediile antrenate de războaiele necurmate împotriva vecinilor turci, azeri şi, din când în când, georgieni, şi, în final, moartea odată cu venirea la putere a comunismului în Transcaucazia în 1920—1921.

La început, la Teheran, Arghutian este încă optimist. Crede în viitorul unei Tinere Armenii şi îşi asumă funcţia cu responsabilitate şi angajare. El cunoaşte bine statul iranian şi se simte ca peştele în apă printre persani. Totul se schimbă odată cu sfârşitul războiului civil din Rusia şi bolşevizarea Armeniei la 2 decembrie 1920, când vede mii de compatrioţi din Armenia sosind în Iran, fugind de regimul comunist, stabilindu-se la Erevan, obosiţi de războaie, haos şi mizerie.

în Iran, ca şi în America, în Europa sau în Orientul Apropiat, aceste colonii armeneşti din străinătate devin surse din care puterea sovietică îşi adună adepţii şi, în primul rând, numeroasa colonie armenească din Iran, datorită apropierii sale geografice de Uniunea Sovietică şi locului său în istoria naţională. Arghutian şi camarazii săi daşnaki, adepţi ai independenţei, vor fi ţintele adversarilor lor comunişti care doresc, dacă nu să răspândească spiritul Revoluţiei Roşii în lume, cel puţin să controleze resursele diasporei pentru a anihila mai eficient orice mişcare de opoziţie naţională. Dar şi în acest caz visul lui Arghutian ia sfârşit atunci când Iranul recunoaşte Uniunea Sovietică. Işhan, care nu mai are nimic de făcut la Teheran, va lua calea exilului spre Paris, însoţit mereu de neobosita lui soţie, Satenig. în Franţa, Arghutian este obiectul unui adevărat cult al memoriei armeneşti. Căci el este unul dintre rarii conducători daşnaki care a traversat odiseea revoluţiei de la origini până la sfârşitul independenţei, în 1920. El are chiar propria sa sărbătoare, pe 25 iulie, cu ocazia comemorărilor expediţiei punitive din Hanasor, din 1897, când el era vechiul comandant adjunct al lui Vartan. Astfel că, în fiecare an, armenii îl omagiază la banchetele revoluţionare organizate pe tot cuprinsul Franţei, de la Marsilia la Paris, mai exact la Chaville, în pădure, la câţiva metri de mormântul său aflat în micul cimitir municipal unde se odihneşte din 15 octombrie 1925 alături de soţia sa. Ironie a Istoriei, armenii îşi amintesc de cel care s-a opus operaţiunii, dar şi l-au şters din memorie pe principalul ei strateg, Nigol Duman. Total? Nu chiar, fiindcă în momentul căderii URSS, în 1991, atunci când armenii au intrat în război cu azerii pentru controlul asupra regiunii Na- gomo-Karabah - provincia armenească alipită de Baku în 1921 de către Stalin, în semn de prietenie faţă de Mustafa Kemal şi pentru a distruge naţionalismul armenesc —, forţele de autoapărare armeneşti au botezat două dintre brigăzile sale „Brigada Arabo" şi „Brigada Nigol Duman".

Acest raport echivoc între Istorie şi Memorie este unul dintre numeroasele paradoxuri pe care le ascunde mişcarea revoluţionară armeană de la originile sale. Cel mai surprinzător dintre ele este profundul decalaj care s-a creat la începutul secolului XX între incredibila energie cheltuită de revoluţionari pentru a-şi atinge obiectivul şi exasperanta lor neputinţă de a răsturna ordinea stabilită. Investire şi neputinţă - iată starea pe care mişcarea revoluţionară nu o va depăşi. Dacă două, chiar trei generaţii de armeni şi-au abandonat studiile, aspiraţiile şi iubirile, până la a-şi sacrifica viaţa între 1880 şi 1915, dacă nu pentru a-şi elibera poporul, folosind tot ce le cădea în mână - sabie, toc sau lopată -, cel puţin pentru a lăsa posterităţii o moştenire promiţătoare care să permită speranţa într-un viitor cu mai puţine incertitudini, trebuie neapărat să constatăm că dividendele lor politice n-au atins niciodată preţul devotamentului lor.

Câte n-au pierdut ei pentru a obţine atât de puţin, adică doar securitatea fizică şi garantarea unor drepturi elementare de a trăi liniştiţi pe pământul lor! Este greu să ne imaginăm astăzi, în societăţile noastre paşnice, ce înseamnă să ai dreptul la securitate fizică. Pentru armeni este o obsesie colectivă, o muzică cu un refren macabru şi traumatizant, o senzaţie ce-ţi paralizează gândirea şi care se poate repeta în orice moment, în special în Caucazul actual, unde dictatura Azerbaidjanului ameninţă clipă de clipă existenţa armenilor. Acestei investiri fără limite pentru dreptul la viaţă într-un mediu, dacă nu ostil, cel puţin imprevizibil i se adaugă o altă caracteristică specifică mişcării de eliberare: aceea a neputinţei revoluţiei de a-i elibera pe armeni de ideea de dominaţie, dar şi de a întruchipa spiritul de unitate.

Pentru că nu şi-a atins în realitate obiectivul suprem - cel al unei Mari Armenii eliberate de sub orice putere străină revoluţia armeană trebuie să trăiască permanent cu această povară a dominaţiei şi a

fragmentării naţionale. Şi pe bună dreptate: în zece ani, din 1915 până în 1925, Armenia a fost doborâtă cu trei gloanţe în cap, corpul ei fiind îngropat fără mormânt în groapa comună a Istoriei.

In 1915-1918, glonţul suprimării fizice o loveşte pentru prima dată. Lumea asistă la asasinarea cu uşile închise a unei naţiuni: 1 500 000 de armeni din Imperiul Otoman sunt sistematic masacraţi de regimul Junilor Turci, adică două treimi din totalitatea armenilor de la începutul secolului XX. Nu este asasinat doar un popor; este exterminată o civilizaţie legată direct de primele culturi ale Antichităţii, unul dintre cele mai vechi popoare ale omenirii.

în 1920-1921, glonţul suprimării politice o loveşte a doua oară. Revoluţia comunistă înghite statele independente din Caucaz şi înăbuşă suveranitatea Primei Republici Armene. Soră mai mică a Aliaţilor în timpul Marelui Război, Armenia moare singură; şi acum tot cu uşile închise, după treizeci de luni de independenţă şi de speranţe în renaştere imortalizată prin Tratatul de la Sevres din 10 august 1920, arbitrat de preşedintele american Wilson, care le-a permis armenilor să creadă în ceva de neimaginat: realipirea celor şase vilaiete armeneşti din Turcia la Republica Armenia fondată în 1918 în partea sa caucaziană. Or, conform dreptului internaţional, Armenia trebuie mai degrabă să îndure „tratatele ruşinii[1]' care sunt acordurile de la Moscova şi de la Kars semnate în 1921 în numele său de Rusia bolşevică cu Turcia. în vest, Armenia trece sub dominaţia kemalistă. în est, este dezmembrată odată cu pierderea Nahicevanului şi a Karabahului, administrate de Baku.

în 1923-1925, în fine, al treilea glonţ, cel al suprimării diplomatice, termină Armenia. Tratatul de la Lausanne semnat pe 24 iulie 1923 anulează Tratatul de la Sevres. După împărţirea Armeniei, chiar numele de „Armenia" dispare din textele juridice. Este moartea Chestiunii Armene, încă o dată într-o indiferenţă generală. Armenia sovietică, care în numele prieteniei bolşevico-kemaliste recunoaşte Turcia la Lausanne, depinde de căpcăunul comunist, ce-şi începe prima vânătoare de daşnaki din 1924-1925 la Erevan, anunţând viitoarea represiune sta- linistă. Cât despre comunităţile de exilaţi, acestea trebuie să înveţe de urgenţă să-şi refacă viaţa departe de teritoriile ancestrale şi în contact cu societăţi şi moravuri noi, pe care le descoperă cu fascinaţie, dar şi cu repulsie pentru presupusa lor decădere.

în zece ani, armenii ies din raza radarelor Istoriei şi se afundă într-o Memorie sufocantă. Cum să-ţi revii după acest deceniu de haos? Oare în 2015 se poate imagina asasinarea în trei etape a unui popor şi a culturii sale, sub privirea indiferentă a statelor şi a opiniilor publice? După toate probabilităţile şi din fericire, nu. Sistemul internaţional este mult mai implicat astăzi decât după Primul Război Mondial, şi noi am intrat, în acest început de secol XXI, într-o lume interdependentă, cu tresăriri sesizate de omenire în ansamblul său de îndată ce este comisă o crimă. Or armenii au fost masacraţi după nişte metode barbare care ţin de secolul al XlX-lea, în numele unui program de modernizare a societăţilor destinat să introducă Europa şi Turcia în secolul XX. Poate că a venit timpul pentru comunitatea internaţională să-i aducă un omagiu şi să facă dreptate la începutul acestui secol XXI, pentru ca toţi aceşti „sacrificaţi" ai *Yerkirului* să poată dormi în pace şi devotamentul lor să fie în sfârşit recunoscut de Istorie sau să capete un sens în dezvoltarea umanităţii.

Atâta timp cât lumea, şi în primul rând Turcia, nu recunoaşte genocidul din 1915 - această crimă care leagă o ramură a omenirii de pământul său -, *Yerkirul* nu-şi va relua Istoria. Până atunci, armenii trebuie să se străduiască să iasă din imaginar şi să facă din *Yerkir* nu un loc memorial intangibil, ci un spaţiu real. Astfel, în loc să se blocheze într-o postură de victimă care nu se mai justifică - fiindcă e sterilă şi fără efect -, această revenire la real îi invită pe armeni să înscrie sacrificiul acelor generaţii de combatanţi şi de intelectuali pe lista universală a popoarelor care luptă pentru Libertate. Bătălia lor nu era doar un angajament cu caracter naţional. Lupta lor nu privea doar un microcosmos etnic. Ei se băteau pentru libertatea fiecăruia dintre supuşii ruşi, otomani şi persani. Cauza lor va fi contribuit la eliberarea acestor trei popoare de sub dominaţia imperială şi la găsirea unui loc în schimbarea lumii de la sfârşitul Marelui Război...

Dar ce s-a întâmplat mai apoi cu aceşti revoluţionari armeni? Ce au devenit unii ca Armen Garo, Ruben, Dro, Vraţian, Kageaznuni, Isahakian, Varandian şi Vahan Papazian, care şi-au lăsat în urmă fraţii de arme luând calea exilului chiar în momentul în care Lenin şi Stalin se instalau la conducerea Uniunii Sovietice şi Mustafa Kemal proclama Republica Turcia în 1923? Ei vor fi traversat secolul până în 2015, anul centenarului genocidului armean. Şi vor fi transmis fiecărei noi generaţii o parte din moştenirea lăsată de unii ca Christa- por, Rostom şi Zavarian.

Din 1921 până în 1945, Armen Garo, Ruben, Dro, Vraţian, Kageaznuni, Isahakian, Varandian şi Vahan Papazian joacă totuşi un joc periculos cu sovieticii şi cu turcii. Europa se adânceşte intr-un război civil între totalitarismele roşu şi negru, care au reuşit să împingă democraţiile liberale în al Doilea Război Mondial. FRA, implicată precum toate organizaţiile armeneşti în realcătuirea unei naţiuni exilate şi reconstrucţia vieţii pentru zeci de mii de refugiaţi în Europa, în America sau în Orientul Mijlociu, a luptat în primul rând împotriva comunismului, sub stindardul lui Ruben şi Vraţian, doi foşti miniştri ai primei Republici

Armenia. Ei se bazează mult pe structurile clandestine implantate la Erevan pentru a purta această luptă împotriva puterii sovietice, dar rezultatele simt dezamăgitoare. URSS-ul este prea puternic şi popoarele pe care le administrează sunt obosite după anii de război, de represiune şi de privaţiuni. Kageaznuni şi Isahakian au înţeles acest lucru înaintea camarazilor lor: URSS-ul s-a instalat şi va dura. Primul s-a întors în Armenia sovietică în 1924 pentru a-şi face meseria de arhitect. Moare în mizerie în 1938, în plină epocă a epurărilor staliniste. Legenda spune că, în fiecare 28 mai, Kageaznuni nu se ducea la locul său de muncă, ci se izola pe un munte armenesc, un fel al lui de a celebra aniversarea Republicii Armenia.

Al doilea, Isahakian, stabilit în Italia, s-a întors în Erevanul roşu în 1936, unde a acceptat funcţia de preşedinte al Uniunii Scriitorilor din Armenia sovietică, devenind astfel o rotiţă în maşinăria comunistă până în 1957, când s-a stins ca erou al Uniunii Sovietice. Cât despre Varandian, fost ambasador al Armeniei în Italia, împărţit între responsabilităţile sale în Internaţionala a Il-a şi scrierile lui din Franţa, ultimii săi ani ca militant dezvăluie mai curând decepţie şi amărăciune decât respectul pentru mesajul christaporian al „luptei permanente". Lucrările şi articolele sale publicate după 1920 sunt mărturia deziluziilor lui, ba chiar o formă de reglare de conturi cu partidul, marcând însă mereu ataşamentul său faţă de cauză. El critică insurecţia populară condusă de partidul Daşnak împotriva bolşevicilor în 18 februarie 1921. Denunţă orbirea camarazilor săi care continuă să vadă în comportarea lui Christapor din 1905 un model de urmat, când de fapt, spune el, nu conducătorul partidului avea datoria să conducă operaţiunea împotriva sultanului. îl atinge în treacăt şi pe Christapor, al cărui slujitor credincios a fost şi pe care l-a pus în valoare în epoca ziarului *Pro Armenia,* scoţând la lumină contradicţiile acestui fondator al partidului, dominat de un singur scop: să conducă revoluţia.

Şi Turcia, în toate astea? Ea trece pe planul al doilea începând cu 1929, ceea ce provoacă unele mişcări în sânul partidului şi reactualizează vechea separare între armenii din Turcia — cei din diaspora - şi armenii din Caucaz. Primii vor să pună accentul pe lupta pentru dreptate împotriva Turciei, în timp ce ceilalţi socotesc prioritară lupta pentru independenţă împotriva URSS-ului. Este unul dintre motivele pentru care Antranik iese din Daşnakţutiun la începutul anilor 1920. Demisionar, el va fi proslăvit de toate organizaţiile nedaşnak din diasporă, ajungând să servească interesele Armeniei sovietice, unde se bucură până la moarte, în 1927, şi mai ales după, de un adevărat cult al personalităţii, simbol al luptei împotriva Turciei. Şi totuşi, înainte de 1929, FRA avea un program special împotriva Ankarei. Din 1919, lui Armen Garo, pe atunci ambasador al Armeniei în Statele Unite, i se dă misiunea de a-i executa pe cei responsabili de genocidul din 1915. La sfârşitul celui de-al IX-lea Congres general al său de la Erevan, conducerea mondială a FRA, din care face parte Armen Garo, şi-a luat sarcina de a-i pedepsi pe aceşti responsabili politici condamnaţi la moarte în contumacie de către o curte otomană în 1919 pentru a fi comis atrocităţi împotriva armenilor. Este Operaţiunea Nemesis, numită astfel după zeiţa greacă a dreptăţii şi a răzbunării. Pe trei continente, din Boston la Tbilisi via Berlin, Roma, Geneva şi Constantinopol, FRA înfiinţează o reţea de justiţiari ai genocidului: prima victimă, Talaat, cade la 15 martie 1921, executat de Soghomon Telhirian. Vine apoi rândul celorlalţi criminali de război - Djivanşir, Said Halim, Behaeddin Şakir, Djemal Azmi şi Djemal - să cadă sub gloanţele răzbunătorilor celor 1 500 000 de victime ale genocidului. Enver cade şi el, dar în Asia Centrală, doborât de un bolşevic armean în

timpul revoltei panislamiste a mişcării basmaci. Lista este incompletă, căci misiunea a fost întreruptă din cauza disensiunilor din interiorul reţelei, a lipsei mijloacelor, a întăririi măsurilor de securitate în jurul criminalilor de război - şi mai ales a morţii lui Armen Garo în martie 1923 la Geneva, oraşul ziarului *Droşak,* pe care l-a cunoscut atât de bine chiar după atacul Băncii Otomane din 1896. Celălalt teatru de luptă împotriva Turciei s-a desfăşurat în Orientul Apropiat, în cadrul alianţei pecetluite în 1926 de kurzi cu Ruben şi Vahan Papa- zian. Era vorba de a-i împiedica pe turci să ia controlul asupra petrolului din nordul Irakului, dar şi de a lupta împotriva propagării comunismului la musulmani după Congresul Popoarelor din Orient desfăşurat la Baku în septembrie 1920. După câteva revolte ale kurzilor din Turcia, colaborarea kurdo-ar- meană încetează din lipsă de încredere reciprocă.

Este greu, în condiţiile exilului, să construieşti o linie coerentă şi să te ţii de ea; absenţa unor rădăcini în teritoriul naţional face ca FRA să fie vulnerabilă, să fie râvnită de marile puteri, care văd în ea o formidabilă reţea de informaţii întinsă pe patru continente: America, Europa, Asia şi Africa. Această configuraţie a fost întruchipată de un personaj ieşit din comun, Drastamat Kanayan, alias „Dro“. Fost soldat al lui Nigol Duman, el are o mare experienţă în clandestinitate şi în terorism, dobândită la Baku, în cercul altor agenţi ai revoluţiei. Acolo l-a cunoscut pe Stalin, asupra căruia exercită o adevărată fascinaţie. Cu prilejul sovietizării Armeniei în 1920, Stalin l-a adus la Moscova din admiraţie, dar şi pentru că nu avea încredere în acest bărbat viteaz căruia nu-i era frică de nimic. Oare nu Dro este cel care i-a dat un răspuns sec lui Nicolae II în 1915? în timpul unei vizite pe frontul caucazian, în iarna lui 1914- 1915, ţarul se duce la spitalul militar din Tbilisi în vizită la răniţi, printre care se află şi Dro, şef al batalionului de voluntari armeni. însoţit de statul său major, Nicolae II, şef al armatelor ruseşti, se apropie de patul lui Dro şi îi spune: „Dar unde aţi deprins arta războiului? Am auzit vorbindu-se atâta de dumneavoastră." „în revoluţie!" îi răspunde rece Dro.

Uluire şi consternare printre ruşi. Nicolae II este şocat de atitudinea aceasta extravagantă şi dezinvoltă, aproape ca o insultă. îi trebuie mult tact primarului din Tbilisi, Aleksandr Hadisian, simpatizant al FRA, ca să calmeze lucrurile: „Sire, vrea să spună revoluţia Junilor Turci." Uşurare de partea ruşilor, care nu ştiu totuşi că Dro nu a participat deloc la revoluţia turcă şi că vorbea de revoluţia din 1905... în 1924, Dro se desparte de regimul bolşevic şi, după ce şi-a petrecut mai mulţi ani la Moscova, găzduit, hrănit, spălat, pleacă în străinătate, fără să fie în vreun fel urmărit de NKDV, poliţia politică a lui Stalin. Se duce în Franţa, apoi în România, unde face carieră în industria petrolului în fruntea unei societăţi româneşti. Prietenul său Simon Vraţian afirmă oficial: Dro nu este un agent al NKDV, ci doar unul dintre rarii oameni care au păcălit vigilenţa lui Stalin. Din 1933, dar mai ales în 1939, Dro îndeplineşte misiunea delicată încredinţată de conducerea partidului, din care face parte din 1938: să se apropie de Germania nazistă. în 1914, FRA jucase cartea fidelităţii faţă de Turcia şi de Rusia. în 1939, FRA începe al Doilea Război Mondial cu o dublă orientare: Ruben Ter Minasian, la Cairo, colaborează cu Aliaţii, în timp ce Dro, în Europa, cooperează cu naziştii până la înfrângerea nemţilor la Stalingrad în 1943. Ca multe partide europene din Europa Centrală şi Orientală, FRA este la rândul ei cucerită de discursul împotriva tratatului de pace şi anticomunist al Germaniei hitleriste.

în 1945, la Eliberare şi la căderea nazismului, Ruben, Dro, Vraţian şi Vahan Papazian încep o pagină goală a istoriei daşnakismului, o traversare a deşertului, un joc fără jucător până în 1972. Chestiunea Armeană nu mai există. Au existat desigur sprijinul tuturor armenilor la revendicarea lui Stalin pentru recuperarea provinciilor Kars şi Ardahan în 1945 sau încercări pe lângă Aliaţi la conferinţa de la San Francisco pentru ca viitoarea Organizaţie a Naţiunilor Unite să nu uite vechile cauze rămase în suspensie. Dar Stalin, care a vrut ca Turcia să plătească pentru poziţia ambiguă avută în cel de-al doilea conflict mondial, renunţă la Kars şi la Ardahan în 1947, provocându-le armenilor o disperare adâncă, ba chiar mânie, când ei află că stăpânul de la Kremlin voia să alipească aceste două provincii la Georgia sovietică.

De acum înainte nu mai este nimic de sperat - lumea s-a schimbat în 1947. Ea se organizează în jurul a doi poli, Statele Unite şi Uniunea Sovietică, cele două mai puteri care au învins Germania şi Japonia. Lumea intră în era nucleară, o eră în care Cei Mari hotărăsc pentru cei mici. Ruben, Dro, Vraţian şi Vahan Papazian sunt observatorii pasivi ai acestei schimbări de paradigmă. Ruben nu-i va vedea decât prima fază, cea în care cele două blocuri îşi ocupă poziţiile. El moare în 1951 în Franţa, pe când cele două mari puteri se sfâşie între ele departe, undeva în Asia, în războiul din Coreea. Cât despre Dro, el a fost recuperat de Statele Unite imediat după înfrângerea nemţilor în Europa. Interesaţi de cunoştinţele lui Dro despre Stalin şi sistemul sovietic, americanii îl înrolează ca şef al serviciului de informaţii într-o reţea de spionaj din Orientul Apropiat împotriva propagării comunismului în lumea arabă. Odată cu moartea sa în 1956 la Boston ia sfârşit conducerea caucaziană a FRA. Simon Vraţian şi Vahan Papazian asistă la o alunecare a Istoriei cu apariţia Lumii a Treia şi sfârşitul imperiilor coloniale europene. Micile naţiuni se trezesc şi, în dorinţa lor de a exista, se detaşează de cele două blocuri a căror logică frontală nu mai corespunde cu motivaţiile lor...

Dar Vraţian şi Vahan Papazian sunt prea bătrâni pentru a mai vedea lumea ieşind din ruinele imperiilor coloniale. Ei lasă moştenire noilor generaţii de militanţi daşnaki, născuţi în străinătate, amintirea lui Christapor, Rostom şi Zavarian. Când ei se sting, primul în 1969, iar al doilea în 1973 la Beirut, Chestiunea Armeană deschide un nou capitol al istoriei sale, acela al Lumii a Treia şi al luptei împotriva Turciei, membră în NATO. La cea de-a cincizecea aniversare a genocidului împotriva armenilor, în 1965, întreaga Armenie poststalinistă se ridică pentru a-şi cere înapoi pământurile de cealaltă parte a Araksului şi pentru a se reculege la memorialul genocidului ridicat la Tsitsernakabert, pe înălţimile Erevanului. Această sete de dreptate trece peste rivalităţile armeneşti din spatele Cortinei de Fier. Lupta împotriva Turciei îi uneşte pe armenii din lumea întreagă.

Perioada terorismului armenesc şi a căderii URSS-ului (19752-1991) este cea a renaşterii Chestiunii Armene. State precum Uruguayul, începând cu 1965, recunosc genocidul împotriva armenilor şi deschid calea unei perioade de sensibilizare a opiniei publice în jurul acestei cauze uitate. Inspiraţi de modelele palestinian, vietnamez, cubanez şi irlandez, armenii încep şi ei să creadă că, alături de o activitate „diplomatică" pe lângă parlamentele naţionale, este loc pentru o strategie mai agresivă şi mai violentă. Din 1975 până în 1985, două organizaţii clandestine, Armata Armeană Secretă pentru Eliberarea Armeniei şi Comandoul Justiţiar al Genocidului Armean, vor revendica mai mult de o sută de atentate împotriva Turciei, cerând dreptate pentru cele 1 500 000 de victime ale genocidului şi redarea teritoriilor Armeniei turceşti proprietarului lor legitim, poporul armean. în această perioadă, memoria revoluţionară are câştig de cauză asupra Istoriei, publicând amintirile primelor generaţii de fedaini şi ale oamenilor politici armeni. Christapor, Rostom, Zavarian şi toţi ceilalţi conducători ai FRA, dar şi cei ca Nazabekian de la Hănceakian, sunt sanctificaţi şi devin obiectul unui veritabil cult. Neputând să intre în contact cu pământul armenesc

administrat de turci, armenii reiau reprezentarea *Yerkirului* prin amintirea eroilor din primul ceas. Şi la Erevan, această revenire la o memorie naţională trece prin reabilitarea marilor figuri ale luptei de eliberare, cu ridicarea de monumente şi diverse statui: Kevork Ceavuş, Antranik şi monumentul dedicat victoriei de la Sardarapat. Spiritul de independenţă şi de libertate reapare odată cu venirea lui Mihail Gorbaciov la conducerea URSS în 1985, preludiu al prăbuşirii puterii sovietice în 1991. Armenii, care ies în stradă şi cer alipirea provinciei Nagorno-Karabah la Armenia sovietică ca reparaţie a unei erori a lui Stalin, deschid calea spre independenţă şi folosesc modelul fedain din secolul al XlX-lea pentru a mobiliza voluntarii la cauza sfântă a Karabahului. După zece ani de luptă armată sau de terorism în diaspora, bătălia pentru cauza armenească îşi schimbă direcţia spre Caucaz, unde mesajul lui Christapor capătă un suflu nou după ce l-a acoperit pe cel al lui Lenin, căzut în uitarea Istoriei.

De la independenţa Republicii Armenia din 1991 până în 2015, anul centenarului genocidului, armenii merg încă împotriva curentului în Istorie. Risipiţi prin lume, ei n-au încredere în acest tăvălug care uniformizează mentalităţile, culturile naţionale şi standardizează societăţile. Abia şi-au redobândit independenţa, că statul lor trebuie să se adapteze cerinţelor globalizării care ruinează suveranitatea şi şterge frontierele. Abia au câştigat războiul împotriva Azerbaidjanului în 1994 şi controlează din nou Nagorno-Karabah, că diplomaţii lor nu reuşesc să fructifice victoria militară şi să obţină recunoaşterea independenţei „Republicii Nagorno-Karabah[11]. Ajunsă stat independent, Armenia tot nu şi-a găsit locul pe eşichierul internaţional, nici nu a intrat în jocul regional de când alianţa dintre Turcia şi Azerbaidjan îi impune o blocadă şi Rusia o împiedică să-şi diversifice căile de comunicare spre exterior. După ce s-au alăturat comunităţii internaţionale, armenii cer în continuare dreptate pentru victimele genocidului din 1915 şi, în ciuda unei recunoaşteri a acestei crime de către vreo douăzeci de state, printre care Franţa şi Rusia, ei încă se izbesc de amnezia Turciei şi de *Realpolitik* a Statelor Unite, cu toate promisiunile preşedintelui Barack Obama. Din 1991, de la naşterea celei de-a Doua Republici, armenii, care s-au bătut pentru demnitate şi egalitate între toate naţiunile, trec printr-o criză Iară precedent. Intr-adevăr, faptul că şi-au luat soarta în mâini îi obligă să-şi modernizeze modul de funcţionare şi organizarea socială, dar apăsarea Istoriei îi menţine într-o ordine tradiţională, fără contract social între elite şi populaţie şi fără o separare între politic şi religios. Armenia contează pe diaspora sa, şi diaspora se sprijină pe Patria-mamă pentru a intra în secolul XXI. Ea trebuie să depăşească vechile clivaje ale istoriei şi culturii şi să găsească calea reînnoirii dincolo de genocid şi de refuzul Turciei de a-l recunoaşte. Armeniei şi diasporei sale le revine misiunea să găsească prin integrare în spaţiul mondial căile unităţii în democraţie şi pace. Armenii trebuie să depăşească clivajul strategic conform căruia Rusia le garantează securitatea, dar nu şi pacea, în timp ce Occidentul le garantează pacea, dar nu şi securitatea.

Fără îndoială că vor reuşi după ce vor fi reexaminat metoda lui Christapor. Acest armean nu gândea ca ceilalţi, căci el aşeza interesul general al omenirii deasupra egoismului naţional. Christapor îşi depăşise epoca: globalist înaintea celorlalţi - dar nu cosmopolit el vorbea de la egal la egal cu ceilalţi lideri europeni, fără complexe, nici dorinţă de a domina. Mai curând social decât identitar, Christapor nu apăra o concepţie esenţia- listă, ci globală a acţiunii politice. El preconiza o sinteză între libertatea şi egalitatea naţiunilor în cadrul unei lumi fără frontiere. El aparţinea lumii societăţilor, nu a statelor. Armenii trebuie deci să facă să se nască un nou Christapor durkheimian şi să reînvie din adâncul tainic al *Yerkirului* aceste cuvinte ale lui Avedis Aharonian:

Deja deasupra crestelor îndepărtate,
Nori negri fără încetare se adună...
Hai, hai, dezlănţuie-te, furtună...

Bibliografie[10]

INTRODUCERE

Aharonian, Avetis, *Sur le chemin de la liberte,* Parentheses, Roquevaire, 1978.

Vratsian, Simon, *Sur Ies voies de la vie, evenements, figures, souvenirs,* voi. 2, Tipografia Mchak, Beirut, 1960 (în armeană).

CAPITOLUL I

Beylerian, Arthur, Les Grandes puissances, l'Empire ottoman et Ies Arme- niens dans les archives franqaises (igi4~igi8), culegere de documente, Publications de la Sorbonne, Paris, 1983.

Bozarslan, Hamit, Histoire de la Turquie: de l'Empire ă nos jours, Tallandier, Paris, 3013.

Chahbaz, Stephan, *Arpiar Arpiarian,* Altapress, Beirut, 1988 (în armeană).

Danielian, Meguerditch, „La participation des Armemens â l'organisation de la Narodnaia Volia â Moscou et Saint-Petersbourg", Revue nr. 1, Panper, Erevan, 2006 (în armeană).

Danielian, Meguerditch, „Nouveaux documents sur l'Union des Patriotes", *Revue d'Histoire et de Philologie,* nr. 3,1990, Erevan (în armeană).

Dasnabedian, Hratch, *Le mouvement revolutionnaire armenien avant la creation de la FRA,* Biblioteca Revoluţiei, nr. 7, Atena, 1990 (în armeană).

Dasnabedian, Hratch, „The Hunchakian Party“, *Armenian Review,* voi. 41, **1988.**

Dedeyan, Gerard (coord.), *Histoire des Armâniens,* Privat, Toulouse, ediţia a Il-a, 2007.

Dicranian, Dicran, „Sur l'organisation des Defenseurs de la Patrie â Erzeroum dans les archives britanniques", *Revue d'Histoire et de Philologie,* nr. l-2,1993, Erevan (în armeană).

---

10 Titlurile scrise în armeană sunt redate în limba franceză, aşa cum au fost ele traduse de autor şi cum figurează în Bibliografia din ediţia originală, de fiecare dată precizându-se „în armeană" (n. red.).

Gharazian, K., Les premiers groupes revolutionnaires armeniens en Transcaucasie, Zangnika, Tbilisi, 1927 (în armeană).
Girault, Rene, Diplomaţie europeenne: Nations et imperialismes, 1871-1914, ediţia a Il-a, Armând Colin, Paris, 1995.
Guidour, Arsen, *Histoire du Parti Social-Democrate Hentchaakian, 1887- 1963,* Imprimeria Chirag, Beirut, 1963 (în armeană).
Kevonian, Armenouhie, *Les noces noires de Gulizar,* Parentheses, Marseille, 2005.
Kevorkian, Raymond, Paboudjian, Paul B., *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman ă la veille du genocide,* Les Editions d'art et d'histoire, Paris, 1992.
Khoutinian, Kevork, *Histoire analytique de la FRA, des origines aux annees 1895,* publicaţie FRA, Erevan, 2006 (în armeană).
Khrimian, Hairig, *Grand-pere et petit-fils,* Tipografia Edvan, Beirut, 1957 (ed. I, Ecimiadzin, 1894) (în armeană).
Kuzalian, K., Le developpement de la pensee politique armenienne et la FRA, Ed. FRA, Paris, 1927 (în armeană).
Manoukian, Benyamin, „Histoire de l'action sociale des etudiants armeniens de l'universite de Moscou", *Revue d'Histoire et de Philologie,* nr. 1, 2006, Erevan (în armeană).
Mantran, Robert (coord.), *Histoire de l'Empire ottoman,* Fayard, Paris, 199a-
Medlicott, W.N., The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of theNearEarstern Settlement, 1878-1880, Methuen & Co., London, 1938.
Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement,* University of California Press, Berkeley, 1967.
Papazian, H., „Sur Meguerditch Portukalian et le parti Armenagan", *Revue d'Histoire et de Philologie,* nr. l-2,1996, Erevan (în armeană).
Piroumian, Dicran, „Quatre annees â Van, 1883-1887", *Horizon,* nr. 93, 29 aprilie 1916 (în armeană).
Sassouni, Garo, *Histoire du Daron,* Beirut, 1957 (în armeană).
Sirouni, Hagop, „A. Vramian", *Hairenik,* nr. 8, iunie 1925 (în armeană).
Tter Minassian, Anahide, *La Question armenienne,* Parentheses, Marseille,
1983-
Ter Minassian, Rouben, *Memoires d'un cadre revolutionnaire armenien,* publicaţie FRA Daşnakţutiun, Atena, 1994 (în armeană).
Tutundjian, Khosrov, „Souvenirs d'A. Vramian", *Varak,* v. 16, nr. 67, octombrie 1969, Detroit (în armeană).
Varandian, Mikael, „A. Vramian", *Hairenik,* nr. 1, noiembrie 1922 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Memorial de la FRA, 1890-1950,* Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).

CAPITOLUL II

Aghbalian, Nigol, „«Hankouitz», Memoires de Samson Tateossian", *Hairenik,* nr. 10, august 1923; nr. 4, februarie 1924; nr. 6-10, aprilie-august 1924, Boston (în armeană).
Aghbalian, Nigol, „«Hankouitz», Memoires de Levon Tateossian «Babacha»“, *Hairenik,* nr. 7, mai 1923, Boston (în armeană).
Aharonian, Avedis, *Christapor Mikaelian,* publicaţie Hairenik, Boston, 1926 (în armeană).
Amourian, Andre, „Souvenirs de l’expedition de Sarkis Gougounian", *Hairenik,* nr. 2, decembrie 1933; nr. 3-8, ianuarie-iunie 1934» nr-10- 12, august-decembrie 1934, Boston (în armeană).
Berberian, Roupen, „Le temps des utopies", *Vem,* nr. 3, iulie-octombrie 1937; nr. 1, noiembrie 1937-ianuarie 1938; nr. 2, ianuarie-mai 1938; nr. 3, iunie-septembrie 1938; nr. 4, octombrie-decembrie 1938, Paris (în armeană).
Chatirian, Mardin, „Histoire des mouvements sociaux armeniens", *Hairenik,* nr. 5-6, martie-aprilie 1923, Boston (în armeană).
Chatirian, Mardin, „Souvenirs immediats et lointains, â 1 occasion de la mort du Dr. Loris-Melicof', *Hairenik,* nr. 3, ianuarie 1932, Boston (în armeană).
Chernov, Viktor, „La FRA et les socialistes-revolutionnaires russes", *Drochak,* nr. 4,1925 (în armeană).
Chirvanzade, Alexandre, *(Euvres completes,* voi. 8, Haybedrad, Erevan, 1961 (în armeană).
Dadrian, Vahakn, *Histoire du genocide armenien,* Stock, Paris, 1996.
Danielian, Meguerditch, „La participation des Armeniens â l’organisation de la Narodnaîa Volia â Moscou et Saint-Petersbourg", *Panper,* nr. 1, Erevan, 2006 (în armeană).
Danielian, Meguerditch, *L’organisation „Jeune Armenie“,* Vanadzor, 2001 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, *Le mouvement revolutionnaire armenien avant la creation de la FRA,* Biblioteca Revoluţiei, Atena, nr. 7,1990 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire armenienne Dachnaktsoutioun, 1890-1924, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Dasnabedian, Hratch, „The Hunchakian Party", *Armenian Review,* voi. 41, iama 1988.
Frankian, Yervant, *Christapor Mikaelian,* Gaidzer, Hamaskain, Beimt, 1989 (în armeană).
Guidour, Arsen, *Histoire du Parti Social-Democrate Hentchaakian, 1887- 1963,* Tipografia Chirag, Beirut, 1963 (în armeană).
Khan, Azad Roupen, „Souvenirs d’un revolutionnaire armenien", *Hairenik,* nr. 8-nr. 7, iunie 1927-mai 1929, Boston (în armeană).
Khoutinian, Kevork, *Histoire analytique de la FRA, des origines aux annees 1895,* publicaţie FRA, Erevan, 2006 (în armeană).

Khoutinian, Kevork, *Le Ier congres mondial de la FRA,* publicaţie FRA, Erevan, 1992 (în armeană).
Krikorian, Ara, *Christapor Mikaelian,* Edipol, Paris, 2014.
Kurkdjian, Haroutioun, *Historiographie de la FRA,* 4 voi., Biblioteca Revoluţiei, nr. 8-11, Atena, 1990,1991, 1992,1995 (în armeană).
Kuzalian, K., Le developpement de la pensee politique armenienne et la FRA, Ed. FRA, Paris, 1927 (în armeană).
Leo, *Du passe,* ultima ediţie, Ed. Chem, Erevan, 2009 (în armeană).
Dr. Loris-Melicof, Jean, La Revolution Russe et Ies Nouvelles Republiques transcaucasiennes: Bolchevisme et Antibolchevisme, Librairie Felix Alean, Paris, 1920.
Malkhas, *Souvenirs,* voi. l-2, publicaţie Hamaskain, Beirut, 1956 (în armeană).
Manoukian, Benyamin, „Histoire de l'action sociale des etudiants arme- niens de l'universite de Moscou", *Revue d'Histoire et de Philologie,* nr. 1, 2006, Erevan (în armeană).
Mathossentz, Murad, *Black Raven,* Policy Research Publications, London, 1988.
Mikaelian, Christapor, „Extraits autobiographiques", *Hairenik,* nr. 10, august 1924, Boston (în armeană).
Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement,* University of California Press, Berkeley, 1967.
Ohandjanian, Sarkis, „«Far-Had», Memoire", *Hairenik,* nr. 11-12, septem- brie-octombrie 1941; nr. l-2, ianuarie-februarie 1942, până la nr. 4, iulie-august 1942; apoi nr. 6, noiembrie-decembrie 1942, nr. 6, noiem- brie-decembrie 1943, Boston (în armeană).
Piroumian, Dicran, „Quatre annees â Van, 1883-1887“, *Horizon,* nr. 93, 29 aprilie 1916 (în armeană).
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
Sarkissian, Levon, *Memoires libres du temps passe,* Mourdj, Baku, 1917 (în armeană).
Sarkissian, Levon, *Souvenirs de 1889 ă 189a,* Arhivele Naţionale ale Armeniei (în armeană).
Saroukhanian, Sarkis, „Memoires", *Hairenik,* nr. 1, ianuarie-februarie 1945, până la nr. 5, septembrie-octombrie **1945»** Boston.
Ter Minassian, Anahide, *La Question armenienne,* Ed. Parentheses, Mar- seille, 1983.
Valatian, V., „L'expedition de Sarkis Gougounian", *Hairenik,* nr. 9-12, septembrie-decembrie 1957, Boston (în armeană).
Varandian, Mikael, „Christapor Mikaelian", *Hairenik,* nr. 3, ianuarie 1924; nr. 5, martie 1924; nr. 8, iunie 1924; nr. 12, octombrie 1924, Boston (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (prima ediţie, Paris, 1932) (în armeană).

Vratsian, Simon, *Memorial de la FRA, 1890-1950,* Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Sources de la FRA,* voi. 1 şi 2, Boston, 1934 (în armeană).
Zavarian Simon, 3 voi., publicaţie FRA Daşnakţutiun, Ed. Hamaskain, 1983, 1992,1997 (în armeană).
Memorial de Christapor, FRA, Constantinopol, 1909 (în armeană).
Hovnan Tavtian, 2 voi., publicaţie FRA, Atena, 1988, şi Erevan, 2004 (în armeană).
„Christapor", Gaidzer, Beirut, aprilie-septembrie 1985 (în armeană).
Drochak, nr. 3,1930 (în armeană).
CAPITOLUL III
Aharonian, Avetis, *Christapor Mikaelian,* publicaţie Hairenik, Boston, 1926 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire armenienne Dachnaktsoutioun, 1890-1934, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Frankian, Yervant, *Christapor Mikaelian,* Ed. Gaidzer, Hamaskain, Beirut, 1989 (în armeană).
Kevorkian, Hamlet, *Nigol Douman,* Erevan, 2002 (în armeană).
Khajak, Karekine, *Qu'est-ce qu'une classe?,* publicaţie Haratch, Tbilisi, 1913 (în armeană).
Khajak, Karekine, *Vers la Federation,* publicaţie Haratch, Tbilisi, 1907 (în armeană).
Khoutinian, Kevork, *Histoire analytique de la FRA, des origines aux annees 1895,* publicaţie FRA, Erevan, 2006 (în armeană).
Krikorian, Ara, *Christapor Mikaelian,* Edipol, Paris, 2014.
Kulkhatanian, Abraham, *Le premier programme de la FRA et ses redac- teurs,* Biblioteca revoluţionară, Atena, 1987 (în armeană).
Kurkdjian, Haroutioun, *Historiographie de la FRA,* 4 voi., Biblioteca revoluţionară, nr. 8-11, Atena, 1990,1991,1992, 1995 (în armeană).
Kuzalian, K., Le developpement de la pensee politique armenienne et la FRA, Ed. FRA, Paris, 1927 (în armeană).
Libaridian, Gerard, L'Armenie moderne: Histoire des hommes et de la nation, Karthala, Paris, 2008.
Mikaelian, Christapor, *Pensees revolutionnaires,* Ed. FRA, Atena, 1931 (în armeană).
Minassian, Gai'dz, La Federation Revolutionnaire Armenienne Dachnaktsoutioun, Ethique et Politique, 1959-1998, These de Sciences politiques, Universite Paris X, Nanterre, 1999.
Roupen, *L'Organisation de la FRA,* Erevan, 1991 (în armeană).
Roupen, *Memoires d'un revolutionnaire armenien,* 7 voi., ediţia a Il-a, Hamaskain, Beirut, 1972 (în armeană).
Suny, Ronald Grigor, *Looking toward Ararat, Armenian in the Modern History,* Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1993.
Ter Minassian, Anahide, *Histoires croisees,* Parentheses, Marseille, 1997.
Valatian, V., „Nigol Douman", *Hairenik,* nr. 5-9, mai-septembrie 1964 şi nr. 11-12, noiembrie şi decembrie 1964 (în armeană).
Varandian, Mikael, „Christapor Mikaelian", *Hairenik,* nr. 3, ianuarie 1924; nr. 5, martie 1924; nr. 8, iunie 1924; nr. 12, octombrie 1924, Boston (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (ed. I, Paris, 1932) (în armeană).
Varandian, Mikael, *Communisme et revolution mondiale,* Houssaper, Cairo, 1926 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Protestations,* publicaţie FRA, Geneva, 1914 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire du mouvement armenien,* 2 voi., publicaţie FRA, Geneva, 1912 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Courants,* publicaţie FRA, Geneva, 1910 (în armeană).
Varandian, Mikael, *La patrie renaissante et notre râie,* 2 voi., publicaţie FRA, Geneva, 1910 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Philosophie, sociologie,* publicaţie Haratch, Tbilisi, 1907 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Le Dachnaktsoutioun et ses opposants,* publicaţie Haratch, Tbilisi, 1907 (în armeană).
Varandian, Mikael, *L'Idee de nation,* publicaţie FRA, Geneva, 1904 (în armeană).
Vratsian Simon, *Memorial de la FRA, 1890-1950,* Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).
Arhivele FRA, voi. 1, 2, 3, 4, Tipografia Hamaskain, Beirut, 1972, 1973, 1976 şi 1982 (în armeană).
Christapor Mikaelian, Correspondance, Ed. Hamaskain, Beirut, 1993 (în armeană).
Drochak, 1891-1898, 1899-1914,1925-1933 (în armeană).
Hovnan Tavtian, 2 voi., publicaţie FRA, Atena, 1988, şi Erevan, 2004 (în armeană).
Simon Zavarian, 3 voi., publicaţie FRA Daşnakţutiun, Ed. Hamaskain, 1983,1992, 1997 (în armeană).
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
CAPITOLUL IV
Asdvadzadourian, A., „Les relations entre la FRAet l'Ittihad", *Hairenik,* nr. 12, decembrie 1964; nr. 1, ianuarie 1965 (în armeană).
Babikian, Hagop, *Les massacres d'Adana: rapport de H. Babikian,* Constan- tinopol, 1912 (în armeană).
Baynac, Jacques, Les socialistes-revolutionnaires, de marş 1881 ă marş 1917, Robert Laffont, Paris, 1979.
Berberian, Houri, Armenians and the Iranian Constituţional Revolution of 1905-1911, Westview Press, Colorado and Oxford, 2001.
Chahbaz, Stephane,*Arpiar Arpiarian,* Altapress, Beirut, 1988 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire armenienne Dachnaktsoutioun, 1890-1924, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Donabedian, Kevork, *La FRA en Amerique du Nord,* 2 voi., 1895-1909 şi 1910-1923, Ed. Hairenik, Boston, 1993 (în armeană).
Essayan, Zabel şi Toroyan, Hayg, *L'Agonie d'un peuple,* Classiques Gamier, Paris, 2013.
Girault, Rene, Diplomaţie europeenne, Nations et imperialismes, 1871-1914, ed. a Il-a, Armând Colin, Paris, 1995.
Gurdjian, Melkon, „Arpiar Arpiarian", *Hairenik,* nr. 6, aprilie 1932 (în armeană).
Hofmann, Tesse şi Kouteharian, Gerayer, „The History of Armenian- Kurdish Relations in the Ottoman Empire“, *Armenian Review,* nr. 4, iama 1986.
Hanioglu, Şiikru, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902- 1908,* Oxford University Press, Oxford/New York, 2001.
Hanioglu, Şiikrii, *The Young Turks in Opposition,* Oxford University Press, Oxford/New York, 1995.

Kevorkian, Raymond, *Le Genocide des Armeniens,* Odile Jacob, Paris, 2006.
Khan, Azad Roupen, „Souvenirs d'un revolutionnaire armenien", *Hairenik,* nr. 8 până la nr. 7, iunie 1927-mai 1929, Boston (în armeană).
Khayadjian, Edmond, *Archag Tchobanian et le mouvement armenophile en France,* Centre naţional de documentation pedagogique, Marseille, 1986.
Khoutinian, Kevork, *Histoire analytique de la FRA, des origines aux annees 1895,* publicaţie FRA, Erevan, 2006 (în armeană).
Mazmanian, Vahan, „Souvenirs du passe revolutionnaire", *Hairenik,* nr. l-5, noiembrie 1936-decembrie 1937 (în armeană).
Mikaelian, Christapor, *Pensees revolutionnaires,* Ed. FRA, Atena, 1931 (în armeană).
Minakhorian, Vahan, „Les scissionnistes", *Vem,* nr. 1 şi nr. 2, septembrie- octombrie şi noiembrie-decembrie 1933 (în armeană).
Ohandjanian, Sarkis, „«Far-Had», Memoire", *Hairenik,* nr. 11-12, septem- brie-octombrie 1941; nr. l-2, ianuarie-februarie 1942 până la nr. 4, iulie-august 1942, apoi de la nr. 6, noiembrie-decembrie 1942 la nr. 6, noiembrie-decembrie 1943, Boston (în armeană).
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
Roupen, *Memoires d'un revolutionnaire armenien,* 7 voi., ed. a Il-a, Hamaskain, Beirut, 1972.
Saroukhanian, Sarkis, „Memoires", *Hairenik,* nr. 1, ianuarie-februarie 1945, până la nr. 5, septembrie-octombrie 1945, Boston (în armeană).
Sassouni, Garo, „Les etapes des relations bilaterales entre Ies mouvements de liberation des Armeniens et des Kurdes", *Hairenik,* nr. 6-7, aprilie şi mai 1930, şi nr. 12 şi nr. 1, octombrie şi noiembrie 1930 (în armeană).
Sassouni, Garo, Les mouvements nationaux kurdes et les relations kurdo- armeniennes, Beirut, 1969 (în armeană).
Simonian, Hratchig, *Les voies de la lutte de liberation, 4* voi., Ed. Hayakidag, Erevan, 2003-20x0 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (ed. I, Paris, 1932) (în armeană).
Varandian, Mikael, *Le Dachnaktsoutioun et ses opposants,* publicaţie Haratch, Tbilisi, 1907 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Sources de la FRA,* voi. 1 şi 2, Boston, 1934 (în armeană).
Vratsian, Simon, „Arpiar Arpiarian", *Hairenik,* nr. 11, ianuarie 1931 (în armeană).
Vratsian, Simon, „Les relations entre Haroutioun Dadian Pacha et la FRA", *Hairenik,* nr. 3, ianuarie 1938 (în armeană).
Weill, Claudie, L'lnternationale et l'autre: les relations inter-ethniques dans la IIe Internationale, Arcantere, Paris, 1987.
Yeretsian, Hovanes, „La FRA â Tigranakert", *Hairenik,* aprilie 1956 (în armeană).
Arhivele FRA, voi. 1, 2, 3, 4, Tipografia Hamaskain, Beirut, 1972,1973, 1976,1982 (în armeană).
Christapor Mikaelian, Correspondance, Ed. Hamaskain, Beirut, 1993 (în armeană).
Drochak, 1891-1898, 1899-1914,1925-1933 (în armeană).
Histoire de la II' Internationale, voi. 10, Minkoff-Reprint, Geneve, 1980.
La Depeche du Midi, 7 noiembrie 1896.
Pro Armenia, 1900-1908 şi 1912-1913, cu titlul *Pour les peuples d'Orient,* şi din 1913-1914, cu titlul originar.
Raport al FRA la Londra, 1896.
Despre centenarul masacrelor din Adana, vezi referatul conferinţei intitulate ‚Adana 1909: *histoire, memoire et identite â un siecle de distance*", organizată la Universitatea Sabanci, Istanbul, în 6-7 noiembrie 2009, pe http://www.collectifvan.org. La Antelias, în Liban, catolicosatul armean din Cilicia a organizat o conferinţă în 29-30 octombrie despre masacrele din Adana. Şi Institutul Genocidului contra Armenilor, de la Erevan, a organizat o conferinţă pe aceeaşi temă în 20-21 aprilie 2009.

CAPITOLUL V

Aharonian, Avetis, *Christapor Mikaelian,* publicaţie Hairenik, Boston, 1926 (în armeană).
Avo, *Kevork Tchavouch,* Sevan Printing House, Beirut, 1972 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire armenienne Dachnaktsoutioun, i8go-igs4, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Draganof, *La Macedoine et les reformes,* Pion, Paris, 1906.
Garo, Armen, *Jours vecus,* Ed. Vosguetar, Beirut, 1986 (în armeană).
Hovannisian, Richard G. şi Simon, Payaslian (coord.), *Armenian Constan- tinople,* Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2010.
Hovannisian, Richard G. (coord.), *Armenian Tigranakert /Diarbekir and Edessa/Urfa,* Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006.
Hovannisian, Richard G. (coord.), *Armenian Tsopk / Kharpert,* Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2002.
Hovannisian, Richard G. (coord.), *Armenian Van/ Vaspurakan,* Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1980.
Hovannisian, Richard G., *The Armenian People from Ancient to Modern Times,* 2 voi., Palgrave Macmillan, New York, 1997.
Kevorkian, Raymond, *Le Genocide des Armeniens,* Odile Jacob, Paris, 2006.
Khoutinian, Kevork, *Histoire analytique de la FRA, des origines aux annees iSgg,* publicaţie FRA, Erevan, 2006 (în armeană).
Leo, *Du passe,* ultima ediţie, Ed. Chem, Erevan, 2009.
Malkhas, *Souvenirs,* voi. 1 şi 2, publicaţie Hamaskain, Beirut, 1956 (în armeană).
Nercissian, Achot, *Histoire de la FRA, i8g8-igo8,* voi. 2, Erevan, 2008 (în armeană).
Ohandjanian, Sarkis, „«Far-Had», Memoire", *Hairenik,* nr. 11-12, septem- brie-octombrie 1941; nr. l-2, ianuarie-februarie 1942, până la nr. 4, iulie-august 1942; apoi de la nr. 6, noiembrie-decembrie 1942, până la nr. 6, noiembrie-decembrie 1943, Boston (în armeană).
Papazian, Vahan, *Memoires,* 3 voi., Beirut, 1957 (în armeană).
Resseler, Walter şi Suykerbuyk, Benoit, Dynamiet Voor de Sultan, Carolus Edward Joris in Konstantinopel, B+B, Antwerpen, 1997.
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
Roupen, *Memoires d'un revolutionnaire armenien,* 7 voi., ed. a Il-a, Hamaskain, Beirut, 1972 (în armeană).
„Saroukhanian Sarkis, Memoires'', *Hairenik,* nr. 1, ianuarie-februarie ig45, până la nr. 5, septembrie-octombrie 1945, Boston (în armeană).
Sassouni, Garo, *Histoire du Daron,* Beirut, 1957 (în armeană).

Sassouni, Garo, „Le role de Hrair Tejork", *Hairenik,* nr. 4, februarie 1931 (în armeană).
Sassouni, Garo, „La question de l'insurrection generale dans le mouve- ment de liberation naţionale armenien, bref aperşu des quatre de- cennies passees", *Drochak,* nr. 11, 1930 (în armeană).
Sebouh, *Des pages de mon passe,* 2 voi., Boston, 1925 şi 1929 (în armeană).
Silianov, Khristo, *Osvoboditelnite borbi na Makedoniia,* voi. 2,1943, reed. Izd-vo Nanka i Izkustvo, 1983, Sofia.
Simonian, Hratchig, *Les voies de la lutte de liberation,* 4 voi., Ed. Haya- kidag, Erevan, 2003-2010 (în armeană).
Tchelebian, Antranig, *General Antranik,* publicaţie Arevig, Erevan, 1990 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (ed. I, Paris, 1932) (în armeană).
Varandian, Mikael, „Christapor Mikaelian", *Hairenik,* nr. 3, ianuarie 1924; nr. 5, martie 1924; nr. 8, iunie 1924; nr. 12, octombrie 1924, Boston (în armeană).
Vratsian, Simon, *Sources de la FRA,* voi. 1 şi 2, Boston, 1934 (în armeană).
Vratsian, Simon, „Arpiar Arpiarian", *Hairenik,* nr. 11, septembrie 1931 (în armeană).
Arhivele FRA, voi. 1, 2, 3, 4, Tipografia Hamaskain, Beirut, 1972,1973, 1976 şi 1982 (în armeană).
Christapor Mikaelian, Correspondance, Ed. Hamaskain, Beirut, 1993 (în armeană).
Drochak, 1891-1898,1899-1914, 1925-1933 (în armeană).
Memorial de la FRA, i8go-iggo, Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).
Pro Armenia, 1900-1908 şi 1912-1913, cu titlul *Pour les peuples d'Orient,* şi 1913-1914, cu titlul originar.
CAPITOLUL VI
Abrahamian, Ervand, „The Causes of the Constituţional Revolution in Iran", *International Journal of Middle East Studies,* voi. 10, nr. 3,1979.
Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions,* Princeton Univer- sity Press, Princeton, 1982.
Afary, Janet, The Iranian Constituţional Revolution igo6-igu, Grassroots Democracy, Social Democracy and the Origins of Feminism, Columbia University Press, New York, 1996.
Afary, Janet, „Social Democracy and the Iranian Constituţional Revolution of 1906-1911", în A *Century of Revolution: Social Movements in Iran,* ed. John Foran, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994.
Aghbalian, Nigol, „«Hankouitz», Memoires de Samson Tateossian", *Hairenik,* nr. 10, august 1923; nr. 4, februarie 1924; nr. 6-10, aprilie-august 1924, Boston (în armeană).
Aharonian, Avetis, *Sur le chemin de la liberte,* Parentheses, Roquevaire, 1978.
Ahmad, Feroz, *The Young Turks,* Clarendon Press, Oxford, 1969.
Amourian, Andre, *L'Odyssee revolutionnaire de Yeprem Khan,* Alik, Teheran, 1972 (în armeană).
Amourian, Andre, *La FRA en Perse, i8go-igi8,* Alik, Teheran, 1950 (în armeană).
Avo, *Kevork Tchavouch,* Sevan Printing House, Beirut, 1972 (în armeană).
Boyadjian, Hovanes, „La FRA â Smyrne", *Hairenik,* nr. l-11, ianuarie- octombrie 1958 (în armeană).
Bozarslan, Hamit, Histoire de la Turquie: de l'Empire ă nosjours, Tallandier, Paris, 2013.
Chaqueri, Cosroe, „The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics 1905-1911", *Armenian Review,* nr. 2, vara 1988.
Dadrian, Vahakn, *Histoire du genocide armenien,* Stock, Paris, 1996.
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire arme- nienne Dachnaktsoutioun, i8go-igs4, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Dasnabedian, Hratch, „The Hunchakian Party", *Armenian Review,* voi. 41, 1988.
Dasnabedian, Hratch, „The ARF Records: The Balance Sheet of Ninety Years", *Armenian Review,* nr. 2, iunie 1981.
Djamalian, Archag, *La FRA et le socialisme,* Tipografia Hamaskain Vahe Setkian, Beirut, 1979 (în armeană).
Douman, Nigol, *Projet d'autodefense populaire,* Geneva, 1907 (în armeană).
Guidour, Arsen, *Histoire du Parti Social-Democrate Hentchaakian, 1887- ig63,* Tipografia Chirag, Beirut, 1963 (în armeană).
Hanioglu, Şiikrii, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, îgoa- igo8,* Oxford University Press, Oxford/New York, 2001.
Hanioglu, Şiikrii, *The Young Turks in Opposition,* Oxford University Press, Oxford/New York, 1995.
Hofmann, Tessa şi Koutcharian, Gerayer, „The History of Armenian- Kurdish Relations in the Ottoman Empire", *Armenian Review,* nr. 4, 1986.
Hovhannisian, Hovsep, „«Elmar», La FRAet le mouvement constitutionnel en Perse", *Hairenik,* nr. 1, ianuarie 1952, şi nr. 3, martie 1952 (în armeană).
Hovhannisian, Hovsep, *Yeprem,* Modem, Teheran, 1964 (în armeană).
Hovhannisian, Hovsep, „«Faro», L'action de Yeprem en Perse", *Hairenik,* nr. 1, noiembrie 1924; nr. 7, mai 1925 (în armeană).
Kevorkian, Hamlet, *Nigol Douman,* Erevan, 2002 (în armeană).
Kevorkian, Hamlet, *Dro,* Erevan, 2007 (în armeană).
Kevorkian, Raymond şi Paboudjian, Paul B., *LesArmeniens dans l'Empire Ottoman ă la veille du genocide,* Les Editions d'arts et d'histoire, Paris, **1992-**
Kevorkian, Raymond, *Le Genocide desArmeniens,* Odile Jacob, Paris, 2006.
Krikorian, Ara, *Christapor Mikaelian,* Edipol, Paris, 2014.
Kulkhatanian, Abraham, *Les Affrontements armeno-tatars,* 2 voi., Paris, 1933 (în armeană).
Lewis, Bernard, Islam et laicite: la naissance de la Turquie moderne, Fayard, Paris, 1988.
Dr. Loris-Melicof, Jean, La Revolution Russe et les Nouvelles Republiques Transcaucasiennes: Bolchevisme et Antibolchevisme, Felix Alean, Paris, 1920.
Malkhas, *Souvenirs,* voi. 1 şi 2, publicaţie Hamaskain, Beirut, 1956 (în armeană).
Mantran, Robert (coord.), *Histoire de l'Empire Ottoman,* Fayard, Paris, **199a**
Mazmanian, Vahan, „Souvenirs du passe revolutionnaire", *Hairenik,* nr. l-5, noiembrie 1936-martie 1937 (în armeană).
Nercissian, Achot, *Histoire de la FRA, i8g8-ign8,* voi. 2, Erevan, 2008 (în armeană).
Papazian, Vahan, *Memoires,* 3 voi., Beirut, 1957 (în armeană).
Resseler, Walter şi Suykerbuyk, Benoit, Dynamiet Voor de Sultan, Carolus Edward Joris in Konstantinopel, B+B, Antwerpen,

1997.
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
Roupen, *Memoires d'un revolutionnaire armenien,* 7 voi., ed. a Il-a, Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1972 (în armeană).
Sassouni, Garo, *Kevork Tchavouch, le lion des neiges,* fără dată, nici editor (în armeană).
Simonian, Hratchig, *Les voies de la lutte de liberation,* 4 voi., Ed. Haya- kidag, Erevan, 2003-20x0 (în armeană).
Sohrabi, Nader, „Historicizing Revolutions: Constituţional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *American Journal of Sociology,* nr. 6, mai 1995.
Tachdjian, Vahe, *Ichkhan,* publicaţie Mikael Varandian, Erevan, 1994 (în armeană).
Ter Minassian, Anahide, *La question armenienne,* Parentheses, Marseille,
1983-
Tter Minassian, Anahide, *Histoires croisees,* Parentheses, Marseille, 1997.
Ter Minassian, Rouben, *Memoires d'un cadre revolutionnaire armenien,* publicaţie FRA Daşnakţutiun, Atena, 1994 (în armeană).
Tunţay, Mete şi Ziircher, Erik Jan, *Socialism and Naţionalism in the Ottoman Empire, 1876-igag,* British Academic Press, London/New York, în asociere cu The International Institute of Social History, Amsterdam, 1994.
Tutundjian, Khosrov, „Souvenirs d'A. Vramian", revista *Varak* a Societăţii Generale din Vaspurakan, voi. 16, nr. 67, octombrie 1969, Detroit (în armeană).
Valatian, V., „Nigol Douman", *Hairenik,* nr. 5-9, mai-septembrie 1964, şi nr. 11 şi 12, noiembrie şi decembrie 1964 (în armeană).
Varandian, Mikael, „A. Vramian", *Hairenik,* nr. 1, noiembrie 1922 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (ed. I, Paris, 1932) (în armeană).
Varandian, Mikael, *La patrie renaissante et notre role,* 2 voi., publicaţie FRA, Geneva, 1910 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Memorial de la FRA, i8go-iggo,* Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Memoires, faits, figures, souvenirs,* 6 voi., Tipografia Mchag, voi. 1 şi 2, Beirut, 1965 (în armeană).
Zurcher, Erik Jan, The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, igog-igs6, Brill, Leiden, 1984.
Zurcher, Erik Jan, *Turkey: A Modern History,* London/New York, 1998.
Aram, publicaţie FRA, Tipografia Mikael Varandian, Erevan, 1991 (în armeană).
Arhivele FRA, voi. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, Tipografia Hamaskain, Beirut, 1972, 1973, 1976,1982, 2007, 2010, 2011, 2012 (în armeană).
Drochak, 1891-1898,1899-1914,1925-1933 (în armeană).
Pro Armenia, 1900-1908,1912-1913, cu titlul *Pour Ies peuples d'Orient,* şi 1913-1914, cu numele său originar.
Zavarian Simon, 3 voi., publicaţie FRA Daşnakţutiun, Ed. Hamaskain, 1983,1992,1997 (în armeană).
CAPITOLUL VII
Aharonian, Avetis, *Sur le chemin de la liberte,* Parentheses, Roquevaire, 1978.
Ahmad, Feroz, *The Young Turks,* Clarendon Press, Oxford, 1969.
Armen, *„Ja FRA dans Ies Balkans*extras din memoriile lui Assadur Be- dikian, *Hairenik,* nr. 1, noiembrie 1932; nr. 3, ianuarie 1933; nr. 5, martie 1933; nr. 6, aprilie 1933; nr. 12, octombrie 1933; nr. 1, noiembrie 1933; nr. 4, ianuarie 1934 (în armeană).
Balakian, Grigoris, *Le Golgotha armenien: de Berlin ă Deir es-Zor,* 2 voi., Le Cercle d'ecrits caucasiens, La Ferte-sous-Jouarre, 2004.
Bozarslan, Hamit, Histoire de la Turquie: de l'Empire ă nosjours, Tallan- dier, Paris, 2013.
Candar, Gilles şi Duclert, Vincent, *Jean Jaures,* Fayard, Paris, 2014.
Dadrian, Vahakn, *Histoire du genocide armenien,* Stock, Paris, 1996.
Dasnabedian, Hratch, *Evolution de la structure organisationnelle de la FRA,* publicaţie FRA, Beirut, 1985 (în armeană).
Dasnabedian, Hratch, Histoire de la Federation revolutionnaire armenienne Dachnaktsoutioun, i8go-iga4, Oemme Edizioni, Milano, 1988.
Dasnabedian, Hratch, „The Hunchakian Party", *Armenian Review,* voi. 41, iama 1988.
Garo, Armen, „Notre demiere rencontre avec Talaat", *Hairenik,* nr. 1, decembrie 1922 (în armeană).
Guidour, Arsen, *Histoire du Parti Social-Democrate Hentchaakian, 1887- ig6g,* Tipografia Chirag, Beirut, 1963 (în armeană).
Hanioglu, Şiikru, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902- 1908,* Oxford University Press, Oxford/New York, 2001.
Hanioglu, Ştikrii, *The Young Turks in Opposition,* Oxford University Press, Oxford/New York, 1995.
Hovannisian, Richard G. (coord.*), Armenian Van/Vaspurakan,* Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 1980.
Kevorkian, Hamlet, *Nigol Douman,* Erevan, 2002 (în armeană).
Kevorkian, Hamlet, *Dro,* Erevan, 2007 (în armeană).
Kevorkian, Raymond şi Paboudjian, Paul B., *LesArmeniens dans l'Empire Ottoman ă la veille du genocide,* Les Editions d'arts et d'histoire, Paris, 1992.
Kevorkian, Raymond, *Le Genocide des Armeniens,* Odile Jacob, Paris, 2006.
Lewis, Bemard, Islam et laicite: histoire de la Turquie moderne, Fayard, Paris, 1988.
Malkhas, *Souvenirs,* voi. 1 şi 2, publicaţie Hamaskain, Beirut, 1956 (în armeană).
Mantran, Robert, *Histoire de l'Empire ottoman,* Fayard, Paris, 1992.
Mazmanian, Vahan, „Souvenirs du passe revolutionnaire", *Hairenik,* nr. l-5, noiembrie 1936 - martie 1937 (în armeană).
Odian, Yervant, *Journal de deportation,* Parentheses, Marseille, 2010 (ed. 1,1919, *Jamanak,* Istanbul).
Papazian, Vahan, *Memoires,* 3 voi., Beirut, 1957 (în armeană).
Rostom, publicaţie FRA, Tipografia Hamaskain Vahe Sethian, Beirut, 1979 (în armeană).
Roupen, *Memoires d'un revolutionnaire armenien,* 7 voi., ed. a II-a, Hamaskain, Beirut, 1972 (în armeană).
Simonian, Hratchig, *Les voies de la lutte de liberation,* 4 voi., Ed. Haya- kidag, Erevan, 2003-2010 (în armeană).
Sirouni, Hagop, „Agnouni", *Hairenik,* nr. 5, martie 1925, şi nr. 8, iunie 1925 (în armeană).
Tachdjian, Vahe, *Ichkhan,* publicaţie Mikael Varandian, Erevan, 1994 (în armeană).

Tchelebian, Antranik, Le general Antramk et le mouvement revolutionnaire armenien, Beirut, 1986 (în armeană).
Ter Minassian, Anahide, *La Question armenienne,* Parentheses, Marseille,
1983-
Ter Minassian, Anahide, *Histoires croisees,* Parentheses, Marseille, 1997.
Ter Minassian, Rouben, *Memoires d'un cadre revolutionnaire armenien,* publicaţie FRA Daşnakţutiun, Atena, 1994 (în armeană).
Ternon, Yves, L'Etat criminel: Les Genocides au XX" siecle, Seuil, Paris, 1995-
Ternon, Yves, *Enquete sur la negation d'un genocide,* Parentheses, Marseille,
1989-
Tutundjian, Khosrov, „Souvenirs dA. Vramian", revista *Varak* a Societăţii Generale din Vaspurakan, voi. 16, nr. 67, octombrie 1969, Detroit (în armeană).
Trotsky, Lev, *Les guerres balkaniques, 1912-1913,* Ed. Science Marxiste, Paris, 2002.
Varandian, Mikael, „A. Vramian", *Hairenik,* nr. 1, noiembrie 1922 (în armeană).
Varandian, Mikael, *Histoire de la FRA,* publicaţie a Universităţii din Erevan, 1992 (ed. I, Paris, 1932) (în armeană).
Varandian, Mikael, *La patrie renaissante et notre role,* 2 voi., publicaţie FRA, Geneva, 1910 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Memorial de la FRA, 1890-1950,* Tipografia Hairenik, Boston, 1950 (în armeană).
Vratsian, Simon, *Memoires, faits, figures, souvenirs,* 6 voi., Tipografia Mchag, voi. 1, 2, 3 şi 4, Beirut, 1965 (în armeană).
Vratsian, Simon, Anciens documents pour une histoire nouvelle, Beirut, 1962 (în armeană).
Werfel, Franz, *Les 40 jours du Musa Dagh,* Albin Michel, Paris, 1986 (ed. I., 1933).
Ziircher, Erik Jan, The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926, Brill, Leiden, 1984.
Ziircher, Erik Jan, *Turkey: a Modern History,* London/New York, 1998.
Aram, publicaţie FRA, tipografia Mikael Varandian, Erevan, 1991 (în armeană).
Arhivele FRA, voi. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, Tipografia Hamaskain, Beirut, 1972,1973,1976,1982, 2007, 2010, 2011, 2012 (în armeană).
Drochak, 1899-1914 şi 1925-1933 (în armeană).
Pro Armenia, din 1900 până în 1908 şi din 1912 până în 1914» cu numele *Pour les peuples d'Orient,* şi din 1913 până în 1914, cu numele originar.
Revue d'histoire de la Shoah, Le monde juif, „Ailleurs, hier, autrement: connaissance et reconnaissance du genocide des Armeniens", Centre de documentation juive contemporaine, nr. 177-178, ianuarie-august 2003.
Zavarian, Simon, 3 voi., publicaţie FRA Daşnakţutiun, Ed. Hamaskain, 1983, 1992,1997 (în armeană).
EPILOG
Aharonian, Avetis, *Sur le chemin de la liberte,* Parentheses, Roquevaire, 1978.
Derogy, Jacques, Operation Nemesis: les vengeurs armeniens, Fayard, Paris, 1986.
Ter Minassian, Taline, Les colporteurs du Komintern: L'Union sovietique et les minorites au Moyen-Orient, Presses de Sciences Po, Paris, 1997.
Vratsian, Simon, *Sur les voies de la vie, evenements, figures, souvenirs,* voi. 4, Tipografia Mchak, Beirut, 1960 (în armeană).

Mulţumiri
Ţin să mulţumesc în mod special tuturor membrilor familiei mele pentru susţinere, precum şi prietenilor mei Ariane Chemin, Sylvie Chayette, Armând Thomassian, Daniel Findikian, Frederic Bureau, Joseph Beauregard, d'Antoine Lefebure, Nicolas Weill şi, mai ales, Barbarei Terrier. Mulţumirile mele sunt adresate de asemenea tuturor echipelor Editurii Flamma- rion, care au dat dovadă de originalitate şi eficacitate în realizarea acestei lucrări.

în aceeaşi colecţie:
Ştefan Cazimir
Sabia şi imperiul: Militari la cârma statului - Pilsudski, Ataturk, Hindenburg, Petain, Mannerheim, de Gaulle
Marian Voicu
Tezaurul României de la Moscova: Inventarul unei istorii de o sută de ani
Martin Sixsmith
Rusia: Un mileniu de istorie
Ian Buruma
Anul Zero: 1945, o istorie

Peter Mansfield, Nicolas Pelham ***O istorie a Orientului Mijlociu***

Fotografia de pe copertă:
Familie de armeni la începutul secolului XX

Pentru a comemora genocidul armean, Gaidz Minassian, specialist în istoria Armeniei şi Caucazului, profesor la Sciences-Po şi jurnalist la *Le Monde,* a reconstituit, în *Visul spulberat al armenilor,* aventura unui grup de tineri revoluţionari armeni fascinaţi de modelul francez al Luminilor şi hotărâţi să lupte pentru propriile drepturi, pentru recunoaşterea identităţii lor în cadrul Imperiului Otoman, precum şi pentru emanciparea şi egalitatea tuturor popoarelor. Proiect ambiţios, care pleacă de la mobilizarea politică tradiţională şi paşnică şi sfârşeşte în radicalizarea armată, ba chiar în terorismul anarhist. Liderul lor emblematic se numea Christapor Mikaelian, unul dintre fondatorii FRA (Federaţia Revoluţionară Armeană). O parte dintre ei vor cunoaşte un destin tragic şi vor fi capturaţi de la primele arestări ale armenilor din Constantinopol, în aprilie 1915, care marchează începutul a trei ani de silnicii...
Jean-Claude Perrier *L'Orient Litteraire*